

DE GODGELEERDHEID

EN

HARE BEOEFENAARS IN NEDERLAND,

GEDURENDE

HET LAATSTE GEDEELTE DER VORIGE
EN IN DEN LOOP DER TEGENWOORDIGE EEUW

GEMENGDE, HISTORISCHE HERINNERINGEN

VAN

HERMANNUS BOUMAN,
RUSTEND HOOGLEERAAR TE UTRECHT

UTRECHT,
C. VAN DER POST Jr.
1862.

Den weleerw. zeer gel.
Heere D:en Predikant B. Glasius,
te Geertruidenberg,
van
H. Bouman.

DE GODGELEERDHEID

EN

HARE BEOEFENAARS IN NEDERLAND.

DE GODGELEERDHEID

EN

HÅRE BEOEFENAARS IN NEDERLAND,

GEDURENDE

HET LAATSTE GEDEELTE DER VORIGE
EN IN DEN LOOP DER TEGENWOORDIGE EEUW.

GEMENGDE, HISTORISCHE HERINNERINGEN

VAN

HERMANNUS BOUMAN,
RUSTEND' HOOGLEERAAR TE UTRECHT.

UTRECHT,
C. VAN DER POST Jr.
1862.

Gedrukt bij GIEBEN & DUMONT.

LIJST DER HOOFDSTUKKEN

VAN DIT GESCHRIFT.

EERSTE HOOFDSTUK.

De schrijver en de aard zijner herinneringen. . . . . . Bl. 1 — 5

TWEEDE HOOFDSTUK.

Ongedachte aanleiding tot het mededeelen dezer herinneringen. — Kennismaking met de prijsverhandeling van den Heer Christiaan Sepp. — Voorloopige blik op haar' vorm en inhoud. . . . . „ 6—18

DERDE HOOFDSTUK.

De aanleg van dit geschrift en diens betrekking tot de genoemde prijsverhandeling. . . . . „ 19—29

VIERDE HOOFDSTUK.

Het historische Pessimisme op theologisch gebied, vergeleken met het Optimisme . . . . „ 30—42

VIJFDE HOOFDSTUK.

Is het uur reeds rijp om eene *pragmatische* geschiedenis der Godgeleerdheid van den jongsten tijd te ontwerpen? — Welk regt heeft het jaar 1787 om hier een punt van uitgang te zijn? — Mag Duitschland aan Nederland verwijten, dat het, op theologisch gebied, zich minder wetenschappelijk betoond heeft? . . . . „ 43—61

ZESDE HOOFDSTUK.

Iets over de bronnen dezer geschiedenis . . . . „ 62—95

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Over het gezag van den Staat en over den invloed van kerkelijke Ligchamen op de ontwikkeling der Godgeleerdheid. Bl. 96—129

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Werkzaamheid der Godgeleerde Genootschappen en invloed hunner prijsvragen . . . . „ 130—196

NEGENDE HOOFDSTUK.

Gemengde herinneringen omtrent de betrekking tusschen de uit- en inlandsche, godgeleerde Letterkunde. . . . . „ 197—232

TIENDE HOOFDSTUK.

Nederlands hooger onderwijs van vroeger' tijd niet al te laag te schatten . . . . „ 233—269

ELFDE HOOFDSTUK.

Oostersche taalstudie, vooral dienstbaar gemaakt aan de uitlegging der Boeken van het Oude Verbond . . . . „ 270—301

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Uitlegging der Boeken des Nieuwen Verbonds door Godgeleerden van verschillenden stand. . . . . „ 302—327

DERTIENDE HOOFDSTUK.

De Wijsbegeerte door de Nederlanders, inzonderheid door de Nederlandsche Godgeleerden, niet verwaarloosd . . „ 328—343

VEERTIENDE HOOFDSTUK.

De leerstellige Godgeleerdheid, reeds vóór den laatsten tijd in Nederland beoefend, niet geheel verwerpelijk . . . „ 344—365

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.

Korte wenken, de geschiedenis betreffende der apologetische, zedekundige en historische Godgeleerdheid. *Eerste toegift.* „ 366—405

ZESTIENDE HOOFDSTUK.

Korte wenken, de geschiedenis betreffende van het beoefenende of practische gedeelte der Godgeleerdheid. *Tweede toegift.* „ 406—431

NASCHRIFT. . . . . „ 431—432

OPGAVE

VAN EENIGE, MEERMALEN IN DIT GESCHRIFT VOORKOMENDE TEEKENEN EN VERKORTE AANHALINGEN.

Het teeken †, tusschen een' eigen' naam en een jaartal geplaatst, duidt het sterfjaar van den genoemden persoon aan.

Het teeken * * wijst eene *zeer gunstige*, * eene *gunstige* beoordeeling aan van een of meerdere, vóór die teekenen genoemde tijdschriften; terwijl * * † *lof* met eenige *berisping* te kennen geeft en * †, dat beiden meer of min tegen elkander opwegen.

Benn. Janss. beteekent de *Geschiedenis van het Kerkgezang door* Dr R. Bennink Janssonius, vollediger aangehaald op bl. 105.

Bibl. — th. Lett. bet. de *Bibliotheek van theologische Letterkunde; Amst.* 1803 vv.

Bijdr. — godgel. Wet. bet. de *Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der godgeleerde Wetenschappen; Amst.* 1813 vv.

Clar. of Cl. bet. Joannes Clarisse.

D. C. bet. H. H. Donker Curtius.

Geld. Hoogesch. bet. de *Geschied. van de voorm. Geldersche Hoogeschool en hare Hoogll.; Utr.* 1844. 1847. II Deelen. Van den schrijver dezer *Herinneringen.*

Glasius of Glas. bet. het *Godgeleerd Nederland. Woordenboek der Nederl. Godgeleerden, door* B. Gl.; *'s Hertogenb.* 1852—1856. III Deelen.

Handd. — Ned. Letterk. bet. de *levensberigten*, achter de *Handd. van de jaarl. Vergaderingen der Maatsch. van Nederl. Letterkunde te Leiden.*

Hartog of Hart. bet. de *Geschiedenis van de Predikkunde*, *door* J. H., vollediger aangehaald op bl. 410.

Mem. Clar. of Cl. beteekent de *Memoria* Joannis Clarisse; *Traj. ad Rh.* 1850. Van den schrijver dezer *Herinneringen*.

Nederl. of *Ned.* bet., vooral in het *Register*, naar den zamenhang, *Nederland* of *Nederlandsch*.

R. o. d. Recc. of *Rcc.* bet. het tijdschr.: *De Recensent, ook der Recensenten; Amst.* 1806 vv.

Teyler bet. de *Bestuurders* of *Verhandd.* van Teylers *godgeleerd* Genootschap.

Tideman bet. *De Remonstrantsche Broederschap. Biogr. naamlijst van hare Proff., Predd. en Proponn. Met hist. aanteekk.* enz. *Door* J. T.; *Haarl.* 1847.

Van der Aa, *biogr. Woordenb.* bet. diens *Biographisch Woordenboek der Nederlanden; Haarl.* 1850 vv.

Van Harderwijk, *Vervolg* of *ten vervolge op* v. d. Aa bet. de artt. van het gezegde werk, waarin v. H. des eersten arbeid heeft voortgezet. Waar omtrent den schrijver van eenig art., in het *Vervolg* voorkomende, onzekerheid bestond, is blootelijk genoemd: *Het Vervolg op* v. d. Aa. Zie het *levensberigt*, omtrent hem, door den, mede reeds overleden' v. H. gegeven in de *Handd.* — *Nederl. Letterk. voor* 1857, bijzonder bl. 42, en dat omtrent van Harderwijk, door G. van Reyn medegedeeld in dezelfde *Handd. voor* 1861, vooral bl. 41 v.

Van Oosterzee bet. diens *Proeve van hist. Kritiek*, naauwkeuriger vermeld op bl. 23 v.

Ypey, 18*de eeuw*, bet. diens *Geschiedenis van de Kristl. Kerk in de* XVIII*de eeuw*.

Ypey en Dermout bet. beider *Geschiedenis der Nederl. Hervormde Kerk*.

DE GODGELEERDHEID EN HARE BEOEFENAARS IN NEDERLAND, GEDURENDE HET LAATSTE GEDEELTE DER VORIGE EN IN DEN LOOP DER TEGENWOORDIGE EEUW.

Gemengde, historische herinneringen.

EERSTE HOOFDSTUK.

De schrijver en de aard zijner herinneringen.

De Ouderdom spreekt gaarne van den ouden tijd; en menig' grijsaard hoort men met ophef de dagen roemen, die zijne kindschheid of jongelingschap aanschouwen mogt. „*O, hoe goed was het toen; hoe veel beter dan nu!*" Zie daar de klagt, die men niet zelden door zijne bleeke lippen hoort slaken. Nu met een' zachten, dan met een spottenden grimlach hoort het jongere geslacht die zwartgallige *jeremiade* aan, en zegt daarbij of denkt althans: „*Hoe verre staat hij beneden de hoogte van zijn' tijd!*" — Maar eenige meerdere aandacht verdient veelligt een Oude, die regtvaardig genoeg is, om zijne lofspraak op den vorigen tijd zoo te temperen en te beperken, dat hij er uitdrukkelijk bijvoegt: „*Hoe veel is er ook in deze latere dagen* „*verbeterd; hoe veel goeds ontstaan en tot stand gebragt,* „*dat de oudere tijd niet hopen durfde, veel min in het leven* „*roepen kon!*"

Ziet daar, Lezers! het standpunt van den schrijver

dezer bladen, zijne denkwijze over die *theologische* vraagpunten, die hem vooral niet minder ter harte gaan in des levens avondstond, dan zij deden bij het opgaan zijner dagen. Het is nu reeds veel meer dan negen en dertig jaren geleden, dat men hem, in eene opzettelijke rede, bij het aanvaarden zijner akademische bediening, het toenmalige *Nederland, als een' hoogst geschikten zetel der Godgeleerdheid*, roemen en veel, dat er destijds nog nieuw was, boven het voorbijgegane prijzen hoorde (1). Niet alles voorzeker, wat toen ter eere van dien tijd en van ons land gezegd werd, zou thans, zonder regtmatige tegenspraak te vinden, herhaald en op onze dagen toegepast kunnen worden. De liefelijke eendragt althans, die destijds het sieraad onzer studie was, en onze voornaamste Godgeleerden verbonden hield, heeft nu reeds al te lang voor de bitterste tweedragt moeten wijken, die, hoe langer zoo heviger, haar vuur in de vaderlandsche Kerk dreigt te doen ontvlammen.

Maar niet weinig is er ook, dat ik thans, bij eene soortgelijke gelegenheid sprekende, in veel helderder licht zoude stellen, dan eertijds geschieden kon. Welke uitnemende vorderingen, mogt nu de Redenaar zeggen, heeft de uitlegging van het *Nieuwe Testament* gemaakt, nadat Winer en Fritzsche ons geleerd hebben daarin met meer letterkundige *juistheid* en *naauwkeurigheid* te verkeeren, dan toen het misbruik en de overdrijving van Ernesti's grondstellingen het *spraakgebruik* der Evangelisten en Apostelen, geheel tegen den geest van dien

(1) In orat. *de Belgio (Nederlandiâ) discipl. theol., nostrâ imprimis aetate, sede pulcherrimâ et maxime opportunâ.* V. *Ann. Ac. Rheno-Traj.* a. 1823—1824.

grooten Man, maar al te zeer hadden doen voorbijzien en verwaarloozen! Hoe veel, dat op het veld der *Nederlandsche Kerkhistorie*, om van haar alleen te spreken, met nevelen bedekt was, is, bij ons leven, door den gezamenlijken en afzonderlijken arbeid van Ypey en Dermout, van Kist en Royaards en door anderer bijdragen, opgehelderd en aan den dag gebragt! Ook over de lotgevallen der kleinere, maar hoogst belangrijke Nederlandsche Kerkgenootschappen hebben de lofwaardige schriften van Domela Nieuwenhuis en Schultz Jacobi, van Tideman, Blaupot ten Cate, van Sam. Muller, niet het laatst hier te noemen (1), en andere verdienstelijke Mannen, in de laatst verloopene jaren, een lang gewenscht licht doen opgaan. Waar kon ergens het begin dezer eeuw een *tafereel der Kerkhervorming* aanwijzen, hetwelk zoo gelukkig dichterlijken gloed met historische trouw en naauwkeurigheid vereenigde, als dat van onzen ter Haar, waarop geheel het Vaderland regtmatigen roem draagt? — Reeds vóór meer dan vijftig jaren, bood Nederland den godsdienstvriend eenige *leerredenen* ter lezing aan, die meest alles, wat het vroeger bezeten had, in de schaduw stelden. Maar geen éénen bundel van kanselvruchten bezat het nog, welks spiegelheldere duidelijkheid en ongezochte bevalligheid van stijl zoo luisterrijk de schoonheid en kracht onzer moedertaal ten toon spreidde, als wij nu in die van den eenigen, in sommige opzigten nog niet overtroffen' van der Palm, bij de rijkste verscheidenheid van onderwerpen, aanschouwen en bewonderen mogen.

(1) Hoogst wenschelijk voor de geschiedenis der Doopsgezinden zoude het zijn, dat al de, daartoe betrekkelijke, zoo belangrijke geschriften van dien Hoogleeraar meer algemeen verkrijgbaar gesteld konden worden.

Zoo ongeveinsd en onbekrompen hoort men den schrijver, die hier tot zijne lezers begint te spreken, het licht, dat de jongste tijd ons aanbragt, prijzen en verheffen. Maar men vergunne hem ook even vrijmoedig de diepe smart aan den dag te leggen, waarmede hij meer dan één verschijnsel aan den hedendaagschen, theologischen hemel meent te moeten aanschouwen. Och! mogten niet zoo velen, die in deze negentiende eeuw Wijsgeeren en Godgeleerden heeten willen, onder hunne spitsvindige stelsels het goede en ware begraven en verduisteren, wat reeds in de oude wereld Anaxagoras en Socrates, Plato en Cicero, omtrent het persoonlijke, van de wereld onderscheiden en boven haar verheven Opperwezen, dat alle krachten en werkingen der natuur beheerscht, hoe onvolledig ook nog, aan tijdgenoot en nakomeling mededeelden! — *Wachter, wachter, wat is er van den morgen?* Zoo zeg ik niet zelden tot de wanden mijner eenzame kamer, als ik hoor of lees, hoe de dierbare *Bijbel*, eeuwen lang de beste troost der kranke menschheid, nu door niet weinigen tot een *fabelboek* van verdachte trouw en onzekeren oorsprong verlaagd wordt; — hoe men het voor de hoogst verlichte, theologische wetenschap houdt, niet slechts Paullus met Petrus en Joannes, maar Paullus met Paullus zelven in strijd te brengen; — op hoe velerlei wijze Christus bijna uit het *Christendom* weggenomen; — en hoe stoutmoedig dat wonder aller wonderen geloochend wordt, waarvan de grootste Kruisgezant zeide: *Is Christus niet opgewekt, ijdel is dan onze prediking, ijdel ook Uw geloof* (1).

Misschien vraagt men: „*Waartoe deze klagt en deze ont-*

(1) 1 *Cor.* XV. 14, naar de overz. van Vissering.

„boezeming aan het hoofd van dit geschrift geplaatst?" Zij dient, goede Lezers! om U met den schrijver in eenige voorloopige kennis te brengen, en zoo sommigen Uwer onaangename teleurstelling te besparen. Want, indien reeds het bovenstaande geheel in strijd mogt zijn met Uwe gevoelens, of zelfs Uw misnoegen opwekken; zoo raad ik ter goeder trouw deze *Herinneringen*, zoo spoedig mogelijk den Boekverkooper, die ze ter bezigtiging gaf, ongelezen terug te zenden. Gij kunt er dan bijvoegen: *„Voor mijn „verfijnd gehemelte, door de letterspijze van* Heinrich Lang, „Pécaut, Renan *en hunne Nederlandsche geestverwanten „gestreeld en verlekkerd, is die verouderde kost veel te grof „en te onsmakelijk."*

TWEEDE HOOFDSTUK.

Ongedachte aanleiding tot het mededeelen dezer herinneringen. Kennismaking met de prijsverhandeling van den Heer Christiaan Sepp. *Voorloopige blik op haar' vorm en inhoud.*

Verdrietig is het, als iemand, wien men bezoeken wil, ons eene wijle in het voorportaal wachten doet. Niet minder onaangenaam, wanneer een schrijver zijn' lezer al te lang laat raden, wat zijne pen in beweging bragt en wat zij eigenlijk bedoelde. Opdat dit boekje aan die onbeleefdheid althans zich niet schuldig make, diene al aanstonds het volgende. Ik zat in studien verdiept, die de voortzetting op het oog hadden van een werk, dat mij zeer ter harte ging en nog blijft gaan. Daar kwamen mij twee eerwaardige Medebroeders bezoeken, die, de een na den ander, zonder van elkander te weten, verhaalden, dat Teylers *godgeleerd Genootschap* eene verhandeling over de jongste geschiedenis der Godgeleerdheid in ons Vaderland bekroond en uitgegeven had. Zij had, vernam ik van hen, over verscheidene Mannen, die in hunne en mijne schatting hoog aangeschreven stonden, een zeer ongunstig oordeel uitgesproken, aan een' hun-

ner zelfs gevoelens toegekend, waarvan wij wisten, dat hij steeds hemelsbreed verwijderd was geweest. Het was als of beider blik mij vroeg: „*Kunt Gij, die u geroepen* „*voeldet om de nagedachtenis van meer dan éénen dier God-* „*geleerden opzettelijk of bij gelegenheid te vereeren, dit alles* „*nu met stilzwijgen voorbij laten gaan, en zoo den schijn* „*aannemen, dat Gij veel van het vroeger tot hunn' lof ge-* „*zegde thans gelogenstraft acht?*"

Weldra met het werk, waarvan men mij verhaald had, nadere kennis makende, zag ik, dat de tweede uitgave, die ik mij het eerst aanschafte, omdat de voorrede haar als eene vermeerderde en verbeterde aankondigde, dit opschrift droeg: *Proeve eener pragmatische geschiedenis der Theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd* (1787—1858). *Door* Christiaan Sepp, *Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Leiden.* Naderhand stelde ik mij ook in het bezit der eerste uitgave, die, met den gouden eerepenning bekroond, het XXXVI*ste Deel* uitmaakt der *Verhandd. van* Teylers *godgeleerd Genootschap* (1).

Al spoedig bevestigde het lot, dat dezer Geschiedenis van onderscheidene zijden wedervoer, de waarheid van het gezegde des ouden Dichters:

Pro captu lectoris habent sua fata libelli (2).

(1) Beide uitgaven dragen het jaartal van 1860; de eerste, die zich, door oude oogen althans, veel gemakkelijker laat lezen, te *Haarlem* in gr. 4to, de andere te *Amsterdam* in gr. 8vo. — Beide uitgaven der verh. werden door mij vergeleken, doch, zoo dikwijls geene bijzondere reden de vermelding der *eerste* vorderde, steeds de *tweede* aangehaald. Dit gelieve de lezer dezer *Herinneringen* onder het oog te houden.

(2) D. i. *de verschillende smaak der lezers doet hen over boeken en geschriften meer of minder gunstig oordeelen.*

De eerste openbare, mij ter hand gekomene, beoordeeling was die van den geleerden en scherpzinnigen D[r] H. J. Spijker, in het (Amst.) *Maandschrift voor Christenen* (1). Zij geeft aan de verhandeling zoo uitbundigen lof, als een zedige schrijver naauwelijks voor zijn werk zou durven verlangen. Men leest daar onder anderen, om er slechts iets van te melden: „*Schoon eene breede „geleerdheid ten gronde leggende, levert dit werk een litera„risch genot op, als niet in ieder werk van smaak te vinden „is. — Er is naauwelijks eene meer behagelijke, bijna dra„matische voorstelling der geschiedenis mogelijk. Vele wetens„waardige, minder bekende bijzonderheden omtrent de Theo„loganten en hunne werken maken de lezing des te aantrek„kelijker.*" — Ja, zoo zeer is die Geleerde met het boek ingenomen, dat, naar zijne verklaring, *niemand, die de Theologie lief heeft, het kan of mag missen.* Terwijl deze hooge lofspraak alleen eenigermate getemperd wordt door de, met bijna schroomvallige behoedzaamheid uitgedrukte bedenking, dat het „*zijn kan, dat er een hooger ideaal „van pragmatische geschiedenis ware na te jagen geweest, en „dat de geschiedenis der Theologie te veel eene geschiedenis „der theologische literatuur geworden is.*"

Geheel anders luidt het oordeel, niet lang daarna door een' niet minder bevoegden en letterkundigen Beoordeelaar uitgebragt, in de *kerkelijke Courant* (2). Deze roemt almede des sehrijvers belezenheid; maar, naar zijn in–

(1) Voor *Decemb.* 1860, bl. 761. Reeds vroeger, voor *Februarij* van dat jaar, was aldaar door dezelfde geleerde hand eene opgave van den inhoud geplaatst.

(2) Van d. 16 Februarij 1861. Het hier vermelde oordeel werd door de *Redactie* geuit, ter gelegenheid der plaatsing der, door eene andere hand ingezondene verdediging van den Heer Sepp tegen D[r] J. van Vloten.

zien, lijdt de verhandeling aan twee groote kwalen, namelijk dat het geene *pragmatische* geschiedenis is, en dat het onpartijdig standpunt van den Geschiedschrijver, dat nergens volkomen wordt aangetroffen, hier geheel en al vergeefs gezocht wordt. Dit oordeel nu werd, weinige weken later, in een hoogst lezenswaardig opstel van dezelfde kundige hand, nader gestaafd, en met andere bedenkingen, die niet ligt bondige wederlegging zullen vinden, aangedrongen en verrijkt (1). Slechts van deze, zoo ver uiteenloopende beoordeelingen wordt hier gewag gemaakt, omdat zij de eerste waren, die tot mijne kennis kwamen. De gelegenheid, om van andere te spreken zal zich later aanbieden.

Zoo verschillende uitspraken vernomen hebbende, vraagt men nu veelligt naar den indruk, dien het boek op mij gemaakt heeft. Ik zal het hier voorloopig aanduiden, en hoop later, door het vermelden van onderscheidene bijzonderheden, te toonen, dat het nu in het algemeen gezegde geene onbewezene magtspreuken bevat. Het is bekend, dat men hun, die niet alles, wat de *hedendaagsche Godgeleerdheid* te gelooven geeft, als orakelspreuken eerbiedigen, voor het minst *flaauwhartige halfheid* te laste legt. Maar ik zal, naar de zinspreuk van den Heer Sepp, *er rond voor uitkomen.* Zoo ronduit zal ik zeggen, *wat mij gebleken is* (2), dat men aan deze bladeren die smet

(1) In de *kerkel. Courant* van d. 16 Maart 1861. Korte en juiste trekken stellen daar de sterke, zoo wel als de zwakke zijde der prijsverhandeling gelijkelijk in het licht.

(2) *Het blijkt mij* of *is mij gebleken*, in het Latijn: *mihi constat.* Zie daar, meen ik, eene zeer zedige uitdrukking. Want zij wijst slechts des spre-

althans niet ligt zal kunnen aanwrijven. Wie het dan beter weet, moge het beter zeggen.

Den lof, vrij algemeen aan den stijl der prijsverhandeling toegekend, zal ik niet weêrspreken. Hij kenmerkt zich toch doorgaans door eene bevallige losheid en ongedwongene gemakkelijkheid, waarop men hedendaags te regt prijs stelt. Niets zoude hij intusschen verloren hebben, indien hem een minder aantal, noodeloos gebezigde *onduitsche* woorden en uitdrukkingen ontsierd had (1)! Doch, wat inzonderheid den ernstigen lezer mishagen moet, is juist die jagt naar het *puntige*, of, zoo als de Schrijver het noemt, *piquante*, waarin hij zich bijzonder schijnt behaagd te hebben, maar die al te ligt in *piquanterie* of *stekelachtigheid* ontaardt. Hem zelven hooren wij (bl. 2 onder) zeggen: „*Eene geschiedenis der theologie in* „*ons vaderland, door mij geschreven, kan dat piquante niet* „*hebben, dat U bij* Schwarz *behaagt.*" En reeds vroeger (bl. 1 bij den aanvang) heette het: „*Men erkent gereedelijk, dat het veel besproken werk van* Carl Schwarz: zur „Geschichte der neuesten Theologie, — *de aanleiding tot* „*het uitschrijven dezer vraag gegeven heeft.*" — Ik erken, dat de inleiding der prijsvraag, al noemt zij dien Duit-

---

kers of schrijvers eigene overtuiging aan, en veronderstelt zelfs, dat hij in die overtuiging dwalen kan. Strikt genomen, doet zij geene uitspraak over de *voorwerpelijke* (*objective*) waarheid der zaak. Hoe was het dan mogelijk, vraagt men, dat deze zegswijze, door den Hoogleeraar J. I. Doedes, bij eene plegtige gelegenheid, gebezigd, tot zoutelooze spotternijen aanleiding kon geven? Is dan de *hedendaagsche Godgeleerdheid* zoo ver gevorderd in *liberaliteit*, dat zij aan andersdenkenden de vrijheid zelfs ontzegt om, op de bescheidenste wijze, hunne overtuiging aan den dag te leggen?

(1) B. v. op bl. 11 lezen wij, in ééne zinsnede, *indirect*, *kwaliteit*, *individueel*. Is dit niet te veel *onduitsch* op eens?

scher niet uitdrukkelijk, dit ligtelijk kon doen vermoeden. Men moet echter, ter eere van Teylers achtbaar Genootschap, hopen, dat het geen antwoord, in dien geest geschreven, verlangde. Maar dit staat bij mij vast, dat onze geleerde landgenoot, vol bewondering dien *talentvollen auteur*, gelijk hij hem noemt, aanstarende, zich aan het schrijven zette. Ja, de vergelijking der *tweede* uitgave met de *eerste* maakt het ons maar al te aanschouwelijk, hoe die bewondering hem al meer en meer bevangen heeft. En even zeer mag men gelooven, dat meer dan één gebrek, dat in het geschrift van den Heer Sepp opgemerkt is, (het diene tot zijne verschooning) waarschijnlijk daaraan vreemd gebleven zoude zijn, zoo hij nooit iets van dien Schwarz gehoord of gezien had. En het is eene nieuwe en niet geringe grieve, die tegen den laatste ingebragt kan worden, dat hij den Nederlandschen schrijver op zijn eigen dwaalspoor medegesleept heeft. Meent iemand, dat dit oordeel over den stoutmoedigen Duitscher, die niemand en niets ontziet, te gestreng is; hij hoore, hoe een even vernuftige, als geleerde Franschman over zijn boek oordeelt. Aan de helderheid en levendigheid van den bijtenden stijl en aan de wegslepende schrijfwijze hulde gedaan hebbende, spreekt hij aldus: „*Il raille avec sa mordante ironie toute la grande* „*école des* Neander, *des* Nitzsch, Tholuck, Jul. Mul„ler, Ullmann *et* Dorner. *Ses épigrammes les mieux* „*aiguisées sont dirigées contre eux. Certaines de ses criti*„*ques portent juste, mais sa critique d'ensemble est fausse de* „*tout point.*" — Nog gestrenger luidt over het boek van den tegenwoordigen Gothaschen Hofprediker het oordeel van Ewald. Hij zegt er onder anderen van: „*Es ist* „*aus einem völlig leeren, unwissenschaftlichen, niedrigen, un-*

„*wissenden Geist geflossen, berlinisch-Hegelschen Redensarten* „*nachsprechend und die Baurische Weisheit.*" Reeds daardoor, zegt Ewald verder, toont Schwarz, van het begin aan, zijne onwetendheid, dat hij het ellendige boek van Strausz hoogst gewigtig acht, en daarvan zelfs de nieuwere wetenschap wil afleiden (1). — Doch in deze woorden van Ewald, hoe veel waarheid zij ook behelzen, mishaagt ons de te groote bitterheid van toon, die zijne uitspraken meestal kenmerkt. Men hoore dan liever, hoe een onzer landgenooten, even bevoegd als Ewald om te oordeelen, doch veel bezadigder, het geschrift van Schwarz vergelijkt met dat van den Amerikaan Phil. Schaff, hetwelk, door Dr D. Harting uit de Engelsche in onze taal overgebragt, ten titel heeft: *Duitschland, zijne Hoogescholen, Godgeleerdheid*, enz. (2). Die vergelijking trof mij door hare waarheid en onpartijdigheid. „*Het verschil,*" zegt zij onder anderen, „*tusschen* „Schaff *en* Schwarz *is groot. Beiden zijn eenzijdig;* Schaff „*naar den behoudenden kant; terwijl* Schwarz *der onge-* „*loovige rigting van de Tubingers te zeer is toegedaan. Nog* „*grooter verschil is er tusschen de wijze van oordeelen.* „Schwarz *is scherp en afbrekend, miskent het goede, en* „*stelt zich hoog, ook boven groote mannen, in wier schaduw* „*hij niet kan staan.* Schaff *is bescheiden, humaan, opbou-* „*wend, het goede opmerkende, nederig en eenvoudig*" (3).

(1) Het eerst vermelde oordeel is van Ed. de Pressensé, en wordt gevonden in de *Revue Chrét.* 1856, No. 11—15, p. 703 *suiv.* Dat van Ewald komt voor in zijne *Jahrb. der bibl. Wissensch.* VIII, 1856, p. 267 ff.

(2) *Utrecht*, 1858, bij Kemink, in de *Godgel. Bibliotheek.* — Te regt noemt de geleerde Vertaler dit werk *in vele opzigten allerbelangrijkst.* Wie Schwarz leest en Schaff ongelezen laat, kiest stroo boven koorn.

(3) Deze treffende vergelijking van beide geschriften komt voor in het tijdschr.: *Waarheid in Liefde*, 1859. II, bl. 325 vv.

Maar genoeg van Schwarz. Over hem spraken wij daarom vooral, omdat de Heer Sepp, te regt of te onregt meenende, dat diens hekelschrift hem ter navolging voorgesteld was, door die ongelukkige meening op meer dan ééne klip vervallen is, welke zijn goed verstand en beter oordeel hem anders zou hebben doen vermijden. De billijkheid eischt, dat men, bij het werk van onzen landgenoot, dit steeds onder het oog houde. Hij noemt wel (bl. 3) het *zelfstandig zijn* onder hetgeen hij van den genoemden schrijver poogde af te zien. Maar ik houd mij overtuigd, dat niets zijne *zelfstandigheid* zoo zeer in gevaar gebragt heeft, als de gezegde navolging. Van daar dan ook die hooge en beslissende toon, die geen' Nederlander, bij wien nog iets van de voorvaderlijke zedigheid overig is, grootelijks behagen kan." „*Levenden en dooden*," zegt hij, „*heb ik gevonnisd, maar zoo dat ik de nagedachtenis* „*der laatsten niet onteerd en de persoonlijke ontmoeting met* „*de eersten niet te schroomen heb.*" Terwijl er bijgevoegd wordt, dat hij naar waarheid gestreefd, en in den vorm der uitdrukkingen gematigdheid gezocht heeft. Aan des Schrijvers *waarheidsliefde* te twijfelen, zoude onchristelijken argwaan verraden; en de vorm zijner uitdrukkingen, hoe

---

Wenscht men integendeel hooggestemde lofspraken op het geschrift van Schwarz te lezen; zoo zie men vóór alles de *Godgel. Bijdragen*, 1856, N°. 11, bl. 960 vv. Vergel. J. H. Gunning, *de Referent*, 1856, N°. 15—17. Een duidelijk overzigt heeft Dr A. Réville gegeven in het tijdsehrift: *Le Lien*, 1857, N°. 48. — De Hoogl. J. H. Scholten prijst wel, in eene voorrede vóór de Nederd. vertaling, van eenige zijden het boek aan, doch verklaart evenwel uitdrukkelijk de eigene inzigten van Schwarz, omtrent de Kritiek van het N. T., in bijzonderheden niet te deelen. En het verblijdt ons ook uit andere schriften van den beroemden Man te weten, hoe verre hij van die inzigten verwijderd is.

stout, hoe onbedacht en ongepast ook meermalen, is toch doorgaans niet zóó overmoedig en onbeschaamd, als die van zijn' Duitschen voorganger. Maar dat *vonnissen over levenden en dooden* bragt mij, zoodra ik het las, met pijnlijk gevoel, voor den geest, wat de oude fabelleer omtrent *Minos*, *Aeacus* en *Rhadamanthus* verzonnen had; schoon aan dezen alleen de regtspraak over de *dooden* toegekend werd. Laat ons, zeide ik onwillekeurig aan mij zelven, dat beslissende vonnis, gelijk van der Palm, in eene overschoone redevoering (1), geleerd heeft, aan het latere nageslacht overlaten, en laat ons bovenal elken schijn vermijden, als of wij ons in den regterstoel van Hem wilden plaatsen, die eenmaal komen zal, om de levenden en dooden te oordeelen. Maar ik houd mij overtuigd, dat het hart van den Schrijver veel zediger gestemd is, dan zijne grootsprekende taal iemand, die hem niet kent, ligtelijk kon doen vermoeden (2).

Men heeft vrij algemeen de groote *belezenheid* van den Heer Sepp geroemd. En werkelijk heeft hij veel gelezen, dat op het onderwerp betrekking had. Doch het blijkt maar al te dikwijls, dat het meeste veel te vlugtig

(1) *Over het oordeel der Nakomelingschap*; in de *Verhandd.*, *Redev. en losse Geschriften*, D. II, bl. 148—190.

(2) Men vergelijke hier Sepps warmen lofredenaar V. te R., in de *boekbesch. der vad. Letteroeff. Nov.* 1861, bl. 481—490. Deze zelfs zegt: „*Men mag het afkeuren, dat hij over het geheel een' zoo hoogen toon dan- „slaat, en zoo apodictisch het veroordeelend vonnis uitspreekt over velen.*" — Voorts zegt hij, waarop men, het uit dien mond hoorende, wel gelieve te letten: „*Geheel zijn boek doet hem kennen als een voorstander der moderne „theologie.*" Terwijl overigens hooge en uitbundige lofspraak die beoordeeling kenmerkt. — Ik misgun den Heer S. geenszins den lof zijner geestverwanten. Maar hoe dat beslissend vonnissen, hetwelk ook door V. wordt opgemerkt, *jonge theologen*, gelijk hij zegt, *tot naauwkeurig onderzoeken en* zelfstandig *oordeelen* kan opwekken; dit beken ik niet te doorzien.

ingezien is, om er eenige juiste gevolgtrekking uit te kunnen afleiden. En veel meer nog is zijner aandacht ontgaan, dat had behooren geraadpleegd te worden. Maar zeer beperkt was de tijd, tot het bewerken eener, zoo veel omvattende prijsvraag verleend. En min aangenaam is de taak, om hetgeen eenmaal goedkeuring en eeregoud verworven heeft, naderhand op vele plaatsen aan te vullen en geheel om te werken. Ziet daar, waarin het vlugtige gebruik van sommige en het voorbijgaan van vele andere bronnen, waaruit geput moest worden, zijne verontschuldiging vindt. — Dit werk mag voorzeker allerminst eene *pragmatische* geschiedenis heeten. Maar dit gebrek wijte men minder aan hem, die het zamenstelde, dan wel aan de voorbarigheid, die van *deze* dagen reeds vorderde, wat eerst een *latere* tijd, op een vrijer standpunt staande, met eenige hoop op goeden uitslag, beproeven kan. Het beste schild, waarmede de stoutmoedigheid zijner onderneming verdedigd kan worden, is het zeggen van den Dichter:

„*Het pogen zelfs is grootsch in 't worstelperk der eer.*"

Niet zoo ligt laat zich de verhandeling vrijpleiten van te groote *partijdigheid.* Ik weet wel, dat men om, in een' gezonden zin, *onpartijdig* te mogen heeten, niet op denzelfden toon en met hetzelfde gevoel behoeft te verhalen, wat men prijselijk en wat men verwerpelijk acht. De Geschiedschrijver kan en mag zich zelven en zijn' eigen' persoon niet verzaken. Dit heeft ons onlangs de redevoering van den Leidschen Hoogleeraar M^r. R. Fruin treffend herinnerd (1). En wat, voor verscheidene jaren

(1) In het belangrijke stuk *over de onpartijdigheid van den Geschied-*

reeds, de Jenasche Godgeleerde Rückert, met grooten ophef, roemde van zijne *Rücksichtlosigkeit;* dit waren wel schoone woorden; dan geen zijner schriften toonde, dat het meer waren, dan ijdele klanken. Maar wie ziet niet, hoe groot verschil er is tusschen de flaauwe *kleurloosheid*, die goed en kwaad, wit en zwart, op dezelfde lijn schijnt te plaatsen, en de laakbare *partijdigheid*, die, om des te zekerder haar doel te bereiken, de eischen der waarheid en der regtvaardigheid versmaadt en in den wind slaat? Hoe men hier *Scylla* vermijden kan, zonder op *Charybdis* te vervallen; dit heeft niemand, in den laatsten tijd, door lofwaardiger voorbeeld getoond, dan de eerste der hedendaagsche, Fransche Geschiedschrijvers, Villemain, in zijne historie der *honderd dagen van* Napoleon (1). Hij

---

schrijver; Amst. 1860. Van die edele onpartijdigheid, verre verwijderd van flaauwe kleurloosheid, heeft hij zelf een navolgenswaardig voorbeeld gegeven in het voortreffelijk werk: *Tien jaren uit den 80jarigen oorlog; Amst.* 1858—1861; en even zeer mijn hoog geschatte Ambtgenoot en Vriend Mr. G. W. Vreede, wiens *Inleiding tot eene geschiedenis der Nederl. Diplomatie*, (*Utrecht* 1856—1861; tot nog toe II Deelen, III Stukken) onzer historische Letterkunde zoo grootelijks ter verrijking en tot eere strekt.

(1) V. *Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature par* M. Villemain, *Membre de l'Institut. Seconde partie. Les cent jours. Paris*, 1855. — Met gelijk regt kon men zich hier veelligt beroepen op het eerste Deel dier zelfde *Souv. contemporains*, dat, onder het zedige voorkomen eener levensbeschrijving van Napoleons edelsten Adjudant de Narbonne, een hoogst boeijend verhaal behelst van den, voor Frankrijk zoo noodlottigen Russischen veldtogt (*5ième ed. Par.* 1856). En geen' minderen lof verdient, in dit opzigt, het leven van de Chateaubriand, door hem beschreven in het eerste Deel van het werk genoemd: *La Tribune moderne; Par.* 1858. Maar nergens zag ik die vereeniging van historische onpartijdigheid met warme vaderlandsliefde meer doorstralen, dan in de genoemde beschrijving der *Honderd dagen.* — Men vergeve deze kleine uitweiding aan de dankbaarheid jegens een' Schrijver, wien ik veel verschuldigd ben.

schrijft, als *Franschman;* ontveinst geenszins zijn leedwezen over den, voor zijne landgenooten noodlottigen afloop dier dagen; en noemt niet zonder spijt en weemoedige aandoening den naam van *Waterloo.* Maar die vaderlandsliefde verleidt hem geenszins om van de zijnen alleen het goede, van hunne vijanden slechts het kwade te vermelden. Zijne pen toch, die verleiding der partijzucht ernstig zoekende te weêrstaan, stelt zoo wel de dwalingen en dwaasheden der eersten, als de eendragt en schrandere maatregelen der laatsten in het onbenevelde licht der waarheid.

Mogt dezelfde lof van onpartijdigheid aan de prijsverhandeling, die wij beschouwen, gegeven kunnen worden! Maar ieder, die zelf onpartijdig wenscht te zijn, zal weldra ontdekken, dat zij niet zelden, met onbillijke voorkeur, de buitenlanders ten koste der onzen verheft; dat zij de ééne Afdeeling der Nederlandsche Protestanten boven de andere, de oudste Akademie boven de jongere, deze School boven gene, den éénen schrijver boven den andere, die althans geene mindere onderscheiding verdiend had, zoekt te prijzen en te vereeren. Maar bovenal plaatst zij het *oudere* in de schaduw, om voor het *nieuwere* en *nieuwste* des te glansrijker licht te doen opgaan. Ware uitdrukkelijk door het Genootschap gevorderd de latere geschiedenis der Nederlandsche Godgeleerdheid zoo voor te stellen, als meest geschikt was om hare, thans meest toegejuichte rigting te verheerlijken; ik weet naauwelijks, hoe men dit vraagstuk met meer beleid en beter overleg had kunnen oplossen (1).

(1) Met het hier gezegde vergelijke men vooral wat zeer juist wordt aangevoerd, in de beoordeeling der verh. door Dr J. J. v. Oosterzee, waarover straks nader, bl. 9.

Maar genoeg, voor het tegenwoordige althans, van die partijdigheid en van de andere gebreken, die haar vergezellen. Zoeken wij een, voor mijn hart althans, aangenamer besluit van dit Hoofdstuk. Zie hier dan hetzelve. De deugden van den stijl en het goede van den inhoud, waardoor zich deze verhandeling aanprijst, willen wij liefst aan den Schrijver zelven toekennen. Van hetgeen, in beide opzigten, te wenschen blijft, drage deels Karl Schwarz de schuld, deels de onberadenheid van, anders hoogst achtenswaardige Mannen; die nu reeds, niet lang na het midden onzer eeuw, eene vrucht geplukt wilden zien, welke niet, voordat zij haar einde meer genaderd zal zijn, tot behoorlijke rijpheid gebragt kan worden. En deze veronderstelling lacht ons te meer aan, daar wij wel meenen te weten, dat des Leeraars *prediking* van meer behoudenden en meer evangelischen aard is, dan dit geschrift hier en daar zou doen vermoeden. Moge hij hierin althans mij niet logenstraffen; en voorts bedenken, dat ongedeelde lof, door *deze* hand, uit het verachte *midden* toegekend, hem bij de Godgeleerden der *linker* zijde de slechtst mogelijke aanbeveling zijn zoude!

DERDE HOOFDSTUK.

De aanleg van dit geschrift en diens betrekking tot de genoemde prijsverhandeling.

Deze bladeren doen niets anders verwachten, dan *herinneringen*. Om er niet meer van te vorderen, dan zij kunnen of willen geven, gelieve men hierop wel te letten. De Heer Sepp verklaart *met de Mannen*, die hij ten tooneele voert, *geleefd te hebben*. Wie mijn' ouderdom en mijne betrekkingen kent, zal mij althans het regt tot het doen eener soortgelijke betuiging niet geheel ontzeggen. Dan verre van hier zij alle roem op gemeenzamen omgang, met iemand gehouden. Dit mag echter in waarheid gezegd worden, dat de woorden en schriften, ja, de gelaatstrekken van niet weinige der hier genoemden, die reeds lang ontslapen zijn, den schrijver dezer bladeren zoo levendig voor den geest staan, als of hij gisteren nog met hen gesproken, gisteren nog het onderwijs hunner lippen genoten had. Al ontbraken hem dus eigene aanteekeningen en de gelegenheid om anderer verhalen daarmede te vergelijken, wat gelukkig geenszins het geval

is; zoo zoude hij zelfs uit het *geheugen* veel, wat de prijsverhandeling ter sprake brengt, om niet meer te zeggen, grootelijks kunnen aanvullen.

Lang aarzelde ik evenwel om naast Teylers rijke en veel omvattende verhandeling deze eenvoudige herinneringen te plaatsen. Maar die schroomvalligheid week ten laatste voor de gedachte aan het heilige pligtsgebod, dat ook omtrent de dooden moet in acht genomen worden: *Alles, wat gij wilt, dat de menschen u doen, doet ook gij hun zoo.* Immers voor ieder onzer zou de gedachte smartelijk zijn: *„Zoodra ik henengegaan ben, zal ik door hen „zelfs, die mij het meest verschuldigd waren, vergeten wor„den, en zullen zij, zonder een woord er tegen te zeggen, „mijn' naam, voor het oor van het opkomende geslacht laten „miskennen en vernederen."* Maar met wat regt kunnen wij op degenen, die ons weldra onder de levenden vervangen zullen, een' pligt leggen, in welks beoefening jegens onze, reeds verhuisde Leermeesters en Weldoeners, wij hen niet, naar ons beste vermogen, poogden voor te gaan? Het was mij somwijlen, Lezers! waarom het voor U verborgen? als of de Dooden, die dierbaar waren aan dit hart, mij toeriepen: *„Zijt Gij te traag of te schroom„vallig om, zoo veel gij, op uwe jaren, nog vermoogt, ons „aandenken in eere te doen blijven?"* — Het is waar, zij, aan wie wij hier denken, zijn nu boven den lof en laster der aarde verheven. Maar dit ontslaat ons niet van den pligt om, hunn' naam dankbaar herdenkende, bovenal den Vader der geesten te verheerlijken, die hen nevens anderen, als *een zout der aarde*, gebruikte om menig verderf, dat de vaderlandsche Kerk bedreigde, van haar af te weren.

Doch vooral wenscht dit geschrift eenigzins de studien te bevorderen der jeugdige beoefenaars van onze wetenschap, wier oor voor den raad van meer bejaarden nog niet geheel gesloten is. Zij kennen doorgaans veel te weinig de goede, ja, voortreffelijke theologische boeken, aan welke eenig tijdsverloop, hoe kort ook nog, het bekoorlijke waas der nieuwheid ontnomen heeft. Die onkunde brengt hen ligtelijk in den waan, dat de echte Godgeleerdheid eerst in deze laatste dagen ontstaan, en aan de toongevers van den dag hare geboorte verschuldigd is. Menig jongeling meent een schitterend licht der geleerdheid te kunnen worden, al kent hij de grootste Godgeleerden, die Nederland, in het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw, bestraald hebben, en hunne schriften naauwelijks bij naam en faam. Ziet daar eene troebele bron van partijdige eenzijdigheid en kleingeestige bekrompenheid, van onbillijke verachting des Vaderlands en kinderachtige bewondering van het buitenland, dat niet schroomt, ons lang bekende zaken, *als nooit voorheen gehoorde woorden*, op te disschen en uit te venten. — Ik houd mij overtuigd, dat de Heer Sepp, even min als ik, onze jeugdige Medebroeders tot slaven van den heerschenden Tijdgeest wil vernederen. Maar vergelijk eens, onpartijdige Lezer! wat, op bl. 2 der prijsverhandeling, van ons gemis aan een' Schleiermacher, een' Strausz en eene *Tubinger School* (1) gezegd wordt, met de vernederende wijze, waarop zij elders meermalen spreekt, somwijlen ook *zwijgt*, van de schriften van van Voorst

(1) Het is mijne schuld niet, dat de beroemde *Berlijnsche* Godgeleerde, elders zoo uitbundig door de prijsverh. gehuldigd, zich hier in zoo slecht gezelschap gebragt ziet.

en Borger, van Muntinghe, Heringa, Clarisse, van Kist en H. J. Royaards en van andere landgenooten. Ik hoop, dat ik mij bedrieg; doch vrees maar al te zeer, dat langs dien weg, al is het buiten de bedoeling des Schrijvers, de kweekelingen onzer studie van de voedzaamste spijzen van den geest leeren walgen. Terwijl zij integendeel, naar het zeggen van den Profeet (1), genoopt worden om *hun geld uit te wegen voor hetgeen geen brood is.* Tegen dat verlies en die schade voor verstand en hart wensch ik hen vooral, die ik vroeger in de gehoorzaal *Commilitones* (Strijdgenooten) noemde, zoo veel deze pen nog vermag, te waarschuwen en te vrijwaren.

Van het belang der *nakomelingschap* behoeft hier niet opzettelijk gesproken te worden. Want misschien zal zij niet veel acht slaan op deze bladeren. Maar zeker is het echter, dat zij regt heeft om van de tijdgenooten *bouwstoffen* der historie te verwachten. Hoe meer haar die, van verschillende zijden en uit verschillende oogpunten van beschouwing, aangeboden zijn; des te naauwkeuriger kan zij eenmaal eene *pragmatische* geschiedenis van hetgeen, ook in onze dagen, op het gebied des geestes voorgevallen is, zamenstellen en aan het licht zenden.

Ziet daar dan, Lezers! wat mij bewoog om deze herinneringen niet alle ongebruikt in het graf mede te nemen. Het zijn slechts losse en gemengde aanteekeningen, die men vrij een *olipodrigo* mag heeten. — Om de vergelijking gemakkelijker te maken, volgen zij veelal op den voet de *prijsverhandeling.* Somwijlen evenwel loopen zij haar

(1) *Jes.* LV. 2.

verre vooruit, opdat het verhaal niet te zeer verbrokkeld worde, noch te dikwijls op dezelfde personen of zaken terug kome (1). — Niet alles zal men *hier* aangeroerd vinden, wat daar te berde gebragt wordt. Daarentegen moet dit verhaal het een en ander vermelden, wat buiten het bestek van den Schrijver lag. Ofschoon toch *Godgeleerdheid* en *Godgeleerden* niet geheel van elkander gescheiden kunnen worden; was het evenwel hem meer om den gang der *eerste*, mij om de waardering der *laatsten* te doen. *Stilzwijgen* over het eene moge dus even min voor goedkeuring gehouden worden, als *vermelding* van het andere voor zijdelingsch verwijt van verzuim en nalatigheid. Eindelijk zij nog ten overvloede herinnerd, dat men hier veel meer voorstelling van het *verledene*, dan wel opzettelijke beschouwing van het *tegenwoordige* zal aantreffen.

Toen het plan om deze herinneringen aan het licht te geven ontworpen werd, kon ik niet vooruitzien, dat de bekroonde verhandeling zoo naauwkeurig en grondig beoordeeld zoude worden, als later door Dr J. J. van Oosterzee gedaan is (2). Anderen waren hem op deze

(1) Het hier gezegde ziet meer op het eerste, dan op het latere gedeelte dezer *Herinneringen*. Want, hoe meer ik vorderde, des te duidelijker werd het mij, dat, zoo ik, gelijk in het begin gedaan was, verder alles op den voet wilde volgen, dit geschrift geen einde zoude vinden. En zoo kon dan voortaan slechts hetgeen allermeest verbetering behoefde, hoe langer zoo korter, met een woord aangeroerd worden. Een naauwkeurig *Register* zal, naar ik hoop, het gebruik van het werkje gemakkelijker maken.

(2) Zie, in de *nieuwe Jaarbb. voor wetensch. Theologie*, D. IV, St. 2, zijn hoogst belangrijk opstel, getiteld: *Geschiedenis onzer Theologie? Proeve van hist. Kritiek.* Ook afzonderlijk uitgegeven; *Utrecht*, 1861. Zie *Boekz.*

baan loffelijk voorgegaan (1). Maar eere, wien eere toekomt! Hij was de eerste, die het genoemde werk, meer opzettelijk en uitvoerig, ten toetse bragt, en, door de aanvoering van vele onweêrsprekelijke voorbeelden, aantoonde, hoe veel, dat daar niet zonder groot zelfvertrouwen verhaald wordt, met de geschiedenis in strijd is, of althans de zaken in een verkeerd daglicht plaatst. Had ik vroeger geweten, dat de Rotterdamsche Geleerde zoo bondig zoude spreken, welligt waren deze herinneringen, wat ook voor hare uitgave pleiten mogt, geheel teruggehouden. Maar toen zijn opstel mij ter hand kwam, was er reeds veel, dat hier plaats moest vinden, verzameld en opgeteekend. Van daar, dat ik nu niet meer, zonder groot en nutteloos tijdverlies, van het gemaakte plan kon afzien. Daarbij komt, dat elk de zaken uit zijn eigen oogpunt beschouwt, en dat dus de een ligt iets vermeldt, hetwelk des anderen aandacht minder tot zich getrokken had. Niemand intusschen zal de lezing en herlezing van het door van Oosterzee geschrevene berouwen.

Maar de vermelding van dien naam noopt mij om hier al aanstonds voor eene korte uitweiding verlof te vragen, die met de genoemde beoordeeling in verband staat. Al verschilt men van hem in deze of die bijzonderheid; zoo moet toch ieder, die Christelijke gevoelens waardeert, de zedigheid en bescheidenheid op prijs stellen, waarmede hij, gelijk vroeger de aanvallen van Busken Huet en

---

der gel. wer. Aug. 1861, bl. 123 vv. der *boekbesch.* ** en J. F. J[r], in den *n. Recens.* 1862, N°. 1, bl. 3 vv. **, die verklaart met het oordeel van v. Oosterzee over de prijsverhand. in te stemmen.

(1) B. v. de kundige Schrijver der *kerk. Courant*, op de boven aangeh. pll.

anderen, zoo nu die van Sepp beantwoordt en te keer gaat. Deze laatste toch had, nu weder in de *prijsverhandeling*, gelijk maar al te dikwijls in de, door hem bestuurde *Godgeleerde Bijdragen* geschiedt, gretig elke gelegenheid aangegrepen om zijne schriften als in het stof te vertreden. Daarbij neemt hij somwijlen eerst de houding aan van hem te willen prijzen; maar het dient alleen om weldra hem des te dieper te vernederen. Herinnert U slechts eenige plaatsen, om daaruit over het overige te kunnen oordeelen. Men leze dan niet alleen, wat bl. 154—156, 159, 172 en 188 der prijsverh. gezegd wordt; maar lette vooral op de aanstonds volgende bl. 189. Daar heet het, met zoo vele woorden, dat *van den dag af*, waarop de Hoogleeraar Scholten tegen v. O. een zeker geschrift (1) in het licht gaf, *de laatste ophield tot hen te behooren, van wie de ontwikkeling der wetenschap iets hopen mogt.* Zoo was dan dat ééne tegenschrift genoegzaam om hem, als met een' tooverslag, te vernietigen! Voor de *wetenschap* (wel te verstaan voor die *moderne* wetenschap, waaraan de prijsverhandeling hare nederige offers bragt) bestond hij voortaan even min, als of hij nooit geleefd had. Nu, het zij zoo. Moge hij dan slechts lang leven om, naar zijn' wensch, het *dwaze Gods* aan te prijzen, *dat wijzer is, dan de menschen!* Maar die tegenspraak van den Hoogleeraar had, zoo wij den Heer Sepp mogen gelooven, nog een ander gewigtig gevolg voor den Rotterdammer Geleerde. „*Hoe veel indruk*," zoo heet het op dezelfde bladz., „Scholten's beschouwing *maakte, blijkt* „*uit het feit, dat, zoodra zij bekend werd, curatoren der*

(1) Getiteld: Dr J. J. van Oosterzee's *beschouwing beoordeeld door* J. H. Scholten; *Leiden*, 1851.

„Leidsche hoogeschool de teruggave verzochten van eene pas „ingediende nominatie, waarop door hen v. O. *als opvolger „van* van Oordt *aan de regering was aanbevolen.*" Laat ons aannemen, dat dit verhaal in allen deele zoo juist en naauwkeurig is, als of hij, die het mededeelde, aan HH. Curatoren, als Geheimschrijver, ter zijde gestaan had. Maar ook dan vragen wij, of het niet raadzamer geweest ware een berigt achter te houden, dat meer geschikt was om op de standvastigheid der Verzorgers, dan wel op de verdiensten der Genomineerden een nadeelig licht te doen werpen? — Bij het lezen dezer plaats dacht ik: de nakomeling zal van Oosterzee te hooger waarderen, als hij verneemt, dat de haat der tijdgenooten zulke onkiesche middelen, als hier gebruikt worden, noodig achtte om zijn' uitgebreiden invloed op de Nederlandsche Kerk te ondermijnen en tegen te werken.

Zonder den lezer bij bl. 211 te bepalen, ga ik aanstonds met hem over tot bl. 213, waar van Oosterzee's, door het Haagsche Genootschap bekroonde beschouwing der *waarde van de Handd. der Apostelen* vermeld wordt. Het stuk kwam bijna gelijktijdig uit met Schweglers *Apost. u. Nachapost. Zeitalter*, en kon dus natuurlijk daarop geene acht slaan. Derhalve, zegt Sepp, *„lag het buiten de schuld „van den schrijver, maar een feit is het, dat het boek op „den dag zijner geboorte voor de wetenschap overleed.*" Het boek is niet beter, dan zijn maker. Vernam men straks, hoe de *laatste*, op zekeren ongelukkigen dag, ophield voor de wetenschap te bestaan; *het eerste* kan zich niet beklagen, als het zich voor bijna *dood geboren* verklaard ziet. Maar het zoo spoedig overledene boek moge zich daarmede troosten, dat het nog heden leeft in de schatting van honderden, welke eene hoogere Kritiek kennen

en waarderen, dan Schweglers goochelspel, dat de echte geschiedenis in een' roman vol fabelen verandert, waarmede zijne geestverwanten zich verlustigen mogen. — Niet veel beter lot doet bl. 217 v.O.'s *leven van Jezus* wedervaren. Dit is het werk, waarvan Clarisse, toen hij, niet lang vóór zijn' dood, met het *eerste Deel* kennis gemaakt had, mij zeide sommige plaatsen *met bewondering* gelezen te hebben. Maar van Sepp vernemen wij: „*Het heette* „oorspronkelijk; *het was niet oorspronkelijk;* das Leben Jesu, „*door* J. P. Lange, *den phantastischen theoloog, gegeven,* „*is voor* van Oosterzee *veel meer dan voorbeeld, het is* „*voor hem een verkeerde gids geweest.*" — En, als of dit nog niet genoeg ware, wordt de geleerde en scherpzinnige Dr Meyboom vraagswijze berispt, dat hij, *bij den aanblik eener schipbreuk weêr de holle zee is ingegaan;* met andere en eenvoudige woorden dus, dat hij zich niet, door het mislukken van het genoemde werk, van het opzetten eener soortgelijke geschiedenis liet afschrikken. Zie daar dus twee schipbreuken voor ééne! Ik voor mij geloof niet, dat een der beide, zoo verschillend denkende en schrijvende Geleerden al de klippen, die hen de gevaarlijke togt ontmoeten deed, zonder eenige avarij gelukkig voorbij gezeild is. Wat ook voor een' *Castor* en *Pollux* zelfs, naar de fabelleer der Oudheid, naauwelijks mogelijk geweest zoude zijn. Maar echter durf ik beiden van harte geluk wenschen, dat zij de schipbreuk, die hen de verbeelding van den Heer Sepp deed ondergaan, zoo lang reeds en zoo eervol met hunne werken overleefd hebben. Wat bijzonder den Eerstgenoemde aangaat, wiens vindingrijk vernuft zelfs zijne tegenpartijders niet in twijfel getrokken hebben; ik weet niet, dat vroeger iemand hunner hem *oorspronkelijkheid* ontzegd heeft. En Teylers

verhandeling heeft dus hier, dit doende, de eere, die niemand haar benijden zal, der *uitvinding*.

Maar het is onnoodig nog meerdere proeven dier onregtvaardigheid aan te voeren, waarvan dezelfde schrijver telkens op nieuw het slagtoffer is. Daarom wordt hier het, even oppervlakkige, als onbillijke oordeel, op bl. 239 en 240, over zijne *Christologie* geveld, sleehts in het voorbijgaan vermeld (1). Maar, om het eene zoo wel te zeggen als het andere, op al die wonden, den sehrijver van het *leven van Jezus* door de prijsverhandeling toegebragt of althans toegedacht, legt eindelijk bl. 287 een' wel wat dunnen, maar toch zachten balsem der leniging. Daar toch wordt hij een man *van vernuft*, en *van geest* genoemd, aan wiens *leerredenen* wel veel ontbreekt, maar *wien* toeh *het apologetiesch preêken bij uitstek gelukt*. Dan door ééne plaats, welker zamenhang daarenboven bitterzoet voor hem luidt, wordt niets goed gemaakt van al het bitse en hatelijke, dat een tal van voorgaande bladzijden tegen dien éénen Man tot walging toe uitstort. Tegen den Man, wiens gevoelens ik niet alle deel, wiens vlugge pen zich somwijlen overijlt; terwijl men haar van alle zijden dringt

---

(1) Dit vonnis der partijschap wordt Dr v. O. dubbel vergoed door het vereerende oordeel, over het gezegde werk door een' geleerden Buitenlander uitgesproken, in H. Meszner's *neue ev. K. Z.* 1862, N°. 7, S. 107 ff. Die Schrijver deelt geheel onze regtmatige verontwaardiging over Sepps onbillijkheid tegen den begaafden Man. En hij maakt daarbij eene bedenking, die nooit op eenig Nederlandsch geschrift meer toepasselijk was, dan op dat van dien Verhandelaar. „*De Hollanders*," zegt hij, „*zijn niet altijd* „*genegen om het eigene goede behoorlijk te waarderen. Eene algemeen ver*„*breide kennis van vreemde talen en uitlandsche schriften heeft niet zelden ten* „*gevolge, dat minder beduidende, vreemde voortbrengselen een' betrekkelijk groo*„*ter' indruk maken, dan het belangrijkste, hetwelk de vaderlandsche Letterkunde* „*voortbrengt*."

en bijna dwingt om al meer en meer te geven; maar die, bij al het onvolmaakte, dat elk menschenwerk aankleeft, zoo veel schoons en voortreffelijks geleverd heeft, dat ik de nakomelingschap al gereed zie om het oordeel eener partijdige bent van tijdgenooten op hare beurt te beschamen en te veroordeelen. De prijsverhandeling moge er hoogen roem op dragen, dat zij *vonnist over levenden en dooden;* gelukkig evenwel, dat zij het oordeel niet kan omkoopen dergenen, die komen zullen, als wij veelligt reeds vergeten zijn.

Maar wat spreek ik van het nageslacht? Ieder tijdgenoot, die nog een greintje onafhankelijkheid bewaard, en zich niet geheel aan de zoo genaamde *moderne* Theologie verslaafd heeft, zal der kalme bedaardheid en gematigdheid, waarmede van Oosterzee zich tegen de hevigste aanvallen verdedigt, en der edele rondborstigheid, die hem onverbloemd doet verklaren in sommige opzigten van standpunt veranderd te zijn, onverdeelde goedkeuring, ja, meer dan goedkeuring moeten schenken.

VIERDE HOOFDSTUK.

Het historische Pessimisme op theologisch gebied, vergeleken met het Optimisme (1).

Het laatste gedeelte van het vorige Hoofdstuk gaf de naaste aanleiding om dit *vierde* er aanstonds op te doen volgen. Want zagen wij daar, in de beoordeeling van een' beroemden Geleerde, het *Pessimisme* ten top gevoerd; het zal, hoop ik, niet ongepast zijn hier er iets meer van te zeggen, en, door de herinnering van een of ander voorbeeld, al is het dan ook niet zoo krijtend, als het straks vermelde, zijne strekking te doen kennen en zijne werking naar vermogen tegen te gaan. En hier ziet Gij dan, waarde Lezers! een nieuw punt van geschil, of liever van verschil in de opvatting der Kerkhistorie, tusschen de *Prijsverhandeling*

(1) Hier en vervolgens vergeve men het gebruik van twee vreemde woorden. Hoe rijk ook onze taal is; zij kan, zoo min als eenige andere, het woord voor elk denkbeeld uit haar' eigen' voorraad putten. Misschien vergunt eenmaal het latere spraakgebruik voor het eene *Verslimmering*, voor het andere *Vergoêlijking* te zeggen.

en deze *Herinneringen* U voor oogen gesteld, waarover Gij tusschen beiden moogt rigten. Ik bedoel hetgeen men met een woord, van de *Leibnitiaansche* Wijsbegeerte ontleend, doch in een' eenigzins anderen zin gebruikt, *Optimisme* noemt en het, daartegen overstaande *Pessimisme*. Het een beschouwt personen, zaken en gebeurtenissen, zoo veel de waarheid en de trouw der historie toelaat, steeds van de gunstigste zijde. Het andere integendeel beijvert zich maar al te dikwijls om er een' ongunstigen kant van te ontdekken en aan te wijzen. Het *eerste* zoekt en vermeldt, bij voorkeur, wat in der menschen gevoelens, schriften en bedrijven edel en lofwaardig is. Het *laatste* kan dit goede wel niet altijd voor zich zelf en voor anderen verbergen, doch stelt het toch in de schaduw, althans niet gaarne op den voorgrond. Het schept veeleer behagen in het opdelven en aan het licht brengen van hetgeen daarin afgekeurd en berispt kan worden. Ja, het *Pessimisme* drijft niet zelden zijn' argwaan zoo verre, dat, waar eenig woord of schrift, eenige onderneming of handeling voorkomt, die op zich zelve lof en prijs verdient, de twijfel geopperd wordt, of de *bedoelingen* wel zoo rein waren, als zij zich uiterlijk voordeden. Eene der menigvuldige gedaanten, waarin zich die donkere zienswijze vertoont, is deze, dat zij, waar omtrent de daden en oogmerken van uitstekende Mannen tweederlei verhaal in omloop is, zonder behoorlijk onderzoek, om aan eigene of anderer kwaadwilligheid voedsel te geven, het voor hen minst vereerende aanneemt en verbreidt. Daartegen heeft, zoo als de letterkundige lezer zich ligtelijk herinneren zal, de beroemde Wyttenbach ernstig zijne stem verheven; waar hij, met aanhaling en aanprijzing van een opmerkelijk gezegde van Plutarchus, de aangevochtene

oogmerken van den Atheenschen Redenaar en Volksleider Pericles zoekt te regtvaardigen (1).

Men versta mij wel. Ik weet, hoe ligt ook het *Optimisme* door zijne goedhartigheid op het dwaalspoor gebragt kan worden. Geen enkel vijgeblad wil ik zoeken om de naaktheid te bedekken van die zoetsappige, maar onmenschkundige en onhistorische denk- en schrijfwijze, welke op alles schier Popes bekend gezegde: *What ever is, is right*, schijnt te willen toepassen, en Jesaïa's bedreiging te vergeten tegen hen, *die het kwade goed heeten, die duisternis tot licht, het bittere tot zoet stellen* (2). In de afkeuring van zulk een kwalijk geplaatst en overdreven *Optimisme* stemmen deze *Herinneringen* met de *Prijsverhandeling* volkomen overeen. Voor *gene* zoo wel, als voor *deze*, moet de leus gelden: *Laat ons er rond voor uitkomen;* doch men voege er bij: *Even rond voor het goede, als voor het kwade.*

Maar nergens heeft het *Pessimisme*, welks beneveld oog overal slechts het zwarte ontdekt, gelijk der geelzucht alles geel is, nergens heeft het grooter en schadelijker rol gespeeld, dan in de geschiedenis der algemeene *Christelijke* en bijzonder der *Nederlandsche Kerk.* Onuitputtelijk was men hier in de uitvoerige vermelding van twist

(1) Zie *Biblioth. crit. Tom.* III, *Pars* 3, p. 79—85, en de, daar geheel wedergegevene plaats van Plut. *de malignitate Herodoti.* — Jammer intusschen, dat Wyttenbach, in het voorgaande en volgende, J. O. Sluiter beoordeelende, zelf op de klip vervallen is, waartegen hij anderen waarschuwt.

(2) Men zie de geheele plaats, *Jes.* V. 20. — Het te ver gedreven Optimisme is te regt berispt door Macauley, over wien men het opstel zie van L. Vulliemin, in de *Revue Chrét.* 1861, p. 761 *ss.* Vergel. over W. A. F. Genszler de (*Darmst.*) *A. K. Z.*, 1861, N° 79.

en verdeeldheid, van ketterij en verkettering, van haat en vervolging. En hiermede hielden zich velen zoo geheel en zoo uitsluitend bezig, dat er voor het verhaal van edelaardige gezindheden en lofwaardige handelingen naauwelijks een plaatsje overbleef. Van daar, dat zelfs eenmaal een scherpzinnige, maar zwartgallige Geleerde (1) zich niet ontzag om openlijk te zeggen, dat, hoe nuttig ook anders de beoefening der *geschiedenis* ware, de *Kerkhistorie* slechts eene *Bedlam-galerij* opende, dat zij een tooneel van onzinnigheid, eene werkplaats van verstandeloozen te beschouwen gaf. Zoo vonden, in onzen tijd, Neanders pogingen, om, ook in hetgeen zich gansch onbehagelijk voordeed, de vaak verborgene kiemen van het goede op te zoeken, en zelfs Juliaan, *den Afvallige*, regt te doen weêrvaren, bij de meesten veel gereeder goedkeuring, dan navolging. De tegengestelde rigting toch wordt maar al te zeer gevoed en aangemoedigd door der schrijveren zucht om puntig en aardig te vertellen, en door hunn' wensch om aan lezers te behagen, die liever van *ondeugd*, dan van *deugd*, hooren spreken, en aan *gene* veel gretiger, dan aan *deze* geloof hechten. Zijne ergerlijkste gedaante vertoont het *Pessimisme*, waar het met het *Optimisme* in zulk een wanstaltig verbond treedt, dat het van den vriend of geestverwant niets dan goed, van de wezenlijke of gewaande tegenpartij niets dan kwaad, weten, gelooven of zeggen wil.

Het zij verre van mij der *prijsverhandeling* de eerstgenoemde denk- en schrijfwijze in dien zin te laste te leggen, als of zij haar, in den hoogsten graad en in de

(1) In den *Recensent*, bij Crajenschot, van wien straks nader.

meest onbeperkte mate, volgde en uitdrukte. Want men zal er niet geheel te vergeefs naar plaatsen zoeken, welke van hen, die hier anders doorgaans weinig gunst vinden, vereerende melding maken. Maar zoo gaarne als ik dit verklaar, even min mag het verzwegen worden, dat des geleerden Schrijvers beschouwing van vele personen en zaken veel meer neiging toont om wat, door zijn *prisma* gezien, donker is, als duister af te malen, dan om het heldere gelijkelijk in het licht te stellen. Somwijlen vindt men ter plaatse, waar niemand het verwacht zoude hebben, van eene instelling of verzameling, van een' schrijver of eenig geschrift nu kortere, dan langere melding gemaakt. Men vraagt met zekere verwondering: „*Waarom* „*dit juist hier?*" En het blijkt weldra, dat daardoor slechts de gelegenheid gezocht was om het een of ander te laken of te doen belagchen. Er is een verdienstelijk boek, dat wel verdienden lof gevonden, dat veel nut gedaan heeft en nog doen kan. Maar, gelijk er niets volmaakt is onder de zon, zoo heeft het hier of daar eene zwakke plaats, een minder juist gezegde, waartegen met regt bedenking gemaakt kan worden. Is het nu edelmoedig en billijk dat ééne slechts, met verzwijging van al het betere, op te halen en breed uit te meten, en zoo den onnadenkenden lezer in den waan te brengen, dat de smetten, die, in schijn of naar waarheid, ééne of eenige weinige bladzijden ontsieren, op geheel het werk kleven en het onbruikbaar maken? Ik geloof gaarne, dat geen gemis der *belangelooze goedwilligheid*, door Kant zoo hoog verheven, veel min der *Christelijke liefde*, door den Apostel Paullus (1 *Corinth.* XIII) zoo heerlijk aangeprezen, vele der, door den Schrijver geschetste tafereelen zoo zwart, als men ziet, gekleurd heeft. En

deze hoop wordt door gunstige getuigenissen omtrent zijn' persoon bevestigd. Maar des te meer is het te betreuren, dat de ongelukkige zucht om, in geestigheid en nieuwheid van voordragt, Karl Schwarz op zijde te streven, hem dikwijls verlokt heeft om menig voortreffelijk boek in kwaden reuk, en zoo op weg naar den scheurwinkel te brengen. — Één voorbeeld van die strekking, dat bovenal in het oog valt, vermeldde reeds het laatste gedeelte van het vorige Hoofdstuk. Andere proeven van verschillenden aard zullen ons later genoeg voor de hand komen. Hier slechts, ter voorloopige opheldering van het gezegde, nog een paar voorbeelden.

Op bl. 269 wordt verhaald, dat S. Blaupot ten Cate, van wien elders niet gesproken is, de *geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland, Groningen, Zeeland, Overijssel, Utrecht en Holland, in* 5 *deelen, beschreven heeft.* Voor deze onnaauwkeurige en onvolledige opgave stelle men al aanstonds het volgende in plaats. Eerst gaf de eerw. schrijver, in één Deel, de geschiedenis der Doopsgezinden in *Vriesland, Leeuw.* 1839; — daarna, in twee Deelen, met bijlagen en kaarten, hunne geschiedenis in *Groningen, Overijssel* en *Oostvriesland, Leeuw.* en *Gron.* 1842; — eindelijk, wederom in twee Deelen, die der Doopsgezinden in *Holland, Zeeland, Utrecht* en *Gelderland; Amst.* 1847. Drie onderscheidene werken wijdde dus de onvermoeide schrijver aan de lotgevallen der genoemde Gemeente. En van al de drie geldt, wat de titel van het eerste verklaart: *uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt.* Des te meer studie en des te moeijelijker navorsching moet dit alles aan ten Cate gekost hebben, naar mate de oudste Doopsgezinden van Letterkunde en

Geschiedenis minder werk maakten. Maar hij heeft dan ook veel, dat in het duister lag, uit schaars toegankelijke bronnen opgedolven, en daardoor onze historische kennis niet weinig aangevuld en verrijkt. Dien regtmatigen lof zag ik hem van de meest verschillende zijden, ook door hen, die op sommige bijzonderheden niet ongegronde aanmerkingen maakten, in meerdere of mindere, veelal in ruime mate, toegekend (1). Maar, van die verdienste geheel zwijgende, zegt Sepp: *„Of* ten Cate *in deze pro-„vinciale behandeling der geschiedenis den waren weg inge-„slagen heeft, mag ik in twijfel trekken, althans naar den „indruk, welken de lectuur op mij maakte; herhaling kan „niet uitblijven, versnippering van stof evenmin."* — Nemen wij eens aan, dat deze betichting niet geheel uit de lucht gegrepen is. De billijkheid vorderde ten minste op te merken, dat de vroegere, geheel vrije, door geene algemeene verordeningen geregelde toestand der Doopsgezinde Gemeenten het hoogst moeijelijk, zoo niet onmogelijk maakte, in hare geschiedenis die eenheid te brengen, welke noch in hare belijdenis noch in hare inrigting te vinden was. In allen gevalle blijft ten Cate de onbetwistbare verdienste verzekerd, dat zijne

---

(1) Over verschillende gedeelten dezer historische werken zie men allereerst de zeer gunstige beoordeelingen van wijlen den Hoogl. Siegenbeek, in den *Letterbode*, 1840, N° 6, en 1843, N° 15. 16. Voorts vergelijke men o. a. *Waarh. in Liefde*, 1840. 3, bl. 646, en 1843. 3, bl. 650, op beide pll. **; — *Letteroeff.* 1840. 1, bl. 445, 1843, bl. 450, 1847, bl. 622, en 1848, bl. 529; op de laatste pl. alleen min gunstig, overal elders ** of ten minste * — Over andere schriften van Bl. t. C., mede tot der Doopsgezinden lotgevallen betrekkelijk, zie men het belangrijk verslag van Siegenbeek, *Letterbode*, 1844, N° 50—52 *, *Letteroeff.* 1844, 1, bl. 563*, vergel. met den *Gids* van hetzelfde jaar, bl. 697 volgg., waar ook lezenswaardige bedenkingen voorkomen.

veeljarige nasporingen een' lateren schrijver den weg gebaand hebben om, op zijn voetspoor voortgaande, met veel mindere moeite, iets volmaakters te leveren. Maar in plaats van dien dubbel verdienden lof, kent hem de prijsverhandeling slechts de vrij magere en dubbelzinnige verdienste toe, dat hij, nevens anderen, het *confessioneel beginsel* bevorderd heeft (1).

Mogten intusschen de zwarte tinten, waarmede de prijsverhandeling hare schetsen dekt, zich slechts op de *levenden* hechten! Zij kunnen althans, zoo zij willen, die van hunn' naam afwenden. Maar niet beter gaat het veelal aan de *dooden*. Tien jaren of wat langer is het geleden, dat de Nederlandsche Kerk het vroegtijdig henengaan betreurde van Gerhard Heinrich van Senden, laatst Predikant te Zwolle; werwaarts hij, eenigen tijd te voren, van zijne wetenschappelijke reize naar *Palaestina* was wedergekeerd. Een Man, in onderscheidene gedeelten onzer wetenschap even zeer te huis. De *leerredenen*, door hem uitgegeven, mogten hier en daar bloemrijker zijn, dan men met den goeden smaak bestaanbaar achtte; zij waren toch over het geheel hoogst stichtelijk van inhoud. Elke bladzijde bijna tintelde van oorspronkelijk vernuft en genie. Wat hij aan de Gemeente over *Joannes Evangelie* gegeven had, en zijn zoon, na 's Vaders dood aan het licht zond, verdient door allen, die bijbelsch voedsel voor verstand en hart zoeken, gelezen en her-

(1) Immers het eerst genoemde verslag van *Waarh. in Liefde* keurt het af, dat de Schrijver de zaak van zijn Kerkgenootschap te zeer voorstaat en begunstigt. Daarover staat mij hier niet te oordeelen. Maar zeker is het, dat de eigenlijke waarde der genoemde schriften in de bekendmaking van *historische* bijzonderheden gezocht moet worden.

lezen te worden (1). Zijn *Bijbel-Atlas, voornamelijk ten gebruike bij de Bijbelvertaling van* v. d. Palm, door Sepp zelfs, bl. 258, geprezen, werd met algemeene goedkeuring ontvangen (2). En hoe veel had de *gewijde Aardrijkskunde* verder van zijne bekendheid met het heilige land mogen hopen, ware hij niet, zoo spoedig na zijne terugkomst uit hetzelve, nog geene 58 jaren oud, aan Vaderland en Wetenschap ontrukt! Hem zelven heb ik gekend als een' Man, even levendig van aard en vlug van begrip, als kloek van daad en ondernemend in elk bedrijf van ambt en leven; door eerzucht tot veel goeds en edels, somwijlen ook tot dezen of dien, min beraden' stap gedreven. Men leze vooral het, juist en schoon gestelde levensberigt, door den eerw. C. Hooijer van hem gegeven in de *Handd. van de Leidsche Maatsch. der Nederl. Letterkunde* (3).

---

(1) Zoo het geheugen mij niet bedriegt, was dit het eenstemmige oordeel van allen, die gesproken hebben over zijn nagelaten werk: *Het Evangelie van Johannes, gebragt in huizen en harten* enz. III *Deelen. Zwolle*, 1853—1855. Men zie slechts *Waarh. in Liefde*, 1853. 3. 586 vv.; — *Godgel. Bijdr.* 1853. 4. 613 vv.; — *Letteroeff.* 1853. 1. 669 vv. Overal is hier en elders het oordeel ** over het werk; dat, ook naar mijn inzien, veel medegedeelt, waardoor Christus wijsheid in het licht gesteld, en zijne geschiedenis uit de natuur en gesteldheid van het Oosten opgehelderd wordt

(2) Over verschillende gedeelten van dezen *Atlas*, welks 1ste Afl. verscheen te *Leiden*, 1840, terwijl hij, *ald.* 1848 en vervolgens, besloten werd met een *Register*, dat een *bijbelsch*, *geographisch Woordenboek* heeten mogt, zie men vooral de Hoogll. H. E. Weijers, in den *Gids*, 1841, bl. 166 vv. ** en P. J. Veth, in hetzelfde tijdschr. 1848; waar bl. 121 vv. en bl. 555 vv., eene belangrijke beschouwing voorkomt van de *bijbelsche kaarten*, en bijzonder van den genoemden *Bijbel-Atlas* gezegd wordt, *„dat door dit werk onze „Literatuur met een wezenlijk sieraad verrijkt is, waarop zij — trotsch mag „zijn."* En met die lofspraken stemden de andere tijdschriften geheel in. Zie inzonderheid. de *Letteroeff.*, 1850. 1, bl. 137 vv.

(3) *Voor* 1852, bl. 20—35 der *levensberigten.* — Ook kan men zijn leven

Maar, hoe veel goeds ook over van Sendens andere schriften gezegd kan worden, zijn hoofdwerk is buiten kijf de *Verdediging van Bijbel en Openbaring tegen de voornaamste vroegere en latere bestrijders van dezelve;* welks Iste Deel eene *pragmatische geschiedenis van beider bestrijding* bevat; het IIde de *geschiedenis der Apologetiek — sinds de vroegste tijden tot op onze dagen* (1). Zoo luidt de titel. Dan, helaas! het werk is geheel onvoltooid gebleven; wat ook Sepp, bl. 209, zegt te betreuren. Maar, ofschoon het dus als het ware een *Torso* is, een hoofd, waaraan veel meer dan de voeten ontbreekt; het heeft toch, in en buiten het Vaderland, zoo veel goedkeuring, ja, toejuiching gevonden, als ik mij nauwelijks herinner, dat aan eenig Nederlandsch werk van onzen tijd te beurt viel. Vroeger gemaakte aanteekeningen naziende, verwonderde ik mij over den lof, van alle zijden er aan toegezwaaid. Volgens Donker Curtius, *kenmerkte zich* daardoor v. S. *als een' Godgeleerde van den echten stempel en van hoogen rang.* Clarisse, zelf, ook in dit vak, zoo zeldzaam belezen, *verwonderde zich over de verbazende belezenheid* van den schrijver; wiens werk, naar het juiste oordeel van Muntinghe, geschikt was om eene klove in onze Letterkunde aan te vullen. Terwijl de, even scherpzinnige, als geschiedkundige D. N., het laatst uitgegeven gedeelte eervol aankondigende, met bijzonderen

---

en al zijne menigvuldige schriften leeren kennen uit het uitvoerige verslag, door Mr E. G. van Senden medegedeeld, vóór zijns Vaders *Nagelatene leerredenen, D.* I, *Zwolle*, 1852.

(1) Het eerste Deel te *Gron.* 1827, van het tweede St. I *ald.* 1831, St. II, eerst tien jaren later, te *Leiden*, 1841. — Duitschland had eene vertaling van hetzelve, getiteld *Geschichte der Apologetik*, te danken aan Will. Quack en Dr Rud. Binder, *Stuttg.* 1846, II Bände.

lof vermeldde, *dat al de uitvoerigheid, waarover men bij het eerste Deel klaagde, hier voor groote beknoptheid plaats gemaakt had.* Ook de geleerde schrijvers van *Waarheid in Liefde* zag men, op meer dan ééne plaats, een even gunstig oordeel vellen (1).

Maar niet minder eere wedervoer het werk in *Duitschland;* vooral nadat het daar door eene goede vertaling meer bekend geworden was. De Koning van Pruisen vergold het geschenk van het eerste Deel met een' gouden eerepenning. Een der beoordeelaars, door Hooijer aangehaald, toonde zich naijverig, dat v. S., het eerst opzettelijk de geschiedenis der *Apologetiek* beschrijvende, aan Germanie de loef had afgestoken. De streng regtzinnige Rudelbach, zoo wel als de meer gematigde Godgeleerden Pelt en Neudecker, verhieven als om strijd dit werk van den *Nederlander* (2).

Intusschen ging die groote en algemeene lofspraak met onderscheidene, niet ongegronde aanmerkingen op vorm en inhoud gepaard. En hoe kon het anders, daar hier de eerste proeve gewaagd werd van zulk eene moeijelijke

---

(1) D. C. vindt men, nevens onderscheidene Duitsche beoordeelaars, hier niet andermaal te vermelden, aangehaald door Hooijer, t. a. p. bl, 26. — Clarisses uitvoerige beoordeeling is geplaatst in den *Rc. o. d. Recc.* XX. 1. bl. 436—446; die van D. N. in de *Godgel. Bijdr.* 1841, bl. 321 vv. — *Waarh. in Liefde* zie men vooral 1838. 3, bl. 562 vv., als mede 1842. 3, bl. 574 vv. Onder de inlandsche tijdschriften verdienen nog o. a. vergeleken te worden de *Letteroeff.* 1839, N° 1, en de reeds genoemde *R. o. d. Recc.* 1842, bl. 193 vv., beide almede *.

(2) Des eersten oordeel zie men in het, door hem en Guerike uitgegeven *Zeitschrift*, 1846. 2. 166; — dat van Pelt in Reuter's *allg. Repert. März*, 1848. 204 *ff.*; — dat van Neudecker in het *theol. Literaturbl. z. A. K. Z.* 1850, N° 89. Zie ook het laatst genoemde tijdschrift 1847, N° 103 **†, en *Allg. Hall. L. Z.*, 1848, N° 179. 180 *.

en veel omvattende onderneming? De omslagtigheid van het *eerste Deel* zoude zeker besnoeid, en de onnaauwkeurigheid van sommige *aanhalingen*, die men hier en elders aantreft, verbeterd zijn, zoo den geleerden Man tijd en leven vergund ware om ons eene tweede uitgave te schenken. — Inzonderheid verleidde hem zijne levendige verbeeldingskracht en diepe eerbied voor de H. S. wel eens om over hen, die naar zijne meening tot het *Rationalisme* naderden, een onbillijk oordeel te vellen, en onverdiend hun *bijbelbestrijding* te laste te leggen. Dit was vooral het geval in de eerste jaren, nadat hij kennis gemaakt had met de, door hem overgezette XCV *Stellingen* van Claus Harms en met den, daarover, in Duitschland, zoo hevig gevoerden strijd der Godgeleerden (1). Ik herinner mij, hoe dat, mijns inziens al te gestrenge oordeel over sommige Duitschers eens, in zekeren letterkundigen kring, tot een' vriendschappelijken, maar levendigen redetwist tusschen hem en mij aanleiding gaf.

Maar was het oordeel van van Senden niet overal over allen even gematigd; hoogst onbillijk handelt Sepp, als hij uit dien hoofde het genoemde werk, zoo als wij, op de eenige plaats, waar hij er opzettelijk van spreekt, bl. 59, hem zien doen, onnadenkend aan de verachting zijner lezers prijs geeft. Niets van hetgeen ter verschooning van den schrijver diende vermeldende (2), al het goede

---

(1) Over zijne vertaling (*Gron.* 1818) zie men slechts de *Bijdr. — godgel. Wet.* VII. 1. 477 *volgg.* en Hooijer, bl. 33.

(2) Als b. v. van Senden min gunstig oordeelde over Lücke's *Comm. üb. das Evang. Joh.*, gold dat oordeel alleen de *eerste* uitgave van een werk, dat naderhand, in de volgende uitgaven, zoo veranderd en verbeterd is, dat men er zijne vroegere gedaante, nu door den hoogst verdienstelijken Uitlegger zelven afgekeurd, naauwelijks meer in herkennen kon. Had de bil-

en voortreffelijke, waarom Duitschland en Nederland eenstemmig zijn werk verheven hadden, met diep stilzwijgen voorbijgaande, brengt hij de lezers, die hem op zijn woord gelooven, in den waan, dat dit boek niet waardig is immer door hen opengeslagen te worden.

Ziet daar twee voorbeelden, uit vele andere gekozen, van een *Pessimisme*, dat van het ontwijfelbaar goede niets of naauwelijks iets weten wil, en integendeel wat zijn mishagen wekt ten breedste uitmeet. Het is den *Cicerone* gelijk, die den vreemdeling door een heerlijk paleis geleidende, hem alleen op een glasruit, dat hier of daar gebroken is, opmerkzaam maakt.

---

lijkheid niet gevorderd, dat de prijsverhandeling, zoo zij er van spreken wilde, dit althans deed opmerken?

VIJFDE HOOFDSTUK.

Is het uur reeds rijp om eene pragmatische *geschiedenis der Godgeleerdheid van den jongsten tijd te ontwerpen?* — *Welk regt heeft het jaar* **1787** *om hier een punt van uitgang te zijn?* — *Mag Duitschland aan Nederland verwijten, dat het, op theologisch gebied, zich minder wetenschappelijk betoond heeft?*

Berisp het vrij, redeneerkundige Lezer! dat hetzelfde Hoofdstuk U een antwoord wenscht te geven op drie, zoo verschillende vragen. Maar bedenk toch ook, om dien blaam eenigzins te matigen, dat deze *Herinneringen*, die op geenerlei kunstmatige orde aanspraak maken, hier althans eenvoudig den *gang* der *prijsverhandeling* volgen wilden. Hare inleiding nu brengt, bl. 1—7, onder anderen ook inzonderheid de drie voorgestelde vragen têr sprake.

A.

Het Genootschap eischte dan van het bekende tijdvak eene *pragmatische* geschiedenis. Dit noem ik *overeischen* of meer vragen, dan door iemand nu reeds gegeven kan worden. Te regt toch zegt Sepp (bl. 3), dat het hare taak is *oorzaak en gevolgen naar de kenbare wetten der causaliteit te ontvouwen.* Daartoe nu behoeft zij vóór alles een' vrijen blik, die door liefde noch haat beneveld wordt. Maar dien

blik durf ik even min aan mij zelven en mijne geestverwanten toekennen, als aan hen, voor wie onze denkwijze gansch verouderd is. Wij allen, de een zoo wel, als de ander, staan aan de personen, zaken en omstandigheden, die beschouwd moeten worden, veel te nabij, om ze zoo juist, als eenmaal de nakomeling doen zal, te kunnen waarderen.

Maar, wat hier niet minder in aanmerking komt, de Geschiedenis kan dan eerst *pragmatisch* te werk gaan, als het tijdperk, dat zij ter beschouwing kiest, zoo *gesloten* is, dat althans diens naaste en onmiddellijke *gevolgen* helder in het licht gesteld kunnen worden. Wie is er nu zoo zeer *vreemdeling in Jeruzalem*, dat hij van den huidigen dag of, wil men liever, van het jaar 1858, waarmede Sepp zijn verhaal besluit, zoude durven zeggen: „*Thans eerst heeft de Godgeleerdheid een afgeperkt gedeelte* „*van haren gang door de Christelijke Kerk volbragt? Thans* „*is het de regte tijd om, kalm en bedaard, te overwegen, hoe* „*zij, bij haar' jongsten togt, vooruitgegaan of wel verachterd* „*is?*" — Nu immers wordt onze Wetenschap en met haar de vaderlandsche Kerk door den felsten strijd beroerd en geschokt, dien zij, sinds het woeden der *Remonstrantsche* en *Contraremonstrantsche*, later der *Voetiaansche* en *Coccejaansche* geschillen, te verduren en door te worstelen had. Ja, wijder, dan ooit te voren, gaapt nu de klove. Want die vroegere kerktwisten, hoe hevig ook, lieten meestal de gewigtigste geloofsartikelen, waarover thans de gevoelens der Hoogleeraren en Leeraren zoo verre, als wij weten, uiteenloopen, meestal onaangeroerd en van weêrzijden toegestemd. Wie zal nu zeggen, waarop de geweldige *crisis*, die de avond der vorige en de morgen dezer eeuw zag voorbereiden, eenmaal moet uitloopen? Ten laatste

voorzeker, dit staat bij mij vast, op de zegepraal van het eenvoudige, evangelische geloof, dat reeds door de Apostelen gepredikt, en door de Christenheid, als de grondslag harer belijdenis, aangenomen werd. Maar wanneer zal die zegepraal aanschouwd worden? In welk verband zal zij staan met de tegenwoordige spraakverwarring, hoe daaruit, onder hooger bestuur, voortvloeijen? Geef mij, zoo Gij kunt, O tijdgenoot! den *profetischen* geest, om vooruit te zien, welk oordeel het *einde* dezer eeuw zal vellen over hetgeen, niet lang na haar *midden*, als de hoogste WETENSCHAP, waarvoor alles buigen moest, werd toegejuicht. Dan eerst, als ik met die kennis der toekomst toegerust was, zoude ik, zoo anders mijne jaren en talenten dit toelieten, het durven wagen om, door het schrijven en aanbieden van zulk eene *pragmatische* geschiedenis, als Teyler verlangde, naar zijn eeregoud te dingen. — Zie hier ter opheldering van het gezegde eene gelijkenis, van eene andere kampplaats ontleend. Stel U een' krijgskundigen aanschouwer voor van *Waterloo's* slagveld. Vraag hem, bij de, van weêrzijden beurtelings afgeslagene en herhaalde aanvallen, welke gevolgen die reuzenstrijd zal baren? Hij zal U het antwoord wel schuldig blijven, en allerminst U kunnen voorspellen, dat *Waterloo* zoo spoedig, als de uitkomst leerde, Napoleon op *St. Helena* zal doen aanlanden (1).

(1) Later zag ik, dat mijn overleden Ambtgenoot Royaards geheel met mij instemde, toen hij verklaarde: „*Geen tijdperk is regt geschikt om des-„zelfs eigene geschiedenis te doen beschrijven. Dit behoort aan later tijd, wan-„neer men mag geacht worden althans op onpartijdiger standpunt, dan vroeger, „te staan, en de zaken meer veelzijdig te kennen, dan in den tijd, toen zij „voorvielen. Maar men levere in elk tijdperk de* bouwstoffen," enz. Zie het *Arch. voor kerk. Gesch. inzonderh. in Nederland*, door Kist en hem uitge-

B.

Maar was de taak op zich zelve reeds al te zwaar; de Schrijver maakte zich haar nog ondoenlijker, zijne geschiedenis bij voorkeur van het beruchte jaar 1787 doende uitgaan. Te regt zegt hij, bl. 6: „*De pragmatiek moet* „*billijkerwijze de bepaling der perioden en epoques geheel be-* „*heerschen;*" dat is, met andere, meer Nederduitsche woorden: naar hare eischen behoort de bepaling en indeeling der onderschcidene tijdvakken geregeld te worden. „*Wij hebben hier ook niet,*" zoo gaat hij voort, „*bij uit-* „*sluiting met het leerstelsel der Hervormde kerk te doen;* „*neen met de theologie. Van haar zelve moet onze verdeeling* „*ontleend zijn.*" — Goed en naar waarheid gezegd! Maar hoe komt dan toch het jaar 1787 aan de hooge eer en onderscheiding om een uitgangspunt te leveren, niet voor onze nieuwste, staatkundige historie, maar voor de geschiedenis der *Godgeleerdheid* in ons midden? Het is zeker, dat *de bewegingen, die toen plaats gehad hebben, op het leven van vele mannen, beroemd in kerk en school, magtigen invloed hadden* (zie bl. 2 boven). Maar, al verdreef de Omwenteling v. Hamelsveld van den *Utrechtschen* katheder; al deed zij v. d. Palm wijken uit de pastorij van *Maartensdijk;* die treurige lotverwisseling was geen tooverslag, die hunne theologische of exegetische denkwijze plotseling omkeerde. En hetzelfde gold insgelijks van andere voor-

geven, D. V, bl. 219. — Geheel in denzelfden geest zeide een boven reeds genoemde Beoordeelaar (J. F. Jr in den *Nieuwen Rec.*) van Sepps verhandeling, na het laken harer partijdigheid: „*Wij achten het wenschelijk,* „*dat eerst een later levend geslacht over de godgeleerden onzer dagen een oor-* „*deel velle. Tijdgenooten* sine irâ et studio *te beoordeelen is een bijna wan-* „*hopige onderneming.*"

treffelijke Mannen, die de kansels der Hervormden of der andere Protestantsche Kerkgenootschappen versierden, welke zich, op verschillende wijzen, voor korter' of langer' tijd, uit hunn' werkkring gerukt zagen, sommige zelfs uit het Vaderland vlugten moesten of verbannen werden. — Wij lezen wel t. a. pl., *dat het jaar* 1787 *lang versleten banden al losser en losser maakte*. Maar, welke banden hier ook bedoeld worden; de betrekking der Kerkgemeenten, zoo tot den Staat, als tot elkander, bleef in de hoofdzaak, gelijk zij vroeger geweest was, en onderging geene schaduw der veranderingen, die de Fransche omwenteling van 1795, ruim zeven jaren later, in het leven riep (1). Gemeenschap van staatkundige gevoelens mogt *hier* toenadering tusschen de leden der verschillende Gemeenten te weeg brengen; *elders* baarde wat men thans zag gebeuren nieuwen wrok en nieuwe verwijdering. — Verder zegt de heer Sepp: „*Prinsgezind en kerkelijk regtzinnig, patriottiesch en liberaal in de opvatting van de leer* „*der hervormde kerk, ja, het waren formules van tamelijk* „*eensluidenden inhoud.*" Intusschen was die vereeniging der eene en andere denkwijze, die werkelijk bij velen plaats had, niet meer eigen aan 1787, dan aan de laatst vorige jaren, toen de fel ontstokene vlammen der burgerlijke verdeeldheid allen eene nog geweldiger ontploffing of uitblussching deden vooruitzien. Maar, wat men hier vooral niet moet voorbijzien, het ontbrak, *bij meer dan ééne Afdeeling der Nederlandsche Protestanten*, niet aan zoodanigen, die de naauwste gehechtheid aan

(1) Wat de ontzetting van hoogst achtenswaardige Predikanten betreft, had de Omwenteling van 1795 aan die van 1787 niets te verwijten. Zie de *Letteroeff. voor* 1801, I. 299. 520.

hunne kerkleer met den vurigen wenseh vereenigden naar *grondwettig herstel*, zoo als het genoemd werd, van den Burgerstaat. Vele voorbeelden zouden er van bijgebragt kunnen worden, en daaronder dat van den straks genoemden Hoogl. v. Hamelsveld. Maar niets heeft meer gerucht gemaakt, dan hetgeen den geleerden Groninger Predikant Theod. Brunsveld de Blau, om zijne staatkundige denkwijze, wedervoer. Niemand ijverde vuriger voor de handhaving van het stelsel der Hervormden. Zoo verre liep die ijver, dat sommigen hem voor een' kettermaker uitkreten. Maar even heftig blaakte in zijn' boezem de afkeer van de zoo genaamde *Oranje-partij*. Die gezindheid gaf hem, toen reeds in zijne woonstad de hekken der Regering verhangen waren, eene leerrede in den mond, over de woorden: *Te dien dage zal de verstandige zwijgen*, welke aan de nieuwe Regenten zoo zeer mishaagde, dat zij hem, voor geruimen tijd, het *zwijgen* opleiden (1).

Het is waar, gelijk de sehrijver mede herinnert, dat nu ook het *Haagsche Genootschap* ontstond *ter verdediging van den Christelijken godsdienst*. Maar diens invloed moest, in de eerste dagen, veel beperkter zijn, dan die van het, eenige jaren vroeger ingestelde *godgeleerde Genootschap van* Teyler, dat al dadelijk over veel ruimere middelen beschikken, en dus krachtiger werken kon. Dit

(1) Zie, over diens hevige verschillen met Prof. van der Marck, Ypey, *Gesch. der Christl. kerk in de* 18de *eeuw*, VII. 515 v. VIII. 789 vv. — Zijn' *hersteldien predikdienst, na een' tusschentijd van bijna zeven jaren*, herdacht hij, d. 15 Maart 1795, in eene leerrede (*Gron* 1795), die, na hare uitgave, met lof vermeld werd in de *a. v. Letteroeff.* 1796, 1. 403. — Hem zelven leert men van zijne gunstigste zijde kennen door van der Aa, *biogr. Woordenboek der Nedd.* II. 2. 604 volg., vergel. met het, daar aangeh. *biogr. Woordenb.* van de Chalmot, II. 135.

laatste had dan althans even groote aanspraak op de eer om der geschiedenis een uitgangs-punt te geven, als de Instelling van eenige Zuidhollandsche Predikanten, die hier zoo zeer op den voorgrond gesteld wordt, als zij zich elders door dit boek in de schaduw geplaatst ziet.

Er blijft dus voor de onderscheiding, hier aan het meer genoemde jaar geschonken, geen andere grond over, dan de komst van den Hertog *van Brunswijk* en zijne legerbenden met alles, wat daarop, buiten of door hare schuld, in ons Vaderland volgde. Nu herinner ik mij wel, dat, naar de bewering van den beroemden Kanselier A. H. Niemeijer, de Pruisen van 1787 ons de *verlichting* hebben aangebragt. Maar mij is even levendig voor den geest, hoe gepast onze voortreffelijke landgenoot Herman Bosscha er op antwoordde, door de aanvoering van Ovidius vers (1):

„*Ante retro Simoïs fluet et sine frondibus Ida*
„*Stabit*, ...
„*Quam*. . . . .
„*Ajacis stolidi Danais sollertia prosit*" (2).

Waarom niet liever, vroeg ik mij zelven keer op keer, de eerste draad van het historische weefsel, dat zamengesteld moest worden, daar opgezet en vastgehecht, waar de verbeterde *Uitlegkunde* en *Uitlegging* van het Nieuwe Testament, door den grooten Jo. Aug. Ernesti zijnen landgenooten aangeprezen, ook in ons Vaderland bekend

(1) *Metamorph.* XIII. 324—327, *ex edit.* Gierigii.

(2) Dat is, naar den, hier bedoelden zin: *eer zal de gansche natuur omgekeerd, dan ons door het woeste krijgsgeweld en oorlogsbeleid voordeel aangebragt worden.*

werd en opgang begon te maken? Daarvan uitgaande, had men de geschiedenis met de ontwikkeling onzer gansche wetenschap zelve in het naauwste en eigenaardigste verband kunnen brengen. De *Uitlegkunde* toch regelt en bestuurt de *Uitlegging* der H. S. En zoodra de laatste de lessen der andere naar behooren opvolgt, oefent zij, op hare beurt, den krachtigsten en weldadigsten invloed uit, niet slechts in de eerste plaats op het *leerstellige* en *zedelijke*, maar vervolgens ook op het *historische* en *practische* gedeelte der Godgeleerdheid. Waarlijk, het licht, door Ernesti ontstoken en door onze landgenooten gretig opgevangen, moest hier veel meer in aanmerking komen, dan eene staatkundige gebeurtenis, die ons geen ééne *schriftplaats* naauwkeuriger deed verstaan, geen één *leerstuk* beter ontwikkelen. Met het volste regt zeide de Schrijver, bl. 6 in het midden, dat *van de theologie zelve de verdeeling ontleend moet zijn*, en elders, dat *de Exegetiek onze sterkte is.* Ware nu dit een en ander, bij de regeling van het werk, behoorlijk in het oog gehouden, zoo had zich van zelf de weg gebaand tot eene meer geleidelijke en historische voorstelling van dien *uitheemschen invloed*, waarop, naar den aanhef der prijsvraag, gelet moest worden. Zoo ware dan ook *Nederland*, van deze zijde althans, tegen de onbillijke miskenning gewaarborgd, die het zich nu maar al te dikwijls van deze *prijsverhandeling* moet laten welgevallen. Onze natie, had men kunnen zeggen, bij wie de *classische* Letterkunde van oudsher haar' hoofdzetel had, en die, in de achttiende ceuw, op het bezit der Schultensen bogen mogt, behoefde van geen buitenland het eerste onderrigt in de ware uitleggings-kunst te ontvangen. Doch het licht, dat Hugo de Groot, in ons midden en ver buiten onze grenzen, over

het Nieuwe Testament had doen opgaan, was allengskens hier en elders door de *dogmatische*, *allegorische* en *mystische* uitlegging zoo geheel overschaduwd, dat er ten laatste naauwelijks eene flaauwe schemering meer van te ontdekken was. Maar nu prees Ernesti, met woord en voorbeeld, den gulden regel aan, dat dezelfde algemeene wetten, die, ter ontdekking van den *éénen*, waren letterzin van alle oude schriften, geëerbiedigd moeten worden, even geldig zijn en hetzelfde gezag hebben, bij de verklaring van de verhalen en leeringen der *Evangelisten* en *Apostelen*. Nu maakte hij Duitschland met vele andere voortreffelijke *hermeneutische* voorschriften bekend; die, door het misbruik, dat er de zoo genaamde *laxe* en *empirische* Exegese, in later' tijd, van maakte, niets van hare oorspronkelijke waarde verloren. Maar vele verdenking had de groote *Leipziger* Geleerde van zijn eigen Vaderland te verduren, veel tegenstand van hetzelve te overwinnen, eer hij daar zelfs zijne zekerste grondstellingen algemeen aangenomen en gevolgd zag. Veel langer nog duurde het, voordat *Engeland* en *Schotland* er eenige acht op sloegen. Niet alzoo in het vaderland van de Groot, van Tib. Hemsterhuis en Alb. Schultens. *Daar* werd veel vroeger, dan men thans veelal weet, van meer dan éénen theologischen katheder het zaad dier betere Exegese verspreid. Het ontkiemde wel langzaam, maar met onafgebroken' voortgang, bij ons volk, dat zich doorgaans niet overijlt en, eerst na bedachtzaam onderzoek, het nieuwe, dat aangeboden wordt, zijne goedkeuring schenkt. De uitheemsche plant werd onder ons, hoe langer zoo meer aangekweekt, en met de kleur van ons eigen volkskarakter bekleed. Kortom, aan het einde der vorige eeuw, was Ernesti's *Inst. Interpr. N. T.* bijna even

algemeen bekend en geëerd in *Nederland*, als in *Duitschland*. En waarom dit korte en kernachtige boekje meer, dan zoo vele *hermeneutische* en *exegetische* schriften van den doorgeleerden Jo. Sal. Semler? Onder anderen daarom, dat Ernesti's voorzigtigheid beter met onzen bezadigden landaard strookte, dan Semlers voortvarendheid. Den *eerste* zag men steeds het Protestantsche leerstelsel eerbiedigen. Door de, somwijlen *paradoxe* stellingen van den *laatste* en zijne navolgers vreesde men, dat het ondermijnd zoude worden.

Maar laat ons den tijd niet verder vooruitloopen, en liever wat straks gezegd werd, omtrent de vroegtijdige kennismaking onzer landgenooten met den *Leipziger* Geleerde, nog wat nader in het licht der historie stellen (1). Al aanstonds dan moet hier de dankbare hulde van het nageslacht toegebragt worden aan Paulus Chevallier en Petrus Abresch. Beiden waren zij ambtgenooten van den onvergelijkelijken *Orientalist* N. W. Schroeder. Terwijl deze, op eene geheel eenige wijze, bij de verklaring der boeken van het *Oude Verbond*, de hoogste duidelijk-

(1) Het kwam mij opmerkelijk voor, dat de kundige vertaler van Ernesti's *Christ. leerredenen* (*Leeuw.* en *Fran.* 1774) reeds in de voorrede, get. te *Utrecht*, d. 27 Nov. 1769, zeide: „*De naam van* Ernesti *is onder ons* „*zoo bekend*, *dat het geheel overtollig zou zijn van zijne verdiensten te willen* „*spreken*." Die vroegtijdige bekendheid onder ons had hij gewis veel meer aan zijne *hermeneutische* en *exegetische*, dan wel aan zijne *homiletische* verdiensten te danken. De gezegde vertaler was veelligt de welsprekende Joh. Died. Deiman, destijds Pred. der ev. Luth. Gem. te Utrecht; over wien men Prof. Domela Nieuwenhuis en anderen raadplegen kan, die aangehaald zijn door van Harderwijk, *ten verv. van* v. d. Aa, IV. 1. 290.

heid en eenvoudigheid met de grondigste taalkennis en geleerdheid vereenigde, zochten beiden hunne landgenooten in het licht te doen deelen, dat nu over de uitlegging van het *Nieuwe Testament* verrezen was. P. Chevallier, geboren in 1722, gestorven in het begin van 1795, was te Groningen Hoogleeraar der Godgeleerdheid. Een Man, die, naar de eenstemmige getuigenis der tijdgenooten, met eene levendigheid van geest en helderheid van voordragt, welke zijne Fransche afkomst niet verloochende, eene theologische kennis paarde, welke schier alles omvatte, wat toen onder het bereik der Godgeleerdheid viel. Des te meer was het, bij zoo zeldzame talenten, te bejammeren, dat eene zekere ongedurigheid van inborst of onvoldaanheid met zich zelven hem wel veel ter hand deed nemen, maar zeer weinig zoo voltooijen, dat hij het waardig achtte om het licht te zien. Deze Hoogleeraar nu gaf, zoo niet vroeger, zeker althans reeds ten jare *zeventien honderd drie en zeventig*, verscheidene jaren dus vóór Ernesti's dood, over diens boven genoemde *Institutio Interpretis*, aan de Groninger Hoogeschool, opzettelijk daartoe aangelegde lessen. Dit blijkt mij uit het handschrift van mijn' Vader, destijds Student te Groningen, dat hier voor mij ligt, gelijk hij het in dat, uitdrukkelijk door hem genoemde jaar, uit den mond van zijn' gezegden Leermeester ten papiere bragt (1).

(1) Met het hier gezegde vergelijke men de zeer naauwkeurige berigten van Glasius, I. 43—48, en van v. d. Aa, in het IIIde D. van het door v. Harderwijk voortgezet *biogr. Woordenb.* bl. 107 volg. Ook Sepp zelf vermeldt, bl. 67, met billijken lof de theologische verdiensten van Chev., en is waardig ald. over hem vergeleken te worden. — Grooten roem hadden, in Chevalliers tijd, zijne *Dictata* over Grotius, *de ver. rel. Christ.;* die, naar het oordeel van den geleerden Uitgever van dit werk,

Naast hem verdient hier aanstonds zijn jongere Ambtgenoot Petrus Abresch vermeld te worden. In 1735 geboren, beklom hij aan de Akademie van Stad en Lande in hetzelfde jaar den theologischen katheder, waarin wij door Chevallier bereids Ernesti zagen verklaren. De eerste rede, waarmede hij voor de Akademie optrad, prees *de gewijde Uitlegkunde als den besten steun der Godgeleerdheid* aan (1). Zij toonde al aanstonds, hoe op den zoon van den beroemden Zwolschen Rector F. L. Abresch (2) geheel de geest van den *Leipziger* Voorganger rustte. Indien iemand, hij voorzeker heeft, zoo door eigen onderwijs, als door tusschenkomst zijner leerlingen, veel gedaan om onze landgenooten het N. T. beter te leeren verstaan. Zoo wijsgeerig de aanleg en rigting was van zijn' genoemden Ambtgenoot, even zeer was steeds het oog van Abresch gevestigd *op*, en zijn geest geoefend *in* alles wat het verstand der H. S. bevorderen kon. Geleerde uitlegging van den Bijbel was hem hoofdzaak en levenstaak. Aan zijne School inzonderheid heeft Nederland Muntinghe, Heringa en andere voortreffelijke Uitleggers te danken. Bij al, wat anderen tot zijn' lof gezegd hebben, nog slechts deze ééne bijzonderheid. Ik bezit van hem naauwkeurig geschrevene *Dictaten* over de zoo genaamde *bewijsplaatsen* of *loci probantes N. T.*, uit zijn' lateren leeftijd afkomstig. Die lessen handelen met zoo scherpzinnige geleerdheid over de meest betwiste en moeijelijkste *lezingen*, dat zij, zoo ze destijds aan het licht

---

Dr J. T. Bergman, ook thans hare waarde nog niet verloren hebben. Vergel. de *Godgel. Bijdr.* VI. 2. 491.

(1) *Or. inaug. de Hermeneuticâ s. optimo Theologiae praesidio; Gron.* 1773. 4.

(2) Zie over hem, zoo wel als over zijn' zoon, den Gron. Hoogl., van der Aa, *biogr. Woordenb.* I. 34—36.

gegeven waren, hem niet minder eene eereplaats onder de *Oordeelkundigen* verworven zouden hebben, dan de, helaas! onvoltooid geblevene *Paraphrasis Ep. ad Hebraeos* onder de *Uitleggers.* — Zelfs de *prijsverhandeling* roemt, bl. 83, te regt zijne *exegetische* verdiensten. Maar de Groninger Godgeleerde was te zeer aan de Hervormde Kerk verkleefd, en te ver van de *moderne Theologie* verwijderd, om van die zijde op onverdeelden lof aanspraak te kunnen maken. Geen wonder dus, dat hij er wordt voorgesteld, als *voorthinkende op twee gedachten, en niet doorgaande den zelfstandigen weg van onderzoek durvende blijven bewandelen.* De lezer beslisse, of zulke uitvallen der partijschap niet veeleer de pen, waaruit zij vloeijen, onteeren, dan de personen, die zij zoeken te kwetsen. Deze gezegden althans hebben de regtmatige verontwaardiging verwekt van D[r] van Oosterzee, van wien men er meer over vernemen kan (1).

Maar genoeg reeds gezegd om den wensch te regtvaardigen, dat de prijsverhandeling hare beschouwing liever van de herleving der gewijde Uitlegkunde in Nederland, dan van het inrukken der Pruisische legerbenden aangevangen mogte hebben. — Naderhand biedt zich veelligt de gelegenheid aan om te toonen, hoe loffelijk Heringa, van Voorst, van Hengel en anderen het voetspoor, na Ernesti door Chevallier en Abresch aangewezen,

---

(1) Zijne beoordeeling raadplege men bl. 28—30; — voorts over de genoemde *Paraphr. Ep. ad Hebr.* Heringa's voorrede vóór het derde, door hem uitgegevene Stuk, en de hoogst vereerende aankondigingen van Clar. in den *R. o. d. Recc.* XI. 1. 250, en de *Bijdr. — godgel. Wet.* VI. 1. 272. Vergel. Ypey en Dermout, IV. 57 met het belangrijke art. van Glasius, I. 7—9, en de verder door hem aangehaalden.

bewandelden en, op hunne beurt, eene schare van leerlingen deden inslaan. Aan den meer onbenevelden blik van den lateren, pragmatischen Geschiedschrijver blijve dan de beslissing der vraag, of niet veelligt een nieuw onderdeel van zijn verhaal van onze kennismaking met Winer en Fritzsche en haren invloed op de juistheid en naauwkeurigheid onzer schriftverklaring gevoegelijk een' aanvang nemen, en daar besluiten kan, waar onder ons de *moderne Theologie* het hoofd verhief? Dit zoude althans beter strooken met den wensch om uit de wetenschap zelve de verdeeling harer geschiedenis te putten, dan daarbij aan de regeling van het hooger onderwijs in 1815 zulk eene groote rol, als hier geschiedt, toe te wijzen.

C.

Zwaar heeft de inleiding der prijsverhandeling, om tot haar terug te keeren, het gcladen op de stichtelijke schriften *voor beschaafde Christenen*, waarover wij haar, reeds bl. 2, met verachting hooren spreken; terwijl bl. 4 er op terug komt om hun de rest te geven. De auteur zegt *al dergelijke schriften buiten het cadre zijner historiebeschrijving te laten*, dat is, in eenvoudig Nederduitsch, daarvan bij zijne historie geen gebruik te maken. Terwijl echter het Tijdschrift: *Waarheid in Liefde* gunstige uitzondering vindt. Eene gunst evenwel, waarop het veelligt niet veel roem zal dragen: want het wordt *half wetenschappelijk* geheeten, en het *wettige orgaan der Groninger School* genoemd; schoon de hoofdschrijvers meermalen verklaard hebben niet alles, wat er in voorkomt, voor hunne rekening te willen nemen.

Maar hoe dit ook zij; het stond den Heer Sepp vol-

komen vrij ongebruikt te laten, wat hem voor zijn doel onbruikbaar scheen. Maar het was echter, opdat ik de zachtste uitdrukking bezige, *onnoodig* op die schriften zoo uit de hoogte neder te zien, en hun (bl. 2) *slechts om den wille van schrijvers en uitgevers een ruim debiet toe te wenschen.* Want ieder, wien het heil zijner medemenschen ter harte gaat, moet met ons wenschen, dat de schriften, waardoor Ew. Kist en Egeling, waardoor Heringa, Clarisse en anderen beschaafden van stand eener *echt Christelijke* beschaving zochten deelachtig te maken, ruimen en voortdurenden aftrek mogen hebben; al zijn zij ook met de uitgevers hunner werken voorlang van hier verhuisd. Aardig zeide de edele Sterne, in zijn' boertigen en *humoristischen* stijl: „*Éene once praktikale Godgeleerdheid is meer waardig, dan eene scheepslading van alles, wat de polemische schrijvers in vijftig jaren kunnen schrijven.*" En Clarisse, die dit gezegde van den vernuftigen Engelschman aanvoert, doet elders zekeren Recensent eene wel verdiende berisping ondergaan; toen deze zich niet ontzien had om te zeggen, dat, gelijk een leeuw het verscheuren van ratten en muizen aan de katten overlaat, een geleerde Theologant het schrijven voor ongeleerden beneden zich moet achten (1).

---

(1) Zie zijne *Voorlezingen over de uiterlijke Kanselwelsprekendheid, volgens* J. L. Ewald, *Nieuwe druk; Arnh.* 1839, bl. 78. Een boek, dat door allen, die eenmaal op den gewijden leerstoel goed wenschen te spreken, niet slechts gelezen, maar *bestudeerd* moet worden. — Zie voorts denzelfden Clar., *R. o. d. Recc.* IV. 1. 20. Daar wordt de waarde der *practische Godgeleerdheid*, ook waar zij voor eenvoudigen schrijft, krachtig gehandhaafd tegen een' ruwen uitval, ik denk van Lotze, in de *Bibl. v. theol. Letterk.* VI. 2. 595. Aanleiding tot dien letterstrijd tusschen Cl. en L. gaf de uitgave van het volksboek van W. G. Reddingius: *De brief — aan de Philipp. bewerkt; Amst.* 1808.

Het overige, dat de Schrijver over dit onderwerp zegt, voor zijne rekening latende, moet ik tegen ééne plaats, hier met bekorting aangehaald en vollediger in het boek zelf te lezen, ernstige bedenking maken. Zij luidt hoofdzakelijk, bl. 2, aldus: „*Wij Nederlanders hebben geen* „Schleiermacher, *geen* Strausz, *geen Tubinger school* „*gehad. De theologie werd hier te lande, over het geheel en* „*veel te veel*, coram populo *behandeld.* — *Dit heeft in meer* „*dan één opzigt eenen zeer ongunstigen invloed uitgeoefend* „*op de theologie hier te lande; daardoor komt het, dat onze* „*letterkunde niet overrijk is in* wezenlijk theologische *dat* „*zijn* geleerde werken, — *waarin de wetenschap als zoo*„*danig hare stem vrij en onbelemmerd hooren laat. Ook dit* „*is in* Duitschland *anders; wat* Schleiermacher *en der*„*gelijken schreven, dat is bij uitsluiting voor godgeleerden van* „*professie toegankelijk.*" — Om van het laatste te beginnen; waar heeft ooit de, zoo even genoemde Berlijnsche Wijsgeer en Godgeleerde diepzinniger onderwerp behandeld, dan in zijne bekende *Reden über die Religion?* En daarin ziet men zoo zeer het *Theisme* met het *Pantheisme* om den voorrang dingen, dat er wel een Oedipus vereischt wierde om stellig te beslissen, aan welk van beiden de zege toegekend blijve. En geen wonder voorzeker, als wij den vernuftigen schrijver, waar hij de *vierde uitgave* van zijn boek aan een' vriend opdraagt, stellig hooren verklarén, dat hij zich *beklagen zoude, als het niet nu weder, gelijk te voren, door velen misverstaan wierde.* Maar het was dan zeker *bij uitsluiting voor Godgeleerden van professie* bestemd en *toegankelijk?* O neen! De titel reeds logenstraft de bewering der *prijsverhandeling.* Want hij luidt, met zoo vele woorden: *Reden an die* GEBILDETEN *unter ihren Verächtren?* Die verachters van den godsdienst

waren toch geene *Godgeleerden van professie*, voor welke alleen wij vernamen, dat Schleierm. schreef?

Overigens betoont zich hier reeds al te duidelijk de even partijdige, als onbillijke voorkeur, doorgaans in dit werk aan *Duitschland* boven *Nederland* gegeven. De Theologie wordt hier te lande, naar Sepps oordeel, *veel te veel behandeld coram populo*, dat is, *ten aanhooren van het volk*. Maar is dit van *ons* verkeerd gedaan, wat moet er dan van *Duitschland* gezegd worden? Daar toch is geen inval of droom, Godgeleerdheid of godsdienst rakende, zoo vreemd en bedenkelijk, of men zoekt hem dadelijk, door alle mogelijke middelen, bij burger en boer, bij winkelgezel en kantoorbediende ingang te verschaffen. — Gaarne wil ik intusschen toestemmen, dat een Rijk, zoo uitgebreid, dat het misschien meer dan dertig millioenen inwoners telt, een' rijker' oogst van theologische werken oplevert, dan een landje, welks gansche zielental naauwelijks een tiende deel bedraagt. Het tegendeel trouwens zoude, bij gelijke mate van godsdienstige verlichting, een wonderverschijnsel mogen heeten. — Ook is het waar, dat de *Duitsche* geest meer overhelt tot afgetrokkene bespiegelingen; zonder daarbij de duizeling te vreezen, die ons maar al te ligt bevangt, als wij op den ladder der gedachten hooger willen stijgen, dan zij ons, zoo lang wij op aarde zijn, dragen kunnen. Terwijl de behoedzamer Nederlander, voor de gevaren vreezende, waarmede die stoute en halsbrekende vlugt dikwijls vergezeld gaat, zich veelal lager bij den grond houdt, en zijne navorschingen binnen den kring beperkt, dien hij met zijne zielskrachten meent te kunnen omvatten. Het kan zijn, dat, gelijk voorzeker, aan gene zijde van den Rhijn, de groote stoutmoedigheid, zoo veelligt hier te verre gedrevene

beschroomdheid en zedigheid den voortgang der wetenschap min of meer belemmerde. Maar, alles zamengenomen, behoeven onze Godgeleerden de vergelijking met hunne Duitsche naburen niet te schromen. En dit te minder nog, als men bedenkt, met hoe veel meerdere hinderpalen de uitgave van diepzinnig geleerde werken, in dit kleine land, te worstelen heeft, dan elders, waar niet ligt eenig geschrift verschijnt, zoo onbeduidend, dat het geheel geen' aftrek vindt. — Maar zeker althans gaat het, dat wij Duitschland geene *Tubingsche School* behoeven te benijden, die de historische Kritiek tot de slavin van Hegel maakte, en nu reeds, in haar eigen Vaderland verouderd, door hare eigene leerlingen al meer en meer begint verlaten te worden. Nog minder beklagen wij ons over het gemis van een' D. F. Strausz, wiens bijna verstorven *Leben Jesu*, door geen *jubilé*, dat hij zelf alleen met ophef aankondigde, en niemand anders vierde, in het leven terug geroepen zal worden. In zulk een verachtelijk gezelschap zouden wij geenszins, zoo als men den Heer Sepp ziet doen, Schleiermacher durven brengen; wiens verdiensten elders door ons gehuldigd zijn (1). Maar wij danken de goede Voorzienigheid, die den zeldzamen Man zijne woonplaats liever te *Berlijn* aanwees, waar hij zegerijk het *gemeene Rationalismus*, zoo als men het destijds noemde (2), bestreden heeft, dan onder ons,

---

(1) *Chartt. theol.* I. 100—110. — Aanhaling, die alleen strekt om de verdenking af te weren, dat de verdiensten van Schleierm. door den schrijver niet naar waarde geschat zouden worden.

(2) Zie onder anderen de *Streitschriften* van Prof. K. Hase tegen Röhr. — Over dezen laatste en zijne geestverwanten heb ik, t. a. pl., I. 126 *sqq.* zoo gesproken, dat men in het daar gezegde althans gematigdheid en zucht om, ook bij andersdenkenden, het goede te erkennen zal opmerken.

waar aan zijn onderwijs minder behoefte was, en waar zijne dwalingen meer schade zouden gedaan hebben.

Maar dit Hoofdstuk moet niet eindigen met die hoogst onbillijke zamenstelling van Strausz en Schleiermacher. Een beter slot toch ligt voor de hand. Wij spraken, met het oog op de prijsverhandeling, over de *stichtelijke schriften voor den beschaafden stand.* Geluk dan, Christelijke Landgenooten! met de voorregten, U boven Uwe vaderen geschonken. Zij moesten, als zij meenden aan Vader Brakel en aan de Teellincks niet genoeg te hebben, zich met de *overgezette* Engelsche schriften van Doddridge, Hervey en andere buitenlanders tevreden stellen. Gij integendeel hebt de ruimste keuze om, naar ieders bijzonderen smaak, voedsel voor verstand en hart te zoeken in schriften, op Uw' eigen' bodem gewassen, geheel naar Uwe behoeften en landaard ingerigt, welke voor het beste van dien aard, dat elders het licht zag, in geenen deele behoeven onder te doen. Gelukkig dan zij, die hunne voorregten kennen, waarderen en — *gebruiken!*

ZESDE HOOFDSTUK.

Iets over de bronnen dezer geschiedenis.

Eere hebbe de Schrijver, dat hij de geschiedenis uit hare bronnen, en wel allereerst uit de wetenschappelijke schriften der Godgeleerden zelve, poogde op te delven, en zich daartoe vele moeite getroostte. Tijdsgebrek willen wij liever, dan hem zelven, beschuldigen, dat er niet meer ter bereiking van dit doel gedaan is.

A.

Al aanstonds zegt hij *gebruik gemaakt te hebben van de werken, — geschreven door* Ypey *en* Dermout, te Water, van Voorst, Heringa, Siegenbeek, Bouman, Glasius enz. Maar er wordt bijgevoegd, *dat zij voor de pragmatiek niet zulke diensten bewijzen, als men hopen kon.* Men ziet niet, waarom dezen juist hier genoemd worden, en niet even zeer die voortreffelijke Mannen bij voorbeeld, welke zich jegens de geschiedenis onzer minder talrijke Protestantsche Gemeenten hoogst verdienste-

lijk gemaakt hebben (1). Maar zij ontgaan dan ook, ter dezer plaatse althans, het verwijt, dat zij aan de *Pragmatiek* der verhandeling geenszins de gehoopte diensten bewijzen konden. Van de hier genoemden zijn de meesten reeds met eere in het graf gedaald. Elders hopende hunner te gedenken, zeggen wij nu slechts, dat, zoo zij nog leefden, zij niet wenschen zouden in het gareel te loopen der eenzijdige en partijdige *Pragmatiek*, welke hier dien eervollen naam draagt. Onder de nog levenden is de hoog bejaarde Dermout, wiens groote verdiensten, jegens het Kerkbestuur der Hervormden en jegens de Kanselwelsprekendheid der geheele Protestantsche Kerk in Nederland, door niemand in twijfel getrokken kunnen worden (2). — Voorts vindt ook hij, die in deze bladen spreekt, zijn' naam vermeld. Hij meende steeds en meent nog de verdediging van hetgeen hij, vroeger of later, voor het publiek geschreven heeft aan die schriften zelve te moeten overlaten. Zoo ook thans wenschende te doen, neemt hij slechts deze gelegenheid waar om den lezer verschooning te vragen, dat hij, ter bevestiging van het hier aangevoerde, zich meermalen op het elders door hem gezegde beroepen moet. Want het is nog beter, als het wezen moet, zich zelven *aan te halen*, dan, zoo als sommige veel uitgevende Duitschers doen, de vruchten zijner eigene pen keer op keer *uit te schrijven*. Voorts vindt hij

(1) *Eenige* van hen zijn boven met eere genoemd, bl. 3.

(2) In het laatste opzigt heeft ook Sepp, bl. 291, hem regtmatige hulde bewezen. Maar die plaats zoude niets van hare waarde verloren hebben, zoo zij niet, als in éénen adem, met zekere kleinachting van een' anderen uitmuntenden Kerkredenaar gesproken had; — van v. d. Palm, wiens leerredenen en redevoeringen gelezen zullen worden, zoo lang men *Nederduitsch* leest. Vergel. het boven gezegde, bl. 3.

zich meer vereerd door de plaatsing van zijn' naam naast voortreffelijke Mannen, met wie hij zich geenszins durft vergelijken, dan vernederd door het verwijt, dat hij met hen gemeen heeft.

Dit gevoel zal, vertrouw ik, ook Dr Barend Glasius, van wien hier almede gewaagd wordt, met mij deelen. Doch zien wij, bij deze gelegenheid, aanstonds hoe veel erger die ijverige en geleerde Man het elders, bl. 261, ontgelden moet. Daar heet het, *dat hij later een dergelijken arbeid ondernam*, als namelijk Ypey en Dermout, in hunne *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk.* „*Dit*," zegt Sepp, „*duid ik hem niet euvel; dat hij dien niet beter* „*volvoerde, vergeef ik hem noode, dewijl hij door zijn uit-* „*voerig werk:* Godgeleerd Nederland *getoond heeft iets be-* „*ters te kunnen leveren.*" Kleine lof voorzeker, iets beters te geven, dan hetgeen zoo verwerpelijk is, *dat het noode vergiffenis vindt!* Slechte dank voor eene standvastigheid, in het nasporen en bewerken onzer Kerkgeschiedenis, die zich door de ongunstigste omstandigheden niet liet afschrikken, en daardoor althans mijne bewondering wekte! Immers een aanmerkelijk gedeelte van het laatst genoemde werk werd door hem zamengesteld, terwijl zijne oogen met eene, naderhand gelukkig afgewende blindheid bedreigd werden, en hij dus tot het naslaan van vele boeken de gedienstige hulp van een' jeugdigen vriend moest inroepen. Frankrijk bewonderde den edelen Augustin Thierry, toen hij, door soortgelijk of nog zwaarder ooglijden gedrukt, een beroemd geschiedkundig werk vervaardigde (1); Ne-

(1) Men zie slechts Villemain, *la Trib. moderne* I. De Chateaubriand (Par. 1858), p. 515 *suiv.*

derland *Dordrechts* geleerden Predikant G. van Kooten, die zich door geene blindheid van het uitgeven zijner uitlegging van *Jacobus* liet afschrikken (1). Laat ons dan onze theologische verlichting door betere dingen toonen, dan door het bespotten van den landgenoot, die zulke voorbeelden, met gelijke inspanning, zocht na te volgen.

Maar daarvan afgezien; in het *Godgeleerde Nederland* van Glasius ontbreken, gelijk te regt is aangemerkt, artikelen en opgaven, die men er zoeken mogt. *Hier* zal men veelligt te regt van des schrijvers oordeel verschillen, *daar* iets kunnen aanwijzen, dat voor verbetering vatbaar is. Doch de Man zal nog geboren moeten worden, op wiens *letterkundig Woordenboek*, van welk een' aard ook, geene soortgelijke, somwijlen veel gewigtiger, aanmerkingen gemaakt kunnen worden. En ik mag in waarheid verklaren, dat verre de meeste artikelen van dit werk, die ik tot nog toe heb kunnen nagaan, in juistheid en naauwkeurigheid, de *prijsverhandeling*, waarvan wij spreken, grootelijks overtreffen. — Zelfs wat hier gezegd wordt, dat Glasius een *dergelijk werk* geschreven heeft, als Ypey en Dermout gedaan hadden, kan den onkundigen lezer maar al te ligt in dwaling brengen. De laatst genoemden immers vingen hun verhaal aan met de vestiging der Hervormde Kerk in ons Vaderland. Terwijl van Glasius hand eerst verscheen de *Geschied. der Christ. Kerk en Godsd.*

(1) Zie zijne *Proeve van verklaring van den alg. Zendbr. van* Jac.; *Amst.* 1821. — „*De belangstelling neemt ongemeen toe, als men verneemt, hoe hij, „sedert zes jaren niet meer kunnende lezen, zijne taak bearbeid heeft. Een „verhaal, hetwelk in waarheid aandoenlijk is, en wel verdient van allen, die „nog zien kunnen, met gemoedelijk zelfonderzoek nagegaan en behartigd te wor- „den.*" Zoo roemt Cl. dit voorbeeld van Nederlandsche volharding, *R. o. d. Recc.* XV. 1. 95.

in de Nederlanden vóór het vestigen der Hervorming, in III Deelen, 1833—1836 (1). En naderhand gaf hij, wederom in III Deelen, een vervolg op dit werk, getiteld: *Geschied. der Christ. Kerk en Godsdienst in Nederland, na het vestigen der Hervorming tot aan den troonsafstand van* Willem I; *Amst.* 1842—1844. Zoo veel ruimer was het, door hem behandelde tijdvak, dan dat van het straks genoemde werk. De gezegde tweeledige *Geschiedenis* van Glasius heeft, bij veel lofspraak, van verschillende zijden, zoo als het gaat, onderscheidene, somwijlen tegen elkander overstaande beoordeelingen ondergaan. Want, terwijl de een zijne onpartijdigheid roemde, verweet hem de ander partijdigheid voor de *Hervormden* en de *Dordsche Synode*. En het valt niet te ontkennen, dat de ongunst der omstandigheden, waarin de geleerde Schrijver verkeerde, hem somwijlen zijns ondanks dwong om zich te veel te overhaasten, en verhinderde alles uit de eerste bronnen te putten (2). Maar wat daarvan ook zij; hij heeft te veel voor onze vader–

---

(1) Zie daarover vooral den *R. o. d. Recc.* 1835. 1. 401 volgg. * *

(2) Over het nieuwere werk, de *Geschiedenis na het vest. der Hervorming*, zie men o. a. de *Letteroeff.* 1843. 1, bl. 294 vv. *, en 1845. 1, bl. 662 vv. * *; — *R. o. d. Recc.* 1843. 1, bl. 249 vv. * en 1844. 1, bl. 497 vv. *; — *Godgel. Bijdr.* 1843. 6, bl. 832 vv. * en 1844, bl. 765 vv. (door Prof. Domela Nieuwenhuis) *; — *Waarh. in Liefde*, 1844. 3, bl. 661. vv. Tegen de laatst genoemde, mijns inziens te ongunstige beoordeeling is Glas. verdedigd in den *R. o. d. Recc.*, ter laatst aangeh. plaats, en heeft hij zelf zijn werk zoeken te handhaven, *ald.* 1844, *Antikr.* bl. 401 vv. Gunstig luidde het oordeel van den *Letterbode*, 1844, N° 48, minder gunstig dat van den *Gids*, 1844, bl. 566 vv. — Wie bedenkt, hoe moeijelijk het was voor een' schrijver, wiens woonplaats van de hoofdzetels der geleerdheid verre verwijderd is, alles uit de eerste bronnen te putten, zal hem meer roemen om hetgeen hij gegeven heeft, dan laken om hetgeen er aan het werk ontbreekt. Ook vordert de billijkheid niet te vergeten, dat hij meer voor het algemeen, dan voor geleerden, schrijven wilde.

landsche kerkhistorie gedaan, om de *vergiffenis* te behoeven, hem zoo *noode* door de prijsverhandeling geschonken. Zijne beschouwing althans van Erasmus (1) en niet minder het *Godgeleerde Nederland* zullen zijn' naam tot de nakomelingschap overbrengen.

B.

Nadat alzoo die historische schriften, waaraan de ware *Pragmatiek* ontbrak, gewogen en te ligt bevonden waren, komt weldra, bl. 5 en 6, de beurt aan de *tijdschriften*, die gebruikt zijn. Maar hunne *beoordeelingen* vinden over het geheel geen gunstiger onthaal, dan de straks genoemde schrijvers. Wij vernemen toch, *dat in ons Vaderland veel gerecenseerd is, doch slechts zelden goed.* Immers *recensiën*, die men, bij het gebruiken van een of ander wetenschappelijk boek, niet kan ontberen, — *zonder welke het boek onbruikbaar is,* zegt de Heer S. *niet vele te kennen.* — Nu is het waar, dat, indien er geene andere *goede recensiën* zijn, dan die, zonder welker hulp de boeken,

(1) *Verhand over* Erasmus, als *Nederl. Kerkhervormer; 's Gravenh.* 1850. Uit deze, door het Haagsche Gen. bekroonde verh. heb ik veel geleerd, en kunnen ook anderen niet minder leeren. Het is der moeite waard daarover te vergelijken W. Broes, (Amst.) *Maandschr. v. d. besch. stand*, 1851. 3, bl. 171 vv. **; — v. Oosterzee, *Jaarbb. voor wet. Theol.* IX. 1851, bl. 149 vv. **; — *Godgel. Bijdr.* 1851. 1, bl. 1 vv. (van Sybrandi?); — Sonstral, *Letteroef.* 1851. 1, bl. 697 vv. Al deze Geleerden roemen het werk uitermate, schoon op deze en die bijzonderheden niet ongegronde aanmerkingen makende. Minder gunstig is wel het oordeel van *Waarh. in Liefde*, 1851. 3, bl. 624–631. Maar ook daar wordt de verh. eene *aanwinst voor onze Letterkunde* genoemd. Eindelijk vergelijke men nog de zeer uitgewerkte rec. van A. P. v. Groningen, in Nepveu en Schüller, *Rec.* 1852, bl. 184 vv. ††*; echter veel goeds in het werk erkennende.

waarover zij handelen, *onbruikbaar* zijn; haar aantal uit den aard der zaak niet groot kan zijn. Ja, indien haar nut binnen die enge grenzen beperkt was; men mogt dan wenschen, dat er aan geene enkele immer behoefte ware. Want zoo onmisbaar zijn zij dan alleen, als de boeken zelve duister zijn, gelijk de nacht; als zij op de schriften gelijken van den Griekschen Wijsgeer Heraclitus, wien de Oudheid den *Donkere* noemde, of op die van den Wolfiaanschen Leibnitiaan G. B. Bilfinger, wiens *Dilucidationes philosophicae* door de spotters der vorige eeuw *Obscurationes philos.* geheeten werden (1). Gelukkig mogen wij ons achten, dat onze landgenooten, *over het geheel genomen*, wijsgeerige en godgeleerde onderwerpen met meer duidelijkheid behandelen, dan de *Duitschers*, bij welke maar al te dikwijls *duisterheid* gelden moet voor *diepzinnigheid*. Doch, al zijn ook de uitgegevene schriften even helder en verstaanbaar, als voor de Romeinen die van Cicero waren, voor ons die van van der Palm zijn; zoo kunnen echter de *tijdschriften*, door er goede verslagen van te geven, ons uitnemende diensten bewijzen. Wie toch heeft geld en tijd om alles te koopen, alles te lezen, wat zijn studievak, in deze schrijfzieke dagen, aan het licht brengt? Wel gestelde beoordeelingen nu vestigen onzen blik op hetgeen bij voorkeur aandacht verdient, en, bij onze bijzondere nasporingen, ons het meest te stade kan komen. Zij besparen ons noodelooze moeite en het verlies van kostbare uren, die anders veelligt verspild zouden worden aan hetgeen niets heeft om zich aan te prijzen, dan een' veel belovenden en dikwijls

---

(1) Het Latijnsche werk, door hem zelven *Ophelderingen der Wijsbegeerte* genoemd, heette in den mond van anderen, *wijsgeerige Verduisteringen.*

bedriegelijken titel. Geldt het lezenswaardige werken, die niet zonder schade verzuimd kunnen worden; juiste verslagen geven ons een voorloopig overzigt van den inhoud; wijzen aan, wat vooral onze opmerkzaamheid verdient; en leiden ons zoo tot den schrijver in, dat de beoefening van hetgeen hij aanbiedt gemakkelijker, aangenamer en vruchtbaarder wordt. Nog hooger rijst de waarde eener beoordeeling, door eene geheel bevoegde hand vervaardigd, als zij ons de dwalingen doet kennen, waarboven zelfs de voortreffelijkste werken zelden verheven zijn, en daaruit aanleiding ontleent om de waarheid in helderder licht te plaatsen. — Naar mate nu eene *recensie* meer van deze eigenschappen bezit, des te lofwaardiger is zij. En als zij die alle in zich vereenigt, mag zich de Wetenschap met haar bezit geluk wenschen. Het is waar, oppervlakkigheid en winzucht, onkunde en partijschap spelen menigwerf op dit tooneel hare laaghartige rollen. Maar het is niet minder zeker, dat die verkeerdheden voor het oog van den kundige haar eigen vonnis uitspreken, en zelfs dat van den onkundige doorgaans niet lang met hare nevelen bedekken kunnen.

Nog iets, dat voor de *geschiedenis*, inzonderheid voor die der Godgeleerdheid, niet van belang ontbloot is. Het gebeurt somwijlen, dat men *tijdschriften*, die doorgaans eene geheel verschillende lijn trekken, echter in het gunstige of ongunstige oordeel over een boek ziet zamenstemmen. Nu zoude het onberaden zijn daaruit een stellig besluit af te leiden, omtrent de waarde of onwaarde van het, door verschillend denkenden zoo eenstemmig geprezene of gelaakte geschrift. Daartoe zijn somwijlen dezelfde dwalingen te algemeen in zwang. Maar men kan er ten minste uit opmaken, welke denkwijze, in een gegeven

tijdperk, de meest aangenomene en heerschende was, en in hoe verre daarmede de geest van het boek al, dan niet, strookte en overeenkwam.

Uit het gezegde blijkt althans, dat de verhandeling hare eischen aan de letterkundige tijdschriften en hunne recensiën te hoog, en het nut, dat zij voor de geschiedenis hebben, te laag stelt, en dat zij, zoo als men zegt, hier grootelijks *overeischt.* Maar nog veel bedenkelijker is hare, reeds boven vermelde bewering: *in ons land is veel gerecenseerd, doch zelden goed.* Waarom juist *in ons land?* Waarom moet het arme Nederland zich hier al wederom die achterstelling getroosten, niet van een' onkundigen vreemdeling, maar van zijn' eigen' inboorling? Waarom moet het alleen de schuld dragen van hetgeen elders althans niet minder, dan hier, misdreven of verzuimd is? Maar nergens voorzeker is dit gezegde meer misplaatst, dan waar het op de *geschiedenis onzer Godgeleerdheid van den jongsten tijd* toepasselijk gemaakt wordt. Want, zonder van het lang verledene of van het tegenwoordige te spreken, maak ik mij sterk uit de dertig of vijf en dertig eerste jaren dezer eeuw een, naar evenredigheid grooter aantal *goede* recensiën van *theologische* werken, welke het kleine *Nederland* aanbood, te kunnen aanwijzen, dan iemand, die het groote *Duitschland* gedurende hetzelfde tijdvak in oogenschouw neemt, in diens Letterkunde ontdekken zal (1).

Slaan wij nu een' vlugtigen blik op de voornaamste,

(1) Men gelieve wel op te merken, dat hier niet van het grootste deel der achttiende eeuw, en even min van dezen tegenwoordigen tijd gesproken wordt.

vaderlandsche tijdschriften, die door de *prijsverhandeling* vermeld worden; zonder ons daarbij aan hare orde, die veel te wenschen overlaat, te binden. Anderen mogen dan mijne feilen verbeteren, gelijk ik de hare poog te doen. Immers wat hier gezegd wordt maakt geene de minste aanspraak op volledigheid, en zoekt slechts de voortplanting van dwalingen in de geschiedenis onzer Letterkunde naar vermogen voor te komen.

De *Nederlandsche Bibliotheek*, welker geboorte dagteekende van 1774, had veeleer Petrus Hofstede, dan wel Johannes Habbema, tot eigenlijken grondlegger. Aan den laatste werd slechts door zijn' eerst genoemden, Rotterdamschen Ambtgenoot het onderbestuur van het werk opgedragen. Het mogt eene theologische kleur hebben; het bepaalde toch zijne verslagen geenszins uitsluitend tot *theologische* werken. Het is er ook verre van daan, dat de genoemde *Bibliotheek* eene *mededingster* vond in de, zes jaren later verschenene *Godgeleerde Bibliotheek*. Met veel meer regt mogt zij de *mededingster* heeten der bekende *Letteroefeningen*, die reeds in 1761 ontstaan waren. De ijverige *Hervormden* toch, onder welke Hofstede en Habbema zich rangschikten, verdachten en beschuldigden deze laatste van partijdigheid en onbillijkheid tegen hunne kerkgenooten. En dit bewoog de beide genoemde Rotterdamsche Predikanten om er een maandwerk van gelijken aard, doch geheel verschillende strekking, tegenover te stellen (1). — Het veranderde van bestuur en ontving

(1) De zaak is te bekend om ontwikkeling of bewijs te behoeven. Men vergelijke echter den naauwkeurigen Glasius, D. II, bl. 4, 122 en 124, op de woorden *Habbema* en *Hofstede*. Over den eerste (geb. te Leeuwarden, 1732), zie men ook het vereerende berigt, door veler aanhaling gestaafd, in het *vervolg* van v. d. Aa, *biogr. Woordenb.* VI. 10. — Vóór

eene andere, meer vrijzinnige rigting, toen het, in 1790 en 1791, voor eene korte poos, onder de leiding stond van den, als Dichter, Spreker en Staatsman, beroemden Jacobus Kantelaar (1). — Later mogt de titel eenige wijziging ondergaan; het werk zelf bleef jaren lang onafgebroken voortgaan, en had toen IJsbrand van Hamelsveld aan het hoofd. Deze vermaarde Godgeleerde deed het eenigzins tot de strengere rigting terugkeeren, waarvan het oorspronkelijk was uitgegaan. Maar hij zag zich met te veel letterkundig werk overstelpt, om aan dat ééne tijdschrift al die zorg, welke diens eere vereischte, te kunnen wijden (2). Aan het afzonderlijk bestaan dezer *Bibliotheek*, laatstelijk de *hedendaagsche vaderlandsche* geheeten, werd een einde gemaakt door het keizerlijk besluit van d. 26 Septemb. 1811, dat haar met de *Letteroefeningen* oploste en versmolt in het zoo genaamde *Tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen van het Departement*

---

de omwenteling van 1787, werd deze *Nederl. Bibl.*, om hare staatkundige gevoelens, te *Utrecht* een' tijd lang verboden. Want zij ijverde te hevig tegen de *Staatspartij*, om bij hare, toen aldaar heerschende aanhangers gunst of genade te vinden. Onder hare Medearbeiders van vroegeren tijd behoorde ook H. A. Bruining, Predikant te Veere, die zich naderhand zeer verdienstelijk maakte aan onze *evang. Gezangen.* Zie v. d. Aa, *biogr. Woord. der Nedd.* II. 4. 1498.

(1) Zie over hem vooral de *lijkrede* van M. Siegenbeek, en aldaar, over zijne verdiensten jegens het genoemde tijdschrift, de *zesde* aanteekening. Men vindt die *lijkrede* achter de *Redevoeringen en Dichtstukken van* Jac. Kant.; *Haarl.* 1826. Anderen, die over hem gesproken hebben, worden aangehaald in het straks genoemde *Godgel. Nederland*, op den naam.

(2) Velen hebben over hem geschreven, doch niemand naauwkeuriger, dan Heringa Ez. in *annott. ad orat. de auditorio Academiae Rheno-Traj.*, p. 220 sqq. Ook anderen worden door hem aangehaald, hij wie men nu Glasius, die H. Ez. mede niet onvermeld laat, op den naam van v. H., voegen kan.

der Zuiderzee (1). En de grijze van Hamelsveld overleefde het niet langer, dan tot den 9den Mei 1812. Van hetgeen zich later als vervolg voordeed hebben wij hier niet te spreken.

Met het genoemde maandwerk stond de *Godgeleerde Bibliotheek*, t. j. 1780, onder het beleid van Muntinghe uitgegeven, in geenerlei vriendelijke of onvriendelijke betrekking. En ik weet dus niet, wat de *prijsverhandeling* bewoog om het eene werk tot mededinger van het andere te maken. Te minder nog, daar het laatst genoemde geene recensiën gaf, maar alleen breedvoerige en naauwkeurige *uittreksels*, vooral van voorname buitenlandsche schriften. Maar erger is het, dat Teylers prijsschrift, in de beide uitgaven, den beroemden Muntinghe een' geheel onbekenden Meges tot medehelper geeft. Lees, in plaats van dien persoon, welke misschien alleen aan den *Letterzetter* zijn aanzijn te danken heeft, den, elders reeds door mij aangewezen' naam (2) van Laurentius Meijer, vroeger Predikant te Twijzel en Kooten, in Vriesland, later, vele jaren lang, Hoogleeraar der Godgeleerdheid te Franeker. Hij maakte zich bij zijne landgenooten onder anderen bekend door de vertaling, bewerking en

(1) Onder dien vreemden, door Napoleons Satelliten opgedrongen' naam werden, ten jare 1812 en 1813, II Deelen in IV lijvige Stukken uitgegeven. Met de Fransche overheersching verdween ook dat, van haar afkomstige opschrift De *Letteroefeningen* hernamen haar' alouden naam. De titel intusschen doe het werk niet miskennen. Die beide jaargangen toch behelzen, om den overigen inhoud voorbij te gaan, niet weinige zeer uitgewerkte en belangrijke beoordeelingen van uit- en inlandsche, zoo theologische, als andere werken.

(2) Zie de *Geschied. der Geld. Hoogeschool*, II. 385, en *Mem.* Clar., p. 49.

vermeerdering der XII Deelen van den *Bijbel der Natuur;* een, naar het licht van dien tijd, zeer verdienstelijk werk, in het Hoogd. uitgegeven, eerst door Scheuchzer en Donat, later door Scheuchzer alleen (1). — Wat voorts die *Godgeleerde Bibliotheek* zelve betreft; hare uitgave werd, denkelijk door Muntinghes vertrek naar de Geldersche Hoogeschool, na verloop van een jaar, gestaakt. Intusschen ziet men in haar een nieuw en opmerkelijk bewijs van de vroegtijdige kennismaking onzer landgenooten met de beste theologische werken van het buitenland.

Wat verder wordt ons verhaald: „Clarisse *gaf goede „hulp aan den* Recensent, *die zijne boekbeoordeelingen name„loos plaatste.*" Woorden, die twee maandwerken van onderscheiden' tijd en zeer verschillende strekking jammerlijk verwarren. De *Recensent*, omtrent wien ik, bij eene andere gelegenheid, een kort berigt gegeven heb (2), had aan Clarisse zoo min iets te danken, als aan den Heer

(1) De Nederl. uitgave zag het licht, *Amsterd.* 1784—1792, met eene aanprijzende voorrede van den Hoogl. J. van Nuys Klinkenberg. Men heeft ook andere schriften van L. Meijer, die den lof regtvaardigen, hem gegeven door van Hengel, van wien hij te regt genoemd wordt *Vir doctrinâ insignis*, in *Memoriâ Voorstii*, p. 68, 69. Onder die schriften wordt eene voorname plaats ingenomen door zijne *physico-theologische*, Latijnsche verhand., ten bewijze van het bestaan van een noodzakelijk Opperwezen, met den hoogsten eereprijs bekroond van het *Stolp. Legaat*, en uitgegeven in het IIde Deel van diens Verhandd. over de *Nat. Godgel.; Leid.* 1776. Ook heeft men van hem eene *comm. de Inspiratione S. S.* Zijn naam is eene plaats waardig onder Nederlands heroemde Godgeleerden.

(2) *Geschied. der Geld. Hoogeschool*, II 413, in de aanteek. — Van de scherpheid van dien *Recensent*, vooral tegen de *Hervormden*, zie men een treffend staal vermeld in het *levensberigt aangaande* W. A. Ockerse *door* H. W. Tydeman en J. Clarisse, vóór het IIIde Deel van des eersten *Vruchten en Res. van een* 60*jarig leven* (*Amst.* 1826), bl. 118—120.

Sepp of aan mij. Zie hier, om verdere verwarring en verwisseling van twee tijdschriften, die niets met elkander gemeen hadden, voor te komen, den volledigen titel: De Recensent, *of Bijdragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tijd.* Het werk werd in losse stukjes uitgegeven. Het *eerste* Deel verscheen, te *Amst.*, 1787, bij W. Holtrop, het *tweede* en *derde* aldaar, 1790—1792, bij J. A. Crajenschot. De, mij zeker bekende schrijvers zijn de Hoogleeraar Abraham Arent van der Meersch (1) en de, niet minder schrandere Jan van Irhoven van Dam, die evenwel op het staatkundig gebied meer bekend is, dan op het letterkundige (2). Misschien hadden zij daarbij Paulus van Hemert en anderen tot medearbeiders. Sommige beoordeelingen van uit- en inlandsche, daaronder ook van *theologische* werken, tintelen van vernuft, scherpzinnigheid en geleerdheid. De *Inleiding* draagt hoogen roem op der schrijveren *onpartijdigheid.* Dan de pijlen van bitteren spot en verguizing, door het werk zelf, bij elke gelegenheid, tegen de *Hervormde* Kerk en meest alles, wat uit haren schoot voortkwam, gerigt en gescherpt, schijnen wel die vredelievende betuiging opzettelijk te wil-

---

(1) Zie over hem Tideman, vooral bl. 20, en vergelijk met de door hem aangehaalden inzonderheid Wyttenbach, *Biblioth. crit.* III. 3, p. XXIII sq. Waar aardig omtrent v. d. Meersch gezegd wordt: „*Et sale „abundabat et festivitate; quibus quum frequens uteretur, subinde quoque abuti „putabatur.*" Ik twijfel evenwel, of daar aan zijne geleerdheid volkomen regt gedaan worde.

(2) Als een' der wegbereiders van het jaar 1795, leeren wij hem kennen uit het *Tafereel van de geschied. der jongste omwenteling* enz. *door* Corn. Rogge (*Amst.* 1796) bl. 112. — Als Secretaris van het *Comité* voor de W. I., was hij steller van het bekende verslag over de *slavernij*, dat door Vreede, Hahn en anderen, met kracht van welsprekendheid, bestreden, maar door anderen des te hooger geroemd werd.

len logenstraffen. Maar het heeft evenwel zoo veel eigenaardigs en belangrijks, dat het door de algemeene en bijzondere Geschiedenis onzer Letterkunde niet onopgemerkt gelaten mag worden.

Een veel langer bestaan was het tijdschrift beschoren, dat de Recensent, *ook der Recensenten* heette, en met den aanvang van het jaar 1806 in het leven trad. Zoo noemde men het, omdat het niet slechts, gelijk andere soortgelijke werken, aangelegd was om de nieuw uitgekomene schriften te beoordeelen; maar ook om hetgeen elders tot hunne eer of oneer gezegd was te herziên en aan een' strengen toets te onderwerpen. Eene taak, waarvan de schrijvers, zoo lang hun werk in bloei bleef, zich zoo vrijmoedig en zoo onbeschroomd kweten, dat zij met de *Letteroefeningen*, *den Letterbode*, de *Bibliotheek van theol. Letterkunde* en andere tijdschriften niet zelden in levendigen, somwijlen zeer scherpen strijd geraakten. De eerste Deelen gaven zelfs eene opzettelijke *Journaal-Kritiek*, van den scherpzinnigen Hoogleeraar H. W. Tydeman afkomstig. Doch „*van dezen Recensent, ook der Recc.* „*is, van eersten aan*, Willem Antony Ockerse (de be-„roemdste der Nederlandsche Karakterkundigen) *met de Har-„derwijksche Professoren* Kemper, Reinwardt, Clarisse „*en* ten Brink, *benevens eenige andere geleerde mannen*, „*vaste medeschrijver en zelfs gedurende eenige jaren* Redac-„teur *geweest.*" Zie daar de eigene woorden van des eerst genoemden *levensberigt* (1). Ik meen zelfs van elders wel te weten, dat Ockerse, van den beginne aan, tot aan zijn' dood toe, dat is tot den 19den Louwmaand 1826,

(1) Gegeven door Tydeman en Clarisse, t. a. pl., bl. 238.

bijna onafgebroken, met het bestuur der uitgave belast gebleven is.

Maar van deze en andere, hiertoe betrekkelijke bijzonderheden is elders genoeg door mij gezegd (1). Ter dezer plaats moge de herinnering volstaan van hetgeen voor de historie der vaderlandsche *Godgeleerdheid* te belangrijk is, om er geheel van te zwijgen. Zoo lang Ockerse leefde, zag hij zich steeds een overgroot aantal *recensiën* van de meest verschillende theologische geschriften, benevens niet weinige verhandelingen, voor het tijdschrift aangeboden door de hand van den, straks gemelden Hoogleeraar Jo. Clarisse. En ook naderhand onttrok zich deze niet aanstonds aan een werk, dat hij met zoo vele bijdragen verrijkt had. Die *recensiën* nu, om van het overige niet te spreken, waren meestal zoo naauwkeurig, oordeelkundig en onpartijdig, dat zij aan de strengste eischen, die men voor zulke verslagen stellen kan, geheel voldeden; met zoo vele zorg bewerkt, als ze van eenig tijdschrift, opzettelijk en uitsluitend aan *onze* wetenschap gewijd, verlangd mogen worden. Niemand dan, die van *hare* lotgevallen inzonderheid, gedurende het aangewezen tijdvak, een *pragmatisch* verhaal wil geven, moet verzuimen hier bij Clarisse ter school te gaan. Die beoordeelingen werden wel *naamloos* geplaatst, maar zijn voor den oplettende kenbaar genoeg aan geest en stijl, aan de lange, somwijlen ingewikkelde zinsneden; maar bovenal aan de groote mate (sommigen zullen het *overmaat* noemen) van belezenheid en geleerdheid, die zij, schier bij

(1) In de *Geschied. der Geld. Hoogesch.*, op onderscheidene plaatsen, vooral II. 536. 545 en 547; — in de *Mem.* Clar., p 48. 68 sq., 173 sqq. 329 sqq.

elke gelegenheid, ten toon spreiden. Ten overvloede heeft een zijner leerlingen, van het uitdrukkelijk verlof, hem op zijn verzoek door den Hoogleeraar gegeven (1), gebruik makende, een aantal der, van hem afkomstige recensiën, met name, als met den vinger, aangewezen (2). Door de vergelijking dan van deze, zal men ook meest al de overige, met genoegzame zekerheid, kunnen onderkennen. — Moge dit woord althans niet geheel in den wind gesproken zijn (3)!

Nu komen wij tot de *Bibliotheek van theologische Letterkunde*, waarvan reeds vroeger gesproken zoude zijn, zoo niet de *prijsverhandeling*, door hare zonderlinge verwis-

(1) Edel en een' Godgeleerde waardig was zijn antwoord op dat aanzoek: „*Ik weet niet ooit iets geschreven te hebben, waarover ik mij zou moeten scha-* „*men.*" Dit beteekende te meer in des *Grijsaards* mond, daar hij van jongs aan zoo veel, als weinigen, voor de pers gewerkt had.

(2) Op de beide laatst genoemde pll. der *Mem.* Clar.

(3) Omtrent de latere dagen van dezen *Rec. ook der Recenss.*, dit ééne nog, ter eere van den verdienstelijken Frederik van Teutem, in leven Leeraar der Rem. Geref. Gemeente te Utrecht, die onder de Nederlandsche Letterkundigen en Kanselredenaars eene eigene plaats, ja een onafhankelijk standpunt innam, en door het Vaderland niet vergeten moet worden. Omtrent hem dan zegt het *levensberigt*, door den Hoogl. N. C. Kist, in de *Handd. der Maatsch. — Ned. Lett. te Leiden*, voor 1848, bl. 53, o. a. het volgende: „*Vele zijner afzonderlijke verhandelingen en redevoeringen zijn gedrukt* „*en opgenomen in het mengelwerk der* Letteroefeningen *en van den* Rec. o. d. „Recc., *in welk laatste tijdschrift ook vele beoordeelingen van zijne hand ge-* „*plaatst zijn.*" Ik meen zelfs, dat het laatste eenigen tijd onder zijn bestuur stond. Zie mede over hem de belangrijke lofrede, door Mr J. C. Voorduin, geplaatst in den *Rec. o. d. Recc.* 1849, *mengelw.* bl. 53 vv. Vergel. Tideman, bl. 77. 258, 299 en elders.

Onder zijne latere *bestendige en getrouwe Medearbeiders* telde het genoemde Tijdschrift ook den geleerden Simon Dirk de Keizer, over wien wij onder nog iets zullen zeggen. Zie denzelfden Hoogl. Kist, in het straks genoemde Stuk der *Maatsch. van Ned. Lett.* bl. 36.

seling van tijd en namen, ons van den weg gebragt had. Het hier gegeven berigt begint met hare stichting in 1803, en eindigt, na het opdisschen van eene en andere aardigheid, met het gezegde, dat deze *Bibliotheek, onder wijziging van titel voortgezet, eindelijk eigentlijk niemand meer eenig leed deed, totdat zij op eens wakker werd en blijken gaf van in het geleerde* Leiden *het daglicht te zien;* dat is, met andere woorden, tot dat de Heer Sepp haar onder zijn bestuur nam, en daardoor der slapende of sluimerende een nieuw leven gaf. ' Over het zelfbehagen, dat dit slot ademt, hebben wij ons niet te bekommeren. Maar jammer, dat het zoo zeer de verdiensten der vroegere Bestuurders en Schrijvers overschaduwd, en de plaats eener beknopte vermelding der lotgevallen van het belangrijke tijdschrift ingenomen heeft.

Zoeken wij, naar vermogen in dit gemis te voorzien; al is dan ook ons berigt minder volledig, dan men wenschen mogt (1). Tot in het begin dezer eeuw, ontbrak aan Nederland een *tijdschrift*, dat zich opzettelijk en uitsluitend met de beoordeeling bezig hield der *theologische* geschriften, die in en buiten 's lands het licht zagen, en met die taak de mededeeling van *godgeleerde* verhandelingen en historische berigten vereenigde. De eere der eerste stichting van zulk een tijdschrift komt toe aan Pieter Beets Pz., Predikant der Doopsgezinden te Westzaandam, die vijf jaren lang, van 1803 tot aan het einde van 1807, Bestuurder was der door hem opgerigte *Bibliotheek van theologische Letterkunde.* Hij was *„een bekwaam en, in meer dan éénen kring, uitnemend werkzaam*

(1) Vergel. *Mem.* Clar., p. 47. 48. Het daar gezegde zal men hier aangevuld vinden.

„*Man, uit wiens pen, zoo voor kinderen, als voor bejaarden*, „*menig schatbaar werk gevloeid is*" (1). Aan hem is men, om dit ééne slechts te noemen, de uitgave verschuldigd van het, nog altijd nuttige *Christelijk Magazijn, door een gezelschap van Protest. Leeraren*, waarvan, 1799—1820, vier Deelen het licht zagen (2). Daarin „*werd er, onder*

---

(1) Deze vereerende getuigenis gaf hem Clar., in den *R. o. d. Recc.*, II. 277 vv.; sprekende over zijne *Handl. tot onderwijs in den Christ. godsdienst;* waarvan hij ald. zeide, dat het, *met weinig verandering, een voor alle Christengezindten, onder al de Protestanten altoos, bruikbaar Leerboek was.* — Waarlijk, die tijd was, in sommige opzigten althans, verdraagzamer, dan de onze. Vergel. over dat *Handb.* de *Bibl. v. theol. Lett.*, IV. 2. 727 vv. Eerst na het schrijven van het bovenstaande, vernam ik, dat hij, ook door de opleiding van Leeraren voor de Doopsgezinde Gemeente, zich grooten naam en achting verwierf. Dit theol. onderwijs zette hij voort, tot ongeveer drie jaren vóór zijnen dood t. j. 1813. Zie o a. den Hoogl. P. J. Veth, *het leven van* Dr J. van Gilse (*Amst.* 1861), bl. 9. Vergel ook het korte berigt bij van der Aa, *biogr. Woordenb. der Nederll.* D. I, St. 2, bl. 264, en de daar aangehaalden.

(2) Eerst te *Hoorn*, laatst te *Amst.* Het aanstonds in den tekst volgende is uit de voorrede ontleend voor het eerste Deel van het werk; waarover en over welks geschiedenis door den straks genoemden Hoogl. belangrijke berigten medegedeeld worden, in den *R. o. d. Recc.* V. 2. 823 en XIII. 1. 593. Ter laatst genoemde plaats wordt ook het begin vermeld van het *Nieuw Christ. Mag.*, waarin J. H. Krom het werk van Beets voortzette Men weet, om dit in het voorbijgaan te herinneren, dat deze volgreeks wederom IV Deelen bevatte, *Amst.* 1821—1825; — en toen voortgezet werd in de II Deelen, geheeten: *Verzameling van bijdragen ter bevord. van bijbelsche Uitlegk.* enz., door J. H. Krom en B. van Willes, *Amst.* 1826. 1827. In nog levendiger aandenking is het, dat, na verloop van veertien jaren, een nieuw vervolg het licht zag, genoemd: *Bijdragen tot bevord. van bijb. Uitlegk.; Schoonh.* 1842—1849; V Deelen, alle den naam van B. v. Willes, de twee laatste, na zijn' dood, ook dien van J. ab Utrecht Dresselhuis op den titel dragende. Eindelijk werd de geheele, veel belangrijks bevattende Volgreeks besloten met het *Mag. voor Kritiek en Exegetiek des N. T., door* J. ab Utrecht Dresselhuis *en* A. Niermeijer; *Schoonh.* 1850 1852.

„*anderen, vooral ook werk van gemaakt, om het hooge gezag* „*en de waardigheid van* Jezus *en zijn Evangelie tegen de* „*aanvallen van het ongeloof te verdedigen.*" En dat dit doel mede aan de gezegde *Bibliotheek*, waardoor Beets bovenal onze theologische Letterkunde aan zich verpligt heeft, niet vreemd was; dit blijkt uit vele bijzondere stukken en inzonderheid uit de belangrijke *voorrede*, door hem zelven vóór het IIIde Deel geplaatst. Onder zijne, mij bekende Medearbeiders waren Clarisse, Lotze en waarschijnlijk ook van Rijswijk. Des eersten bijdragen werden evenwel spaarzamer gegeven, toen hij met Ockerse en anderen den boven genoemden *Rec. o. d. Recc.* in het leven geroepen had. En zij werden geheel terug gehouden, nadat de *Bibliotheek* uit handen van den eersten Bestuurder geraakt was. — Dat er van Lotzes hand reeds in haar eerste Deel onderscheidene stukken voorkomen, weet ik met zekerheid (1). Het is waar, wij hooren Sepp zeggen, dat zij, *in hare eerste jaargangen, doorgaande, hem met hare critiek plaagde.* Maar deze woorden leggen op de *Bibliotheek* eene schuld, en nog wel eene *doorgaande* schuld, die, althans met eenig meerder regt, aan de *Bijdragen*, die haar later vervingen, te laste gelegd kan worden (2). — Veel was ook het werk, reeds in zijn eerste tijdvak en lang daarna, verschuldigd aan den geleerden

(1) Minder zeker weet ik, doch vermoed echter, dat van hem verscheidene, aldaar voorkomende *recensiën* afkomstig zijn, aan het slot geteekend O.

(2) Ik herinner mij wel, dat in het eerste, toen nog door Beets bestuurde werk eene recensie van Lotzes *or. inaug. Franeq.* voorkomt, zoo scherp, dat Clar., gelijk ik uit diens mond vernam, hem over de plaatsing zijn ongenoegen betoonde. Maar daar staat tegenover, dat *ald.* II. 2. 500—508, aan zijne *Oordeelk. Inl. in het N. T.*, D. I, de uitbundigste lof gegeven wordt. Dus is althans die aardigheid van *doorgaande plagerij in de eerste jaargangen* hier zeer misplaatst.

Govert Jan van Rijswijk († 1838), laatst Predikant der Doopsgezinden te Hoorn, op Texel; wiens verdiensten wij kennen uit menig geschrift, dat even zeer van de ontwikkeling van zijn' geest, als van den vromen zin zijns harten getuigt. Deze lof, door Glasius (1) aan zijne schriften in het algemeen gegeven, kan op niet weinige zijner verhandelingen, die dit vervolgwerk versieren, toepasselijk gemaakt worden. Veel bevatten zij ter handhaving en verklaring der Evangelieleer. Ook stond hij, van den beginne aan, zijn' eerwaardigen Kerkgenoot Beets, als vaste Medearbeider, ter zijde, en liet hem niet vruchteloos om de toezending van *recensiën*, zoo wel als *verhandelingen*, verzoeken.

Aan het begin van 1808, deed eenig verschil met den Uitgever den genoemden Grondlegger der *Bibliotheek* van haar verder bestuur afzien. Zij bleef evenwel nog vier jaren lang, onder denzelfden titel en over het geheel in denzelfden geest, hare maandstukken leveren (D. VI—IX). Of toen reeds Donker Curtius, over wien straks nader, aan haar hoofd stond, weet ik niet zeker. Hij leverde althans, meen ik, bijdragen; zoo wel als twee der straks genoemde Geleerden en, die niet het laatst genoemd moest worden, de beroemde van Hengel. Dat zij ook vele uitlandsche, theologische werken aan onze landgenooten bekend maakte, blijkt uit hare jaarregisters en gedeeltelijk zelfs uit eene, elders (bl. 55) door Sepp gedane opgave van hare beoordeelingen.

(1) Wiens belangrijke berigten, III. 248 volg., met het hier door ons gezegde vermeerderd kunnen worden. Ik zie voorts, uit de *Bijdr. — godgel. Wet.* XIV. 2. 888 vv., dat v. R. zelf eene lijst zijner uitgegevene schriften en boekbeoordeelingen medegedeeld heeft, in het voorberigt van zijne *kerkelijke redevoeringen*, *Amst.* 1825.

Geen noodlottiger dag voor de *theol. Bibliotheek*, dan de 26 Herfstmaand 1811, waarop het reeds genoemde keizerlijk besluit haar, nevens meer dan ééne harer zusters, den doodslag gaf. Terwijl men ter naauwer nood de vergunning erlangde om, wat nog aan den loopenden jaargang ontbrak, er bij te voegen. Maar het was weldra, als of men den feniks, in spijt zijner moordenaren, met nieuwe kracht uit de asch verrijzen zag. Geen godgeleerd *tijdschrift* werd langer, in dit, zoo genaamde *aanspoelsel der Fransche rivieren*, door Napoleons Policie geduld. Maar *de deugd overwon de kracht*. Eenige Geleerden vereenigden zich om, reeds in 1813, de uitgave te beginnen van een werk, dat den omslagtigen, maar voor het oogenblik juist gekozen' titel droeg: *Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der godgeleerde Wetenschappen.* — „*Ik ben geen Journalist,*" zeide hij, die, in de voorrede van het Iste Deel, uit anderer naam het woord voerde. En ter bevestiging van die verklaring diende, dat de onderdeelen van het werk, hoe zeer ook *recensiën* en *overzigten* bevattende, niet naar de namen der beoordeelde schriften, maar naar de verschillende vakken onzer wetenschap geheeten werden. Zoo zag dan 1813 een *gemaskerd* theologisch *tijdschrift;* gelijk 1795 en volgende jaren *gemaskerde* theologische Professoren aanschouwd hadden (1). Deze zege, onder het hevigste woeden der zieltogende uitheemsche dwingelandij, door welberadene wijsheid en kloeken moed over onverstand en geweld behaald, mogen wij eene schoone bloem noemen op het veld onzer Kerkhistorie. — Toen nu, door de verlossing van het

(1) Vergelijk, ter opheldering van het gezegde, de *Geschied. der Geld. Hoogeschool*, II. 460 volg.

Vaderland, de drukpers almede van hare boeijen ontheven was, kwam men er onverholen voor uit, dat het begonnen werk eene voortzetting was der onderdrukte *Bibliotheek van theol. Letterkunde*, en haar ten vervolge strekte. Intusschen werd het, van 1813 tot aan het einde van 1826, onder den, eenmaal uit nooddwang aangenomen' titel, in XIV Deelen, achtervolgens zonder tusschenpoozen uitgegeven. Overigens is het bekend, dat, bij den aanvang van 1827, die uitvoerige titel voor den kortere van *Godgeleerde Bijdragen* plaats maakte, en dat het tijdschrift, zoo geheeten, onder verschillenden lotwissel, tot op dezen dag onafgebroken bleef voortduren. Wat wij ook den Heer Sepp op zijne wijze hoorden verhalen.

Niemand heeft, na P. Beets Pz., zich jegens dit langdurige vervolgwerk verdienstelijker gemaakt, dan Dr Hendrik Herman Donker Curtius. Vele jaren lang bestuurde hij diens uitgave. Dat bestuur nam, zoo niet vroeger, althans reeds in 1813 een' aanvang, toen het tijdschrift onder een' nieuwen titel herboren werd. En het duurde tot kort vóór zijn' dood, die hem in 1839 wegrukte, althans gedeeltelijk voort. Immers, dat hij, in het laatst van zijn leven, niet meer zoo geheel, als te voren, aan het hoofd stond, kan uit een gezegde opgemaakt worden, hetwelk men, vier jaren vóór zijn verscheiden, uit zijnen mond hoorde: „*Als de* Bijdragen *eene* „*rationalistische rigting bekomen, trek ik er mijne hand geheel af.*" Dit diene, in het voorbijgaan, ter kenschetsing zijner, dikwijls miskende denkwijze (1). — Maar, kan de

(1) Met dit gezegde vergelijke men de zeer opmerkelijke aanspraak, waarmede hij, als Voorzitter der *Synode* van 1833, de zittingen opende. Zie hare *Handd.* van dat jaar, bl. 6—10.

duur van zijn beheer, door mij althans, niet met volkomene juistheid bepaald worden; zeker is het, dat deze *Bijdragen*, om van de verhandelingen (1) niet te spreken, aan zijne hand een overgroot aantal even naauwkeurige, als oordeelkundige *recensiën* te danken hadden. Sommige teekende hij, vooral in lateren tijd, met zijne bekende naamletters D. C. Maar vele anderen waren er, die, schoon dat onderschrift missende, aan stijl en inhoud, door hen althans, die met den schrijver bekend waren, zich ligt lieten onderkennen. Lezenswaardig zijn inzonderheid de uittreksels en overzigten, niet zelden met *critische* bedenkingen afgewisseld, waardoor hij meer belangrijke werken doet kennen. Zij paren, met uitstekend beleid, naauwkeurigheid en volledigheid aan kortheid en beknoptheid. Er zijn zelfs onder, die voor het gemis van het boek zelf, waarover hij handelt, ons bijna schadeloos kunnen stellen. Ook Clarisse, wiens oordeel somwijlen dat van D. C. levendig bestreed, erkende volmondig die verdienste. Helderheid en duidelijkheid veraangenaamt de lezing van hetgeen hij zelf schreef of uit anderer schriften zamentrok. Doorgaans mogt almede aan zijne beoor-

(1) Eene der eerste plaatsen onder die verhandd. verdient zijn *Onderzoek, of de Redevoeringen en Brieven der App. grond geven om het daarvoor te houden, dat dezelve zich hebben voorgesteld, dat de komst des Heeren tot het jongste gerigt nog in hunnen leeftijd zoude plaats hebben, of althans kort op handen zoude zijn?* In de *Bijdr. — godgel. Wet.* IX. 1, bl. 153 volgg. en bl. 305 vv. — Deze scherpzinnige en geleerde verhandeling, die de voorgestelde vraag *ontkennend* beantwoordde, verdient nog hedendaags gelezen te worden. Intusschen vond zij levendige en herhaalde tegenspraak bij den schranderen G. van Kooten, die het bekende gevoelen van Bosveld verdedigde. Ook als voorbeelden van heuschen lettertwist tusschen twee vrienden, zie men de schriften, daarover tusschen D. C. en v. K. gewisseld, in de gen. *Bijdr.* X. 1, bl. 41 vv., bl. 187 volgg. en nogmaals *ald.* 2, bl. 531 vv.

deelingen, ook aan die welke de gevoelens van andersdenkenden te vermelden hadden, de lof van onpartijdigheid gegeven worden. *Doorgaans*, zeg ik, niet *altijd*. Want de hevigheid, waarmede hij nu en dan tegen Lotze, tegen Da Costa en diens vrienden en sommige anderen zijne pen scherpte, moest hun zelfs mishagen, die meenden, dat hij geheel of gedeeltelijk het regt aan zijne zijde had. Wat intusschen de *prijsverhandeling* zegt, dat hij, *als voorzitter der Synode* (dus uit *haren* naam en op *haar'* last) *de regering tot het nemen van maatregelen ter pijnlijke vervolging van de afgescheidenen heeft aangezet*; dit is eene even *pijnlijke*, als onbillijke *vervolging* zijner nagedachtenis; eene betichting, waarvoor niemand (ik bedwing mij om er niet meer van te zeggen) eenig bewijs zal kunnen leveren.

Maar geene meerdere gelijkenis hebben andere trekken in het *caricatuur-beeld*, elders door dezelfde hand geschetst van een' Kerkbestuurder en Geleerde, die in beide betrekkingen somwijlen gedwaald heeft, maar wiens dwalingen door groote diensten, aan Kerk en Wetenschap bewezen, meer dan vergoed zijn. Omtrent zijne betrekking tot Heringa heet het, bl. 86, dat *geen van diens discipelen ooit verder van hem afweek*, en dat *geen misschien meer van zijn onderwijs genoten heeft*. En, als of dit nog niet genoeg ware, lezen wij, op bl. 241, waar zijn naam met twee anderen verbonden wordt, woordelijk het volgende: „*Tot den meest genoemden Exegeet, die uit de discipelen van de Utrechtsche School is voortgekomen*, Bartus „van Willes, *voelden* Heringa *en zijne opvolgers zich* „*evenmin aangetrokken, als tot diens vrienden* van der Wil„ligen *en* D. C." — Al aanstonds vraag ik: wie waren die opvolgers van Heringa? Ik meende, dat hij tot nu toe slechts *éénen Opvolger* had, mijn' waarden Ambtgenoot

Dr H. E. Vinke, die, door zijn' gezegden Leermeester ten sterkste aanbevolen, in 1836 diens plaats verving. En wij wenschen voor Kerk en Wetenschap, dat hij nog lang zoo gesterkt worde, dat er voor Heringa geen *tweede* Opvolger behoeve gezocht te worden. Overigens zal de Hoogl. Vinke met even groote verwondering, als ik, uit dit gezegde vernomen hebben, dat hij almede met de drie genoemde Mannen in minder goede verstandhouding stond. — Maar Heringa zelf *voelde zich* dan toch *niet aangetrokken tot* v. Willes *en* v. d. Willigen? Zoo zegt de *prijsverhandeling*. Maar om haar te logenstraffen zij het genoeg hier te herinneren, wat algemeen bekend is, dat de *eerste*, bij het tweede eeuwfeest der Utrechtsche Akademie, als vertegenwoordiger van Heringa's School, *naar zijnen wensch en op zijne uitdrukkelijke begeerte*, tot *Doctor der Godgeleerdheid eershalve* bevorderd werd. Terwijl ik mij levendig te binnen breng, hoe hartelijk hij zich verblijdde, toen aan eene van v. d. Willigens verhandelingen, bij het Haagsche Genootschap, de eer der bekrooning ten deele gevallen was (1).

Maar dit slechts in het voorbijgaan. Veel wijder wordt nog, blijkens de eerst aangehaalde plaats, op bl. 86, de klove gemaakt tusschen Heringa en D. C.; want *geen zijner discipelen zal ooit verder van hem afgeweken zijn.* Geheel anders luidt de getuigenis van Glasius, almede een' leerling van Heringa. „D. C.," hooren wij hem verklaren, „*volgde zijnen hooggeachten Leermeester* H. *in bezadigdheid en grondigheid, en bleef diens onderwijs op hoogen*

(1) Het was, meen ik, die *over de onderscheidene verhalen der Evangg. van gelijke en gelijk schijnende gebeurtenissen* enz.; *'s Gravenh.* 1827. In de *N. Verhandd. van het Gen. voor* 1826. De lezing dezer verhandeling zal niemand, die waarheid zoekt, berouwen.

„prijs stellen. Hij was tevens een onafhankelijk Theologant.” Ja, zoo mogt hij in nadruk genoemd worden. En die onafhankelijke denkwijze mishaagde aan niemand minder, dan aan zijn’ gezegden Leermeester: want hij wilde van zijne Toehoorders geene slaafsche nabootsers zijner woorden en gevoelens maken, maar veeleer Godgeleerden en Leeraars, die, met hem Christus en zijn Woord als den eenigen grondslag van hun geloof erkennende, vrij en onbelemmerd hunn’ eigen’ weg gingen. En hoe zoude dan beider verschillende denkwijze over den zin van een kerkelijk *formulier van verbindtenis* of andere punten van Kerkregt of bijbelstudie, zulk eene verwijdering, als wij hier verzonnen vinden, te weeg hebben kunnen brengen, en de aangevoerde getuigenis van Glasius, die op volkomene kennis van personen en zaken rustte, ontzenuwen of in twijfel doen trekken? Als ik althans van mij zelven mag spreken, die meer gelegenheid had, dan de Heer Sepp, om de beide voortreffelijke Mannen in verschillende betrekkingen gade te slaan; ik aarzel geen oogenblik om de verklaring van Heringa’s geleerden discipel te beamen en te bevestigen.

Hoe zeer toch Heringa en D. C. in de groote hoofdzaak, waarin beiden het grootste belang stelden, bleven overeenstemmen, blijkt zonneklaar uit des laatsten verhandeling *over Jezus leer en het gezag der Rede*, die een der sieraden is van de werken, door het *Haagsche Genootschap* uitgegeven (1). Waarlijk zij verdient in geenen deele

(1) Uitgekomen te *'s Gravenh.* 1828, maakt zij een gedeelte uit der *N. Verhandd. van het Genootsch. voor* 1827. Zij strekte ter beantwoording der prijsvrage: *In welken zin moeten wij de leer van J. C. en zijne App., als van God zelven geopenbaard, beschouwen?* enz. Hare volledigheid toont de naauwkeurige *schets*, die voorafgaat; hare beknoptheid, het getal van nog geene 116 ruim gedrukte bladzijden, die zij beslaat.

de minachting, waarmede bl. 129 en 130 er van spreken. Veeleer is zij alleen reeds genoegzaam om twee aantijgingen te beschamen, die zich des schrijvers nagedachtenis elders moet laten welgevallen. Ik bedoel bl. 136, waar hem de berisping treft, dat hij *zoo weinig scherp bepaald heeft;* maar vooral bl. 242, waar, wie het gelooven wil, vernemen kan, dat bij hem, zoo wel als bij v. d. Willigen, *het wijsgeerig element ten eenemale onontwikkeld gebleven is.* In de genoemde verhandeling toch wordt het moeijelijk onderwerp zoo naauwkeurig bepaald, zoo juist verdeeld, zoo redekunstig geordend, zoo beknopt en toch zoo volledig behandeld, als niemand had kunnen doen, die niet door langdurige oefening wijsgeerig had leeren denken en redeneren. Kortom ik durf, met volle gerustheid, de genoemde verhandeling van D. C. aan allen ter lezing en overpeinzing bevelen, die voor hunne geloofs-overtuiging gezond en krachtig voedsel verlangen, en zich nog niet zoo geheel aan de *moderne Theologie* verslaafd hebben, dat zij meenen al hare uitspraken, als zoo vele godspraken, te moeten aannemen en huldigen.

Onderscheidene schampere uitvallen, op verschillende plaatsen tegen D. C. gerigt, gaan wij met stilzwijgen voorbij: want zij spreken hun eigen vonnis uit. Wij merken alleen nog op, dat, bl. 136, aan hem, nevens v. d. Willigen en andere tijdgenooten, *halfheid en onbepaaldheid in dogmatische beschouwing* te laste *schijnt* gelegd te worden. Maar men moet hopen, dat dit enkel *schijn* is. Want niemand, die den rondborstigen, vast en kloek beraden' Man maar eenigermate kende, kon hem ooit van zulk eene kleingeestige zwakheid verdacht houden. Wat hij dacht, dat hoorde men hem, zonder iemand of iets

te schromen, bij elke gelegenheid, zoo vrij, als iemand, uitspreken. Waar hij *stond*, daar zag men hem, die voor niets, dan voor eigene, betere overtuiging terug week, met onverwrikten voet *pal staan*. Wat hij wilde, dat wilde hij met kracht en moed (1). Niets, wat hij voor waar hield, aarzelde hij, op het gevaar af van *heden* den bekrompene, *morgen* den vrijzinnige te ergeren, als van de daken te prediken. — Hoe kon dan toch, vraagt men, de Heer Sepp hier en elders een beeld van hem schetsen, dat zoo weinig geleek? Antwoord, dat tot zijne verschooning dient. Hij meende een' Man van zoo grooten bedrijve niet geheel te kunnen verzwijgen, en had toch nooit geweten, wie Donker Curtius was, en hoe hij zich overal aan zich zelven gelijk betoonde. Gelukkig, dat de achtbare Siegenbeek, de naauwkeurige Glasius (2), wier belangrijke berigten met deze *Herinneringen*

(1) Hoe weinig gelijkenis bij ook anders op Petrarcha bad, zoo mogt evenwel op hem in den ruimsten zin, toegepast worden, wat van dezen gezegd werd: *Quodcunque volebat, fortiter volebat.*

(2) Bij voorkeur noem ik Siegenb. (*Leidsche Letterk.* 1840, *levensber.* bl. 9 vv.) en Glas. I. 371 vv., omdat zij ons, naar het mij voorkomt, D. C. het best leeren kennen. — V. d. Willigen, in het *Iets*, geplaatst vóór de *Nagel. Leerredd.*, maakt hem, mijns oordeels, zoo als het meermalen gaat, al te gelijk aan zich zelven; schoon de *dogmatische* denkwijze der beide Vrienden nog al uiteenliep. Geen wonder dan, dat Sepp, meermalen beider namen zamenvoegende, in dezelfde fout verviel. — Vreemder is het zeker, dat hij, als derden Man, in dat vriendschaps-verbond Bartus van Willes doet optreden; den eenzelvigen, onder zijne boeken bijna bedolven', van de wereld afgezonderd levenden Kamergeleerde, — naast D. C., die, op allerlei gebied, waar men hem werkzaam zag, zoo krachtig, als weinigen, zich gelden deed.

Bij de berigten, door Glas. omtrent D. C. gegeven, voegen wij alleen het volgende. Van zijne verh. over de *opstanding der dooden* wordt, in de werken van het *Haagsche Gen.*, slechts een gedeelte, als bijlage tot de bekroonde verh. van W. G. Reddingius, gevonden. Maar het daar ont-

vergeleken moeten worden, en anderen hem beter gekend en meer naar waarheid geschetst hebben.

Veel minder bekend, maar des te meer hier met een woord door ons te vermelden, was de achtingswaardige Man, die D. C. in het bestuur der *Godgeleerde Bijdragen* opvolgde. Die voorlaatste, door de prijsverhandeling geheel niet genoemde Bestuurder was Jan Brave, zoon van den Uitgever der *Bibl. van theol. Letterk.* en hare eerste vervolgen. Na langdurige sukkeling, overleed hij, d. 29 September 1859, als Predikant der Hervormde Gemeente van Amsterdam. Bij haar niet alleen, maar ook bij vele anderen, die door zijne nuttige schriften geleerd en gesticht werden, blijft zijn naam in eervolle aandenking. Door het in stand houden van het genoemde tijdschrift en door zijne zorg, dat het niet te ver beneden het peil, waarop het eertijds gestaan had, afdaalde, maakte hij zich ook, zoo veel van hem afhing, bij onze wetenschap verdienstelijk.

---

brekende treft men aan in de *Bijdragen tot bevordering van waarh. en godvrucht*, aan den aanvang van het IIIde Deel, dat onvolledig is gebleven. Dit was een vervolgwerk, in 1789, begonnen door den geleerden, als Catecheet vooral beroemden Harderwijker Predikant J. W. Tilanus (over wien men zien kan de *Geld. Hoogesch.* II. 431) en voortgezet door D. C. Vergel. Clar. *R. o. d. Recc.* IV, bl. 101 en 389 en XIII, bl. 593 volg. Aangaande de, zoo jammerlijk verbrokkelde verh. van D. C., zie men zijn zeer gunstig oordeel ter eerst aangeh. plaats.

· De *leerredenen*, door hem zelven, in II Stukken, uitgegeven (*Arnh.* 1815), verdienen den voorrang boven de *nagelatene*. Al vindt men er minder warmte van gevoel, dan juistheid van oordeel; zij bevatten toch, vooral over het karakter en de handelwijze van J. C., veel belangrijks. Zij kunnen nader gekend worden uit den *R. o. d. Recc.* VIII. 1, bl. 311 vv. en uit de *Bijdr. — godgel. Wet.* III. 749, IV. 598 vv., overal *, ja, veelal * *. — Vergel. eindelijk nog over D. C. zelven en zijne schriften v. Harderwijk, *ten verv.* van v. d. Aa, IV. 80.

Voorts kunnen eenige der *reeds ontslapene* Medearbeiders aan de *Bijdr. — godgel. Wet.* en de, daarop gevolgde *Godgel. Bijdragen* hier genoemd worden, die haar, *vóór den laatsten tijd*, boekverslagen, verhandelingen of beide geleverd hebben. Als zoodanig dan ken ik G. J. van Rijswijk, P. van der Willigen, J. L. Nijhoff, H. van Heyningen, W. N. Munting, G. van der Tuuk, D. F. Sibinga, A. van Deinse, P. J. Conradi, F. L. der Kinderen, C. van Epen, S. D. de Keizer, B. van Willes, Joh. Paré, Ev. Kreenen, K. van Rinteln, H. Cats, L. C. Meijer en C. D. Canne. Van Heringa weet ik niet, dat er iets anders voorkomt, dan de beoordeeling der, door Lotze uitgegevene *Prolegg. Wetstenii.* Dan het berouwt mij bijna deze lijst, zoo onvolledig als zij is, gegeven te hebben. Ruime stoffe dan voor anderen om haar aan te vullen.

Mogen deze *Godgeleerde Bijdragen* door hem, die thans aan haar hoofd staat, zoo bestuurd worden, dat zij de Godgeleerdheid met waarlijk nuttige en wetenschappelijke bijdragen verrijken, en niet geheel in een eenzijdig partijschrift ontaarden! Daartoe ruste iets op hem van den edelen geest, die den eersten Grondlegger, Pieter Beets Pz., bezielde (1)!

Maar daar hoor ik een' lezer, die wat ongeduldig is, mij toeroepen: „*Hoe houdt Gij mij zoo lang met die tijd-„schriften bezig, die ik toch misschien nimmer zal inzien?*

(1) Dit voor eenige maanden geschreven hebbende, verheug ik mij thans, ter eere van den tegenwoordigen Bestuurder, te mogen zeggen, dat de, hier geuite wensch, in den laatsten tijd, aanvankelijk vervuld is, door de plaatsing van meer dan één belangrijk stuk, dat geenszins met den heerschenden tijdgeest overeenstemt.

„*Want ik heb genoeg te doen om slechts het voornaamste te* „*lezen, dat hedendaags uitkomt, en zoo bij gelegenheid te* „*toonen, dat ik (misschien meer, dan Gij!) op de hoogte der* „*wetenschap sta.*" — Nu, ieders smaak in eere. Ik blijf evenwel in alle zedigheid gelooven, dat iemand die de gangen onzer gewijde studiën naauwkeurig wil nagaan, en daarover niet, als een onbevoegd getuige, wil medespreken, de kennis der genoemde vervolgwerken niet wel ontberen kan. En voor hem kunnen dan de bovenstaande aanwijzingen, hoe onvolledig ook, misschien nuttig of aangenaam zijn. — Maar ik ga mij haasten, en spreek daarom niet van andere, door Sepp genoemde maandwerken, welker waarde voor de geschiedenis, en voor haar niet alleen, genoeg bekend en erkend is. Een enkel woord dan nog slechts over twee andere werken van soortgelijken aard. Het eerste, waarop ik hier het oog heb, is de *Schouwburg van in- en uitlandsche Letterkunde*, die, in 1805 en eenige volgende jaren, onder het bestuur, zoo als men zeide, van den geleerden d'Engelbronner, te Amsterdam uitgegeven werd. Daarin vindt men belangrijke recensiën en andere bijdragen van de Amsterdamsche en Leidsche Hoogleeraren H. C. Cras en J. Nieuwenhuis (1), van Jacobus Scheltema (2), J. Lublink, den Jonge, Cornelius van Marle (3) en anderen.

---

(1) Aan den Hoogl. J. N. was de *Schouwb.* zeer vele beoordeelingen en andere bijdragen, meest van wijsgeerigen aard, verschuldigd. Zie het naauwkeurige levensberigt, van hem gegeven door den geleerden D[r] J. T. Bergman, in de *Handd. der Maatsch. v. Ned. Lett.* voor 1857, ald. bijzonder bl. 165 der *levensberigten.*

(2) Zie P. Scheltema, *het leven en de verrigtingen* van M[r] J. Schelt. (*Amst.* 1849), bl. 71.

(3) Zie over dien schranderen en genialen Man het treffende levensberigt

Schoon er nu en dan ook *theologische* beoordeelingen in voorkomen, is toch het werk voor onze studie minder belangrijk, dan wel voor andere vakken van wetenschap.

Ook dacht ik aan de *Jaarboeken der Wetenschappen en Kunsten in het Koningrijk Holland, loopende over het jaar* 1806 en 1807. Zij werden in II Deelen, III Stukken, groot 4to, uitgegeven te *Amst.* en *in den Haag*, 1809. 1810. Hunne uitgave geschiedde, op bijzonderen last van den letterlievenden Koning Lodewijk, onder het opzigt van den toenmaligen *Directeur Generaal der Wetensch. en Kunsten*, Joh. Meerman, den achtbaren Staatsman, die ook onder onze Geleerden van dien tijd zelf een' aanzienlijken rang bekleedde. Die *Jaarboeken* werden wel niet met onverdeeld welgevallen door de andere tijdschriften ontvangen (1); maar bevatten evenwel, omtrent den algemeenen en bijzonderen, wetenschappelijken toestand van het Vaderland in die dagen, zeer veel, waarmede de Geschiedenis haar voordeel kan doen. Het was dus mede voor *onze* wetenschap te betreuren, dat, het jaar 1810, met onze inlijving in Frankrijk, ook hun doodvonnis teekende. Men vindt er toch onderscheidene verslagen van theologische werken, die der pen van den algemeen vereerden Predikant der Waalsche Gemeente te Amsterdam,

door den Hoogleeraar G. W. Vreede, *Leidsche — Letterkunde*, voor 1861, bijzonder bl. 14.

(1) Zie een zeer lezenswaardig verslag, door een' zeer beroemden Man gegeven in den *R. o. d. Recc.* V. 1. 207 volgg. Men vindt er wederlegd, wat Meerman, in de opdragt aan den Koning, ter verheffing van deze *Jaarboeken* boven andere tijdschriften, gezegd had, maar tevens hulde gedaan aan de voortreffelijkheid van het werk, dat, mijns inziens, Koning Lodewijk en Meerman beiden tot eere strekte.

Josué Teissedre l'Ange, volkomen waardig waren (1). En niet minder verdient hier de naam van den geleerden G. S. de Chaufepié, laatst Leeraar derzelfde Gemeente te 's Gravenhage, eervol onder de Medearbeiders vermeld te worden (2).

---

(1) Over het leven, de schriften en de menigvuldige diensten, door dezen rijk begaafden Kerkredenaar, in verschillende betrekkingen, aan Kerk en Vaderland en Wetenschap bewezen, zie men vooral het belangrijke berigt door den eerw. F. C. J. van Goens, in de *Handl. der Maatsch. v. Ned. Lett.* voor 1853, bl. 43—59, en ald. bijzonder bl. 46 met de 9de noot. Vergelijk H. C. Cras, *elogium* Joh. Meermanni (*Amst.* et *Hagae*, 1817) p. 67.

(2) Zie het gezegde *Elogium*, t. a. pl.; waar men ook over deze *Jaarboeken* in het algemeen narigten aantreft.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Over het gezag van den Staat en over den invloed van kerkelijke Ligchamen op de ontwikkeling der Godgeleerdheid.

Onder deze twee opschriften deelt het prijsschrift achtervolgens, bl. 8—24, onderscheidene wetenswaardige bijzonderheden mede, die althans van naarstig onderzoek getuigen. Alles aan te voeren, dat met mijne zienswijze niet overeenkomt, zoude even omslagtig, als nutteloos wezen. Laat deze *Herinneringen* slechts het een en ander, omtrent beide genoemde punten, hier gezegd, doen opmerken, dat niet geheel *historisch* voorgesteld is.

A.

Wordt er, onder hetgeen invloed gehad heeft, de allereerste plaats ingeruimd aan het *Staatsgezag;* dit is buiten twijfel aan hetzelve te veel eer of liever oneer gedaan. Er wordt toch niet gehandeld over de laatste dagen van het rampzalige *Byzantijnsche Keizerrijk*, toen somwijlen de hofkabalen, die elkander bestreden, *dogmatische* bepalingen in het leven riepen of deden herroepen. Het ver-

haal gaat even min over die beroerten onzer vaderlandsche Kerk, die Vondel aanleiding gaven om, met meer of minder regt, te zeggen, dat, bij den twist tusschen Gommer en Armijn, Maurits zijn zwaard in de schaal wierp, en haar zoo naar des eersten zijde deed overslaan. Het geldt hier alleen het tijdvak, dat gezegd wordt zijn' aanvang te nemen met het jaar 1787. Dat nu de invloed van het Staatsgezag op de Godgeleerdheid van dien nieuweren tijd hier veel te hoog wordt aangeslagen; dit geloove men niet op mijn woord, maar op het gezag van den Schrijver zelven. Hem toch hooren wij, op bl. 11, onder anderen uitdrukkelijk verklaren: „*De regering heeft in ons „land doorgaande tegenover het onderwijs in de godgeleerd„heid die houding aangenomen, welke haar betaamt; eensdeels „een laissez-faire volgende; anderdeels slechts voorschriften „van vormelijke bepalingen gevende.*" — Juist gezegd. Maar men moest dan ook niet, zijdelings althans, het vermoeden wekken, dat bij de *Hervormden* (want deze alleen kunnen bedoeld zijn, al doet het opschrift aan allen denken) de Godgeleerdheid eenigzins de nederige dienares was der Regering of wel van den Stadhouder (1).

(1) „*In* 1788," lezen wij bl. 9 hoven, „*werd* Broër. Broes *bij de be„noeming tot het Leidsche rectoraat opzettelijk voorbijgegaan.*" — Het kan waar zijn. Maar zeker is het, dat hem, vier jaren later, in 1792, het Rectoraat der Akad. opgedragen, en dat in 1794 tot dezelfde waardigheid, door de toen hijna zieltogende Regering, de hekende tegenstander van het stadhouderlijk Bewind Joh. Luzao henoemd werd. Tot *Rectores* der Geld. Akad. waren reeds vroeger verkozen, in 1788 en 1790 B. Nieuhoff en C. W. de Rhoer, beiden naderhand leden der eerste *Nationale Conventie*, in 1789 P. Roscam, om *Patriotisme* uit Utrecht verdreven, en in 1792 H. Muntinghe, die hunne staatkundige denkwijze geheel deelde. Men zie de *Fasti rectorales*, achter J. de Wal, *or. de muneris Rectoris Magn. origine* (L. B. 1861) Een, voor de geschiedenis der Akadd. belangrijk stuk. —

„*De regering had onder de theologische professoren in die „dagen van staatkundige bewegingen* (*vooral na* 1787) *hare „uitverkorenen en verworpenen, en daardoor althans vrij wat „invloed op de ontwikkeling van het theologisch leven.*" Zoo lezen wij bl. 9. En dit wordt dan in onmiddellijk verband gebragt met de gunst en onderscheiding, door den Prins en de Regering geschonken aan den Leidschen Hoogleeraar Jona Willem te Water. Maar, mogt deze beroemde Schrijver van het *Verbond der Edelen* een *uitverkorene* der Regering heeten, hij was voorzeker niet minder de gunsteling der Wetenschap. Dit weet ieder, die in onze historische en theologische Letterkunde niet geheel vreemdeling is. En welke pijlen ook het prijsschrift meer dan eens tegen zijne gehate regtzinnigheid rigt; zoo heeft het echter elders aan zijne geleerdheid hulde moeten doen (1). Werd hij toen somwijlen door de Regering geraadpleegd;

De Regering van 1787—1795 zal ik niet in alles prijzen. Maar even min wil ik haar boven mate bezwaard zien. Regt doe de Geschiedenis aan allen!

(1) Zie bl. 99 volg. Vernemen wij daar intusschen, dat *de* uitgave van Jablonski's opuscula *een werk te zwaar voor zijne krachten schijnt geweest te zijn;* die bewering blijve geheel voor rekening van den Schrijver. Anders voorzeker dachten daarover te Waters geleerdste tijdgenooten. Wyttenbach, die jegens de Godgeleerden wel eens onbillijk was, geeft echter aan die uitgave en aan des Uitgevers bijvoegselen hoogen lof. Zie *Bibl. crit.* P. XI, p. 158 sq. (verkeerd op het reg. aangewezen) en P. XII, p. 98. Clar. geeft van dezelfde uitgave verslag in den *R. o. d. Recc.* III. 102 vv. ** en wederom *ald.* V. 1. 195 vv. **. Op de eerste plaats worden *de rijke schatten van* t. W.'s *zeer uitgebreide geleerdheid* geroemd; op de andere vindt men den wensch geuit, *dat hij voortgaan moge met, door zijne aanteekeningen op* Jabl., *nieuwe gedenkzuilen voor zijn' onverwelkbaren roem op te rigten.* Vergel. de *Bibl. v. Th. Lett.* IX. 1. 63. — Intusschen geldt hier inzonderheid het bekende zeggen: *Il faut juger les écrits d'après leur date.* Want het zoude de onbillijkheid zelve zijn, de kennis van hetgeen wij *nu* omtrent het oude *Egypte* weten van Jablonski of te Water te vorderen, die zoo veel vroeger leefden.

veel meer en over veel gewigtiger zaken geschiedde dit, vele jaren later, onder het bewind van Koning Lodewijk en zelfs van den *Franschen Keizer*. Zoude men dit ook gedaan hebben, omdat hij, vóór 1795, tot de *uitverkorenen* van den Prins behoorde? Naar alles voorzeker, wat wij door hem zelven en anderen van hem weten, was hij allerminst de Man om het *Staatsgezag* invloed op zijne *Theologie* te vergunnen.

Zoo iemand tot hen gerekend mogt worden, die hier *verworpenen der Regering na* 1787 heeten; dan was het Jod. Heringa E.z., die zich te allen tijde een ijverig *Patriot*, gelijk het toen genoemd werd, betoonde. En hij evenwel is, in 1794, toen de staatspartijen het felst tegen elkander gebeten waren, door de *uitdrukkelijke aanbeveling van den laatsten Stadhouder*, op den Utrechtschen katheder geplaatst. Dit hoorde ik, voor meer dan veertig jaren, uit den mond van den achtbaren Reinhard Baron van Lynden, die zelf Willem V op dien schrijver der bekroonde verhandeling *over de Kritiek van het N. T.* opmerkzaam maakte. — In één woord, niemand, die wijs is, zal de vereeniging van Kerk en Staat, zoo als zij, vóór de Fransche omwenteling, plaats had, immer willen terugwenschen. Maar de keuze der theologische Professoren was doorgaans, zoo wel in stadhouderlijke, als in stadhouderlooze tijden, zoo wijs en welberaden, dat er geenerlei schadelijke *hofzucht* in bespeurd kon worden. Dat mogen die talrijke *buitenlanders* voor mij getuigen, welke, door den roem onzer Godgeleerden gedreven, in de zeventiende en achttiende eeuw, zelfs uit het ver afgelegene *Hongarië* en *Zevenbergen*, naar hunne gehoorzalen zamenvloeiden.

7*

Op bl. 11 wordt onze Regering geprezen, omdat zij het voorbeeld niet volgde, *haar door het bevriende Pruisische hof gegeven*, *waar de theologiserende* Friedrich Wilhelm III de Wette *uit Berlijn verwijderde.* Die bijnaam, in dezen zamenhang aan den Vorst gegeven, moet ieder, die het niet van elders beter weet, in den waan brengen, dat de *theologische* gevoelens van de W. hem op het verlies van zijn' post te staan kwamen. Intusschen is het algemeen bekend, dat die ontzetting het gevolg was van een' troostbrief, door hem geschreven aan de moeder van Sand, den moordenaar van Kotzebue, en buiten zijn weten bekend gemaakt, waarbij diens wandaad *subjectief loffelijk* genoemd werd. Dit nu achtte de *moraliserende* Koning (zoo moest hij hier liever genoemd zijn) eene grove *zedelijke ketterij.* En van daar het treurige gevolg. Ik wil den beroemden de Wette, wiens verdiensten elders door deze pen opzettelijk gehuldigd zijn (1), niet boven mate bezwaren. Maar ook de Vorsten der aarde hebben op de onpartijdigheid en regtvaardigheid der Geschiedenis dezelfde aanspraak, als hunne onderdanen.

B.

Aangaande den *invloed van kerkelijke ligchamen* deelt de Schrijver wederom, bl. 11—24, onderscheidene, opmerkelijke bijzonderheden mede, waarover men hem moge raadplegen. Intusschen doet verschil van standpunt op vele zaken een verschillend licht vallen. Dan dit kan, hier en elders, niet, zonder te groote uitvoerigheid, bij de stukken aangewezen worden. Deze hoofdbedenking echter mag niet geheel verzwegen worden, dat de ver-

(1) *Chartt. theol.* L. I, p. 137 *sqq.*

handeling, op meer dan ééne wijze, met zich zelve in strijd is. Zij herhaalt ter dezer plaatse uitdrukkelijk, dat hare beschouwing uitgaat van het jaar 1787, en verzoekt hare lezers *dit niet te vergeten.* Maar zij zelve *vergeet* het al te spoedig, en doet ons dat tijdstip geheel uit het oog verliezen. Want eensklaps worden wij meer dan twintig jaren terug gevoerd, om een vrij breedvoerig berigt te lezen over de *onverdraagzaamheid*, die de Hoogleeraren Bonnet en van der Kemp, in hunne redevoeringen van den jare 1766, aan den dag gelegd zullen hebben. Dat berigt overigens aan zijne plaats latende, zeggen wij alleen, dat het slot ons bevreemdde. Daar verneemt men toch dat die beide Mannen „*niet gevoelden, hoe het strijdt* „*met het ware begrip van een evangeliesch geloof, te blijven* „*berusten in de denkvormen, waarin het voorgeslacht zijne* „*godsdienstige overtuigingen uitgesproken heeft.*" — Dit bevreemdde mij, zeg ik: want tot nog toe meende ik ter goeder trouw, dat Bonnet althans (1), die zijne leerlingen zoo duidelijk en onverbloemd het gewigtige onderscheid deed zien tusschen de *Openbaring* en de *Heilige Schrift*, waarin zij bevat is, en die op de verbetering der predikmanier zulk een' weldadigen invloed uitoefende, het *be-*

---

(1) Ook over den Hoogl. D. van der Kemp zou de Schrijver met meer achting gesproken hebben, zoo hij slechts den roerenden brief gelezen had, door hem aan zijn' toen ver afgedwaalden, doch naderhand als Zendeling beroemden, broeder J. T. van der Kemp gezonden, en zoo hij daarmede de echte berigten omtrent zijn eigen sterfbed vergeleken had. Beide stukken zijn bewaard door Schotel, *kerk. Dordrecht,* II. 463 vv. en 476 vv. Te regt zijn zij geroemd door Glasius, II. 227—259; vergeleken met het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woord.*, op den naam. — Vrij moge dan de Heer S. aan v. d. K. *het ware begrip van het evang. geloof* ontzeggen; gelukkig de Man, die het, zoo ootmoedig en daarbij zoo *liefderijk,* als hij deed, in oefening brengt!

rusten in de denkvormen van het voorgeslacht niet tot zijne hoofdzonde maakte (1).

Maar veel gewigtiger punt van *zelfstrijd* biedt ons het *opschrift* aan dezer afdeeling, vergeleken met haren *inhoud.* Immers het eerste doet ons vermoeden, dat wij in den *invloed der kerkelijke ligchamen* ons een' krachtigen slagboom tegen de ontwikkeling der godgeleerde denkbeelden aangewezen zullen zien. Want waartoe toch anders ter dezer plaats dit *opschrift* en al, wat het onder zijne vlag met zich voert? Maar hoe gegrond dat vermoeden ook schijnen moge; het vervolg toont, door meer dan één gezegde, dat de zaken zich geheel anders toedroegen. Immers lezen wij, bl. 14: „*Hoe veel ook door wetten en bepalingen vastgesteld worden kan, de geest van vooruitgang laat zich niet binden.*" Straks daarna heet het, bl. 15: „*De Remonstrantsche* (2) *kleinschatting van het dogma, al werd zij ook factiesch door de kerkelijke ligchamen veroordeeld, vond bij talloos velen toestemming en navolging.*" En nogmaals wat lager: „*De regten der individualiteit lieten zich in die jaren* (*bij het einde der vorige en den aanvang*

(1) Men kan den Hoogl. Gijsbert Bonnet, hier nu voor het eerst genoemd, nader leeren kennen uit van der Aa, *biogr. Woordenb. der Nedd.* II. 2. 853 vv., en voorts uit de schrijvers, door Glasius vermeld, aan het slot van zijn art., I. 129—133. — Hoe zeer Bonnets denkwijze hier door de prijsverhand. miskend wordt, bleek mij nog nader uit hetgeen hij zeide vóór het IIde Deel zijner leerredenen, dat reeds in 1776 uitkwam. „*Brave Godgeleerden,*" heet het daar, „*schrijven aan zulke opstellen* (aan Ge„loofsformulieren) *geene waardigheid toe, dan in zoo verre dezelve met de God„delijke Openbaring overeenstemmen*" enz. Zie dit merkwaardige gezegde vollediger aangehaald in *de Handd. van de Synode der Hervormde Kerk* enz. in den j. 1841, bl. 133.

(2) Of de Schrijver regt hadde om zoo bepaald *kleinschatting van het dogma* als kenmerk der *Remonstranten* aan te geven; dit willen wij liefst aan het oordeel van hunne achtenswaardige Broederschap overlaten.

„der tegenwoordige eeuw) zoo krachtig gelden, dat de van „de vaderen geërfde eerbied voor de bepalingen en uitspraken „van kerkelijke vergaderingen tot een zeer klein minimum *„was afgedaald."* — Maar waartoe meer plaatsen van gelijke strekking aangehaald? Genoeg reeds hebben wij gehoord, om te kunnen oordeelen, of, naar des Schrijvers eigene, herhaalde verklaringen, de *invloed der kerkelijke ligchamen* in het aangewezene tijdperk groot genoeg ware, om hun op de afzonderlijke eere- of schandplaats, hun hier toegewezen, genoegzame aanspraak te geven. Genoeg om de Nederlandsche *Hervormden* gerust te stellen, dat hunne Vaders, althans die na 1787 het pad der Godgeleerdheid, met mond en pen, voor hunnen voet zochten te banen, hunn' edelen gang geenszins door bange vreeze voor kerkdwang behoefden te staken of steelswijze voort te zetten.

Bl. 14 en 15 brengt de *kerkelijke approbatie* ter sprake, waardoor boeken en geschriften, uit den schoot der Hervormde Kerk voortgekomen, door haar plagten goedgekeurd te worden. *„Die kerkelijke approbatie,"* lezen wij, *„was eene bloote formaliteit geworden, daar ze door haar „afwezen niet belette, dat eenig werk verspreid werd."* Zij geeft evenwel den Heer Sepp gelegenheid om eene scherpe pijl te rigten tegen Ewaldus Kist, die aan zeker boek van Bosveld de kerkelijke goedkeuring weigerende, daardoor *het krachtigste teeken gaf van trouwe aanhankelijkheid* (1) *aan de oude gewoonte, om de kerk te laten heerschen over de wijzigingen in de theologie.* — Hij zelf intusschen heeft,

(1) In de *tweede* uitgave staat, door eene kennelijke drukfout, *onafhankelijkheid.*

zoo door zijne *Beoefeningsleer*, als door zijne *leerredenen*, groote en heilzame *wijzigingen der theologie* en hare *practicale* toepassing, die toen algemeen in zwang ging, bij zijne kerkgenooten ingang doen vinden. Wie dus Ew. Kist tot een' *trouwen aanhangeling* der gezegde Kerkheerschappij kon maken, moet hem zelven, even min, als zijne schriften, gekend hebben (1). Ook van zijne onbekrompene en broederlijke gezindheid om ambtgenooten, die van onregtzinnigheid verdacht werden, door zijn' naam en invloed te verdedigen; ook daarvan ben ik bereid ieder, die het mij vraagt, eene treffende proeve te verhalen.

Wil iemand meer van het gezegde gebruik weten; zie hier, waar hij zijn' weetlust kan bevredigen. Niet lang na het begin dezer eeuw, hadden de *Letteroefenaars* de kerkelijke goedkeuring onder de *banden des geloofs* gerangschikt, waarvan zij afkeerig waren. Niemand zal dit hun euvel geduid hebben. Maar daarin niet berustende, hadden zij een' Predikant bij de Hervormden, welke een' bundel leerredenen, met die goedkeuring voorzien, uitgegeven had, vrij onheusch aangevallen en, met eene toenmaals zeer gangbare aardigheid, hem verweten, dat hij door een' *Dordschen bril* gezien had. Nu sprak Clarisse, in den *Rec. o. d. Recc.* (2), mannentaal om de gansche zaak uit het regte oogpunt te doen beschouwen, en van de Hervormden de, hun aangewrevene smet van onverdraagzaamheid af te weren. De *Letteroefenaars* evenwel

(1) De voornaamste schrijvers, die, als uit éénen mond, zijne groote verdiensten gehuldigd hebben, vindt men vermeld in het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*, op den naam.

(2) II. 713 volgg. Aldaar kan men ook de gezegden der *Letteroeff.* vermeld vinden.

hielden niet op, *met veelvuldige uitvallen en schimpscheuten* (zoo als Cl. het noemde) dit gebruik te bestrijden. Maar deze weêrleide hen nogmaals kort en krachtig (1). De onpartijdige lezer oordeele, aan welke zijde met de meeste matiging en op den waardigsten toon over eene zaak, die nu geheel tot de historie behoort, gesproken werd.

Wat het *opschrift* dezer afdeeling niet kon doen verwachten; op bl. 16 vinden wij geheel onverwacht van *godsdienstige Gezangen*, voor den openlijken eeredienst, melding gemaakt (2). Vraag niet: waarom alleen van die,

(1) Aldaar, V. 1. 122 volgg.

(2) Wat door mij hier en vervolgens over de *evang. Gezangen* gezegd wordt, was reeds geheel geschreven en voor de pers bereid, voordat ik kennis had kunnen maken met de *Geschiedenis van het Kerkgezang bij de Hervormden in Nederland. Door Dr* R. Bennink Janssonius; *Arnh.* 1860. Een hoogst belangrijk boek, waarin, vooral bl. 193 en vervolgens, meest alles, wat door Kerkbesturen en bijzondere personen gedaan is, om de invoering der ev. Gezangen voor te bereiden en tot stand te brengen, levendig, naauwkenrig en onpartijdig uiteengezet en verhaald wordt. Men vindt daar, zoo wel omtrent de in- en uitlandsche Dichters dier Gezangen, als omtrent de zorg en moeite, door de Commissie er aan besteed, veel bekend gemaakt en in het licht gesteld, dat zeer weinigen wisten, en dat toch verdiende ter algemeene kennis gebragt te worden. Men moet zich verblijden, dat dit boek bijna gelijktijdig met dat van Sepp uitkwam; juist van pas dus om den ongunstigen indruk weg te nemen, dien des laatsten berigt op onkundigen maken kon. — In één woord, de door Benn. Janss. vervaardigde *Gesch. van het Kerkgez.* behoefde, voor het grootste gedeelte, naauwelijks anders, dan zij nu voor ons ligt, ingerigt te zijn, zoo zij zich tot opzettelijk doel gesteld had, om, na hetgeen de prijsverh. over de *ev. Gezangen* en hunne zamenstelling hoogst onbillijk gezegd had, der Gemeente een heilzaam tegengift aan te bieden. — Mogen de opmerkingen en aanwijzingen, welke het bestek dezer *Herinneringen* niet toeliet geheel weg te laten, ter bevestiging en aanvulling der gezegde *Geschied.* niet ondienstig noch gansch nutteloos bevonden worden! — Intusschen vergelijke men ook het belangrijk opstel van den genoemden Dr Benn. Janss., geplaatst in het *Christelijk*

welke ten dienste der *Nederduitsche Hervormde* Gemeenten verzameld werden? waarom niet even zeer van de *Cantiques* voor de *Waalsch-Hervormde* en van de Christelijke liederen, gedurende het tijdperk, waarover gehandeld wordt, insgelijks bij de overige Protestantsche Gemeenten in ons Vaderland achtervolgens ingevoerd? Vraag dit niet, zeg ik. Want men mag immers niet vermoeden, dat de eerst genoemde Bundel daarom alleen, met uitsluiting van alle andere, vermeld wordt, om hem in een ongunstig daglicht te kunnen plaatsen? — Maar, hoe dit ook zij, *noch* van hen, die met de zamenstelling belast waren, *noch* van de vrucht hunner pogingen, wordt veel goeds of loffelijks verhaald. Wat de eersten aangaat, zegt de verhandeling: *„De eenige beroemde theologant, dien de com„missie onder hare leden telde, was* Muntinghe; *de overige „waren weinig of niet in de theologische wereld bekend."* — Ik meende echter, dat althans de Hoogl. Lotze, die, als *Scriba* der Afgevaardigden, de toespraak aan de Gemeente met Scharp onderteekende, bij vriend en vijand nog al tamelijk bekend was (1). Maar er waren andere gaven, hier nog veel onontbeerlijker, dan diepe theologische geleerdheid, welke geen onpartijdige aan meer dan één Lid dier Commissie ontzeggen zal. Als Voorzitter, stond aan haar hoofd Ahaz. van den Berg, die, reeds in 1773, tot de zamenstelling medegewerkt had onzer keurige, zelfs door Corn. Loots met hoogen lof vereerde *Psalmberijming.* Van zijne hand waren de *Gedachten over geestelijke*

Album, 1861, *Afl.* 5, bl. 129 vv., dat handelt over *een viertal van de oudste Gezangen in het ev. Gezangb.*

(1) Hoe ijverig hij, als Lid der Commissie werkzaam was, en hoe loffelijk hij zich van de, hem in die betrekking opgedragene taak zocht te kwijten, zict men door Benn. Janss., op onderscheidene pll., aangewezen.

Oden en Liederen, inzonderh. tot gebruik bij den openb. godsdienst, door de geleerdste tijdgenooten geprezen, en ook nog de aandacht waardig van allen, die tot de aanvulling van reeds bestaande Gezangboeken werkzaam zijn (1). Die *Gedachten* toonen, dat, zoo iemand, hij althans voor de taak, hem nu op nieuw toevertrouwd, volkomen berekend was. Zijne verdiensten, als *Dichter*, hebben zelfs in Witsen Geysbeek, hoe verre ook van hem in godsdienstige denkwijze verschillende, een' warmen lofredenaar gevonden (2).

Naast van den Berg mag hier P. L. van de Kasteele genoemd worden, die nevens hem de eenige was, welke zich even verdienstelijk maakte aan de *Psalmberijming* van 1773, als aan de *evangelische Gezangen*. Bij de bewerking der eerste toch, was hij *Amanuensis van der Staten Commissarissen;* bij de zamenstelling der laatste, *Afgevaardigde der Synode van Z. Holland.* Maar zijn *naam* alleen is hem aanprijzing genoeg. Want ieder kent den Staatsman, die geëerd was in Nederlands hoogste raad-

---

(1) *Utrecht*, 1802. Men vindt daarvan een zeer uitvoerig en lezenswaardig verslag, misschien van de hand van Clarisse, in de *Bibl. van th. Letterk.* IV. 2. 537 vv. en V. 2. 579 volgg. Vergel. de *A. Vad. Letteroeff.* 1802. 1. 530 v. en 1803. 1. 195 v. Van de, door hem uitgegevene *Proeven van geestelijke Oden en Liederen* (III Deelen, Utr. 1804) vindt men berigt, *ald. voor* 1805. 1. 59 vv.

(2) *Biogr. anthol. en crit. Woordenboek der Nederd Dichters*, I. 278 volg. — Eene treffende karakterschets van v. d. B. vindt men in de *leerrede tot zijne gedachtenis, door zijn' Ambtgenoot* E. J. Post; *Arnh.* 1807. Die schets is wedergegeven in de straks genoemde *Bibliotheek*, V. 1. 437 volgg. Nog raadplege men over hem van der Aa, *biogr. Woordenb. der Nederl.* D. I, St. II, bl. 366—368, waar velen worden aangehaald; maar boven alle anderen Benn. Janss., bl. 194 vv., 199, 203 vv., 209 v., 221 vv., 282 vv. en elders. Uit alles blijkt, dat de edele Grijsaard *de ziel* der Commissie genoemd mogt worden.

zalen, en den Dichter, die zich niet minder beminnen deed in de stille binnenkamers der Christenen. In deze toch schonk de *stichtelijke Mengelpoëzij*, door hem met van Alphen uitgegeven, vele jaren lang de meest geliefkoosde leesstoffe. „*Ook in de verzameling der evangelische* „*Gezangen vindt men verscheidene fraaije stukken, van hem* „*afkomstig*." Zoo zegt de Hoogl. Siegenbeek; wien de *Verhandelaar*, hoop ik, wel voor een' bevoegd' en onpartijdig' getuige zal willen erkennen. Men raadplege dus slechts, ter herinnering van 't geen hij sprak en zong, den genoemden Witsen Geysbeek (1), die naauwelijks woorden genoeg heeft om zijn dichtstuk *aan God* te roemen.

Maar deze Man van talent en aanzien behoefde zich niet te schamen, als hij, in de Commissie tot de *Gezangen*, den nederigen Kerkleeraar H. A. Bruining aan zijne zijde geplaatst zag. Want, hij moge minder algemeen bekend zijn, A. J. van der Aa (2) heeft na vele anderen den zedigen Dichter volkomen regt gedaan, en naauwkeurig aangewezen, welke belangrijke bijdragen ons kerkgezang hem verschuldigd is. Daaronder is dat over-

(1) Zie het genoemde werk, IV. 50 volgg.. met anderen aangehaald door Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*, D. II, bl. 32 der *toevoegsels en bijlagen*, die hier vooral vergeleken moeten worden. Maar veel meer nog, over hem zelven en zijne betrekking tot de gezegde Gezangen, vindt men verhaald door Benn. Janss., bl. 195 v., 209 v., 221 vv., vooral bl. 282 vv. Waardig is ook vergeleken te worden het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*, op den naam, en ald. de uitvoerige opgave der schriften, die van en over hem het licht zien.

(2) Zie diens *Aanhangsel* op het aangeh. *Woordenb. der Ned. Dichters* van Witsen Geysbeek, I. 480—482, en het *Verv.* van het *biogr. Woord. der Nedd.* II. 4. 1498 volg., waar men ook anderen vermeld vindt, die hem geroemd hebben. Benn. Janss. noemt hem te regt, *door zijnen taal- en dichtkundigen arbeid gunstig aangeschreven*. Zie diens *Geschied.*, bl. 211 en 277.

schoone *avondlied* (*Gez.* 180), waarvoor velen met mij zijne nagedachtenis zegenen zullen, zoo lang wij leven.

Maar in veel ruimer' kring was de Rotterdamsche Predikant Jan Scharp, met naam en toenaam, bekend en beroemd. Laat ons het dus aan overijling toeschrijven, dat de *prijsverhandeling* hem zelfs onder die leden der Commissie rangschikt, welke *in de theologische wereld weinig of niet bekend waren.* De liefderijkste en onbekrompenste gevoelens jegens Leeraren van andere Gezindheden, van welke twee ten minste van wijd uiteenloopende denkwijze openlijk door grafschriften van zijne hand vereerd werden, paarde hij met onwrikbare gehechtheid aan de Evangelieleer; tot welker verdediging hij, ook bij het ongunstigste levenslot, geene moeite of inspanning te groot of te zwaar achtte. Toen de Omwenteling, in 1796, hem tot het afleggen der zoo genaamde *burgerbelofte* zocht te dwingen, wilde hij liever zijne aanzienlijke standplaats aan zijne overtuiging ten offer brengen, dan zijn geweten verkrachten. In zeldzame mate vereenigde zich zijn hooge ernst met vrolijke opgeruimdheid en *geniaal* vernuft. Zijne historische en theologische schriften van verschillenden aard heeft Glasius naauwkeurig vermeld (1). Doch veel was inzonderheid ons *Gezangboek* aan hem verschuldigd. Want hij verrijkte het, niet slechts door de overbrenging van voortreffelijke uitlandsche, maar ook door de vervaardiging van oorspronkelijke liederen, die het tot sieraad strekken. Doch ik behoef niet meer te zeggen van een'

(1) III. 279—285. — Welke van onze *evangelische Gezangen* men aan hem verschuldigd is, zie men met name aangewezen door J. C. Kobus, in het genoemde *Aanhangsel* van van der Aa op Witsen Geysb. III. 110—119. Maar allermeest moet Benn. Janss., bl. 288 v. en elders, geraadpleegd worden.

Man, wiens veelzijdige verdiensten door Siegenbeek, door Ypey en Dermout, door Glasius en anderen om strijd gehuldigd zijn (1).

Tot het herzien der aangebodene liederen zag Scharp zich niet zelden de hand geboden door zijn Medelid Abraham Rntgers, wiens vroegtijdig overlijden Haarlems Gemeente en met haar de Nederlandsche Kerk, reeds in 1809, betreurden. Maar dit is te weinig gezegd. Want „*onderscheidene der* evangelische Gezangen „*is men aan zijne hand het zij als maker, het zij als over-„zetter, het zij als omwerker verschuldigd.*" Zie daar de getuigenis van den geleerden Mr J. T. Bodel Nyenhuis, die ook aan zijne *zeldzame vlugheid en onvermoeide werkzaamheid* regt doet weêrvaren (2).

De gezegde Abr. Rutgers had reeds in 1797, ter voldoening aan den last, hem in het vorige jaar gegeven, bij de Synode van N. Holland, omtrent de wenschelijke invoering van kerkgezangen, een verslag uitgebragt; dat weldra eene uitnoodiging aan de andere Synoden om daartoe mede te werken ten gevolge had. Dat verslag werd door hem uitgebragt met den reeds hoog bejaarden, weldra rustenden Predikant van Hoorn, Engelb. M. Engelberts (3). Niet vreemd is het dus, dat wij den naam ook van dezen beroemden Man op de lijst der Afgevaardigden ter volbrenging van het groote werk vermeld vinden. Schoon zijne *Bespiegelingen over de vier*

---

(1) De eerst genoemden zijn door Glas., die ook zijne opmerkelijke lotgevallen verhaalt, en bij v. d. Aa aangehaald.

(2) Bij van der Aa, t. a. pl. III. 93, waar men de Gezangen van zijne hand met name aangewezen vindt. Vergel. Benn. Janss., o. a bl. 196 en 288.

(3) Z. Ypey en Dermout, IV. 319 en bôvenal de *Gesch. v. h. Kerkgez.*

getijden des jaars van dichterlijken aanleg getuigden, was hij echter op den Nederlandschen Zangberg minder bekend. Maar des te algemeener geacht, des te meer beroemd was hij, als geleerde kenner onzer taal, geschiedenis en oudheden; niet het minst als handhaver van de eer onzer natie tegen den smaad van het buitenland. Dan daarover vergelijke men Saxe en van Kampen, aangehaald en met belangrijke berigten aangevuld door Glasius, door van Harderwijk en vooral door Benn. Janss. (1).

Intusschen, hoe groot ook, in meer dan één vak van Letterkunde, de naam van Engelberts mogt wezen; nog meer is het Gezangboek aan den even godvruchtigen, als helderdenkenden en geleerden Matthias Jorissen verschuldigd. Schoon in Duitschland geboren, en Hoogduitsch Predikant in den Haag, toonde hij, door niet weinige, hoogst stichtelijke schriften, die hem nog bij velen in eervolle aandenking doen blijven, hoe gemeenzaam hem ook onze moedertaal geworden was. Hij was trouwens de boezemvriend van Hieronymus van Alphen (2), en stond met meer dan een' onzer voornaamste Dichters en Godgeleerden in naauwe betrekking. Maar zijn eigen naam was te algemeen geacht, om van elders ontleenden luister te behoeven. Zelf bewerkte hij een Hoogduitsch Psalm- en Gezangboek. *„Als Lid van de „Commissie tot het bijeenzamelen der evang. Gezangen, heeft*

(1) Zie Glas. I. 417 volg. van Harderwijk, ten verv. van v. d. Aa, IV. 45, en inzonderheid Benn Janss. bl. 196, 278 v. en elders. Bij de beide eersten vindt men onderscheidene anderen vermeld, die over dezen voortreffelijken kenner onzer taal en geschiedenis gesproken hebben.

(2) Zie vooral diens *leven* door Mr J. I. D. Nepveu, vóór het IIIde Deel van v. Alphens *Dichtwerken* (*Utr.* 1839), bl. XCIX volgg.; waar men belangrijke bijzonderheden aantreft, even vereerende voor den Dichter, als voor den Leeraar.

„hij, beminnaar der Toonkunst, zich verdienstelijk gemaakt „door de zorg voor de melodien." Zoo luidt het berigt, door Glasius uit de zuiverste bron geput (1). Maar daarbij bepaalden zich geenszins zijne verdiensten omtrent onzen Bundel: want, ook door de overbrenging of omwerking van meer dan één, uit Duitschland overgenomen lied, verpligtte hij aan zich zijne Medebroeders en de Kerk zelve.

Verscheidene Afgevaardigden werden reeds door ons vermeld, die, op meer dan ééne wijze, hun dichterlijk talent aan de belangen van ons kerkgezang dienstbaar maakten, en het, om zoo te spreken, als eene godgewijde gave, op het altaar des heiligdoms nederleiden. Maar naauwelijks vergeef ik mij zelven, dat ik nog geheel van hem gezwegen heb, wien zij allen als hunn' Meester in de gewijde Poëzij erkennen moesten. *Overijsel* toch had Rhijnvis Feith, Oud-Ouderling te Zwolle, als Lid der Commissie zitting doen nemen. *„Zijn de „liederen van* Feith," verklaart de prijsverhandeling, *„zon„der tegenspraak de meest verhevene van den bundel, zij „dragen allen den afdruk van zijne diepe ingenomenheid met „het Christendom, evenzeer als zij spreken van zijne over „het geheel kerkelijk-regtzinnige rigting.*" — Dat zijne liederen *de meest verhevene van den bundel* zijn; dit zullen niet allen *zonder tegenspraak* den Schrijver nazeggen. Want onder de heerlijkste dichtjuweelen aan de kroon onzer Gezangen behooren die van van Alphen, welke toen

---

(1) II. 186—190. Volgens mededeeling van den geleerden Utrechtschen, nu rustenden Predikant S. G. Jorissen, die, door edelen ijver ter verdediging van het zuivere Christendom, bij veler afval, zich zijn' voortreffelijken Vader waardig toont. Zie meer bij Benn. Janss., bl. 211 en elders. Vergel. het Vervolg van v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*, op den naam.

reeds tot eene hoogere Gemeente opgenomen was. En daarvan zijn sommige althans, welke met die van den Zwolschen Zanger om den palm der *verhevenheid* dingen kunnen (1). Doch, hoe dit ook zij, wij vermeten ons niet de weegschaal op te hangen tusschen twee Mannen, op wie Kerk en Vaderland gelijkelijk roem dragen, en verheugen ons hier ten minste aan Feith eenigen lof gegeven te zien. Te regt wordt ook gezegd, dat *al zijne liederen den afdruk dragen van zijne diepe ingenomenheid met het Christendom.*

Van die stemming des gemoeds toch, bij welke het veel zwaarder woog, wat Bijbelleer, dan wat Kerkgeloof was, getuigen niet slechts zijne verzen, maar ook zijne *verhandelingen.* Twee daarvan worden elders, bl. 50 en bl. 121, door den eerw. Sepp aangeroerd. Daarom zeggen wij ook, om er naderhand niet op terug te komen, van deze en van deze alleen, ter dezer plaatse een enkel woord. Wat dan de eerste betreft; Teylers godgeleerd Genootschap had de vraag ter beantwoording voorgesteld, of *de algemeene uitbreiding van het Christendom* door den Stichter bedoeld zij, en te verwachten sta. Twee Geleerden, Statius Muller en van Kampen, hadden het geluk wat door hen aangeboden was bekroond, en in het XXIIIste Deel van Teylers werken opgenomen te zien. Maar Feith, die zijn stuk vruchteloos ingezonden had, gaf het zelf, t. j. 1809, afzonderlijk aan het licht, en zocht daarin te betoogen, dat de kennis van het Evangelie eenmaal over den ganschen aardbodem uitgebreid

(1) Over van Alphens verdiensten jegens onzen Zangbundel vergelijke men in de eerste plaats Benn. Janss. bl. 201 vv., 263 en 269 vv. Uit die pll. blijkt ook, hoe veel meer nog hij er voor gedaan zou hebben, indien zijne stervensuur niet zoo nabij geweest ware.

zal worden. Dit mishaagt onzen, meer genoemden Schrijver, die, met beroep op den lezer, zegt, *dat er aan het klemmende van een deel des betoogs veel ontbreekt.* Dit oordeel stond hem volkomen vrij. Maar waarom, ik vraag het met droefheid, hier al weder op één Kerkgenootschap zoo laag neêrgezien? Er is althans geenerlei kracht of *klem* in zijne bewering, dat het *ligt te veronderstellen* was, dat een *Hervormde anders en veel meer toestemmend*, dat is, in dezen zamenhang, minder juist en uit een meer bekrompen oogpunt, op Teylers vraag antwoorden zoude, dan een *Luthersche* en *Doopsgezinde.* Of is bekrompenheid van denkwijze eene kenmerkende eigenschap van den *Hervormde*, en wel van een' *Hervormde*, zoo als wij Feith gekend hebben? — Hoe het zij; veel gunstiger luidde het oordeel der geleerdste tijdgenooten. Clarisse toch, van de verhandelingen, zoo van Statius Muller en van Kampen, als van Feith, een overzigt gevende, oordeelt, *dat allen voortreffelijk zijn, en ieder zijne eigene voortreffelijkheid heeft.* En hij stond waarlijk niet alleen; daar hij betuigen kon zich van harte te vereenigen met den lof, door de *Letteroefeningen* en de *Bibl. van theol. Letterkunde*, naar billijkheid aan de *schoone voortbrengselen van het schrander drietal toegezwaaid* (1). De lezer oordeele, of niet veelligt deze getuigenissen van *drie* geleerde, verschillend denkende tijdgenooten eenig gewigt in de schaal leggen.

Van eene vroegere verhandeling van Feith, reeds t. j.

(1) *Rec. o. d. Recc.*, V. 2. 999 vv.; waar men ook de uitvoerige en uitgewerkte verslagen der beide andere genoemde tijdschriften naauwkeurig aangehaald ziet. In de gezegde *Bibliotheek* verklaart men onder anderen van Feith *iets meer dan gemeens verwacht te hebben, en in die verwachting niet te leur gesteld te zijn.*

1800, naast die van den Duisburgschen Hoogleeraar Möller en van Clarisse, in de werken van het *Haagsche* Genootschap uitgegeven, wordt, bl. 121, in het voorbijgaan gesproken. En het is waarheid, wat wij omtrent haar berigt vinden, dat zij *de, toen algemeen heerschende overtuiging uitdrukte*, aangaande de hooge waarde van het bewijs, uit de *wonderwerken* ontleend. Dit gezegde nu dringt ons om allen, wien het om zekerheid in de gewigtigste zaak te doen is, den welgemeenden raad te geven, dat zij toch wat die drie begaafde schrijvers, ter verdediging der toenmalige denkwijze, aanvoeren met hetgeen hedendaags, ter ontzenuwing en bestrijding der bijbelsche *wonderen*, te berde gebragt wordt ernstig en bedachtzaam zoeken te vergelijken. En wanneer nu die vergelijking leert, dat hunne hedendaagsche verwerping beter, dan hunne vroegere handhaving, met de eenstemmige getuigenissen strookt der *Evangelisten* en *Apostelen*, die enkel trouw en waarheid ademen; — en dat zij daarbij op de vraag, hoe het Christendom en de Christelijke Kerk gegrondvest zij? althans een even voldoend antwoord geeft; — dan eerst zal de ware *Wijsbegeerte*, die geene slavin van den Tijdgeest is, gebieden aan de wonderen des Bijbels niet langer geloof te slaan (1).

De overige verhandelingen van Feith, waarvan twee door Teylers Godgeleerden met goud bekroond zijn, be-

(1) Een uitvoerig verslag van de drie genoemde verhandd. *over de wonderen* geeft de *Bibl. van theol. Letterk.*, aan den aanvang van haar 1ste *Deel.* Daar wordt Clarisses stuk boven dat van Möller geprezen, en dat van Feith met het eerste gelijk gesteld, *als hetzelve, bij vuriger stijl en meerder enthusiasme, in bondigheid evenarende.* Waarlijk eene hoogst vereerende lofspraak!

hoeven hier niet vermeld te worden. Maar, als men hare rij overziet, en haar' belangrijken inhoud gadeslaat, rijst al weder de vraag: hoe kon ook deze beroemde Schrijver en Dichter onder de Leden der *Commissie tot de Gezangen* gerangschikt worden, *die in de theologische wereld weinig of niet bekend waren?* — En zoo komen wij, na dezen uitstap, tot hen terug, die door de Hervormde Kerk met de zamenstelling van een Gezangboek voor hare Gemeenten belast waren. Indien iemand, was Feith voorzeker voor die gewigtige taak uitnemend geschikt en berekend. Want wie had meer aanleg en gelukkiger talent voor de vervaardiging van het gewijde kerklied? Met zijne dichterlijke stemming toch en met zijne, echt *classische* vorming paarde hij zulk eene diepte van gemoed en zulk eene warmte van verlicht, godsdienstig gevoel, als aan niet vele uitverkorenen der Poëzij ten deele valt. Hoe weinig ook bevriend met het *Kantianisme*, dat, in het begin dezer eeuw, het, hem boven alles dierbare Christendom zocht te verdringen; zoo koos hij toch steeds de echte en beproefde *Wijsbegeerte des levens* tot gids en leidsvrouw op zijn pad en voor zijn lied. Geheel eigen was het hem, dat hij al het ondermaansche, al de verschijnselen der natuur, al de wisselingen der menschenwereld met een' blik beschouwde, die steeds op den hemel gerigt was, met een oog, waarin zich het brandende verlangen naar zaliger toekomst afspiegelde. En hoe uitnemend geschikt was daarbij zijn korte, kernachtige en spreukrijke dichttrant, om op elk gevoelig hart blijvenden indruk te maken, en daarin menig nuttige levensles en levensleuze, als met onuitwischbaar schrift, te graveren! — Niemand heeft dan ook met kostbaarder schat van voortreffelijke liederen den gezegden Bundel verrijkt.

Immers, alleen uit de, door hem uitgegevene *Proeven van eenige Gezangen voor den openbaren godsdienst*, zijn daarin niet minder dan *twee en dertig* overgenomen (1). En, naar de opgave van des Dichters geleerden en oudheidkundigen Zoon (2), behelst de Bundel in het geheel *zes en dertig*, door hem vervaardigde of vertaalde liederen. — Men verneme hieromtrent nog deze, hem vereerende bijzonderheid, die ik eertijds hoorde uit den mond van een zijner Medeleden in de Commissie. Zijne tegenwoordigheid in de vergadering der Afgevaardigden belemmerde in geenen deele de vrijheid hunner keuze, en verhinderde

(1) Zie *Bibl. v. theol. Letterk.* V. 1. 446. — Die *Proeven* van Feith zagen, in II Stukken verdeeld, het licht, *Amst.* 1804, 1805. Van beide waren reeds zeer oordeelkundige verslagen gegeven in het genoemde tijdschrift, III. 1. 276 vv. en IV. 2. 912 vv. Dit laatste verslag hiedt ook een helangrijk overzigt aan van de veranderingen en hekortingen, door de Commissie in sommige, door haar van Feith overgenomene Gezangen aangebragt. Men honde evenwel onder het oog, dat de *Nommers*, die zij in ons *Gezangboek* dragen, daar somwijlen min naauwkeurig aangegeven zijn.

(2) Wijlen Mr H. O. Feith te Groningen, Vader van den tegenwoordigen *Archivarius* van dien naam. Men vindt de gezegde opgave in het uitvoerige levensherigt van R. F., dat de eerstgenoemde medegedeeld heeft, in het aangeh. *Aanhangsel* van v. d. Aa op het *Woord. der Ned. Dichters*, II, 84—154, te vergelijken met het Verv. op diens *biogr. Woordenb.* V. 18—20. Op heide pll. worden vele anderen vermeld, die de nagedachtenis van den Zwolsehen Zanger vereerd hehhen. — Bij de opgave zijner, door H. O. F. vermelde schriften voege men de straks genoemde verh. *over de uitbreiding van het Christendom;* — hij hen, die zijne verdiensten jegens ons Gezanghoek vermeld hehhen, vooral Benn. Janss. hl. 217 vv., 252 vv. en 279 v. Zeer trok inzonderheid het zeggen van den laatst genoemden Sehrijver mijne aandacht: „*Werden de namen*," zoo luidt zijne vraag, „*van* van den Berg, Jorissen, Scharp, van de Kasteele, „A. Rutgers *en* Feith *niet overal genoemd*, *waar er van dichters van „godsdienstige liederen melding werd gemaakt?*" — Indien iemand bevoegd is om over de waarde van godsdienstige liederen en hunne Makers zijne stem te doen hooren; dan voorzeker een zoo gemoedelijk en voortreffelijk Dichter, als Bennink Janssonius.

niet in hetgeen men van zijne hand plaatsen wilde al die veranderingen te brengen, welke raadzaam geacht werden. Want ook hier betoonde hij die beminnelijke zedigheid, waarvan zijne schriften zoo vele treffende blijken dragen (1). Aan de raadpleging over het plaatsen van een zijner verzen of over, de daarin voorgeslagene wijzigingen nam hij geen deel, bewaarde daarbij veelal het stilzwijgen, en berustte met kalmte, zonder het geschrevene te verdedigen, in het oordeel van hen, die nevens hem gezeten waren.

Na Feith, wiens liederen hem in veler harten eene onvergankelijke eerezuil stichtten, is het moeijelijk over iemand anders te spreken. Intusschen waren er ook onder de overige Afgevaardigden, welke ik niet afzonderlijk noemde, en wier namen op den Nederlandschen Zangberg niet of minder bekend waren, die, door hunne wijsheid, scherpzinnigheid of taalkennis, veel ter bevordering van het goede werk bijdroegen (2). Omtrent niemand hunner moge mijn stilzwijgen als kleinschatting beschouwd worden: want wij weten dat, in vele vergaderingen, de minder gekende en opgemerkte diensten dikwijls niet de ge-

---

(1) Men zie h. v. de voorrede voor de, zoo even genoemde verh., waar hij de voorkeur, aan anderer werk boven het zijne gegeven, volkomen hillijkt; — en vooral het voorberigt voor zijne heerlijke zwanezangen: *De eenzaamheid en de wereld*, die hij zegt, na de lezing van het *Nova Zembla* van Tollens, hijna te hebben willen vernietigen.

(2) Omtrent allen zie men de meer of min uitvoerige herigten van Benn. Janss. Onder hen was de doorgeleerde en, tot in hoogen onderdom, in zijne studiën volhardende P. J. de Fremery, Hoogl. en Pred. te 's Hertogenbosch, vader van den Utrechtschen Hoogl. N. C. de Frem. Over den eerste vergelijke men mijne *or. institt. acad. comparans* (*Traj. ad Rh.* 1845), p. 45, en v. Harderwijk, *ten vervolge* van v. d. Aa, op den naam; — als mede over Petrus Janssen, Pred. te Bergen op Zoom, *ald.* op diens naam.

ringste zijn. Maar de lezer vergeve het aan mijn hart, dat ik hier den jongste en laatst overledene († 1845) der genoemde Gelastigden tot de Gezangen niet geheel onvermeld kan laten. Dat hart dringt mij toch om hier met weemoed den naam te plaatsen van mijn' geliefden Schoonvader Marcus Jan Adriani. Zoo hij leefde, zoude hij mij verbieden in zijn' lof uit te weiden. Want zoo gering schatte hij zich zelven, dat toen men hem eenmaal in Vriesland een theologisch Professoraat te Franeker toedacht en meer dan toedacht; hij al zijn' invloed gebruikte om een' ander te doen benoemen. Maar in de geschiedenis der *schoolverbetering* van *Vriesland* en *Groningen* zal zijn naam niet ligt vergeten worden. Want daarvoor heeft niemand, in den beginne, bij veler hevigen tegenstand, zich meer gevaar getroost, naderhand, gedurende eene reeks van jaren, meer moeite en tijd ten beste gegeven. Daartoe besteedde hij zijne uitgesnipperde uren tot het zamenstellen en uitgeven van leerboeken voor de hoogere klassen der schooljeugd, waarvan twee door de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* bekroond werden, en een ander nog steeds in veelvuldig gebruik blijft. Maar dit althans zal, in een berigt omtrent de zamenstelling onzer Gezangen, geene geheel ongepaste plaats vinden, dat, was vroeger zijn scherpziende blik niet vruchteloos op zwakke plaatsen, die daarin verbetering behoefden, gevestigd, inzonderheid toen aan hetgeen gekozen was de laatste hand voor de pers gelegd moest worden, zijne gemeenzaamheid met het, toen nog nieuwe taalstelsel, dat men volgen wilde, der Commissie zeer te stade kwam en behulpzaam was (1).

(1) Hij behoorde, naar aller oordeel, tot die Leden der Comm., *belast*

Uit alles, wat wij U, onpartijdige Lezer! herinnerd hebben, kunt Gij besluiten, in hoe verre het oordeel der *prijsverhandeling*, over de Zamenstellers van ons Gezangboek, billijk en regtvaardig kan heeten. — Maar nog ongunstiger luidt het vonnis, over de vrucht van hunn' arbeid geveld; en het doet tevens, veelligt tegen des Schrijvers bedoeling, op hen zelven een' niet zeer vereerenden terugblik werpen. Hij *wijst op het Gezangboek, als een gedenkteeken van de theologische rigting dier dagen, door de synode* (lees *synoden* in het *meervoud:* want eerst in 1816 ontstond de éénе, algemeene Synode der Ned. Herv. Kerk) *bekrachtigd.* „*Het spreekt*" (dus luidt het verder, dat is het getuigt, draagt blijken) „*van zonderlinge* „*vermenging van oude en nieuwe begrippen, van ultra-supra-* „*naturalistische en zeer rationele beschouwingen.*" — Deze uitspraak, in beide uitgaven onveranderd voorkomende, is stout en beslissend, maar duister en onbepaald. De Hervormde Kerk heeft dus regt om van den Schrijver te vorderen, dat hij haar verklare en bewijze. Zoo lang dit niet geschiedt, mogen wij tegen deze betichting, door geen enkel bewijs gestaafd, eene even ronde ontkenning

---

met de zorg voor taal en spelling, van welke Benn. Janss., bl. 223, zegt, „*dat zij zich in hunne betrekking of in geschrift als voortreffelijke kenners der* „*taal bekend gemaakt hadden.*" — De nauwkeurige Man beklaagde zich somwijlen, dat zij, die nevens hem met de genoemde zorg belast waren, niet alles, wat huns inziens eenige verbetering behoefde, door het veranderen van woorden of letters en het verplaatsen van scheidsteekenen, naar wensch hadden kunnen verhelpen. En hoe moest het hem bedroeven, dat naderhand, vooral door de nalatigheid van zeker bekend Lid der, toen lang ontbondene Commissie, wiens handteekening, schoon bij alles behalve taalkenner was, een groot aantal exempll. van het Gezangb. wettigde, zoo vele het licht zagen, die met ergerlijke taal- en drukfouten besmet waren!

en logenstraffing overstellen. Maar, zonder van dat regt gebruik te maken, willen wij den onbezonnen' en onnadenkenden Spreker (want zoo noem ik hem liefst) zediglijk vragen: Welke zijn die laatst genoemde, kennelijk door U goedgekeurde, *zeer rationele beschouwingen? Rationeel* is *redelijk*, met de gezonde *Rede* overeenstemmende, het tegengestelde van *irrationeel*, wat door hare uitspraken verworpen wordt. Maar waar zijn dan de plaatsen der Gezangen, die met de gezonde Rede, door hoogere Openbaring voorgelicht en bestuurd, in strijd zijn, en daarom zoo zeer aan Uw *rationeel* oordeel mishagen? — Of moet misschien *rationeel* hier hetzelfde beteekenen, als *rationalistisch*, in den geest van Wegscheider, Röhr en Paulus van Heidelberg? Wijs ons dan de verzen in den Bundel aan, die een' zweem van hunne gevoelens hebben. — Maar nu de *ultra-supranaturalistische beschouwingen*, die het Gezangboek, gelijk wij almede hoorden, *door eene zonderlinge vermenging van oude en nieuwe begrippen*, daarmede vereenigt. Wat daarvan te denken? Vraag het den Schrijver. Misschien weet hij het. Ik althans weet het niet. Dit is mij volkomen bekend, dat geen der Gelastigden tot de *Ultra's* van eenige zijde behoorde, dat zij allen op een gematigd *supranaturalistisch* standpunt, zoo als men het noemt, stonden, en dat het hun nooit aan de vrijmoedigheid ontbrak, om af te wijzen of wel te veranderen wat daarvan, naar hunne meening, afweek. Hunne *verklaring, gevoegd achter het authentique afschrift der*, door hen gekozene *evang. Gezangen*, getuigt uitdrukkelijk, „*dat zij met alle naauwkeurigheid hebben toegezien,* „*dat daarin niets mogte voorkomen, eenigzins strijdig met de* „*aangenomene leer der Ned. Herv. Kerk*," dat is buiten twijfel met haar' geest en hoofdinhoud, en „*dat in dezelve*

„niets gevonden wordt, in het allerminste afwijkende van de — „Formulieren van eenigheid." — Welk een' zwaren blaam, zoo niet van nog erger, althans van ligtzinnige onbedachtzaamheid werpt dus de, stout uitgesprokene bewering op hunn' naam; dat zij, in het, door hen gezamenlijk aangenomen Gezangboek, *oude en nieuwe begrippen, in zonderlinge vermenging*, en dus in onvereenigbaar contrast, hebben bijeen gevoegd en laten zamenvloeijen! Waar, waar is toch voor zulk eene aanklagt het bewijs? Niemand zal voorzeker ontkennen, dat in de onderscheidene liederen een aanmerkelijk verschil van meer of minder dichterlijken toon plaats heeft; dat *hier* meer het leerstellige en beschouwende, *daar* het pligtvermanende en beoefenende op den voorgrond treedt; dat de eene plaats meer opzettelijk onze afhankelijkheid van hooger hulp doet gevoelen; terwijl de andere ons niet minder ernstig roept en dringt om, met het oog op dien toegezegden bijstand, onze eigene krachten ten goede ijverig in te spannen. Maar dit onderscheid van toon en strekking is van strijd *tusschen oude en nieuwe begrippen* verre verwijderd; wordt in alle Gezangboeken der vaderlandsche Protestanten, elders zelfs meer, dan hier, wordt in den Bijbel zelven niet zelden aangetroffen. Dit onderscheid rigt zich wijselijk naar de verschillende gemoedstemming en behoeften van hen, voor wier gebruik het dienen moet. En het doet ons wat wij te gelooven en te betrachten hebben, naar het voorbeeld der Heilige Schrift, van meer dan ééne zijde beschouwen. Eene *zonderlinge vermenging* en verwarring van vorm en inhoud, van leer en voordragt, moet dus in het hoofd, dat zich hieraan ergert, plaats vinden.

Maar genoeg van dit onbezonnen oordeel. Het Gezangboek is van de volmaaktheid verre verwijderd; moet hier

en daar, in taal en dichtstijl, onderdoen voor onze voortreffelijke *Psalmberijming;* en bevat het een en ander, dat wij voor ons daarin niet opgenomen, of eenigzins anders uitgedrukt zouden hebben. Maar zoo verschillend is de geestelijke smaak, dat gelijk mij de ondervinding leerde, juist datgene, wat ons minder aanlacht, met anderer stemming juist overeenkomt, aan anderer stichting uitnemend bevorderlijk geweest is en steeds blijft. — Gelijk menig mensch, zoo is ook deze Bundel met een goed en kwaad gerucht door de wereld gegaan. Van den beginne aan werd hij van twee verschillende zijden misprezen, en naderhand met toenemende hevigheid aangevallen (1). Ten bewijze, dat hij even min in dienst stond van *deze*, als van *gene* der partijen, die elkander in de Kerk bestreden. Zoo groot intusschen bleek op de proef zijne innerlijke waarde te zijn, dat geen tegenstand, hoe geweldig ook, verhinderen kon, dat hij, langer dan eene halve eeuw, steeds door de beste leden onzer Gemeente gretig gezocht, met stichting en ingenomenheid gebruikt werd. En het was zeker een opmerkelijk verschijnsel des tijds, dat, gelijk ik van nabij weet, juist

---

(1) Omtrent de stukken, die al aanstonds, zoo vóór, als tegen dien Bundel het licht zagen, vindt men belangrijke berigten in de *Bibl. v. theol. Lett.* V. 1. 102—115 en 441—461. Ter laatst genoemde plaats komt ook eene lezenswaardige beoordeeling voor, die vele bijzonderheden bevat. Hoe hevig, in het begin reeds, de tegenstand was, kan men opmaken uit hetgeen *aldaar* gelezen wordt, VI. 1. 123 en 2 693 vv. — Hoe die Gezangen door de *A. Vad. Letteroefeningen* voor 1806, 1. bl. 647 volg. beschimpt werden, blijkt uit de *Antikritiek* van H W. T. in den *R. o. d. Recc.* II. 69. Maar vergel. mede *ald.* bl. 145 vv. — Ook deze noot was geschreven, lang vóór de lezing van hetgeen de meer genoemde *Gesch. van het Kerkgez. bij de Hervormden*, vooral op bl. 323—337, ons berigt, *over de ontvangst van het Gezangboek*. Dit berigt worde bovenal geraadpleegd.

in die jaren, toen het Gezangboek de boosaardigste aanvallen te verduren had (1), de begeerte om het te bezitten zoo groot en dringend was, dat de Uitgevers naauwelijks genoeg exemplaren in gereedheid konden brengen, om aan alle aanvragen, zoo spoedig, als men wenschte, te voldoen. En het bevat waarlijk in het algemeen zoo veel goeds en nuttigs, in het bijzonder zoo veel uitstekende kerkliederen van verschillenden aard, dat wij God mogen danken, dat die eerste, bij onze Nederd. Hervormde Gemeenten geheel nieuwe proeve ter opluistering van den eeredienst de menigvuldige zwarigheden, waarmede zij te worstelen had, zoo gelukkig mogt te boven komen. Die proeve behoeft zich in geenen deele de vergelijking te schamen met hetgeen, in den loop dezer eeuw, tot een even heilzaam doel, bij de Protestantsche Zustergemeenten in ons Vaderland bewerkt en ingevoerd is. Wat ik met te meer vrijmoedigheid en onpartijdigheid zeggen mag, naar mate ik gereeder erken, dat mijn eigen hart aan al het goede, hetwelk ook daarin niet schaars gevonden wordt, velerlei voedsel, versterking en vertroosting te danken heeft. Intusschen hebben de gezegde Gemeenten zelve getoond, hoe zeer zij onze *evang. Gezangen* op prijs stelden: want hoe veel hebben zij daaruit in de hunne overgenomen! Terwijl zelfs de, voor hunne taak zoo geheel bevoegde Gelastigden der *Remonstrantsch-Gereformeerden* geene zwarigheid maakten (eere hebbe hunne onbekrompene denkwijze!) een' *tweeden Bundel* Gezangen, met bekorting en hier en daar met wijziging, geheel aan den onze ontleend, hunner Gemeenten ten gebruike aan te bieden (2).

(1) B. v. in 1834 en 1835.

(2) Ten slotte hier nog een woord over eene der voortreffelijkste Dichte-

Aanstonds na de vermelding der *Gezangen*, brengt de Verhandelaar *de zaak* op het tapijt *van den van onregtzinnigheid beschuldigden Predikant* J. F. Barends, die, zegt hij, *door den Commissaris-politiek gestuit werd.* Deze ontvangt dus voornamelijk de eer der vrijspraak; al was ook, gelijk wij mede lezen, *de Synode van Z. Holland met de aanklagt weinig gediend.* Men zie hier den waren loop van het twistgeding. Vijf leden der Herv. Gemeente van *Giessendam* en *Neder-Hardinxveld* hadden, t. j. 1802 en 1803, hunn' gezegden Leeraar, wegens vermeende onregtzinnigheid, achtereenvolgens aangeklaagd, eerst bij den *Kerkenraad* dier Gemeente, toen bij de *Classis* van Gorinchem, eindelijk bij de *Synode* van Zuid-Holland. Bij deze drie kerkelijke Vergaderingen werden zij in het ongelijk gesteld, en zagen zij hunne klagt tegen den Leeraar, wiens ijver en talenten zijne tegenpartij zelfs erkende, geheel afgewezen. Maar nogmaals werd er eene poging aangewend om de geheel afgedane zaak, bij dezelfde, gewestelijke Synode van 1804, op nieuw ter tafel

ressen, wier bijdragen onzen Bundel versieren. Vooral omdat het berigt, door Benn. Janss., bl. 280, omtrent haar gegeven, misschien door eene drukfeil, minder duidelijk is, dan zijne andere mededeelingen. Ik bedoel Johanna Elizabeth Helmcke, Echtgenoote van Willem van de Velde, over wien men B. J. vergelijke, op bl. 291. Doch over haar raadplege men vooral Prof. B. ter Haar, in het (Amst.) *Maandschr. voor Christenen van den besch. st.* 1845, N° 1, bl. 19 vv. De liederen van hare hand, in onzen Bundel opgenomen, 2. 50. 79 en 85, dat veranderd is, ontvangen van dien begaafden Dichter hoogen en wel verdienden lof. Van haar is ook o. a. het schoone lied der *Kinderen Gods* afkomstig, beginnende: *Deze wereld gaat voorbij*, dat een' der Bundels van de Doopsgez. Broedersch. versiert. Men zie meer over haar en haar' Echtgenoot bij t. H.

te brengen. Dit nu gaf den achtenswaardigen Commissaris-politiek, den Heer Fred. van Leyden van Westbarendrecht (1) aanleiding om, *zonder van het geval voorhanden een woord te spreken*, dat is, zonder het uitbrengen van eenig oordeel daarover, de verklaring af te leggen, dat deze zuiver kerkelijke zaak buiten zijne bevoegdheid lag, doch dat hij in het algemeen de bevordering van vrede en eendragt moest aanbevelen. Zoo luidt hoofdzakelijk de getuigenis van een' ooggetuige en deelgenoot der raadplegingen (2). Die raad werd zonder tegenspraak opgevolgd. En hiermede nam alles op kerkelijk gebied, waar trouwens de zaak reeds vroeger beslist was, geheel een einde. Maar zij maakte des te meer gerucht, daar de scherpzinnige Advokaat Mr D. Hoola van Nooten, de bekende vertaler van Montesquieu's hoofdwerk, door de openlijke uitgave van twee *Pleitmemoriën* ter verdediging der klagers, haar voor de regtbank van het publiek bragt.

De redeneringen, die verder in de afdeeling *over den invloed van kerkelijke ligchamen* voorkomen, laat ik, zonder met alles in te stemmen, aan het oordeel van den lezer over. Slechts willen wij hem op deze of die kleine on-

(1) Zie over dezen Staatsman en Curator der *Leidsche Hoogeschool* († 1821) Siegenbeek, in hare *Geschiedenis*, D. II, *toev.* en *bijl.* bl. 31 volgg. en de door hem aangehaalden.

(2) Zie deze getuigenis in de *Bibl. v. theol. Lett.* IV. 2. 633 vv., dienende ter aanvulling en verbetering van het, vroeger *aldaar*, IV. 1. 445, gegevene berigt. — Verg. vooral den *Rec. v. d. Recc.* I. 397 vv. en II. 32 vv.

naauwkeurigheid opmerkzaam maken. Niet om het den Schrijver euvel te duiden, dat hij, over een kerkgenootschap sprekende, waartoe hij niet behoort, zich somwijlen vergist; maar om, zoo veel mogelijk, de voortplanting van dwalingen tegen te gaan.

Bl. 18, in het midden, zegt: *Niemand mogt verder* (d. i. na de Synode van 1816) *tot de dienst* (als Leeraar der Hervormden) *toegelaten worden, dan die aan een der bestaande hoogescholen had gestudeerd.* Intusschen is, volgens *art.* 49 van het koninklijk besluit van d. 2 August. 1815, dat de Akademiën regelde, de verpligting om aan eene derzelve te studeren *niet toepasselijk op zoodanige kweekelingen der Athenaea, die bereid zijn zich aan de meerdere moeijelijkheid van eene openbare promotie te onderwerpen.* Van daar, dat het niet aan geachte Leeraren ontbrak, die, hunne studiën bij het Amsterdamsche *Athenaeum* voleindigd, en zich aan de gezegde promotie onderworpen hebbende, vervolgens de Kerk met eere dienden.

Maar van meer belang is, wat ons de voet derzelfde bladz. te lezen geeft: „*De hoogleeraar* (die op de Synode „tegenwoordig is) *heeft zijne kwaliteit van den staat, is* „*dus staatsdienaar, wordt op de synode ontvangen, niet als* „*afgevaardigd door de kerk, maar door den staat* — ne „detrimenti quid capiat theologiae doctrina", (dat is opdat de theologische wetenschap geene afbreuk lijde). — Hoe hoog verheven, maar tevens, hoe diep neêrgedrukt, hoe eng in Uwen werkkring beperkt ziet Gij U hier, o synodale Hoogleeraar! Gelukkig niet door Kerk of Staat, maar door den Verhandelaar alleen. Immers zoo luidt o. a. *art.* 56 van het *algemeen Reglement*, t.j. 1851 vastgesteld, niet door den *Staat*, maar door de *Synode*, als vertegenwoor-

digster der *Kerk:* „*Eindelijk wordt door elk der Hervormde „Godgeleerde faculteiten op de drie hoogescholen — een Hoog„leeraar benoemd, om als prae-adviserend lid de Synode bij „te wonen.*" Men ziet dus, hoe deze benoeming geheel omgaat buiten den *Staat*, en dus niets gemeen heeft met de vrijgestelde, maar niet, als noodzakelijk, aangenomene tegenwoordigheid van den *Minister van Eeredienst*, aan wiens zijde zich de *Hoogleeraar* door de verhandeling geplaatst ziet. Maar waartoe wordt hij benoemd? Om te *prae-adviseren;* natuurlijk over alle voorkomende zaken. Dit is het buiten kijf, wat de verordening bedoelt. En daarmede stemt het bestendige gebruik geheel overeen. Want telken jare worden de synodale Professoren met hunne Medeleden in allerlei Commissiën gesteld. Waren zij nu alleen benoemd om de *theologische wetenschap* onder de bescherming hunner akademische *toga* te nemen, dan hadden zij het volste regt om, als zij b. v., zoo als dikwijls gebeurt, door de Synode in de *quaestorale Commissie* geplaatst worden, die opdragt dadelijk af te wijzen; op grond dat de *cijfers* en *borderellen* van den *Quaestor Generaal* wel met de *Rekenkunst*, maar geenszins met de *theologische Wetenschap* in verband staan. Overigens make men toch niet langer eene tegenstelling tusschen *Kerk* en *Wetenschap*, die voor beiden even vernederend en schadelijk is.

Zonderling luidt wat, op bl. 19, gezegd wordt omtrent de onderteekening van het kerkelijk formulier van verbindtenis, t. j. 1816 vastgesteld. Dubbel vreemd, als men het vergelijkt met hetgeen er bijna onmiddellijk op volgt. Immers, zonder den ouden twist, daarover een' tijd lang gevoerd, uit de asch te willen opdelven, moet

ik belijden hier het eene met het andere niet te kunnen rijmen noch overeenbrengen. Eerst heet het, dat die onderteekening op te vatten in den zin van een *gematigd quia*, gelijk stond met *onzin*. Ik heb er vrede mede, dat, volgens deze bewering, Broes, Heringa, Clarisse, H. J. Royaards en wie niet al meer? welke die opvatting, elk op zijne wijze, verdedigden, *onzin* hebben voorgestaan, en dat ook de *Synoden* van 1841 en 1842, denzelfden weg inslaande, even onverstandig gehandeld hebben. Maar hoe strookt nu hiermede, wat wij den Schrijver zelven, eenige regelen lager, hooren zeggen, dat een Protestantsch Kerkgenootschap het volle regt heeft om eene geloofsbelijdenis te formuleren, mits die niets meer uitdrukke, dan datgeen, wat juist en naauwkeurig het wezen en de beginselen van zulk een Kerkgenootschap omschrijft? Immers geheel hetzelfde beweerden de voorstanders van dat *onzinnige, gematigde quia*. Ja, nog verder, dan veelligt iemand hunner, gaat de Verhandelaar, wien wij fluks daarop hooren zeggen: „*Wie dien geest en die beginselen* „*niet meer voor de zijne erkennen kan, is zedelijk verpligt* „*om uit dat genootschap zich te verwijderen.*" Dit schijnt niet slechts de Leeraars, maar ook de overige Lidmaten te gelden. Dan hoe het zij; ik moet nederig verklaren niet in te zien, hoe, indien het *gematigde quia* gelijk stond met *onzin*, de laatst genoemde beweringen met het *gezond verstand* overeen gebragt kunnen worden.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Werkzaamheid der Godgeleerde Genootschappen en invloed hunner prijsvragen.

Zie hier eene werkzaamheid en een' invloed, aan welker ontwikkeling de Verhandelaar eene ruime plaats, van bl. 26 tot aan het einde van bl. 54, toegewijd heeft. En dit doet hij met het hoogste regt. Want geen gezag van Staat of Kerk vermogt, in het tijdvak onzer beschouwing, zoo veel op den gang der Godgeleerdheid, als de stichting en het langdurig bestaan der genoemde Genootschappen. Nergens was hun invloed grooter, krachtiger en, durf ik er vrijmoedig bijvoegen, over het geheel heilzamer, dan in het land onzer geboorte. Niet zoo zeer gelijk het nu is, maar zoo als nog het naaste voorgeslacht het kende. De zedige Nederlander toch, uit zijn' aard eer schroomvallig, dan stoutmoedig, behoefde veelal, om zich tot de openlijke mededeeling zijner gedachten aan het algemeen te laten bewegen, eene bijzondere aanleiding en opwekking. Want geen land ter wereld zal wel zoo vele Mannen van uitnemende kennis en wetenschap in

onderscheidene vakken geteld hebben, die zich zelven steeds met de vruchten hunner studiën bleven voeden, zonder daarin ooit de drukpers te doen deelen. Maar daartoe gaven hun nu de prijsvragen der Genootschappen ongezochte gelegenheid en krachtige spoorslagen. Daarbij onthieven zij menig' verdienstelijk', maar nog minder bekend' Geleerde van de moeijelijke zorg om een' *Boekhandelaar* te vinden, die met de uitgave van zijn geschrift, vooral als het over geen alledaagsch onderwerp liep, zich durfde of wilde belasten. — Nog merke men op, dat de doorgaande strekking der *prijsvragen*, die wij hier op het oog hebben, haar onder ons vooral moest aanprijzen en welkom doen heeten. Want hetgeen deze aangewezen en betoogd wenschten te zien, stond veelal in naauw verband met den godsdienst, met de handhaving der eere van het Christendom en diens gewijde Oorkonden. En juist daardoor moesten zij de meeste belangstelling wekken bij eene natie, tot welker kenmerkende eigenschappen steeds godsdienstliefde en afkeer van vrijgeesterij behoorden. Verbazend groot was dan ook, vooral in de eerste jaren, na de oprigting der onderscheidene Genootschappen, de mededinging naar het, door hen uitgeloofde eeregoud. Zoo werden, om dit ééne voorbeeld slechts te noemen, ter beantwoording der, hoogst afgetrokkene prijsvrage van het *Stolpiaansche Legaat* over het *Cartesiaansche bewijs* (*a priori*) voor het bestaan der Godheid, niet minder dan *vijf en twintig* verhandelingen ingezonden, waarvan, t. j. 1768, een viertal door het Genootschap uitgegeven werd (1). Onder deze 25 stukken nu waren 12

(1) Met andere later vereenigd in het IIde Deel der Verhandd. over de *Nat. Godgeleerdheid; Leiden* 1776; aan welks hoofd men ook de boven medegedeelde opgave aantreft.

in onze moedertaal geschreven, dus vrij zeker van Nederlanders afkomstig. Terwijl het waarschijnlijk is, dat van de overige 13, die in het Latijn gesteld waren, althans de grootere helft hier te lande almede te huis behoorde, waar men *toen* veelal beter, dan elders, met de taal der geleerden wist om te gaan.

Wanneer nu de keuze der prijsstoffen even gelukkig uitviel, als hare beantwoording en bekrooning, of wanneer althans het oordeel der tijdgenooten op het een en ander zijn zegel drukte; kon de invloed der, aldus vereerde en aangeprezene stukken op de algemeene denkwijze en zoo op de ontwikkeling der Godgeleerdheid niet achterblijven noch gering wezen. En die invloed bepaalde zich niet binnen de enge grenzen van dit kleine land. Want *Duitsche* en inzonderheid ook *Hongaarsche*, somwijlen zelfs *Zwitsersche* Godgeleerden wedijverden met onze landgenooten in het dingen naar de, door hen uitgeloofde eereprijzen. Zoo werkte ook daar wat, zonder *Nederlands* opwekking en toedoen, nimmer geboren zou zijn. Zoo werkte Nederland door zijne Genootschappen mede op de buitenlandsche Godgeleerdheid.

Dan niet slechts wat de Bestuurders zelve goedkeurden en in hunne werken opnamen, moet hier in rekening gebragt worden; maar ook wat anderen, door hunne prijsvragen opgewekt en uitgelokt, in afzonderlijke schriften bekend maakten. Want het gebeurde niet zelden, dat bekwame Mannen uit die vragen aanleiding namen om over haar onderwerp opzettelijk na te denken, en hunne stukken, ofschoon niet bekroond of zelfs niet ter bekrooning aangeboden, zelve uit te geven, en zoo het publiek in de vrucht hunner overdenkingen te doen deelen. Dit wordt ergens, in den *Recens. o. d.*

Recc. (1), door den meermalen genoemden Godgeleerde treffend in het licht gesteld en, ter eere van het *Haagsche* Genootschap, met voorbeelden gestaafd. Maar het is niet minder op dat van Teyler toepasselijk. Zoo gaf eene van diens prijsvragen aan Eusebius Belga (Mr H. W. Tydeman) aanleiding tot de uitgave zijner vruchteloos aangebodene, maar hoogst belangrijke *Proeve over het tegenwoordig verval en mogelijk herstel der godsdienstigheid* (2).

Vergunt men mij, nog met een enkel woord, op den *zijdelingschen*, maar niet minder belangrijken invloed der gezegde Genootschappen te wijzen? Zij dan, zij waren het, die niet weinige, hoogst verdienstelijke, vaderlandsche Godgeleerden op den akademischen katheder bragten. Hen bedoel ik, die, in hunne nederige, herderlijke woning, de uren uitzuinigden, om eene belangrijke prijsverhandeling zamen te stellen, die, bekroond en door een achtbaar Ligchaam uitgegeven zijnde, op den schrijver en zijne geleerdheid het algemeene oog deed vestigen. En nu eerst werd hij dien hoogeren leerstoel waardig geacht, van waar het licht zijner wetenschap, somwijlen vele jaren lang, het Vaderland, en dit niet alleen, bestraalde.

De uitvoerigheid dezer algemeene beschouwing van de Godgeleerde Genootschappen moge in de belangrijkheid van den invloed, vooral in ons Vaderland, door hen uitgeoefend, hare verschooning bij den lezer vinden, die prijs

(1) IV. 275 volg.

(2) *Gron.* en *Amst.* 1808. Men zie daarvan een zeer uitvoerig en lezenswaardig verslag in de *Bibl. v. theol. Lett.* VI. 2. 853 vv. Vergel. Cl. in den *Rec. o. d. Recc.* III. 673 vv. Bij Eusebius Belga zal men o. a. over den invloed van het *Kantianisme* in ons Vaderland belangrijke bedenkingen aantreffen.

stelt op onze letterkundige Geschiedenis. Zij diene althans ter regtvaardiging van den eerw. Sepp, die er zulk eene ruime plaats voor afzonderde. Had hij daarbij intusschen eene meer geleidelijke tijdsorde gevolgd, het zoude ons gemakkelijker geweest zijn hem op dezen togt te vergezellen. Want eerst de oprigting van het *Haagsche* Genootschap in 1787 vermeld hebbende, treedt hij plotseling terug tot het jaar 1756, toen het *Stolpiaansche Legaat* geboren werd. En daarvan het een en ander gehoord hebbende, vinden wij ons eensklaps door hem, in ééne en dezelfde zinsnede, tusschen Teylers *eerst uitgegevene Deelen* geplaatst. Maar naauwelijks daarvan iets gezegd hebbende, komt de Schrijver op de, zoo veel later opgerigte *Haagsche* Stichting terug; om daarna, bl. 35 volgg., nogmaals de oudere *Teyleriaansche* in meer opzettelijke oogenschouw te nemen. Dan van die wanorde drage het noodlottige jaar 1787, eenmaal tot uitgangs-punt gekozen, grootendeels de schuld. En dat zelfde jaar moge dan ook voor zijne rekening nemen, wat aan de goede orde ontbreekt mijner *Herinneringen*, die toch hier het aangewezen pad niet geheel verlaten konden.

Onder de grootere *apologetische* Genootschappen, die de, echt Nederlandsche wensch om het Ongeloof te beschamen, in den loop der vorige eeuw, deed ontstaan, had de Stichting van Jan Stolp het regt van eerstgeboorte. Zij was toch haar aanzijn verschuldigd aan eene uiterste wilsbeschikking, niet lang na het midden der eeuw, door dien, even letter- en godsdienstlievenden, als onbekrompen denkenden burger van Leiden gemaakt, en weldra door zijn' dood bekrachtigd. Van daar de naam van *Stolpiaansch Legaat*. Die dood dan van den edelen Stichter deed een Genootschap in het leven tre-

den, dat onder het bestuur gesteld werd van eenige Leidsche Hoogleeraren, en van tijd tot tijd prijsvragen uitschreef, die de ontwikkeling en verdediging vorderden van belangrijke stukken der *Natuurlijke Godgeleerdheid* en der *Christelijke Zedeleer*. Terwijl de best gekeurde antwoorden met de, door Stolp verordende eereprijzen bekroond, of althans in de werken van het Genootschap opgenomen werden (1). — Maar van dit alles kan men meer lezen bij Ypey en Dermout (2), die ook eenige meest opmerkelijke verhandelingen, uit de vroegere tijden van het *Legaat*, met name vermelden.

Bij den Heer Sepp vinden wij hier alleen de verhandd. van Wyttenbach en Cras met eervolle onderscheiding genoemd. Des eersten prijsschrift, dat de *redegronden voor Gods eenheid en de gevoelens, aangaande haar door de Oudheid voorgestaan*, in het licht zocht te stellen, werd, t. j. 1779, door het *Stolp. Legaat* bekroond, en later in het IIIde Deel van zijne werken over de *Nat. Godgel.* uitgegeven. Het andere prijsschrift van Wyttenbach (want er zijn slechts twee van zijne hand) stelde zich de ontwikkeling ter taak van *der Ouden denkbeelden omtrent ons zieleleven na den dood.* Met Teylers eerepenning, t. j. 1783 (3) bekroond, zag het in het IVde Deel van

(1) De goedgekeurde of althans den druk waardig geachte verhandd. werden veelal eerst afzonderlijk uitgegeven, later, somwijlen verscheidene jaren later, in grootere Deelen vereenigd en zamengevoegd. Daarbij merke men de tweederlei volgreeks op, waarvan de eene aan de *Nat. Godgel.*, de andere aan de *Christ. Zedekunde* toegewijd was. Dit om verdere vergissing en verwarring voor te komen.

(2) IV. 45 vv., waarbij men ook, *aanteek.* 51, een belangrijk berigt vindt omtrent zekere bekroonde verh. van Schwab.

(3) Zoo leze men, in plaats van het jaartal 1774, dat de *eerste*, en 1784,

diens *Godgeleerde* werken het licht. Beide prijzen zich aan door sierlijkheid van stijl en geleerdheid van inhoud. Maar het is mij steeds voorgekomen, dat, zoo hier als daar, de liefde voor Griekenlands en Romes Wijzen den grooten Letterkundige somwijlen verlokt heeft om hun omtrent het bovenzinnelijke zuiverder gevoelens toe te kennen, dan zij werkelijk bezaten (1). — Geene mindere onderscheiding verdient het, mede door Sepp geprezene betoog van den Amsterdamschen, regtsgeleerden Hoogleeraar H. C. Cras, *dat de Christelijke Zedekunde niets voorschrijft, hetwelk strijdig is met de burgerlijke belangen en met de regelen eener gezonde Staatkunde.* Dit betoog, door Stolp in 1781 bekroond, verscheen, ten volgenden jare, in het IVde Deel der *Zedekundige* Verhandd. van het Genootschap (2).

Jammer maar, dat de regtmatige lof, aan de stukken van Wyttenbach en Cras gegeven, door de hoogst ongepaste aanduiding ontsierd wordt, dat het overige, wat de Stichting van Stolp vereerde en uitgaf, de *zamenstellers niet* of niet lang althans *overleefde.* Waarlijk, als ik de lijst overzie der beroemde Mannen, die hunne bij-

---

dat de *tweede* uitgave van Sepp, waarschijnlijk door eene drukfout, aangeeft. In dit laatst genoemde jaar werd het Latijnsche stuk, te gelijk met eene Nederd. vertaling, *uitgegeven.*

(1) Deze beide verhandd. zijn op nieuw uitgegeven in D. Wytt. *Opuscc. varii argumenti* (*L. B.* et *Amst.* 1821), *Tom.* II, p. 373 *sqq.*

(2) Over dezen beroemden Regtsgeleerde zie men vooral D. J. van Lennep, in *ill. Amstelod. Athenaei Memorabb.* (*Amst.* 1832), inzonderh. p. 259 sqq. en de daar aangehaalden. Men kan ook, dit verkiezende, vergelijken de *Geschied. der Geld. Hoogesch.*, vooral II. 162, waar eenige andere bijzonderheden voorkomen. Een overgroot aantal schrijvers, die zijn leven beschreven of zijn' lof verkondigd hebben, worden aangevoerd door v. Harderwijk, in het, door hem vervolgd *biogr. Woord.*, III. 256 v.

dragen leverden, als ik mij de namen herinner der vermaarde Hoogleeraren, die ze hunne goedkeuring schonken; dan bedroeft mij de vermetele eigenwaan onzer eeuw, die, van de hoogte harer vermeende wetenschap, zoo laag op die harer voorgangster durft nederzien. Maar genoeg! — Ik schaam mij niet te belijden, dat ik uit het een en ander, dat hier versmaad wordt, vrij wat geleerd heb, en den lezer te verzekeren, dat hij veel meer nog, dan ik gedaan heb, er uit leeren kan.

Eer wij van het Stolpiaansch Legaat voor goed afscheid nemen, moet nog met een woord herinnerd worden, dat onder diens werken van veel latere dagteekening (*Leiden*, 1838) de verhandeling van L. A. Schroeder Steinmetz eene zeer uitstekende plaats inneemt; welker uitgave, op bl. 164, door eene zonderlinge vergissing, aan het *provinciaal Utrechtsch Genootschap* toegekend wordt. Terwijl de onnaauwkeurigheid van het berigt zelf, dat daar voorkomt, elders reeds (1) door eene bevoegde hand is aangewezen. Zelden onderging de Wijsbegeerte in ons Vaderland zwaarder verlies, dan door het, zoo vroegtijdig afsterven van dien jeugdigen Man van talenten (2).

Uitvoerig spreekt voorts de Verhandelaar over de twee andere theologische Genootschappen, die op den gang der Godgeleerdheid in ons Vaderland krachtigen en over het geheel weldadigen invloed uitoefenden. Zoo over het

(1) In de *kerkelijke Courant* v. d. 27 Julij 1861, N° 30.

(2) † d. 21 Novemb. 1837. Over hem raadplege men A. Schneither, *prolus. scholast.* in *Symbb. litt. Ediderunt publ. Gymnass. Doctt.; P.* III. 1839.

eerste van Teyler, als over het later geborene *Haagsche*, zegt hij het een en ander, dat met vrucht gelezen kan worden. Maar iets ontgaat hierbij zijne aandacht, dat ik, ter eere van dit land en bovenal ter eere van Hem, die van al het goede, dat menschelijke wijsheid tot stand brengt, de eerste Werkmeester is, inzonderheid in het licht wenschte gesteld te zien. Iets, met welks ontwikkeling eenmaal de waarlijk *pragmatische* Geschiedschrijver, die, zonder partijdige liefde of haat, de strekking en gevolgen van elk bedrijf op de schaal der geregtigheid weegt, eene schoone bladzijde van zijn verhaal versieren zal. Ik bedoel de goede vruchten, die uit de bijna gelijktijdige werkzaamheid ontstonden van twee, even achtenswaardige, theologische Ligchamen, welke, ter bereiking van hetzelfde hoofddoel, een' eenigzins verschillenden weg insloegen. Wend slechts het oog van de allerlaatste, pas verloopene jaren af, waarin beider rigting nagenoeg zamenvloeide; terwijl het jongste een eenigzins ander pad, dat nu meer aanlachte, dan het voorheen betredene, meende te moeten inslaan (1). Maar, eene lange reeks van vroegere jaren gadeslaande, zal men, wel niet bij elke prijsvraag en bekrooning, maar toch doorgaans en telkens op nieuw, dit verschil zich zien voordoen. De oudere, te *Haarlem* gevestigde zuster, harer zinspreuk gedachtig, droeg roem op hare Christelijke vrijheid en onbekrompene denk- en handelwijze, afkeerig van al, wat te zeer naar het kerkelijke zweemde; maar schroomde dan ook somwijlen niet op haar' naam in het licht te geven, wat zoo wonderspreukig en vreemd klonk, dat men er het *apologetisch* karakter naauwelijks in ontdekken kon. De jongere zuster

(1) Zie Sepp, bl. 35 boven.

integendeel, in *den Haag* geboren en steeds naar die geboorteplaats genoemd, was, bij hare eerste optreding en nog geruimen tijd daarna, zoo naauw aan de *Hervormden* en hun dogmatisch stelsel verbonden, dat zij, naar veler oordeel, wel eens *kerkleer* in plaats van *Bijbelleer* te verdedigen gaf. Later werden, door toedoen van den voortreffelijken van Voorst en andere verlichte Mannen, de windselen harer kindschheid losgemaakt, en betrad zij eene meer onbeperkte baan. Maar ook nu vergat en verzaakte zij zelden of nooit, vóór de laatste dagen, het *strenger behoudend*, *strikter apologetisch*, meer *exegetisch*, dan *philosophisch* karakter, waardoor zij, van den beginne aan, zich van hare oudere zuster onderscheiden had.

Zie daar het ongelijke beeld der beide even lofwaardige zusters, met korte trekken, ik hoop naar het leven, afgeteekend. Maar juist in haar' verschillenden gang zie ik een gelukkig verschijnsel der tijden, eene weldadige beschikking der goede Voorzienigheid. Daardoor toch werd schadelijke eenzijdigheid van rigting tegengegaan; daardoor de Godsdienst, het heiligdom der menschheid, het Christendom, de onwaardeerbaarste gave des Hemels, van meer dan ééne zijde tegen allerlei aanvallen krachtdadig verdedigd en, zoo veel menschelijke wijsheid vermogt, beveiligd. Stellen wij ons eens voor, dat de Instelling van Teyler en die van *den Haag*, haar afzonderlijk bestaan prijs gevende, zich in één enkel groot Genootschap opgelost en zamengesmolten hadden. Stel, dat dit ééne over al de geldmiddelen, krachten en talenten beschikken kon, die nu tusschen de beide Inrigtingen verdeeld waren. Geef het daarbij Bestuurders, zoo eenstemmig, dat wie één' hoorde spreken aller gevoelens

kende, en daarbij zoo geleerd, als de geleerdste hunner tijdgenooten.

Het valt der verbeelding niet moeijelijk zich zulk een hersenbeeld te scheppen. Maar even gemakkelijk kan het gezond verstand, bij de minste nadenking, berekenen, hoe weinig de vruchten, die van dat groote, maar eenvormige, apologetische Ligchaam gehoopt mogten worden, met diens omvang, kostbaarheid en uiterlijken luister in evenredigheid zouden staan. De echte en wijze Vrijzinnigheid zoude er even min gebiederes zijn, als de ware en gematigde Regtzinnigheid. Want, naar mate het deze of die der tegenovergestelde rigtingen volgde, zoude door diens Gezag de Godgeleerdheid met hare Verdedigster (de *Apologetica*), die zich door zulk een Genootschap beheerschen liet, of, als een ongebreideld paard, naar de uiterste linker, of wel, als eene gekluisterde slavin, naar de uiterste regter zijde gedreven worden. Maar aan dit dubbelde gevaar, waarmede het eenzijdige Gezag onze Wetenschap bedreigd zoude hebben, werd zij door het gelijktijdige streven der beide Genootschappen naar hetzelfde doel langs een' onderscheiden' weg, als de balans door het juiste wigt en tegenwigt, bewaard en beveiligd.

Den Verhandelaar intusschen duide men het niet al te euvel, dat het voorbijzien van het nut dier ondergeschikte *verscheidenheid* bij hoogere *eenheid* hem het oudere Genootschap, met onbillijke voorkeur, boven het later geborene deed verheffen. Want hij zag hier en elders door het heldonkere schemerglas dier nieuwerwetsche Godgeleerdheid, in wier dampkring hij leeft en zich beweegt. Ge-

lukkig nog, dat zij zijn, anders schrander oog niet overal even zeer beneveld heeft.

Al aanstonds wordt aan het *Haagsche* Genootschap verweten, dat het hun, die op zijne vragen wilden schrijven, geene genoegzame vrijheid liet om onbelemmerd voor hun gevoelen uit te komen. Dit verwijt vindt zijne inkleeding en moet zijn bewijs vinden in de aanhaling van zeker gezegde van Borger, die, gevraagd zijnde, „*waarom hij* „*nooit op de vragen van het* Haagseh Genootsehap *schreef*, „*wèl op die van* Teyler?" tot antwoord gaf: „*Omdat het* „Haagsch Genootschap *mij voorschrijft juist en precies wat* „*het hebben wil;* Teyler *mij vrij laat te geven wat ik heb.*" — Laat ons onderstellen, dat, onder het veeltal vrolijk schertsende gezegden, welke van dien zeldzamen, elders door Sepp miskenden Man in omloop zijn, ook dit te regt opgenomen, en dat het *juist en precies* overgebragt is. Dan mist men daarin althans de juiste onderscheiding, die wij boven gemaakt hebben, tusschen 's Genootschaps vroegeren en lateren tijd. Borger immers, die in het begin van 1784 geboren was, kan zoo niet gesproken hebben, dan toen diens eerste dogmatische gestrengheid, blijkens het destijds bereids van hetzelve uitgegane, al vrij wat verzacht was. Maar, wat hier vooral in aanmerking komt, de Hoogleeraar toonde zelf, dat het met deze vergelijking tusschen het *Teylersche* en *Haagsche* Genootschap en de verschillende gedragslijn, door hem omtrent beiden gevolgd, niet zeer ernstig gemeend was. Want hoe had hij anders kunnen besluiten om eene vraag van het *eerste* te beantwoorden, die *zoo juist en precies voorschreef, wat men hebben wilde*, en den schrijver zoo weinig vrij liet, als het *laatste* ooit bestond? De letterkundige lezer vermoedt reeds, zonder mijne aanwijzing, dat ik de,

door Teyler uitgeschrevene, door Borger geheel in haren geest beantwoorde prijsvraag op het oog heb, die Eberhards gevoelen omtrent den oorsprong van het Christendom betrof, en van hetzelve niet slechts eene *beschouwing*, *ontwikkeling* of *beoordeeling* vorderde, maar wel uitdrukkelijk *en bepaaldelijk eene bondige wederlegging* van hetgeen hij beweerd had (1).

Het ontbreekt niet aan andere prijsvragen van Teyler, waaromtrent hetzelfde geldt. Neem b. v. die, of *de uitbreiding der Evangelieleer over den ganschen aardbodem* al, dan niet te verwachten zij? Waarbij Clarisse (2) te regt in bedenking geeft, *„of niet"* door de inrigting der, van hem naauwkeurig vermelde vraag, *„het gevoelen der Uitschrijveren over dit stuk reeds al te duidelijk uitgesproken „en aan den dag gelegd is, om genoegzame vrijheid aan de „beantwoorderen over te laten?"* Terwijl hij vervolgens den wensch uit, dat men ook de, door Feith over dit onderwerp aangebodene verhandeling *„onder de werken van „het Gen. had mogen aantreffen, al ware het alleen geweest „tot een staal van onpartijdigheid en beantwoording aan de „zinspreuk: Godsdienst bloeit door vrijheid* (3)." — Maar, ook bij het uitschrijven van andere prijsvragen, werd wel eens die gulden spreuk uit het oog verloren, of althans *de vrijheid, waardoor de godsdienst bloeit*, aan de schrijvers

(1) Zie de gansche, zeer uitgebreide vraag uit Teylers XXVIste Deel, waarin Borgers antwoord voorkomt, wedergegeven in de *Bijdr. — godgel. Wet.* III. 2. 643.

(2) In den *Rec. o. d. Recc.* V. 2. 1004 volg.

(3) Meerdere onpartijdigheid toonden de schrijvers der *A. V. Letteroeff. voor* 1810. 1. 103 vv., die, schoon in de hoofdzaak met Feith niet eens zijnde, evenwel verklaarden, *dat zijn stuk zeer veel voortreffelijks behelsde.* Deze getuigenis pleit, dunkt mij, voor de waarde van het vertoog, waarover S. elders met verachting spreekt. Vergel. boven, bl. 113 v.

met al te karige hand toegemeten. Zoo zag men de vraag over het nut der *Zendeling-Genootschappen* in dier voege ingekleed, gelijk destijds reeds te regt werd aangemerkt (1), dat men wel vooruit kon zien, dat niet ligt een van hunne *voorstanders* zich aan de beantwoording wagen zoude.

Niemand meene, dat het gezegde over het *oudere* Genootschap eenigzins de strekking heeft, om het *jongere* van het deelgenootschap aan dezelfde zwakheid of verkeerdheid vrij te pleiten. Verre van daar. De *dogmatische* onderstellingen, die niet weinige vragen der *Haagsche* Instelling uit den vroegeren tijd ontsieren, zijn even min goed te keuren, als de *antidogmatische*, die wij bij Teyler aantreffen. Wel mag ik Sepp geenszins nazeggen, wat hij, bl. 31 onder, het *Haagsche* Genootschap te laste legt: „*Alle dogmatische onderwerpen werden in de vragen zóó geformuleerd, dat een afwijkend gevoelen voor eene bestrijding des Christendoms bleek gehouden te zullen worden.*" Immers, dat deze en soortgelijke, hier voorkomende beweringen in hare *algemeenheid* veeleer het merk van ongunst, dan van billijkheid dragen, zal ieder onpartijdige moeten toestemmen. Om zich daarvan te overtuigen heeft men slechts met aandacht *de lijst* na te gaan *der verhandd., gedurende vijftig jaren door het Genootschap uitgegeven*, welke Royaards, t. j. 1836, bij zijne *feestrede* voegde (2). Maar het blijft evenwel waar, dat men aan vele, door hetzelve voorgestelde vragen, in plaats harer kerkelijke, eene meer eenvoudige, bijbelsche kleur en houding had

(1) Door de *Bibl. v. theol. Lett.* VI. 249.

(2) Zie, achter zijne belangrijke redev. getiteld: *Het Gen. tot verdediging van de Christ. godsd. geschiedkundig geschetst*, de *bijlage* bl. 139 volgg.

mogen toewenschen. Laat ons het dan niet ontveinzen of verbloemen. De eene Instelling plaatste zich, even min als de andere, altijd op zulk een onzijdig standpunt, dat hij, die op hare vragen schrijven wilde, zeggen kon: "*Ik moge mij naar de regter of naar de linker zijde wenden;* "*dit vermindert of vermeerdert geenszins mijn uitzigt op goed*-"*keuring en eere.*"

De Verhandelaar verwijt, bl. 31, aan zekere vraag van het jongere Genootschap hare *duisterheid.* Waren er maar geene andere, waarop met meer regt die blaam gelegd kon worden! Voorzeker, zoo juist, zoo naauwkeurig en bepaald eene vraag in te rigten, dat er maar één gepast en doeltreffend antwoord op gegeven kon worden; zie daar eene kunst, die bij geen onderwijs of examen, bij geen regterlijk onderzoek, en even min bij eenige opgave van prijsvragen, zonder nadeel verzuimd kan worden. Jammer, dat de Bestuurders der geleerde Genootschappen, dit somwijlen uit het oog verliezende, vragen uitschreven, zoo onbestemd en onbepaald, dat zelfs schrandere Mannen zich omtrent haar' zin en bedoeling vergisten, of ook zoo ingerigt, dat er zich zelfs geen goed antwoord op verwachten of geven liet. Meer dan één voorbeeld van die nalatigheid, uit de geschiedenis der godgeleerde Genootschappen ontleend, hebben de tijdschriften te regt aangevoerd (1). Maar geene gebreken, welke die Instellingen aankleefden, mogen ons voor het licht, dat zij deden opgaan, voor het menigvuldige nut, dat zij gesticht hebben, ondankbaar het oog doen sluiten.

---

(1) Zie b. v. D. C. in de *Bijdr. — godgel. Wet.* VI. 2. 480, — en Clar. in de *R. o. d. Recc.* XV. 1. 313 en XVI. 1. 4.

Met name het *Haagsche* Genootschap had zich al vroeg over onbillijke achterstelling en miskenning te beklagen. Reeds in het begin dezer eeuw werd van eene onpartijdige zijde opgemerkt, dat de *Letteroefeningen* en de *Kunst- en Letterbode*, die aan Teyler niet zelden uitvoerige verslagen toewijdden, op de werken dier latere Stichting doorgaans weinig of geen acht sloegen. En dat, ofschoon de eerwaardige Grondlegger der *Bibliotheek van theol. Letterkunde*, Beets Pz., reeds in het voorportaal van dat Maandwerk, hen met een beter voorbeeld en billijker oordeel voorgegaan was (1). Zoo deelde dan het kind in het lot van zijn' Vader. Want aan het hoofd van de Stichters dier Instelling stond de edele Haagsche Predikant Johannes Heringa, Oom van den beroemden Hoogleeraar Heringa, vroeger even algemeen geacht, als naderhand buiten zijne schuld bij velen veracht; zoo om zijne staatkundige gevoelens, als om zijne liefderijke en zachtmoedige voorspraak van Kleman, dien hij niet wilde helpen veroordeelen (2).

Wat den Heer Sepp aangaat; zijne beschouwing der beide Genootschappen is zoo aangelegd en ingerigt, als of het, hem ter oplossing voorgestelde vraagstuk luidde:

---

(1) Zie Cl. in den *R. o. d. Recc.* I. 657 volg. en Beets, *Bibl. v. theol. Lett.* I. 1. 4.

(2) Over zijn leven en verdiensten zie men vooral het naauwkeurige berigt van Royaards achter de genoemde *Feestrede*, bl. 154 volgg., waar ook anderen, die zijn' lof vermeld hebben, genoemd worden. Naauwkeurig en belangrijk is mede het artikel, hem betreffende, in het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Nederl.*, op den naam. Aldaar vindt men ook het naamloos uitgegeven geschrift, dat zijn hart tot eere verstrekte, aangevoerd, waarin hij de zaak van David Kleman, Pred. te Voorburg, wiens *Orde des heils* zwaren aanstoot gegeven had, in een verschoonend licht zocht te plaatsen. Vergelijk Ypey, VII. 420 vv.

Bewijs de voortreffelijkheid van dat van Teyler *boven het* Haagsche. Als iemand, na het reeds gezegde, nog aan die partijdigheid twijfelen kan; hij merke, hoe weinig moeite zij zelfs doet om zich te verbergen. Na eene, tamelijk overtollige opgave van een aantal prijsvragen, door het laatst genoemde Genootschap uitgeschreven, vraagt hij *bepaald, of het, bij zoo veel bedrijvigheid, veel goeds gedaan heeft, of het werkelijk de wetenschap opgebouwd heeft?* Daarbij nu wekt hij zich zelven tot *billijkheid* op. En de eerste vrucht dier opwekking? Het is de verklaring, dat bij hetzelve *Dogmatiek en Exegese aan den band lagen der kerkelijke begrippen.* Zoo wordt, al aanstonds en zonder omwegen, het *ontkennende* antwoord op de voorgestelde vraag den lezer in den mond gegeven. En om hem te minder te doen twijfelen, en des te zekerder met dat oordeel der *billijkheid* te doen instemmen, ziet hij zich op eene en ander der, door de Instelling bekroonde stukken opmerkzaam gemaakt. Niet aldus, dat hun geest en strekking hem kenbaar gemaakt wordt. Nog minder is doorgaans het doel hem tot waardering van het, daarin voorkomende goede en nuttige te geleiden. Integendeel ziet men meestal slechts dit of dat gezegde er bij de greep uitgekipt, hetwelk, met eenigen schijn van regt, der spotternij of der berisping prijs gegeven kan worden.

Laat ons, niet alles kunnende nagaan, slechts eenige voorbeelden ter bevestiging van het gezegde bijbrengen. Vóór alles vermeldt hier de Schrijver het eerst bekroonde stuk van Johannes van Voorst, dien Godgeleerde, aan wiens onderwijs en voorgang de Uitlegkunde en Uitlegging der H. S. in ons Vaderland zoo veel verpligting heeft. Het heeft ten doel om tegen Steinbart en anderen te betoogen, dat de, aan het Christendom eigene

leeringen uitnemend geschikt zijn om ons te vertroosten, te heiligen, en langs dien weg onze *gelukzaligheid* te bevorderen. Dit betoog nu draagt wel, op verschillende plaatsen, het engere dogmatische kleed van dien tijd. Maar in dat gewaad behelst het toch zoo veel belangrijks ter ontwikkeling van de, geheel *practische* strekking der Evangelieleer, dat het ook nu door niemand, die geene vrucht om de schaal versmaadt, zonder voordeel voor verstand en hart gelezen zal worden. Op deze of soortgelijke wijze had de billijkheid gevorderd een stuk te kenschetsen, dat overal blijken draagt van exegetische bekwaamheid en grondige bijbelkennis. Maar, in plaats daarvan, wordt er bij voorkeur één gezegde uit aangehaald, dat juist gekozen is om, door zijne leerstellige kleur, geheel het geschrift bij onze tijdgenooten in minachting te brengen.

Aanstonds daarna wordt een gezegde gelaakt (1) van den niet minder geleerden en vermaarden Jona Willem te Water, dat in de *aanspraak* voorkomt, waarmede hij, t. j. 1788, de algemeene vergadering opende. *Bij het staven der diepe verborgenheden van 't Evangelie*, beveelt dit gezegde met nadruk *omzigtigheid*, *onthouding van alle spitsvondigheden* en *erkentenis van onkunde* omtrent hetgeen men niet doorziet. Men zou gemeend hebben, dat dit althans een wijze raad was, hoogst gepast om het *Wolfiaansche Dogmatisme* te regt te wijzen, dat in die dagen alles voor streng betoog vatbaar achtte. Maar de zedige Geleerde

(1) Immers te Waters *aanspraak* moest almede het bewijs leveren, dat, bij het gezegde Gen., *de Dogmatiek en Exegese aan den band lagen der kerkelijke begrippen.*

erkende *verborgenheden van het Evangelie.* En hoe zou hij dan gunst of verschooning kunnen vinden voor de regtbank der nieuwste Theologie; die, in hare stellige ontkenning van al, wat naar *verborgenheid* zweemt, geen minder stoutmoedig *Dogmatisme* voorstaat en predikt, dan de vermetelste *Wolfiaan* in zijnen trant ooit deed of doen kon? Immers, met verwisseling der spelers en der volken, voert de Geschiedenis, ook van onze wetenschap, telkens op nieuw hetzelfde schouwspel ten tooneele.

Maar wie zou immer vermoed hebben onder hen, die de Dogmatiek en Exegese tot slavinnen der *kerkelijke begrippen* maakten, ook Jodoeus Heringa E.z. genoemd te zullen zien? Heringa toch was het, die reeds in zijn, t. j. 1790 uitgegeven stuk *over het gebruik en misbruik der Kritiek*, door Sepp zelven een *meesterstuk* genoemd, niet weinige, bij de Godgeleerden van dien tijd algemeen aangenomene stellingen manmoedig bestreed. Hij was het, die, door het afkeuren en veroordeelen van onderscheidene, onbijbelsche, maar door de Dogmatiek vast geijkte bewoordingen, jaren lang zich aan allerlei verdenking blootstelde, en den haat der gewaande Regtzinnigheid, even onverschrokken als standvastig, durfde uittarten. Waarlijk, indien eenige naam in dezen zamenhang misplaatst is, de zijne is het voorzeker. Twee, door het Genootschap uitgegevene schriften van zijne hand worden hier genoemd. Het eerste, t. j. 1789 aan het licht gegeven, betoogde, *dat* Jezus *en zijne Apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden van hunne tijdgenooten.* — Maar ik moet nederig bekennen, dat mij hetgeen er hier over gezegd wordt te duister voorkomt om mij van misvatting te vrijwaren. „*Het*

„*vraagstuk is zoo verkeerd geformuleerd*," heet het, „*als* „*het in die dagen door de zoogenaamde neologen voorgedra-* „*gen werd.*" Het dient zeker ter verschooning der Uitschrijvers van de vraag, dat zij, in de bepaling van het eigenlijk twistpunt, even zeer dwaalden, als de *zoo genaamde Neologen*, aan wie toch wel niemand scherpzinnigheid ontzeggen zal. Maar, mag men vragen, hoe had dan de vraag behoorlijk moeten ingerigt worden? — Nog vreemder luidt wat aanstonds volgt. „*Accommodatie is* „*inderdaad iets ongerijmds, wanneer men daarbij denkt aan* „*een zich schikken naar verkeerde denkbeelden.*" Och! dat zij dit ware! Maar het is eene *ongerijmdheid*, waarvan de Geschiedenis der menschheid op elk gebied de jammerlijkste voorbeelden te lezen geeft. Eene *ongerijmdheid*, welke nergens grooter rol speelt, dan in de prediking van J. C. en de schriften der Apostelen; zoo men namelijk geloof slaat aan de, door Teyler bekroonde verhandeling over hetzelfde onderwerp van Paulus van Hemert (1), waaraan door den Heer Sepp (bl. 37) onbeperkte lof gegeven wordt. — Maar hoe men ook denke over de *accommodatie;* Heringa *had alzoo*, heet het verder, *met zijne wederlegging eene ligte taak.* Was die taak zoo ligt; het strekt dan meer tot oneer van hen, die zich als met ééne pennestreek weêrleggen lieten, dan van Heringa, die zich tot hunne bestrijding aangordde. Maar wilt gij weten, hoe men zich de taak *ligt* kon maken? Het was, als men, gelijk van Hemert deed, ter oplossing van het vraagstuk, *regels* stelde, die alles bijna,

(1) Dit onderwerp ging hem zoo zeer ter harte, dat hij het almede behandelde in zijne intreê-rede bij het Remonstr. Seminarium. Zie daarover het verslag in de *A. Vad. Letteroeff.* 1791. 1. 380 vv. *.

wat van de andere zijde beweerd werd, gereedelijk leerden toestemmen. Maar minder gemakkelijk was de taak, als men, zoo als Heringa, met grondige geleerdheid en klem van redenen, den blaam eener *accommodatie*, die het *Licht der wereld* en de Leermeesters van het menschdom onwaardig was, van Christus en de Apostelen zocht af te weren. Maar waartoe meer? De onpartijdige lezer vergelijke de verhandelingen der beide schrandere Geleerden; en oordeele aan welke zijde de *helderheid* en *gemoedelijkheid*, door onzen Schrijver alleen aan van Hemert toegekend, voor het onbenevelde oog meest zigtbaar is.

Nu komt eene andere verhandeling van Heringa aan de beurt, die, verscheidene jaren later (1797), onder de, door het Genootschap bekroonde Schriften hare wel verdiende plaats vond. Zij handelt *over het ware denkbeeld, dat de Bijbelschrijvers hechten aan de koninklijke waardigheid of heerschappij van den verheerlijkten Middelaar* J. C. — De Heer Sepp noemt haar als *een afdoend voorbeeld*, dat *in deze en dergelijke*, (door het Genootschap uitgegevene) *geschriften de betwiste vraagstukken alles behalve scherp en grondig voorgesteld werden.* De lezing van het stuk zelf moge alweder beslissen, of de *naauwkeurigheid* van den Hoogleeraar, die bij allen, welke hem kenden, bijna tot een spreekwoord geworden was, hier zich zelve verloochend hebbe. Maar hetgeen Sepp er van zegt, is althans een nieuw en *afdoend voorbeeld* der onnaauwkeurigheid van vele zijner *historische berigten;* die, als zij op zijn gezag aangenomen werden, onze jongste Kerkgeschiedenis veel van een' *historischen roman* zouden doen verkrijgen. Volgens hem toch, heeft Heringa's laatst genoemd stuk het eerst Ernesti's gevoelen over *het drievoudig ambt van* Christus, *met instemming, ja bijna met onverdeelde goed-*

keuring, *ter sprake gebragt.* Maar wie weet niet, dat hij hetzelfde gevoelen van Ernesti, reeds drie jaren te voren, onbewimpeld voorgestaan had, in zijne, weldra uitgegevene en in aller handen gebragte, Utrechtsche intreêrede van 1794? Dit is te algemeener bekend geworden, omdat juist daardoor de eerste aanleiding gegeven is tot de beklagenswaardige geschillen met zijne beide Ambtgenooten, die zich, negen jaren later, in openlijken letterstrijd openbaarden. — Maar de Christelijke *Geloofsleer* mag zich hier niet minder over het oordeel van onzen Schrijver beklagen, dan de *Historie* over zijn berigt. Ten bewijze toch, dat Heringa het vraagstuk *niet scherp en grondig voorstelde* (want waartoe zou anders die aanhaling dienen?) wordt gezegd, „*dat hij* Christus *koninklijke* „*waardigheid terugbragt tot de magt en het gezag*, *welke Hij* „*na zijne verhooging uitoefent. Jammer maar*, *dat de aard*, „*de omvang en de invloed van dat gezag*, *noch in de vraag* „*noch in het antwoord*, *juist bepaald worden*." — Wat het eerste betreft; dat hij het gezegde gebied niet enkel beperkte tot den zedelijken invloed der leere, waardoor men zeggen kan, dat ook Socrates, Plato en andere Wijzen nog altijd blijven heerschen; hierin volgde hij een' zeer ouden, toen nog hoog geschatten tolk van het Evangelie, den Apostel Paullus, *Ephes.* I., vs. 20—23, en elders. En dat hij zich niet vermat dat gebied van Christus naauwkeuriger te bepalen en te omschrijven, dan de Bijbel zelf gedaan had; mij dunkt, het verdiende eer lof, dan berisping, dat hij, den boven vermelden raad van te Water gehoorzamende, bij de voorstelling van dit verheven leerstuk, zich niet verdiepte in de dogmatische spitsvondigheden, die aan vele zijner tijdgenooten behaagden.

Het is somwijlen, als of de Schrijver opzettelijk zijn vernuft gescherpt had om het *Haagsche* Genootschap, zoo als het vóór de laatste dagen bestond en werkte, te vernederen en in verachting te brengen. Zoo zegt hij omtrent hetzelve, bl. 30: „*omdat men van den beginne af een „apologetisch standpunt gekozen had, werd men belemmerd „in het vrije onderzoek.*" — Ik vraag hier alleen, of het met het erkende doel der Instelling, de verdediging van den Christelijken godsdienst, bestaanbaar was, dat zij zich op een geheel *sceptisch* standpunt plaatste? Zoude het niet de ongerijmdheid zelve geweest zijn, in het eerste programma het beste, aan de Godgeleerden te zeggen: *Wij weten nog niet zeker, of het Christendom uit God is, dan wel uit de menschen; maar helpt ons in allen gevalle het verdedigen?* Dus sluit dan de berisping van het *apologetische standpunt* een afkeurend vonnis in over het vestigen van elke Vereeniging, met een *apologetisch* doel. Maar zoo werd men, zegt de onbedachtzame Schrijver, *belemmerd in het vrije onderzoek.* Hoe was het hem mogelijk voorbij te zien, dat dan dezelfde bekrompenheid van denkwijze met gelijk regt aan allen verweten kon worden, die zich ooit beijverd hebben om, alleen of in vereeniging met anderen, van hunne overtuiging omtrent de waarheid der Evangelieleer ook hunne medemenschen deelgenooten te maken? Doch zoo verblindt de haat, zoo wel als de liefde, zelfs het schranderste oog.

Daarvan vinden wij eene nieuwe proeve in de vermelding van zeker stuk, t. j. 1792, door dezelfde Instelling met zilver bekroond. Het behelsde *eenige gedachten* van den hoogst achtenswaardigen, Vrieschen Predikant Fokko

Liefstink, *over de leer der Verzoening.* Die leer wordt hier uit wat vrijer oogpunt beschouwd, dan men destijds veelal gewoon was, en ook in andere schriften van het Genootschap aantrof. Wie zou nu niet gedacht hebben, dat het hier althans een klein prijsje hopen mogt, omdat ook aan dit, meer vrijzinnige vertoog noch plaatsing noch eereblijk ontzegd ware? Maar verre van daar! Nadat de, niet onduidelijke vraag, die Liefstink had doen schrijven, van groote duisterheid beticht was, vernemen wij slechts (bl. 30. 31) „*dat dit boek tusschen de 1e Serie „van de werken van het H. Gen. een vreemd figuur maakt.*" En ter bevestiging van dit oordeel wordt, wel te weten, H. J. Royaards uit zijn graf als *bondgenoot* opgeroepen. En dit, „*omdat hij in zijne redevoering die verhandeling ge„heel met stilzwijgen voorbijgaat, als of hij ze in zijne lofrede „niet voegzaam wist te plaatsen.*" Nooit voorzeker maakte het, dikwijls misbruikte bewijs uit het *stilzwijgen vreemder figuur*, dan bij dit beroep op mijn' overleden' Ambtgenoot. Moest of kon dan de Feestredenaar, door eene dorre optelling van al de stukken, die de vruchtbare Instelling, gedurende eene volle halve eeuw, in het leven geroepen had, zijne Toehoorders vervelen en ongeduldig maken? Deed hij niet veeleer al, wat verlangd kon worden, toen hij, de rede aan het licht gevende, in eene *bijlage* die alle, en daaronder ook het genoemde stuk, uitdrukkelijk vermeldde? Och! leefde de edele en rondborstige Man nog in ons midden! Hoe verre zoude hij dat, hem opgedrongen bondgenootschap van zich afgeworpen hebben!

Veel te uitvoerig zou dit geschrift moeten worden, wilde het alles, wat de Verhandelaar tegen de Instelling aanvoert, die hij tot het mikpunt zijner pijlen gekozen

heeft, aan de meest gematigde eischen toetsen der billijkheid en der regtvaardigheid. Hoe onbillijk is, bij voorbeeld, het verwijt, bl. 32 boven, tegen de prijsvraag gerigt, welke de *wonderen* betrof van twee oude Profeten en die van J. C.! „*Sla eens open*," heet het daar, „*het „boekdeel, hetwelk het genootschap in* 1819 *uitgaf; en ver„wonderd vraagt gij, hoe het mogelijk was, dat er eene ver„gelijking van de wonderwerken van* Elia *en* Elisa *met die „van* Jezus *werd gevraagd.*" — Misschien hapert het aan mijn doorzigt; maar ik zie waarlijk geenerlei reden om eene vergelijking dwaas of ongerijmd te achten van gelijksoortige, geheel buitengewone daden, tusschen welke men veelal, bij groote overeenkomst, niet minder groot onderscheid kan opmerken. Eene vergelijking, die de schoonste gelegenheid aanbood om de *analogie* tusschen de geschiedenis van het *Oude* en *Nieuwe* Verbond in het licht te stellen, en ook daardoor beider geloofwaardigheid te bevestigen. Eene vergelijking, nog eens, zoo uitnemend geschikt om de voortreffelijkheid der daden van Hem, die, ook door hare verrigting, toonde *niet gekomen te zijn om te verderven, maar om te behouden*, zelfs boven die van Israëls doorluchtigste Profeten, in hare geheel eenige waardij te doen kennen. Niemand, zoo verre ik weet, heeft het afgekeurd, dat men de *leeringen* van Mozes en de *Profeten* met die van Christus en de *Apostelen* vergeleek. Waarom het dan zoo spottend gewraakt, dat men ook het gelijke en ongelijke tusschen de groote *daden* der vroegere en latere Godsmannen opmerkte en zocht aan te wijzen (1)?

---

(1) Ik zie, dat ook het antwoord van Steph. Muntendam op de genoemde vraag de afkeurende verwondering van den Heer Sepp heeft opge-

Maar het kan ons niet bevreemden, dat, naar het oordeel van den Schrijver, het Genootschap zoo geheel ongepaste vragen uitschreef. Immers, hooren wij hem: „*het* „*liet zich te veel wegslepen door den stroom des tijds. Ont-* „*warende, hoe in Duitschland het* vulgaire Rationalisme „*gehuldigd werd, ging het niet genoeg met de behoefte van* „*eigen' landaard te rade. In ons Vaderland,*" zegt hij verder, „*heeft dat Rationalisme nooit opgang gemaakt. De* „*vijand, die verslagen moest worden,*" verklaart hij, „*was* „*er alleen bij name bekend.*"

Deze en soortgelijke bedenkingen vindt men op bl. 32 der tweede uitgave voorgedragen en, naar het schijnt, bijzonder toepasselijk gemaakt op het tijdvak, waarin de verhandelingen bekroond werden van W. T. Lang, *over de Natuurlijke Godgeleerdheid*, en van L. Valk, *over het goede in de stelsels der Wijsgeeren;* dat is dus van 1796 tot 1812. Daarbij lette men ter dezer plaatse op het verschil der beide uitgaven: want alleen in de *laatste*, die wij doorgaans volgen, wordt het stuk van Valk vermeld. — Maar hier zien wij alweder, hoe onmogelijk het voor de Godgeleerden van dien tijd was, het onzen Schrijver naar den zin te maken. Ter dezer plaatse wordt hun verweten, dat zij, den blik te veel naar het *buitenland* wendende, den toestand en *de behoeften van den eigen' landaard* uit het oog verloren. Elders integendeel, dat zij zoo laat eerst, en toen nog zoo gebrekkig, kennis namen van de *Duitsche* Letterkunde. Ach! weldra zal er niemand meer leven, die omtrent de eerste jaren dezer eeuw ge-

---

wekt. D. C. had reeds, in de *Bijdr. — godgel. Wet.* VIII. 2. 629 volgg., daarop onderscheidene aanmerkingen gemaakt. Maar, al waren die gegrond, zoo zoude daaruit nog geenszins volgen, dat de *prijsvraag* iets ongerijmds had.

tuigen kan. En wat moet dan wel het volgende geslacht, als het den Heer Sepp op het woord gelooft, van de zonderlinge sluimering denken, waarin bij ons, bij de *Hervormden* althans, nog zoo kort geleden de Godgeleerdheid gedompeld lag?

Maar zonder die weemoedige en sombere gedachte, die hier eens vooral plaats moge vinden, verder te ontwikkelen; keeren wij terug tot het Haagsche Genootschap, dat, gelijk het zich hier door de zoo genaamde *ware Pragmatiek* voorgesteld ziet, veel gelijkheid had op dien held van *Cervantes*, die *molens* voor vijanden aanziende, hen dapperlijk bestreed. Doch, in ernst gesproken, deed de gezegde Vereeniging bijkans overtollige moeite, een' vijand bekampende, die ons slechts *bij name bekend was;* zij had dan die schuld of dwaasheid met hare meest verlichte landgenooten gemeen. Immers de, in ons Vaderland meest beroemde Theologanten dier dagen waarschuwden steeds opzettelijk en onderscheiden tegen de verschillende vormen van het *Rationalisme*. Dit deden zij, zoo in maandwerken als in afzonderlijke geschriften, zoo op den katheder, als in plegtige redevoeringen (1) en bij andere gelegenheden. Zij hoorden trouwens, wat door *Christo Sacrum* te Delft (2),

---

(1) Wat het laatste betreft, zie men b. v. de intreê-rede van den Hoogleeraar Eelco Tinga, die ik zelf uit den mond van een' beroemden Regtsgeleerde hoorde prijzen, te Groningen t. j. 1806 gehouden, *ten betooge, dat J. C. geenszins in de school der Essenen opgekweekt is* enz. Zij is ook, in onze taal overgebragt en met een stuk van Bengel in denzelfden geest vermeerderd, uitgegeven, *Gron.* 1807. Zie *A. V. Letteroeff.* 1808. 1. 4 vv.

(2) Dit Genootschap beproefde eene navolging van de Fransche *Theophilanthropinen*, aan wier hoofd een' tijdlang de bekende *Directeur der Rep.* Lareveillère Lepaux stond. Zoo was te Delft de bekwame Werktuigkundige en Natuurkenner Mr J. H. Onderdewijngaart Canzins, over wien men vooral Glasius, III. 6 vv. raadplege, de beroemdste Voorgan-

wat, met veler toejuiching, door de *Kantianen* te Amsterdam, als op de daken gepredikt werd. Was dit een en ander al niet het *vulgaire Rationalisme;* het kon er toch maar al te ligt, meenden zij, den weg toe banen. Daarbij lazen zij, welke vruchten des ongeloofs de vertaalpers uit den vreemde gretig tot ons overbragt. En als zij op die teekenen der tijden behoorlijk acht sloegen; dan was het waarlijk van hunn' ijver voor het Christendom niet te vergen, dat zij met de bestrijding van het Rationalisme wachten moesten, totdat het, ook in onzen bodem, zoo diepe wortelen geschoten had, dat het niet of bezwaarlijk meer uitgeroeid kon worden.

Bitterzoeten lof deelt de *tweede* uitgave toe aan het reeds genoemde stuk van den geleerden Lukas Valk (1), *ter aanwijzing* dienende, *dat al het goede, betrekkelijk eene*

---

ger. Het eene, zoo wel als andere Gen. vond in den beginne veel bijval en toejuiching. Zie omtrent *Delft* het gunstige verslag der *Bibl. v. theol. Letterk* IV. 945 vv. en Onderdew. Canzins, *Brief aan den Hoogl.* A. Ypey (*Leid.* 1810); waarin hij *Christo Sacrum* tegen eenige, door hem gemaakte aanmerkingen zocht te verdedigen. Van dien *Brief* wordt verslag gegeven, zoo in de aangeh. *Bibliotheek*, IX. 570, als in de *A. V. Letteroeff. voor* 1810. 1. 280 vv. — Intusschen toonde het spoedig verdwijnen der beide Genootschappen, dat in geen Christenland eene Gemeente, die wat het Christendom kenmerkt, ter zijde stelt, duurzaam bestaan kan hebben. Ook in later' tijd, bleek uit het lot der zoo gen. *Duitsch-Katholieken*, dat het formulier: *Non credo*, te zwak is om er eene Kerk op te houwen. Dit op te merken kan ook voor onzen tijd nuttig zijn. Daarvoor zijn zeer belangrijk de wenken uit Tzschirners *Memorabb.* medegedeeld in de *Bijdr. — godgel. Wet.* VI. 1. 313 vv. Vergel. vooral Prof. ter Haar, *or. de ind. rel. Christ. historicâ*, *annot.* 49. De beide laatste schrijvers beschouwen vooral het Fransche Genootschap.

(1) Hij, die onder Heringa's eerste en voortreffelijkste leerlingen behoorde, overleed, als rustend Pred. van Leeuwarden, aldaar d. 15 Januarij 1860, ruim 80 j. oud. Zie over hem vooral de *Kerk. Cour.* van d. 4 Febr. diens jaars.

godsdienstleer, — in de stelsels der Wijsgeeren — te vinden, op eene meer volkomene wijze — door Christus *en de Apostelen geleerd is.* — Een der geleerdste tijdgenooten noemt dit betoog een *sieraad* der werken van het Haagsche Genootschap. Met zoo vele woorden getuigt hij, „*dat daarin* „*geleerdheid en oordeelkunde om den voorrang dingen, en dat* „*verlichte godsdienstkennis en geene gemeene oefening in de ze*„*delijke Wijsbegeerte van dit betoog een meesterstuk maken* (1)." En, zoo sprekende, was hij, naar ik mij herinner, de tolk van het algemeene oordeel. Sepp intusschen noemt het een' *in menig opzigt verdienstelijken arbeid*, maar die *over de kwestien heengleed.* „*De vraag*," zegt hij, „*van waar die* „*oude wijsgeeren, dat goede in hunne stelsels verkregen had*„*den, bleef geheel onbeantwoord; rede noch openbaring werden* „*gedefinieerd.*" — Daartegen nu bedenke men slechts, dat hier geene afgetrokkene redenering, maar historische vergelijking gevorderd werd; en dat, om den oorsprong van al het goede, dat in de stelsels der Wijsgeeren voorkomt, te ontwikkelen, niet ééne verhandeling, maar eene reeks van boekdeelen gevorderd werd. Kortom, uit eigene bevinding zeg ik met den straks genoemden Geleerde: „*Wilt Gij iets schoons, en waarvan de derde lezing nog even* „*zeer behagen zal, als de eerste; — Gij vindt het hier.*"

Het staat maar al te zeer te vreezen, dat de stoute uitspraken van den Heer Sepp, door haar' beslissenden toon, het jongere geslacht menig nuttig boek uit de hand rukke, en als geheel verouderd doe verwerpen. Die vrees, welke mij inzonderheid de pen deed opvatten, werd ner-

(1) Zie Clar. in den *Rec. o. d. Recc.* VIII. 1. 381 vv. en *Encycl. theol. epitome*, p. 209.

gens meer verlevendigd, dan bij het lezen van het vonnis, op bl. 34, over twee verhandelingen geveld, welke het genoemde Genootschap in 1803 bekroonde. Het zijn die van Clarisse en Möller, *beide een betoog behelzende — der kracht van het bewijs voor den goddelijken oorsprong — van het Evangelie, ontleend uit den voortreffelijken aard van deszelfs zedeleer en haren gezegenden invloed op de verbetering en het geluk der menschen. — „Wij hebben weinig reden „om aan deze bekroonde antwoorden blijvende waardij toe te „schrijven."* Zie daar de woorden welke, als met éénen slag, aan beiden de kroon, die zij verworven hadden, moeten ontrukken. Maar zie hier tevens eene der meest gewaagde magtspreuken van dit gansche boek. Onder de Godgeleerden toch, welke Nederland in de eerste helft dezer eeuw zag bloeijen, was er niemand, die van de Christelijke *Zedekunde* meer zijne hoofdstudie maakte, dan Clarisse. Niemand, die bij zijne leerlingen meer op hare naauwgezette en strenge beoefening aandrong. Niemand, wiens lessen over dit gewigtige, hier zoo wel, als in Duitschland, te veel verwaarloosde gedeelte onzer wetenschap grondiger, geleerder en wijsgeeriger waren. Geen wonder dan, dat díe lessen, te Harderwijk, zelfs door de Studenten der *Regtsgeleerdheid,* die den raad van Kemper opvolgden, bezocht en gewaardeerd werden. Zoo veel waarde hechtte hij aan die studie, dat, toen een zijner vroegere toehoorders tot den akademischen katheder geroepen was, en de Leermeester meende, dat deze ook daarin zou moeten voorgaan, hij zich bij voorkeur beijverde om hem, omtrent de inrigting van dat onderwijs, heilzame wenken en raadgevingen mede te deelen. — Indien er nu iets van Clarisses hand bestaat, dat zijn' naam eere aandoet, iets, waarin hij zich zelven overtroffen heeft, dan voorze-

ker is het *deze* verhandeling. Voor mij althans heeft zij niet slechts *blijvende*, maar onschatbare *waarde*. Want het is een dier geschriften, welke mij in de geheel eenige voortreffelijkheid der Christelijke Zedeleer en in de heilrijke gevolgen harer getrouwe opvolging helderder inzigt gegeven hebben. En niet minder zult Gij, waarheidlievende Lezer! hier met het krachtigste voedsel Uw geloof aan Hem versterkt vinden, die, ook over 's menschen pligt en roeping, zoo sprak en zijne Gezanten leerde spreken, *als geen mensch ooit gesproken heeft* (1).

Ter zelfder tijd werd het vertoog over hetzelfde onderwerp bekroond van Anton Wilhelm Peter Möller, toen Hoogleeraar der Godgeleerdheid te Duisburg, later te Munster, laatst te Breslau, waar hij zijne eervolle loopbaan eindigde (2). Hij was het ook, wiens stuk *over het bewijs uit de wonderwerken*, drie jaren vroeger, toen alsmede met een van Clarisse over dezelfde stoffe, bekroond was (3). Met Möllers latere verhandeling *over de Zedeleer van* J. C. was ik minder bekend. Dan het verwerpende oordeel, dat wij ook over haar hoorden uitspreken, gaf aanleiding, dat een onzer vaderlandsche Hoogleeraren, die zich, door

(1) Over het hier kortelijk aangestipte is meer opzettelijk gesproken in *Memor.* Clar. p. 46. 228 sq. et p. 280 sq.

Het is, mij ten minste, uiterst moeijelijk wat S., op onderscheidene plaatsen, over Cl. zegt met elkander te vereenigen. Elders, bl. 94 volg., heet hij *de Moralist bij uitnemendheid;* zoo zelfs, dat hij als *Dogmaticus* veel minder gold, dan als *Moralist.* En hier intusschen, bl. 34, wordt zijner prijsverhandeling *over de voortreffelijkheid der Christ. Zedeleer*, dus over zijn hoofdvak, uitdrukkelijk *blijvende waarde* ontzegd. Hoe is dit met elkander te rijmen en over een te brengen?

(2) Zie Winer, *Handb. der theol. Literat.* (1826) *S.* 402. Vergel. *Bibl. van theol. Lett.* IV. 1. 313.

(3) Over die vroegere bekrooning is het een en ander gezegd in *Mem.* Clar., p. 228 sq.

zijn onderwijs in de *Christelijke Zedeleer*, een' waardig' leerling van zijnen en mijnen, straks genoemden Leermeester betoont, mij herhaaldelijk verklaarde, dat zij volkomen verdiende (zoo voortreffelijk achtte hij haar) naast die van Clarisse geplaatst en vereerd te worden. En zijn oordeel heeft in dezen meer beteekenis, dan het mijne kon hebben (1).

Min gunstig is wederom het oordeel, op dezelfde bladzijde, over eene gansche reeks van verhandelingen, door het Genootschap, of althans naar aanleiding van diens prijsvragen, achtervolgens uitgegeven. Het zijn die, welke de *Geloofs-* en *Zedeleer*, zoo als zij uit verschillende schriften van het Nieuwe Testament opgemaakt kan worden, op zich zelve beschouwen en ontwikkelen. Aan die stukken nu durft de Schrijver den naam van *wetenschappelijk* niet toekennen, „*omdat daarin de* ethica *niet zelfstandig*, „*maar bloot naast en zoo nabij mogelijk aan de geloofsleer* „*geplaatst werd*." — Zonder nu de verdiensten dier stukken of ook de naauwkeurigheid der, hier voorkomende opgave te toetsen (2), meen ik alleen dit te mogen her-

(1) Van Möller over de *Zedeleer* zie men een lezenswaardig uittreksel in de *Bibl. v. theol. Lett.* IV. 1. 81—102 *, doch met afkeuring van de omslagtigheid der voordragt.

(2) Onnaauwkeurig is althans wat omtrent de, hiertoe behoorende schriften van Simon Dirk de Keizer gezegd wordt. Deze geleerde discipel van Heringa, laatst Predikant van Amsterdam, (geb. 1781, † 1847) gaf geene algemeene *Geloofs-* en *Zedeleer* van *Paullus*, maar wel eene bijzondere, *getrokken uit zijne redevv. in de Handd. der App. en uit zijne brieven aan de Romeinen en Galatiërs*, 's Gravenh. 1818, met grooten lof beoordeeld in de *Bijdr. — Godgel. Wet.* VI. 2. 777 vv. Voorts voege men vooral bij zijne schriften, die vermeld zijn door N. C. Kist, *Maatsch. — Nederl. Lett.* voor 1848, bl. 35. 36 (*levensb.*) en door Glasius, II. 225 v., dit zeer belangrijke en met geleerde noten verrijkte stuk van zijne hand:

inneren. De Bijbelboeken, van welke gehandeld moest worden, voegen al, wat tot leering, vertroosting en heiliging der lezers diende, steeds in het naauwste verband te zamen. Van dien leertrant nu behoorde een beeld vertoond te worden, zoo getrouw en aanschouwelijk mogelijk. Een beeld, waarin zich die, echt schriftmatige vereeniging der Geloofs- en Zedeleer voor ons oog afspiegelde. En ik zie niet in, hoe een *zelfstandig zamenstel van Zedeleer*, al ware het ook de hoogste *Wetenschap* zelve, aan dien billijken eisch voldoen kon.

Zoo meenden wij eenige bedenkingen, tegen onderscheidene *verhandelingen* van het *Haagsche Genootschap* aangevoerd, aan eene korte herziening te moeten onderwerpen. Doch wij zijn aan de nagedachtenis der Oprigters en eerste Bestuurders der Instelling verschuldigd niet geheel van een nuttig gebruik te zwijgen, dat zij invoerden, en geruimen tijd in stand hielden. Ons oog vestigt zich hier op de, dus genoemde *aanspraken*, waarmede de tijdelijke Voorzitter de jaarlijksche Vergadering van het Bestuur plagt te openen. Van die aanspraken zag een *dertigtal,* waarvan Royaards eene naauwkeurige lijst geeft, zijne Feestrede medegerekend, in de werken der Instelling het licht. De voorlaatste dagteekent van 1821, de gezegde Feestrede van 1835 (1). — *Dus genaamde aan-*

Christelijke Geloofs- en Zedeleer, afgeleid uit de twee brieven van P. aan de Korinthiers, Amst. 1827. Een werk, dat door het Haagsche Gen. wel geprezen, doch niet bekroond was, en daarom later door de K. zelven uitgegeven is. — Over hem en zijne schriften is nog waardig vergeleken te worden, wat medegedeeld is in het *Verv. van* v. d. Aa, *biogr. Woord*, op den naam.

(1) Zie achter haar de Bijlage VI, bl. 136—139, en, over het gebruik zelf en diens oorsprong, bl. 45 der redevoering met de belangrijke noot 49.

spraken, zeide ik straks. Want, onder dien zedigen en weinig belovenden naam, ontving men meermalen zeer uitgewerkte en bondige *redevoeringen* of liever *vertoogen;* die *deels* den geest, de strekking en de bedoelingen der Instelling in een helder licht stelden, *deels* ook over belangrijke, met de verdediging van het heilige in verband staande onderwerpen, hoogst lezenswaardige bedenkingen en opmerkingen aanboden. Laat ons maar iets noemen uit veel, dat aanbeveling verdient. Tot de eerste soort dan behoort het vertoog, t. j. 1819 door den Hoogleeraar Joh. van Voorst uitgesproken, en door zijn' geleerden Ambtgenoot *alleruitmuntendst* geheeten (1), *over de steeds voortdurende behoefte van regte Bijbelkennis, bij alle, voor het Christendom gunstig geoordeelde verschijnselen.* Onder de tweede soort mag niet het laatst genoemd worden de *aanwijzing*, een jaar vroeger door Th. Hoog gegeven, *hoe de Christelijke Godsdienst, bij al de ongunstige beoordeelingen, die zij ondergaan heeft, niets van hare innerlijke waarde verliest* enz. (2). Maar bovenal moet hier het stuk genoemd worden van Ewaldus Kist, in de werken der Instelling voor 1820 uitgegeven, dat men den *zwanenzang* heeten mag van dien, niet lang daarna overleden' Dordschen Kerkleeraar; aan wiens schriften de Nederlandsche Protestanten zoo veel leering en stichting te danken hebben, als aan weinige andere schrijvers. Het is zijne redevoering *over het wonderbare en buitengewone in de geschiedenis van* Jezus, *beschouwd als een uitgestrekt, zamenhangend en voor de zedelijke behoeften des menschdoms juist gepast geheel*

(1) Clar. in den *R. o. d. Recc.* XVI. 1. 3. Zeer gunstig is ook het oordeel, over dit stuk (door D. C.) uitgesproken, in de *Bijdr. — godgel. Wet.* VIII. 2. 626 volgg., waar men den inhoud opgegeven ziet.

(2) Zie denzelfde, *ald.* XV. 1. 309.

enz. — Clarisse (1) noemde deze rede *een meesterstuk van den eersten rang.* Maar met geen minder regt kan zij voor een woord aangezien worden, als in profetischen geest, ter beschaming gesproken van onze, even wonderschuwe, als wonderwijze dagen. — Kortom de blijvende waarde van vele dezer aanspraken bragt te weeg, dat de geleerde wereld, over het besluit om er geene meer uit te geven, grootelijks leed droeg en betuigde (2).

Na het *Haagsche*, wordt Teylers Godgeleerd Genootschap, van welks eerste werkzaamheden reeds vroeger gesproken was, meer opzettelijk door den eerw. Sepp in oogenschouw genomen. En nu ziet men een' geheel anderen toon aangeslagen. Het *eerstgenoemde* hoorden wij straks op allerlei wijze berispen, en die berisping slechts hier en daar, om haar niet al te partijdig te doen schijnen, door een flaauw walmpje van goedkeuring gekleurd. Nu integendeel, waar het Teyler geldt, hooren wij eene doorgaande lofrede op het *Bestuur*, slechts getemperd, om het overige des te meer te doen uitkomen, als er bekroonde stukken, die van den thans heerschenden tijdgeest wat al te ver afweken, ter sprake gebragt moesten worden. De meeste evenwel van dien aard zien zich met stilzwijgen vereerd. Voor het overige, doet ons de hier

---

(1) T. a. pl. XVI. 1. 66. Vergel. vooral de *Bijdr. — godgel. Wet* IX. 2. 473 vv. Daar zegt D. C. op dit betoog, dat hij *zeer bondig* noemt, geene aanmerkingen te hebben. *Het helder verstand en den zuiveren smaak van* Kist *is het*, naar zijne verklaring, *volkomen waardig.* Mogten zulke getuigenissen tot de lezing uitlokken!

(2) Zie de *Bijdr. — godgel. Wet.* IV. 1. 239 en XII. 1. 159. Vergel. den *R. o. d. Recc.* XVI. 1. 75.

opgehangene schilderij *in den Haag* kleingeestigheid en slavernij, te *Haarlem* onbekrompenheid en vrijheid aanschouwen; *ginds* onkunde van hetgeen *voor den eigen' landaard behoefte was; hier* wijze in acht neming en behartiging van alles, wat elke tijd en omstandigheid, elke wisseling van godsdienstige of staatkundige denkwijze vorderde of geraden deed achten. Waarlijk, indien het oude spreekwoord grond heeft: *wie eere biedt, is eere waard;* zoo verdiende de Heer Sepp, om deze lofrede alleen reeds, om van al het overige niet te spreken, door het rijk bewierookte Genootschap met dubbele eere bekroond te worden (1).

Niet alle punten dezer lofspraak kunnen door ons op de keper beschouwd worden. Het meeste daarvan blijve voor rekening van den Schrijver. Slechts hier of daar, waar het meest noodig schijnt, mag ik eene kleine aanmerking of zedige vraag aan des lezers oordeel onderwerpen. Daarna zal ik, onafhankelijk van de prijsverhandeling, op mijne wijze nog een woord ter eere van het Genootschap in het midden brengen.

Eerst dan zien wij, op bl. 36, het, in 1790 uitgekomen betoog vermeld van den wijsgeerigen Allard

---

(1) Het bovenstaande was lang voor de pers gereed gemaakt, voordat mij de, meer genoemde beoordeeling ter hand kwam, door J. F. Jr geplaatst in den *Nieuwen Rec.* 1862, N° 1, bl. 30—39. Daar wordt treffend uiteen gezet, hoe de Schrijver *„alle mogelijke pogingen aangewend heeft om de directeuren van* Teylers *stichting gunstig voor zich te stemmen, en - - hoe hij zich „beijvert om aan die leden van hetzelve, die geschriften in druk gegeven hebben, „iets aangenaams en vleijends te zeggen"* — Intusschen doet het gunstig bekende karakter van den Heer Sepp ons hopen, dat geene lage vleizucht zijne pen bestuurde, maar veeleer de overtuiging: *Wat van de Doopsgezinden uitging moest wel verre weg het beste wezen.* Boven de vooroordeelen, uit de kinderkamer en jeugd medegebragt, is niet ligt iemand onzer geheel verheven.

Hulshoff *over de onstoffelijkheid der ziel.* Niet ligt kon de Auteur te veel zeggen tot lof van dien vereerenswaardigen Wijsgeer en Christenleeraar, die een sieraad was, niet slechts van het Doopsgezinde Genootschap, maar van geheel de vaderlandsche, Protestantsche Kerk (1). Doch, lezen wij hier, „*hij stond op een ultradualistisch standpunt.* „*Stof en ziel waren hem opposita.*" Dus moet dan de tegenstelling van *stof* en *ziel*, met een woord, dat tintelt van nieuwheid, *ultradualistisch* heeten. Men vergeve het intusschen den edelen Hulshoff, om zijne overige verdiensten, dat hij zich nog niet tot het hooge *materialistische* en *monistische* standpunt van den tegenwoordigen tijd verheffen kon. Die Tijd toch leert ons *geest* en *stof* zoo vermengen en vereenzelvigen, dat, als hij in zijn' loop niet vertraagt, van onzen *geest* weldra niet veel meer zal

(1) Het smartte mij, zoo hier, als op bl. 95 en 105, met al te weinig hoogachting gesproken te zien van een' Man, wiens nagedachtenis ik steeds meende dat eerbied verdiende. De Heer S. leze slechts wat over hem gezegd is door twee Mannen uit het Kerkgenootschap, waartoe hij zelf behoort, door W. de Vos, in het *Leven en char. van* A. H. (*Amst.* 1795), en door Siegenbeek, in het voorber. van het IIde Stuk zijner *Proeven van Nederd. Welsprekendh.* bl. X—XIV, waarin men meer dan één stuk van Hulshoffs hand wedergegeven vindt. Die lezing zal, vertrouw ik van des Verhandelaars waarheidsliefde, hem hoogere gedachten inhoezemen van den Man, die waarschijnlijk meer gunst bij hem gevonden zoude hebben, indien niet de strengere, theologische denkwijze zijner latere jaren hem mishaagd had. Vergel. de beoordeeling van het genoemde stuk van de Vos in de *A. V. Letteroeff.* 1796. I. 57 vv.; — voorts, *ald.* bl. 133 vv. en elders, de verslagen omtrent de, hij mij hooggeschatte *kerkelijke redevoeringen* van A. H. Van deze bestaat er, gelijk mij de eerw. J. Visscher berigtte, behalve de vier bekende *Tientallen*, nog een kleiner, afzonderlijk uitgegevene Bundel. Voorts zie men zijne verdiensten, als *Prediker*, geroemd door Ypey, 18*de eeuw*, IX. 179, zijne schriften opgeteld en de schrijvers over hem aangehaald door Glasius, II. 153—155. Vergel. niet het laatst Hartog, bl. 428 vv.

overblijven, dan eene bijzondere wijziging der *stof* van ons ligchaam.

Aanstonds na het vertoog van Hulshoff, wordt eene, *met besliste voorkeur* vereerde verhandeling van Paulus van Hemert opgevoerd. Hij toch is de eigenlijke hoofdpersoon en held van het, hier geopende tooneel. Zijne bekroonde stukken worden het een na het ander eervol vermeld, en van meer dan één brengt het uitvoerige uittreksel de waarde aan het licht. In die verhandelingen spiegelt zich, als in een helder beeld, de voortreffelijkheid af van het Genootschap, dat ze keer op keer met goud beloonde. Bovenal wordt zijne wijsgeerige denkwijze gehuldigd. Ja, ware de Heer Sepp mijn eerste of eenige Leermeester in de geschiedenis onzer Letterkunde; ik zou meenen, dat de, zoo even vermelde Hulshoff en Borger, die weldra aan de beurt komt, slechts in het voorportaal der Wijsbegeerte staande leerjongens waren, tot welker binnenste heiligdom van Hemert was doorgedrongen.

Doch hier slechts korte aanmerkingen willende mededeelen, hoop ik elders op dezen merkwaardigen en schranderen Geleerde terug te komen. Waar intusschen zijne eerste verhandeling, t. j. 1791 uitgegeven, vermeld wordt, lezen wij geheel onverwacht, op bl. 37: „*Bij het acade-„miesch onderwijs, vooral in* Utrecht, *werden de symbolen* „à tort et à travers *gehandhaafd.*" Waartoe, zoo geheel *à tort et à travers*, om ook eens die Fransche uitdrukking te bezigen, deze uitval der onverdraagzaamheid hier bijgesleept? En waarom moet juist het gehate *Utrecht* de zondenbok zijn, die den schuldenlast torscht; daar toch elders in dit zelfde geschrift de Leidsche en Groninger Hoogleeraren te Water en Abresch even zeer om hunne

gehechtheid aan de Kerkleer misprezen worden? *Utrecht*, waar weldra Heringa E.z. optrad, die zijn' hoogsten roem er in stelde voor een' *bijbelsch'* Theologant gehouden te worden? — Daarenboven is het woord *handhaven* hier zeer ongelukkig gekozen: want het *akademisch onderwijs* kon wel de *Formulieren*, die bedoeld worden, prijzen en voorstaan. Maar die *handhaven*, hunne verbindende kracht doen gelden; dit vermogt de *Kerk* alleen. Wij mogen ons evenwel verblijden, dat, ook van *hare* zijde, den achtenswaardigen en geleerden Wiltetus Bernardus Jelgersma, om zijne, door Sepp aangevoerde, edelaardige verklaring, die wij van ganscher harte beamen, geenerlei leed noch zelfs misnoegen te duchten stond (1).

Nog is onze Schrijver, op bl. 38, met de beschouwing bezig van het, ook door mij boven (2) genoemde antwoord van van Hemert op de vraag, *of en in hoe verre*

(1) Aandoenlijk was het uiteinde van dezen schrijver van onderscheidene belangrijke prijsverhandd., die hem onder onze voortreffelijke Godgeleerden van het laatst der vorige eeuw eene plaats doen verdienen. Geheel voor de studiën levende, had hij het Predikambt bekleed, eerst te Weidum, naderhand te Boxum, beide, niet verre van Leeuwarden gelegene dorpen. Maar, door de Omwenteling van 1795, gelijk vele anderen, uit dien vreedzamen werkkring gerukt, werd hij eerst Secretaris, vervolgens Medelid der gematigde Vriesche Volksvertegenwoordigers. Door hen nu, met zekeren staatkundigen last, naar Amsterdam gezonden, verneemt hij daar plotseling hunn' onverwachten val, en gevoelt zich door dat berigt zoo hevig geschokt, dat, voordat hij naar Vriesland terug kon keeren, zijn leven, tot smart van allen, die hem kenden, voor die aandoening bezweek. Hij had nog slechts den onderdom van ongeveer vijftig jaren bereikt. — Met het hier, omtrent zijne laatste lotgevallen, medegedeelde vulle men de berigten aan, die, over zijn leven en schriften en degenen, die over hem geschreven hebben, medegedeeld zijn door het *Verv. van* v. d. Aa, *biogr. Woord.*, op den naam.

(2) Bl. 149 v.

Jezus *en zijne Apostelen zich — naar de toen heerschende volksbegrippen hebben geschikt?* enz. Daarop nu wijzende, spreekt hij, met zelfvertrouwen, tot den lezer: „*Vergelijk* „*met dat stuk de tien jaar later door het* Haagsche Ge„nootschap *over hetzelfde onderwerp gegeven verhandelingen* „*van* Heringa *en* Lotze, *en gij zijt het volkomen met mij* „*eens, als ik zeg, dat* Teyler's *genootschap niet schroomde* „„*de denkbeelden der zoogenaamde hedendaagsche bestrijders* „„*des Christendoms*"" *te laten toetsen* (*wat het Haagsch ge*„*nootschap ook deed*) *en te laten verbreiden* (*wat het Haagsch* „*Genootschap juist zocht te keeren*)." — Zoo verre letterlijk de Auteur, wiens woorden mij hier zoo duister zijn, als eenige andere plaats van zijn gansche boek. Immers Heringa's verhandeling over het gezegde onderwerp, reeds in 1789 bekroond, zag het licht, voordat, in 1792, die van v. Hemert uitgegeven werd, en kan dus hier naauwelijks bedoeld zijn. En van verhandd., *over hetzelfde onderwerp, tien jaren later,* door Heringa of Lotze voor het Haagsche Genootschap bewerkt, en door hetzelve uitgegeven, heb ik nooit iets gehoord, of ook uit de *lijst,* door Royaards achter zijne *Feestrede* geplaatst, kunnen vernemen. Ik moet dit dus, daar het in beide uitgaven onveranderd gelezen wordt, voor eene vergissing houden, den Man, die zoo veel wilde aanhalen, niet euvel te duiden. Maar, om het vruchtelooze zoeken naar stukken, *die niet bestaan,* voor te komen, wordt zij in het voorbijgaan door ons aangewezen.

Doch, in dezen zelfden volzin, stoot men op de dubbelzinnigheid van een woord, dat hier van veel belang is. Teyler, zegt hij, *schroomde niet de denkbeelden der zoogenaamde bestrijders van het Christendom te laten verbreiden; terwijl het Haagsch genootschap dit juist zocht te keeren.*

Het woord *verbreiden* kan hier de beteekenis hebben van *bekend maken*. Dit nu deden de beide Stichtingen gelijkelijk. Immers die ware of vermeende *bestrijders* konden niet wederlegd worden, zonder openlegging hunner gevoelens en aanhaling hunner schriften; wat dan ook door geen van beiden verzuimd werd. Maar *verbreiden* kan even zeer de beduidenis hebben van *voortplanten*, *ingang verschaffen*. Dit wilde voorzeker *den Haag* geenszins. Maar wilde Teyler het? en moet dan dit op sommige der laatst aangevoerde stellingen van van Hemert toepasselijk gemaakt worden? Het verband, waarin het gezegde daarmede gebragt wordt, kan dit doen denken. Maar is die opvatting de ware; dan heeft de eere van Teylers Stichting van deze plaats meer afbreuk te duchten, dan die van de *Haagsche*.

Zwaar moet het, op bl. 41, Borgers vertoog over het *Mysticisme* ontgelden. Toen dat stuk, door Teyler bekroond en uitgegeven, zoo algemeen, als zelden eenig geschrift, toegejuicht werd, zou wel niemand gedacht hebben, dat het, na een groot veertigtal jaren, zulk eene miskenning, als het hier ondergaat, te duchten had. Maar de Tijdgeest vernedert, bij voorkeur, wat in de schatting onzer landgenooten hoogst aangeschreven staat, en waarop onze Letterkunde den meesten roem draagt. Al aanstonds en straks nogmaals staat Borgers schoone *Latiniteit* den spotlust ten doel. En hier heeft zeker de Schrijver die *laggers* onzer dagen *op zijne zijde*, welke door het schimpen op eene *verouderde taal*, hun jeugdig hart zoeken op te halen. Maar anders voorzeker zal daarover eene wijzere nakomelingschap oordeelen; als zij zich eenmaal te laat beklaagt, dat Nederland ook die kroon, welke Bor-

ger voor hetzelve bewaren wilde, zich dwaselijk van het hoofd liet rukken.

Meer intusschen bevreemdde mij de bewering, *dat hij het der moeite niet waardig geacht heeft, van de toen opkomende philosophische school van Duitschland naauwkeurig kennis te nemen.* En nog meer verwondering zal het baren, dat de voorrede der tweede uitgave daarvoor het bewijs moet leveren. Immers eene *meer naauwkeurige kennisneming* van de geschiedenis der Wijsbegeerte leert ons, dat toen de Leidsche Hoogleeraar schreef, Duitschland niet slechts ééne, maar verschillende philosophische *Scholen* bezat, die elkander de heerschappij betwistten. Terwijl hij te regt slechts die Scholen en die gedeelten harer leerstelsels ter toetse bragt, welke met het doel van zijn schrijven in naauwer verband stonden. Waarbij hij echter, gelijk van zelf spreekt, geene acht kon slaan op de geheele verandering, welke, bij voorbeeld, het stelsel van Schelling in later' tijd ondergaan zoude. *Naauwkeuriger kennisneming* nog eens van de verhandeling zelve, deed steeds de geleerdste Mannen zien en getuigen, dat zij, na de grondigste studie, niet uit afgeleide beekjes, maar uit de oorspronkelijke bronnen hare kennis geput had. Daarom vereenigde zich aller stem in haren lof en verheffing. *Naauwkeuriger kennisneming* eindelijk van die overschoone *voorrede,* welke zoo ongepast wordt ingeroepen, doet ons wel zien, hoe eervolle hulde door Borger aan Kant, Fichte en Schelling geboden wordt, welke hij als *uitstekende vernuften* roemt; maar geeft geen enkele letter te lezen, waaruit opgemaakt kan worden, dat hij het *der moeite niet waardig* gerekend had hen te bestuderen (1).

---

(1) Van het algemeene, voor Borgers verhandeling hoogst vereerende

Eén zonderling contrast treft ons oog, als wij, wat van Borgers verhandeling over het *Mysticisme* gezegd was, vergelijken met hetgeen er aanstonds op volgt, omtrent die van J. Haafner, *over het nut der Zendelingen en Zendeling-Genootschappen*. De *eerste*, die overal elders zeldzame goedkeuring en bewondering vond, zagen wij hier gelaakt en bespot. De *andere* wekte bij hen, die het Christendom lief hadden en diens verbreiding ter harte namen, zoo veel droefheid en verontwaardiging, als geene andere, door Teyler vereerd en uitgegeven, ooit deed ontstaan. Hier integendeel treft haar geen enkel woord van afkeuring, en wordt het haar vriendelijk vergoed, dat zij, gelijk de Heer Sepp verklaart, *weinig sympathie vond*. Hij zegt wel, „*dat in den loop der tijden de grond voor vele „van de aanmerkingen, welke* Haafner *gemaakt heeft, weg„gevallen is.*" Maar dit onderstelt juist, dat die aanmerkingen destijds goeden grond hadden. Als of het geene schreeuwende onbillijkheid ware, dat hij de hoogst loffelijke pogingen van een Genootschap, dat, niet deze of die bijzondere Kerkleer, maar het eenvoudige Evangelie der zaligheid bekend zocht te maken, moedwillig der verachting prijs gaf, omdat diens eerste schreden nog somwijlen wankelden en struikelden. Als of het *ooit goeden grond hadde* de onberadene stappen van een' enkelen Zendeling, ter aanlokking der heidenen gedaan, aan allen zonder onderscheid te laste te leggen, en aan arme, be-

oordeel noem ik hier slechts twee tolken, die het uitvoerig ontwikkelden en met vele bewijzen staafden, namelijk de Beoordeelaars in den *Rec. o. d. Recc.* XIII. 1. 557 vv. en in de *Bijdr. — godgel. Wet.* VIII. 1. 309—347, waar men een volledig uittreksel vindt. Geen van beiden behoefde voor de geleerdste en scherpzinnigste hunner tijdgenooten onder te doen.

hoeftige Evangelieboden zelfs de gruwelen te wijten, door de *Britsche Staatkunde* in *Bengale* gepleegd. — Hoe kwam er dan toch, vraagt men de achtbare Teyler toe om zulk een stuk te bekroonen, en de eerw. Sepp om zoo vereerend, als hij doet, er over te spreken? Ik antwoord, ter verontschuldiging van het een en ander: schoonheid van stijl en stoutheid van toon bepleisteren vaak door hare schitterende kleuren de onwaarheid en fabelen van het half verdichte verhaal. Zoo ging het met Haafners reisverhalen zoo wel, die mijne *kindschheid* boeiden, als met zijne *Philippica* tegen de Zendelingen, die zelfs bij geleerde *Mannen* onverdiende gunst vonden (1).

Niet altijd komt het oordeel van den Schrijver, over de betrekkelijke waarde der verhandelingen, met dat der Stichting zelve overeen. Heil hebbe die zucht naar onafhankelijkheid; ook daar, waar men meent van hem te moeten verschillen! Dit is met name toepasselijk op hetgeen hij zegt van het hoogst belangrijke XVde Deel van Teyler. Het is dat Deel, t. j. 1795 uitgegeven, hetwelk opzettelijk *de kracht* beschouwt *van het inwendig bewijs voor de goddelijkheid der Evangelieleer, vergeleken*, zoo als de vraag het uitvoeriger voorstelt, *met het uitwendig bewijs, ontleend uit*

(1) Het blijkt evenwel uit de voorrede van Haafners verhandeling, dat de Bestuurders niet, dan schoorvoetende en met velerlei voorbehoud, tot de bekrooning en uitgave van het stuk besloten. Dit tot hunne verschooning. Vergel. de *A. Vad. Letteroeff.* 1807. 1. 281 vv. — De hier besprokene verhand. werd herdrukt, te *Amst.* 1803, in 8vo. — Jacob Haafner (eigenlijk geheeten Hafner) werd, t. j. 1755, te Halle in Duitschland geboren, en stierf, afgemat door veeljarige omzwerving, inzonderheid in alle oorden van Indië, te Amsterdam, t. j. 1809. Zie over zijne lotgevallen en schriften het *Vervolg van* v. d. Aa's *biograph. Woordenb.* VI. 2 en de daar genoemden.

de evangelische geschiedenis en de wonderwerken, door de eerste Predikers dier leer verrigt. Over dat ontwerp vindt men hier vier stukken, het eerste van Cornelius Rogge, wien de gouden, en van Jan Brouwer, wien de eerste zilveren eerepenning werd toegekend, voorts van Allard Hulshoff en diens waardigen Ambtgenoot en lateren Lofredenaar Willem de Vos. Zoo ooit, mogt men thans de Instelling gelukkig noemen, wier opwekking ter behandeling van zulk een belangrijk onderwerp vier Mannen, met den meest gewenschten uitslag, tot den wedstrijd riep, van welke de eerste der *Remonstrantsche*, de drie anderen der *Doopsgezinde* Gemeente, die allen aan Kerk en Vaderland tot eer en luister strekten. Onze Auteur deelt hierbij, bl. 43—45, eenige bedenkingen mede, die ook van hen verdienen overwogen te worden, die, even min als ik, in alles met zijne zienswijze overeenstemmen. Intusschen moet het bevreemding baren, dat hij, met geheelen voorbijgang der eerste, de tweede verhandeling, die van Brouwer, *ongetwijfeld de beste, dat is de meest degelijke* acht. Immers hooren wij den Heer Sepp zeer juist en te regt aanmerken, „*dat de auteur van deze ver-„handeling, niet consequent doorredeneerde, niet gevoeld heeft, „dat het einde van negatie niet te vinden is, als men eens „één wonder aanneemt of één wonder loochent wegens over-„vloed of gebrek aan bewijs van axiopistie.*" Waaraan had toch Brouwer, wiens redenering, omtrent een der voornaamste hoofdpunten, zoo gebrekkig en met zich zelve in strijd was, die stellige voorkeur te danken? Is het veelligt doordien hij, gelijk men hier tot zijne eere vermeld vindt, *eene eerste schrede althans deed om het wonder-geloof ter toets te brengen*, en dus eenigzins naderde tot de denkwijze der hedendaagsche toongevers? — Dan, hoe het

zij, ik aarzel niet met de vroegste Beoordeelaars (1) den eersten rang toe te kennen aan het stuk van Rogge. Daarin vindt men wel geenerlei vertoon van geleerdheid, missehien zelfs eene te groote spaarzaamheid van *aanhalingen*, door de volgende Sehrijvers veelal met milder hand gegeven. Maar dit gemis, indien het zoo heeten moet, ziet men rijkelijk vergoed door *een' stijl, welks beknoptheid en levendigheid de voordragt des te behagelijker maakt.* Doeh inzonderheid door kortbondigheid en stevigheid van betoog, door eene, zoo als de Engelschen haar noemen, *wél gesloten redenering.* De noodzakelijkheid om met het *inwendige* bewijs het *uitwendige* te vereenigen en de kraeht, welke uit die vereeniging ontstaat, wordt hier duidelijk en overtuigend opengelegd en gehandhaafd. Hoe wenschelijk zoude het zijn, dat de jeugdige Kweekelingen der Godgeleerdheid, welke bij de hedendaagsehe strijden, die zij op haar gebied zien voeren, wel eens angstig vragen: *wat is waarheid?* dit even beknopte, als veel bevattende stuk van den beroemden Sehrijver lazen en nogmaals lazen (2)! — Ja, met regt mogt ik Cornelius Rogge *beroemd* noemen. Wel gaat hem hier het bock, dat wij beschouwen, met stilzwijgen voorbij. Terwijl het elders niets anders van hem zegt, dan, wat bl. 9 vermeldt, dat hij *in* 1796 *een betoog schreef, dat veel geruchts veroorzaakte.* Wel kwam zijne denkwijze met de mijne niet in alles overeen. Maar des te onpartijdiger is de hulde, waardoor deze *Herinneringen* zijne nagedaehtenis zoeken te vereeren. Hij had van jongs aan een zwak en ziekelijk

(1) Uit wier voorrede vóór dit Deel hier een enkele trek door mij ontleend is.

(2) Met het hoogst vereerende oordeel van het Gen. over Rogges Stuk komt geheel dat overeen van de *A. V. Letteroeff.* 1796. 1. 309 vv.

ligchaams-gestel, een' kortstondigen levenstijd (1) en, als Predikant, laatst der Remonstrantsche Gemeente van Leiden, vele ambtsbezigheden. Maar zoo woekerde hij met de toegewogene uren, dat hij onze vaderlandsche Letterkunde met een tal van schriften van onderscheiden' aard verrijkte, waaronder meer dan één is, dat door den tijd nog niets van zijne waarde verloren heeft. Even gemakkelijk en vaardig bewoog hij zich op het veld der *Godgeleerdheid* en der *Historie*, als op dat der *Staatkunde* en des *Schoolwezens*. Weinigen schreven in dien tijd zoo goed *Nederduitsch*, als hij. Ook van die zijde, bevelt zich vooral zijn *Tafereel van de geschiedenis der jongste omwenteling in de Nederlanden in* 1795. Een boek, met veel talent geschreven en met meerdere onpartijdigheid, dan men, in die dagen van hevigen burgertwist, verwachten kon (2). — Maar aan het hoofd zijner schriften staat buiten kijf het aangevoerde vertoog, over het *in- en uitwendig bewijs voor de Evangelieleer*. Diens lezing aan te prijzen, zie daar, wat mij vooral tot het roemen van den Schrijver zelven bewoog (3). Maar dit doe ik,

(1) Geboren in 1762, stierf hij hereids in 1806.

(2) *Amst.* 1796. — Ook het vervolg: *Geschiedenis der Staatsregeling voor het Bat. Volk* (*Amst.* 1799) verdient door hen, die de oorspronkelijke *Dagbladen der Nat. Verg.* enz. niet kunnen raadplegen, gelezen te worden. Maar de meer dorre stoffe bood hier tot levendige schildering der gebeurtenissen mindere gelegenheid aan.

(3) Zie over Rogge in de eerste plaats den voortreffelijken C. W. Westerbaen, in het, zediglijk door hem genoemde: *Iets over deze leerredd. en haren Zamensteller*, geplaatst vóór de *Leerredd van* C. R., *na zijnen dood uitgegeven; Leyden* 1807. Zoo van het levensberigt, als van de leerredenen zelve, vindt men een lezenswaardig verslag in de *A. V. Letteroeff.* 1808. I. 931 vv. *. De beide laatste, daar voorkomende leerredd. toonen, hoe hij aan het nederige Openbarings-geloof, dat hij in de genoemde verhandeling voorstond, tot aan zijn einde toe, onwrikbaar getrouw gebleven is. — Men zie

zonder iets van den lof te willen afdingen, die ook aan de stukken van Hulshoff en de Vos toekomt. Want beider naam reeds staat ons borg voor de waarde van hetgeen beiden, ter aanvulling van Rogge en Brouwer, aanbieden.

Hoe verder ik lees, des te meer groeit het getal der bedenkingen aan, die mij bijkans overstelpen. Des te meer bedroeft mij de onregtvaardigheid, waarmede men S. over de voortreffelijkste Mannen van Nederland vonnis ziet vellen. Maar ook met hem zelven krijg ik gaande wegs grooter medelijden. Hij is schrander en belezen, en ook aan zijne waarheidsliefde twijfele men niet. Maar *laat ons*, naar zijne spreuk, *er rond voor uitkomen*. Het is mij niet zelden, als of ik een' *Cacodaemon*, een' *boozen Geest*, hem zijns ondanks zie bedwelmen en verblinden. Die booze Geest is de *Moderne Theologie*, welke het Christendom, om het regt *aetherisch* te maken, in rook en damp doet vervliegen; wat tot nu toe in hetzelve goddelijk gehouden werd, zoo verre het zonder diens geheele verloochening geschieden kan, menschelijk zoekt te maken; en zich zelve dan het meest behaagt, als zij, in hetgeen de Apostelen en Kerkhervormers als *hemelsche Openbaring* eerbiedigden, met eenigen glimp, enkel *aardsche Ontwikkeling* huldigen kan. En opdat dit alles haar te

voorts over hem en zijne schriften Glasius, III. 201—203, en de door hem aangehaalden. — Ik meen wel te weten, dat, behalve al het overige, althans grootendeels van zijne hand zijn de, naamloos uitgegevene *Godgeleerde, wijsgeerige en zedek. Mengelingen*, II Deelen, *Leiden*, 1792, waaruit Westerb. t. a. pl. en Clar. *Enc. theol. epit.*, p. 12, het een en ander, dat hem tot eere strekt, vermelden. Z. *A. V. Letteroeff.* 1793. 1. 561 vv.

beter gelukke, dwingt zij de *Kritiek* en *Exegese* zoo wel, als de *Historie*, haar gehoorzaam ten dienste te staan; al moeten zij ook daartoe, ten haren believe, de, overal elders gevolgde grondregelen ganschelijk ter zijde stellen en verzaken.

Aan den dwang nu van dien *Cacodaemon* zoekt zich de Schrijver wel nu en dan kloekmoedig te ontworstelen, en zich van hem meer onafhankelijk te maken. Maar weldra wordt hij weder te magtig, overweldigt op nieuw zijne prooi, en sleept haar in zijne netten voort. Van daar het medelijden, dat ik zeide met S. te gevoelen. Van daar almede, dat zijne uitspraken, somwijlen zelfs over hetzelfde stuk, met elkander strijden of althans moeijelijk overeengebragt kunnen worden (1).

Met Teyler intusschen gaat het anders, dan met *den Haag*. *Hier* zagen wij meestal Bestuurders en schrijvers even berispelijk. *Ginds* integendeel zien wij de *Bestuurderen* met een' lichtkrans (eene *auréole*) van wijsheid omstraald. Maar op hunne *schrijvers* daalt zelden die glans met geheel onbenevelde stralen neder. Dit bleek ons reeds genoegzaam uit het voorgaande. Maar een nieuw voorbeeld biedt ons het gezegde op bl. 45 en 46 aan. Teylers Bestuurders deden *vrijheid van onderzoek* en *opregte liefde voor de waarheid spreken*, zegt onze Schrijver, toen zij eene beoordeeling uitlokten der stelsels van Volney en Dupuis, die, op verschillende wijze, den Joodschen, zoo wel als den Christelijken godsdienst, tot enkele *natuurvergoding* verlaagd hadden. De daarover uitgeschre-

(1) Veel onbepaalder, dan door mij hier geschiedt, wordt Sepps gehechtheid aan de Moderne Theologie erkend door een' zijner lofredenaars, boven, bl. 10, door ons aangehaald.

vene prijsvraag riep een antwoord in het leven van den vermaarden Jan Frederik van Beeck Calkoen, wiens wis- en starrekundige talenten toen de Leidsche, later niet minder de Utrechtsche Akademie tot luister strekten. Met zeldzame en schier eenstemmige toejuiching werd dat stuk ontvangen, zoodra hetzelve in het XIXde Deel der werken uitgegeven, en niet lang daarna ook in eene Fransche overzetting verschenen was. Algemeen achtte men den, daaraan geschonken' eerepenning dubbel verdiend, en Calkoen alleen den Man in ons land, die hem zóó verdienen kon. Het is waar de doorgeleerde, maar dikwijls naar *paradoxen* jagende Gerbrand Bruining (1) uitte, in zeker geschrift, de meening, dat aldaar wel Dupuis, maar niet Volney, genoegzaam weêrlegd was. Doch diens gedeeltelijke tegenspraak gaf slechts aanleiding, dat zich de stemmen ter eere van Calkoen en zijn werk des te luider verhieven (2). Maar hoe geheel anders

(1) Over diens wisselend, en onrustig leven, dat met verlerlei tegenspoed te kampen had, en menigvuldige schriften zie men een belangrijk berigt bij v. d. Aa, *biogr. Woord. der Nedd.* II. 4. 1499—1502. Velen, die over hem gesproken hebben, worden daar genoemd. Weinigen, die zoo veel uitgaven, en daarbij in zoo veel, dat uitkwam, naamloos de hand hadden, als deze Man († 1833), die eenigzins bet slagtoffer werd der beroerten van onzen leeftijd.

(2) Ter opbeldering en bevestiging van bet hier gezegde, vergelijke men vooral de *Bibl. v. th. Lett.* I. 32—55 **; waar een zeer naauwkeurig verslag van het stuk van v. B. C. te vinden is, en *ald.* II. 1. 325—342; waar bet geschrift van G. B.: *De geschiedenis der oude Godsdienstleer uit de ruinen — herbouwd*, enz. zeer uitvoerig en ongunstig beschonwd wordt. Ook de *A. Vad. Letteroeff.* voor 1800. 1. 485 vv. geven aan de verband. van v. B. C. den hoogst mogelijken lof. Terwijl men, *aldaar*, voor 1802. 1. 404 v., de, door den Recensent grootelijks gewenschte Fransche vertaling met lof aangekondigd ziet. — Omtrent den beroemden Schrijver zelven zijne verdiensten, verschillende schriften en veler, hem vereerende, berigten

luidt het oordeel, door S. uitgesproken! „*Het stuk heeft*," zegt hij, „*even als de apologetiek van die dagen, geene an-„dere dan negatieve waarde, en dan nog wel eene zeer be-„trekkelijke.*" Elders, bl. 95, denzelfden beroemden Hoogleeraar noemende, verklaart hij *hem met rustige conscientie voorbij te gaan.* Maar daar deelt hij in het lot der andere Nederlandsche Wijsgeeren van dien tijd, *wier wijsgeerige navorschingen*, volgens onzen Schrijver, even min als de zijne, *invloed gehad hebben op het theologiesch denken.* Hier, op bl. 46, wordt hem de geheele *Apologetiek van die dagen, die*, zoo wel als zijne verhandeling, *geene andere, dan negatieve en dan nog zeer betrekkelijke waarde had*, tot lotgenoot of deelgenoot der dwaasheid gegeven. Welk eene stikdonkere, middeleeuwsche duisternis moet dus destijds onzen ganschen theologischen akker omhuld hebben! — Maar wat was het dan eigenlijk, dat het stuk van Calkoen en de gansche Apologetiek dier dagen bijkans alle waarde deed verliezen? Het uitdrukkelijk antwoord van den Schrijver luidt aldus: „*De vraag: is het Christen-„dom uit God? werd, onveranderlijk, met* ja *beantwoord, en „dat* ja *beteekende:* onmiddelijk op goddelijken last door „Jezus, als buitengewoon gezant uit den Hemel geko-„men, aan de menschen medegedeeld, voorgezegd." — Dit laatste woord *voorgezegd*, slechts dienende om belagchelijk te maken wat hem mishaagt, willen wij des Schrijvers vlugge en vlugtige pen vergeven, en als niet geschreven achten. Maar echter blijft dit de vraag: moest dan, naar zijne meening, Calkoen, moesten zijne moedige Medestrijders voor het Christendom ontkend hebben, *dat*

---

geeft v. d. Aa naauwkeurige aanwijzing in het IIIde Deel van zijn, door v. Harderwijk voortgezet *biogr. Woordenb.*, bl. 7. 8.

het uit God en op goddelijken last door J. C. *onmiddelijk aan de menschen medegedeeld was?* Dit kan een Prediker van het Evangelie naauwelijks gewild of gewenscht hebben. Ik wil dus liever, dan dit te stellen, belijden, dat zijne woorden mij duister zijn, als de nacht.

Maar niet helderder is mij het bijvoegsel, waarmede de *tweede uitgave* dit berigt omtrent Calkoen, dat in beide uitgaven onveranderd voorkomt, verrijkt of aangevuld heeft. „*In zeker opzigt,*" heet het daar, „*mag zijn* „*arbeid gewaardeerd worden als eene verdienstelijke voort-* „*zetting van hetgeen* Hieronymus van Alphen *reeds* „*vroeger* (1789) *in het IXde deel van de werken des ge-* „*nootschaps betoogd had ter aanwijzing van de* voortreffe- „lijkheid der burgerlijke wetgeving van Mozes boven die „van Lycurgus en Solon. *Het werk van* Calkoen *is* „*echter van meer theologische gehalte*" enz. — Zie daar twee schriften zamengesteld en vergeleken, die een geheel onderscheiden veld van onderzoek betreden, en welker aanleg en inhoud even verre uiteen loopt, als de gevoelvolle en dichterlijk gestemde van Alphen verschilde van den astronomischen Mathematicus Calkoen. Maar al stellen wij die zonderlinge vergelijking ter zijde; onverklaarbaar blijft het toch, hoe des *laatsten* verhandeling, die wij straks zoo verre zagen weggeworpen, door dit bijvoegsel *in zeker opzigt verdienstelijk en van beter theologisch gehalte* genoemd kan worden.

Doch, in allen gevalle, schijnt aan het werk van Calkoen; hoe gering ook geschat, toch nog eene zekere voorkeur gegeven te worden boven *dat van den vromen man, die,* hooren wij Sepp, *later een veelgenoemden naam verkreeg door den ijver, waarmede hij het staats-maxime van*

het Godsrijk: predikt het Evangelie aan alle creaturen, *verkondigde.* — Van Alphen wordt hier *de vrome man* genoemd; ik hoop niet in scherts, maar met eerbiediging zijner mannelijke en beproefde godsvrucht. En in dezen zin mogt hij dien eerenaam met het volste regt dragen. Want, tot hoe hooge staatsambten hem ook de wereld verhief (1), zijn' grootsten roem stelde hij er steeds in een *Christen* te zijn. Maar op dien eerenaam, ernstig opgevat, hàd Calkoen, tegenover wien hij gesteld wordt, waarlijk geene minder geregte aanspraak. Calkoen, wiens laatste, zoo bange levenstijd elk, die hem naderde, den heerlijksten triomf des Christelijken geloofs over de hoogst gaande en onlijdelijkste ligchaamspijnen deed aanschouwen en bewonderen (2).

Wat voorts van Alphens vergelijkend vertoog over *de wetgeving van* Mozes aangaat; niemand late zich door den ongunstigen zijblik, hier er op geslagen, van diens gezette overdenking afschrikken. Want het werd van den beginne aan den voortreffelijken Regtsgeleerde en Staatsman volkomen waardig geacht, die toen reeds, sedert

(1) In 1780 werd hij Procureur Generaal bij het provinciaal Hof van Utrecht; in 1789 Pensionaris van Leiden; in 1793 Raad en Thesaurier Generaal der Unie, dat is, zoo als men het later uitgedrukt zou hebben, Minister van Finantiën der Vereen. Nederlanden. Na de omwenteling van 1795 trad hij geheel van het staatstooneel af. — Hij stierf d. 2 April 1803; nadat hem, reeds d. 4 Junij 1802, eene hevige beroerte met hare gevolgen tot allen letterarbeid buiten staat gesteld had. Meer hierover zie men in het, reeds boven aangehaalde, belangrijke *leven van* Mr H. v. A. door Mr J. I. D. Nepveu, vóór het IIIde Deel van des eersten *Dichtwerken.* — Ook het lezenswaardige art. van van der Aa, *biogr. Woordenb.* I. 201 vv. doet hem regt wedervaren.

(2) Daaromtrent leze men het treffende en aandoenlijke verhaal, uit een, naamloos gedrukt berigt van Heringa E.z., wedergegeven door J. Corstius, in het IIde Deel zijner *Euthanasia.*

lang, den *veel genoemden* (en, voeg ik er bij, *veel geroemden*) *naam* bezat, welken Sepp hem eerst door een werk verkrijgen laat, dat hij naamloos uitgaf, toen het einde zijner loopbaan nabij was (1). De *Letteroefenaars* zelfs, hoe zeer ook in staatkundige denkwijze van hem verschillende, oordeelden, dat aan de gezegde vergelijking der drie oude Wetgevers *onbetwistbaar, met het hoogste regt, de gouden eereprijs toegewezen was* (2). En ook in latere tijden is zij door mij en vele anderen met even veel genoegen, als nut gelezen. Waarbij men evenwel onder het oog moet houden, dat hij, in 1788, nog geen gebruik kon maken van hetgeen, eerst in onze dagen, over verschillende gedeelten van zijn onderwerp aan het licht gebragt is.

Op van Alphens, laatst uitgegeven boek: *Predikt het Evangelie*, komt onze *prijsverhandeling*, bl. 96 der tweede uitgave, terug. En daar ontvangt het eene zoo groote beteekenis, als bl. 45 geenszins kon doen verwachten. Want ter dier plaatse wordt *het tanen van het Kantianisme hier te lande en zijn spoedig verwelken*, in de eerste plaats, aan het *ongunstige* toegeschreven, dat v. A. daar van het *Criticisme* gezegd had. Nu moeten wij ons

(1) De titel van het hier bedoelde werk is, wat naauwkeuriger opgegeven, deze: *Predikt het Euangelium aan alle creaturen. Eene Staatsmaxime in het rijk van waarheid en deugd. Uit de papieren van den Christelijken Spectator; 's Hage*, 1801. 381 bladzz. — De *Christ. Spectator*, naar welken deze titel verwijst, was een geschrift van soortgelijke strekking, door denzelfden v. A., twee jaren vroeger, almede naamloos, in twaalf stukjes uitgegeven, die naderhand in een matig boekdeel vereenigd werden. Daarvan zie men een welgesteld en zeer vereerend verslag in de *A. Vad. Letteroeff.* voor 1799. 1. 564 vv. Zoo ook van het straks genoemde: *Predikt het Euang.* enz. *ald.* 1802. 1. 1. vv.

(2) Zie *N. Algem. Vaderl. Letteroeff.* (1790) V. 1. 177 vv.

verheugen aldus de belangrijkheid erkend te zien van een boek, dat gelijk een kundig Beoordeelaar zeide (1), „*het* „*Evangelie voor het eenige specifieke tegengift houdt*" en aanprijst „*tegen de menigvuldige kwalen, waaraan een verdor-* „*ven menschdom tot stervens toe ziek ligt; een onfeilbaar* „*middel, waardoor God eens alles zal kunnen zijn in allen.*" En wij erkennen gaarne, dat het uitnemend geschikt is om ons op onderscheidene zwakke zijden van het stelsel des grooten Koningsberger Wijsgeers opmerkzaam te maken. Ook nog voor het tegenwoordige geslacht hechten wij er geene geringe waarde aan. Maar zoo groot en beslissend een gevolg, als er de Heer Sepp aan toeschrijft, kon het uit den aard der zaak niet hebben. Immers het genoemde stelsel wordt slechts hier en daar gegispt, en zelfs minder opzettelijk wederlegd, dan de Schrijver reeds vroeger in zijn' *Christelijken Spectator* gedaan had. Intusschen vindt het onjuiste en overdrevene van het berigt billijke verschooning in de omstandigheid, dat van Hemert bijzonder tegen het eerst genoemde boek zijne pijlen rigtte, en het bij voorkeur tot het doelwit zijner verguizing stelde (2).

Een korte terugtred nog tot hetgeen van eenige an-

---

(1) In de *Bibl. van theol. Lett.* I. 128—143, waar een zeer naauwkeurig uittreksel den inhoud en de waarde van het boek doet kennen. *.

(2) Vergelijk de scherpe gezegden van v. H. in zijn *Mag. voor de crit. Wijsgeerte en de geschied. van dezelve*, D. V, bl. 80—92, met de, zoo mogelijk, nog bijtender aanmerkingen, *aldaar*, bl. 161—220, door hem geplaatst vóór, onder en achter den brief, dien v. A. de zwakheid gehad had hem te zenden. — Geen sterker *contrast*, dan wanneer men deze, alle grenzen overschrijdende verguizing van den christelijken Wijsgeer met het hoogst vereerende oordeel vergelijkt, over hem uitgesproken door Muntinghe, *aanteek.* 102 op het Xde Deel van de *Gesch. der Menschh.*

dere, door Teyler uitgegevene stukken gezegd wordt. Geheel uit mijn hart is geschreven, wat wij, bl. 46 en 47, *ter eere* vermeld vinden der verhandelingen van Borger en van Hengel, die het XXVIste Deel aanbiedt, tot weêrlegging van Eberhards gevoelen aangaande den oorsprong van het Christendom. Wel mogt gezegd worden, dat beiden onzer Letterkunde tot sieraad strekken. Geen andêr trouwens was het oordeel van Clarisse en Donker Curtius, die er eertijds, elk op zijne wijze, verslagen van gaven, in hunne soort, even meesterlijk, als die stukken zelve (1). Sterke wapenen geven ons deze laatste in handen, ook tegen vele stellingen van het hedendaagsche Ongeloof. Want wij zien nu almede de dankzegging, die wij aan Gods genadige tusschenkomst door Christus verschuldigd zijn, op de natuurlijke ontwikkeling der menschheid, ondankbaar genoeg, overbrengen. Maar juist die apologetische strekking der beide Schrijvers mishaagt aan onzen Verhandelaar. Van daar dat hij voor sommige gezegden van Borger en van Hengel verschooningen zoekt, die zijne eigene ongepaste hulde, hier den Tijdgeest geboden, veel meer behoeft, dan hunne voortreffelijke schriften tegen Eberhard.

Maar die zelfde Tijdgeest bedwelmt hem geheel, waar hij aanstonds daarna het oordeel der verwerping uitspreekt

(1) Het zal niemand berouwen des *eersten* verslag te raadplegen, in den *Rec. o. d. Recc.* XI. 1. 1. vv., en dat van den *andere*, in de *Bijdr. -- godgel. Wet.* III. 2. 640 vv. Vergel. ook de *Vad. Letteroeff. voor* 1815, 1. 425 vv. en 473 vv.

Over Borger zelven zie men, behalve de aangehaalden door Glasius, I. 133—140, nu ook van der Aa, *biogr. Woordenb.* II. 2. 926 vv.; en, ter afwering van het schreeuwende onregt, hem, op meer dan ééne plaats, door Sepp aangedaan, v. Oosterzee, bl. 56. 57.

over eene verhandeling van den Utrechtschen Orientalist J. H. Pareau, vader van den tegenwoordigen Groninger Hoogleeraar L. G. Pareau. Het is die, welke, in het laatst voorafgegane XXVste Deel van Teylers werken, de *mythische* Bijbelverklaring toetst, en met al de wapenen zijner Oostersche en historische geleerdheid bestrijdt en weêrlegt. Het verwondert ons niet zulk een stuk weinig genade te zien vinden, bij een' tijd, die schier de gansche geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament met een kleed van *mythen* omhangt, en haar naauwelijks meer *waarheid* overlaat, dan men tot hare eigene *bestrijding* noodig acht. Dan het baart echter eenige bevreemding, dat de Verhandelaar de voorkeur, boven dit, zoo doorwrochte stuk, geeft aan de *Gesprekken over de Mythen in den Bijbel*, aan Teylers Bestuur vruchteloos aangeboden, doch door den Schrijver zelven, den Hoogleeraar J. Konijnenburg, t. j. 1809, naamloos uitgegeven (1). Zoo vindt dan, wat hij zelf *ultra-liberaal* noemt, meerdere gunst, dan hetgeen door hem als *ultra-conservatief* wordt voorgesteld. Maar tegen deze uitspraak der partijschap moge het oordeel opwegen van een' hoogst geleerden tijdgenoot, die zich onpartijdig genoeg betoonde om den wensch te uiten, dat men eene even bondige verhandeling *van meer vrijen denktrant* daarnevens had kunnen stellen. Aldus luidt dat oordeel over het stuk van Pareau: „*Dat „het volledig is, eenen verbazenden rijkdom van zaken be„helst, — en het geheele onderwerp waarlijk opheldert, dit, „gissen wij, zou de nijd zelfs niet ontkennen kunnen.*" — Het

(1) Over diens lotgevallen, verschillende schriften en talenten, zie men die aangehaald zijn aan het slot van het naauwkeurige artikel, op zijn' naam geplaatst in het *Verv.* van v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*

viel niet moeijelijk uit een boek, dat voor vijftig jaren geschreven werd, eenige plaatsen aan te voeren, die het, na verloop eener halve eeuw, in een' kwaden reuk van bekrompenheid moeten brengen. Plaatsen, die wij ook niet alle zonder onderscheid kunnen beamen. Maar die erkentenis logenstraft in geenen deele wat de genoemde vroegere Beoordeelaar er bijvoegde en wij gaarne onderschrijven, *„dat men uit dit ééne stuk meer inzien in de ware „gesteldheid der zaak en de regte uitlegging van het geschied- „kundige deel des O. T. opdoen zal, dan uit tien en twaalf „anderen"* (1).

Na Pareau wordt N. G. van Kampen gewogen en almede te ligt bevonden. Van dezen Schrijver, wien het ongunstige levenslot dwong om meer en haastiger voor de pers te arbeiden, dan aan zijn' blijvenden roem bevorderlijk was, maar aan wien toch onze Letterkunde vele en groote verpligting heeft; van hem, zeg ik, biedt het XXIVste Deel der genoemde werken een uitvoerig vertoog aan. Het is een antwoord op de vraag, *of de lofspraken,* —

(1) Men zie wederom den *Rec. o. d. Recc.* X. 1. 1 volgg. en XVIII. 1. 319 volg. De eerste plaats bespreekt ook de verhandd. over de *Mythen* van Konijnenburg en Lotze. De andere doet ons van Pareau's *disputatio* de tweede, voor het gebruik gemakkelijker uitgave kennen. Met registers en een kort bijvoegsel verrijkt, verscheen zij te *Utrecht*, 1824, XII en 362 pp. in gr. 8vo. — Van beide uitgaven wordt een even naauwkeurig, als vereerend verslag gegeven in het *Levensberigt van* J. H. P. *door* Heringa E.z. Zie Kist *en* Royaards, *Archief voor kerk. Gesch. inzonderh. van Nederland,* D. IV, bl. 285—290; waar men ook vele anderen aangehaald vindt, die, met ééne stem, dit stuk prezen. In hetzelfde werk vergelijke men Royaards, V. 240, en voorts vooral van Oosterzee, bl. 50. Zeer lezenswaardig zijn ook de *vier* verslagen van het werk, in de *Vad. Letteroeff. voor* 1814. 1. 545 vv. 637 vv. 685 vv. en *voor* 1815. 1. 49 vv. * *.

menigmaal aan de deugd en het geluk der oude volken ten koste van latere tijden toegezwaaid, — indedaad gegrond zijn, en tegen het Christendom gelden? enz. In dit antwoord nu vindt bl. 49 veel te berispen, niets te prijzen. Maar des te hooger wordt de lof verheven van het *Genootschap* zelf, omdat het zoo tijdig en juist van pas die vraag ophing. Ook ik bedank er gaarne de achtbare Bestuurders voor, die mij de gelegenheid gaven om een hoogst belangrijk stuk te lezen, welks gebreken, die ik niet verbloemen wil, door zijne deugden meer dan opgewogen worden. Het deert mij intusschen van den armen Schrijver, op wien van dien milden lofregen geen enkel droppeltje nederdaalde. Och! dat alle onbedachtzame lofredenaars van het Heidendom door zijne getrouwe, historische berigten zich tot hooge waardering van het Christendom, dat ons zoo veel gelukkiger maakt, dan *Rome* en *Athene* ooit waren, lieten opleiden (1)!

(1) Na het schrijven van het bovenstaande, zie ik met blijdschap, dat ik de eenige niet ben, door wien, na de Bestuurders zelve, deze verhandeling op prijs gesteld wordt; al is dan ook de, door haar gegevene vergelijking der oude en nieuwe volkeren onvolledig. Immers de *Biblioth. van theol. Lett.* IX. 2. 524 vv. maakt wel vele, niet alle even billijke aanmerkingen, maar roemt haar toch als lofwaardig. En de *Rec. o. d. Recc.* VIII. 1. 431—459, er een zeer uitvoerig verslag van gevende, verklaart, *dat dit ééne stuk eene gansche menigte opweegt*, en dat het eere doet aan den Schrijver en het Genootschap, aan Vaderland en Christendom. *Meesterlijk* heet het in de *A. V. Letteroeff.* 1811. 1. 177 vv. Eindelijk, die ik niet het laatst had moeten noemen, de voortreffelijke en onpartijdige *Levens- en karakterschets van* N. G. v. K., door den Hoogl. Sam. Muller gegeven (*Haarl.* en *Leiden*, 1840) ontveinst wel, bl. 51, 52, geenszins de gebreken van het stuk, maar prijst te regt *de kracht en gloed van stijl*, die bewijst, *dat de Schrijver hier op zijn eigentlijk gebied stond.* — Wil men voorts in het algemeen de menigvuldige schriften van v. Kampen, met billijkheid en regtmatige bewondering zijner rustelooze werkzaamheid, beoordeelen, zoo houde men onder het oog, *dat hij steeds voor de pers moest werken*, ja, als het

Kort te voren was van dezelfde Instelling de belangrijke prijsvraag uitgegaan, *of eene volstrekt algemeene, dan wel slechts eene betrekkelijke uitbreiding der Evangelieleer over de aarde oorspronkelijk van God bedoeld zij?* Het *laatste* gevoelen zag men, op verschillende wijze, voorgestaan door twee voortreffelijke Mannen, wier stukken bekroond en in het XXIIIste Deel uitgegeven werden, den Evang. Lutherschen Leeraar J. W. Statius Muller en den straks geroemden van Kampen, wien de Doopsgezinde Gemeente onder hare edelste leden tellen mogt. Eene andere denkwijze intusschen behaagde aan een' derden Schrijver, den bekenden Dichter R. Feith, die zijn vertoog, dat onbekroond gebleven was, weldra t. j. 1809, zelf in het licht gaf. Hij toch, met zijne gelukkiger mededingers niet instemmende, meende, dat men, naar luid der beloftenissen, eenmaal eene *geheel algemeene* uitbreiding der Evangelieleer hopen mogt. Wie nu van het rijk begaafde drietal de waarheid tot bondgenoot had, kan ter dezer plaats niet onderzocht worden. Maar hierbij herinnert de Heer Sepp ten overvloede, wat ieder wist, dat de beide bekroonde verhandelingen *Dissenters* (zoo noemt hij hen, niet ik) *tot schrijvers hadden.* En hij zegt: „*Ligt* „*is het te veronderstellen, dat een Hervormde anders en veel* „*meer toestemmend op de vraag zou geantwoord hebben. Wij*

ware dag en nacht zijne pen in beweging houden. Zie daar de getuigenis van den Hoogl. P. O. van der Chijs, in het levensberigt van v. Kampens getrouwen en hulpvaardigen Vriend A. Doyer Tz., *Maatsch. — Nederl. Lett.* 1854, bl. 8. 9. — Hoe verbazend groot het aantal van van Kampens schriften, en hoe moeijelijk dikwijls zijn levenslot was, ziet men almede, op zijn' naam, aanschouwelijk voorgesteld door het *Verv. van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*

„*bezitten daarvoor een afdoend bewijs in de verhandeling* „*van* R. Feith" enz. Men moet hopen, dat deze redekaveling niet al wederom eene zijdelingsche pijl rigt tegen de bekrompenheid der *Hervormden*. Zij althans lijden er minder afbreuk door, dan de gezonde *Redeneerkunde* en de *Geschiedenis der Christelijke leerstukken*. Want de eerste verbiedt *van één' te besluiten tot allen* (1). De laatste wijst tusschen het genoemde gevoelen van Feith en de belijdenis, die hij toegedaan was, geenerlei verband aan.

De verdere aanmerkingen, waartoe het laatste, zoo wel als het vroegere gedeelte dezer lofspraak op Teyler aanleiding geeft, ga ik met stilzwijgen voorbij. Maar tegen haar besluit, verheft zich zoo luid de stem der Wetenschap en der Regtvaardigheid, dat zij voor hare tegenspraak dringend gehoor eischt. De vergelijking bedoel ik, op bl. 80 en 81 der eerste en, op een klein bijvoegsel na, onveranderd op bl. 52 en 53 der tweede uitgave voorkomende. Aldus luidt de aanvang dier vergelijking: „*Naarmate de vragen, door* Teyler *gesteld, veel meer be-*„*ginselen betroffen, dan die van het Haagsch Genootschap,* „*bezitten de werken van eerstgenoemde Stichting over het ge-*„*heel meer blijvend belang, zij hebben meer theologische ge-*„*halte*." — Geenszins vermeet ik mij de geesten te kunnen wegen, gelijk de Keurmeester de edele metalen op den toets brengt. Misschien zal ook eenmaal de Verhandelaar, wien wij zoo beslissend eene uitspraak hooren

(1) Reeds de *Logica* der oude Monniken veroordeelde de *conclusio a singulari ad universale*. — Vergel. het boven, bl. 113 v., over deze verh. gezegde.

doen, leeren inzien, hoe veel goud en zilver hij voor koper en tin versleten heeft. Voorts willen wij over de *beginselen* der beide Instellingen geen' strijd voeren. Die van Teyler eerbiedig ik, en beklaag mij slechts, dat menschelijke zwakheid aan de achtbare Bestuurders niet vergund heeft, ter aller ure er zich zoo getrouw aan te betoonen, als de ware, Christelijke Vrijzinnigheid vorderde. De beginselen van het jongere Genootschap zijn door H. J. Royaards, in zijne *Feestrede* en elders (1), zoo juist en onpartijdig uiteen gezet, dat de pragmatische Geschiedenis, als eenmaal de toekomst haar aan dit tijdperk schenken zal, daaraan een voorbeeld mag nemen. Ganseh anders de Heer Sepp, in wiens hand zich beider verschillende *beginselen* als nieuwe werktuigen moeten leenen ter vernedering van *den Haag* en van hetgeen diens Stichting aan het licht gaf.

Dit durf ik intusschen met vrijmoedigheid verzekeren, dat de werken, door het *Haagsche* Genootschap, in de eerste halve eeuw van zijn bestaan, uitgegeven, eene reeks van verhandelingen aanbieden, die zich de vergelijking met hetgeen Teyler, in den zelfden tijd, leverde in geenen deele behoeven te schamen. Tot die eerste vijftig jaren bepaal ik mij, omdat wij daartegen het hevigste vuur gerigt zien, en omdat er zoo ter dezer plaatse van zeer weinige, nog levende schrijveren behoeft gesproken te worden. Zulke stukken dan, aan welke de billijkheid onzer Wetenschap geene blijvende waarde ontzeggen mag, zijn, om geene andere, die veelligt op gelijke onderscheiding aan-

(1) Belangrijk en zeer lezenswaardig is zijn, in het Latijn geschreven *Conspectus scriptorum theoll., quae a Societatibus theoll.* (Stolpianâ, Teylerianâ, Haganâ) *in Hollandiâ recentiore aevo sunt edita.* Zie het straks genoemde *Archief* van Kist en hem, D. V, bl. 224—306.

spraak hebben, te noemen, mijns oordeels althans buiten kijf de volgende. Een drietal verhandelingen van Joh. van Voorst; — een viertal van J. Heringa E.z.; — een drietal van A. W. P. Möller; — een tweetal van Jo. Clarisse; — een tweetal van L. Suringar; — een drietal van W. A. van Hengel. Voorts mag hier meer dan één stuk genoemd worden van J. Engelsma Mebius; — van F. Liefstink; — van W. G. en vooral van G. B. Reddingius; — en van S. D. de Keizer. En even min, als de genoemde, behooren de verhandelingen vergeten te worden van Christiaan (dat is Allard Hulshoff, 1791); — van D. van de Wijnperse; — van W. van Oosterwijk Hulshoff, (*over het wederzien*, 1794); — van J. A. G. Meyer; — van R. Feith; — van M. J. H. Beekhaus; — van L. Valk; — van P. van der Willigen (bijzonder *over de schijnstrijdigheden in de evang. verhalen*, 1826); — van H. J. Royaards; — van C. W. Stronck; — van H. H. Donker Curtius; — van H. F. T. Fockens; — van D. T. Huet; — van D. van Heyst; — en eindelijk van hem, wiens stuk de lijst besluit der verhandelingen, door het *Haagsche* Genootschap, *in zijne vijftig eerste jaren*, uitgegeven, doch die anders geenszins het laatst behoorde genoemd te worden, van mijn' Ambtgenoot H. E. Vinke.

Zie daar eene reeks van belangrijke schriften, die ligtelijk met andere vermeerderd kon worden, door de, hier zoo verre naar den achtergrond verschovene Instelling, reeds in het genoemde tijdperk, aan het licht gegeven. Indien de, door ons vermelde Geleerden nu leefden of nu schreven, zoude hun voorzeker geen lust noch gelegenheid ontbreken om het eertijds medegedeelde hier te wijzigen, daar te verrijken. Maar zoekt iemand ze achter

de bank te doen werpen óf in verachting te brengen; hij bezondigt zich schromelijk tegen onze *Wetenschap* zelve. Zij toch is geen uitsluitende eigendom van dit ééne geslacht. Vóór hetzelve geboren, zal zij nog leven, als het lang voorbijgegaan is.

Voorts zegt de Schrijver, bl. 52, r. 4 v. o., *ook een offer te willen brengen aan het statistiesch streven van onzen tijd.* Velen zullen meenen, dat dit offer minder aan de *Statistiek* gebragt wordt, dan wel aan de *Partijschap* tegen de *Hervormden* en tegen de, van hen uitgegane, apologetische Stichting. Maar, zonder hem hier van nabij op den voet te volgen, wil ik nog slechts bij twee of drie der hier voorkomende gezegden eene kleine aanteekening maken. „Teyler's *genootschap*," zegt hij onder anderen, „*had tot bestuurders leden uit de toen vooral hoogst liberale* „*broederschap der Doopsgezinden. Tot dit kerkgenootschap* „*behoorden de meeste der bekroonden. Deze, aan geene for-* „*mulieren of belijdenisschriften gebonden, toonden de vrijheid* „*van evangelieopvatting in de ruimste mate te waardeeren.*" — Het was natuurlijk en strekte hun tot eer, dat de *Doopsgezinden*, meer dan andere Kerkgenooten, op de vragen schreven van het Genootschap, waaraan zij zich het naauwst verbonden gevoelden, en met wiens beginselen zij meest instemden. Doch hieruit nu te besluiten, dat de *liberaliteit* en de *vrijheid* bij hen meer te huis was, dan, niet slechts bij de *Hervormden*, maar ook bij de *Lutherschen* en *Remonstranten;* is dit niet wat voorbarig? Is dit de *ware Pragmatiek* der historie? Stonden ten minste de *Remonstranten*, bij één stuk der belijdenis, niet op een veel vrijer standpunt? Waarom moeten dan hier, ook onze *Luthersche* en *Remonstrantsche* Broeders zoo nederig

voor Sepps Geloofsgenooten het hoofd buigen, als eertijds, in Jozefs droom, de elf starren zijner broeders voor zijne ééne star deden?

Aanstonds daarna lezen wij, in de *tweede*, hier met éénen naam verrijkte uitgave: *„Vraag of het denkbaar is, „dat* Brouwer *en* v. Hemert, *driemaal bij* Teyler *„bekroond, onder de bekroonden van het Haagsch Genoot- „schap eene plaats gevonden hadden?"* — Zonder bedenking antwoord ik: *neen*, dit is niet denkbaar, om de eenvoudige reden, dat aan de *bekrooning* eener verhandeling hare *inzending* vooraf moest gaan. Van Hemert nu, nadat hij zich van de uiterste regter naar de uiterste linker zijde begeven had, was meer geneigd om met het Haagsche Genootschap den spot te drijven, dan om aan hetzelve iets van zijne hand toe te vertrouwen. Veel ernstiger en Christelijker dacht de geleerde Jan Brouwer, Doopsgezind Leeraar te Leeuwarden, wiens naam wij niet gedacht hadden naast dien van den Aartsspotter van Hemert te zullen aantreffen. Maar ook hij leide op den openlijken kansel zulke gevoelens jegens andersgezinden aan den dag, dat wel nooit een der Bestuurders van het *Haagsche* Genootschap, bij het ontvangen van eenig stuk, het *denkbaar* zal geacht hebben: *„Dat komt van* Brouwer" (1). Veel onbekrompener denk-

---

(1) Men zie slechts, hoe de geleerde Man, in zijne bekroonde verhandeling, welke de eerste plaats bekleedt in Teylers XVIde Deel, keer op keer zich over de *Hervormden* uitliet. Hij zelf vond het noodig, zoo in de voorrede, als in de noot op bl. 116, zich over de *hardheid van eenige zijner uitdrukkingen* te verschoonen. En de *A. V. Letteroeff.* (*voor* 1797. 1. 505 vv.) hoe zeer met de verh. ingenomen, oordeelden die verschooning *niet overtollig*. — Van den even geleerden, als werkzamen Man († 1822) vindt men een zeer vereerend levensberigt, met opgave zijner schriften en aanhaling

wijze voorzeker betoonde de eerbiedwaardige Gerrit Hesselink; wiens achtbaar gelaat ik mij levendig voorstel, zoo als ik, toen hij, niet lang vóór zijn verscheiden, ter vervulling eener liefdebeurt voor de *Groninger* Gemeente optrad, het aanschouwen mogt. Hij toch, die, als toenmaals eenige Hoogleeraar, eenigermate aan het hoofd der Doopsgezinden stond, aarzelde niet zijne verhandeling, *over* Christus *Hoogepriesterschap, naar — den Brief aan de Hebreën*, het gezegde Genootschap aan te bieden, en den, daardoor welverdienden eereprijs van hetzelve aan te nemen. Jammer slechts, dat hare uitgave tot eenig verschil aanleiding gaf tusschen den Hoogl. en het Genootschap, dat hem, op den titel van het stuk niet, gelijk hij zelf had aangeduid, *Hoogl. bij de Doopsgezinden*, maar bij de *Mennoniten* genoemd had (1).

Men leest hier eindelijk nog, bl. 53, de gegronde opmerking, *„dat het Haagsch genootschap van den aanvang „af ook Duitsche theologen onder zijne bekroonden geteld, en*

---

van anderen, bij van der Aa, *biogr. Woordenb. der Ned.* II. 3 en 4, bl. 1449—1453.

(1) Zie daarover des Hoogl. brief in de *A. Vad. Letteroeff.* 1800. 1. 580 v. Nu herinner ik mij wel, dat Clarisse, ergens in den *Rec. o. d. Recc.*, die benaming door het voorbeeld van Schijn en andere voorstanders van het Gen. verdedigde. Maar evenwel had de andere benaming in dezen verre de voorkeur verdiend. Die verhandeling komt voor in des Genootschaps werken voor 1798. — Over den Schrijver († 1811), die zich niet minder verdienstelijk maakte op het gebied der Natuur- en Taalkunde en der Nederl. Prosodie, dan op dat der Godgeleerdheid, zie men de schrijvers, door Glasius, II. 88-91, aangehaald, en onder hen in de eerste plaats de Hoogleeraren R. Koopmans en S. Muller. Lezenswaardig is wat de laatst gemelde heeft medegedeeld, om hem tegen onderscheidene bedenkingen van G. H. van Senden te verdedigen. Men vergelijke ook Sepp op verschillende pll.

„in dit opzigt meer naar buiten gewerkt heeft, en over onze „grenzen van zich doen spreken, dan Teyler's *Stichting;"* omdat deze namelijk, in vroeger' tijd, geene, in het Duitsch geschrevene verhandelingen tot haar' wedstrijd toeliet. Ter bevestiging dezer opmerking diene, dat de eerst genoemde Stichting, van 1787—1835, ten minste *drie en dertig* stukken in het leven riep, die, deels in het *Latijn*, deels in het *Duitsch*, door buitenlanders geschreven waren. En daardoor deed zij niet slechts *over onze grenzen van zich spreken;* maar, wat van veel grooter belang was, door hare uitnoodiging, aanmoediging en goedkeuring baande zij aan niet weinige der beste, in den vreemde geteelde lettervruchten den gereeden toegang tot de studeertafels onzer eigene Godgeleerden. Stolp en Teyler intusschen deelden met *den Haag* in die verdienste, zoo dikwijls zij hunne werken voor de ontvangst openstelden van leerrijke bladeren, door vreemdelingen, *in de taal der geleerden*, geschreven en hun toevertrouwd. Zie daar eene opmerking, die ons, als bij de hand, geleidt om den *invloed van het buitenland* te beschouwen.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Gemengde herinneringen omtrent de betrekking tusschen de uit- en inlandsche, godgeleerde Letterkunde.

Wacht U voor het voeden van ijdelen volkstrots. Maar misken even min, door onmatige verheffing van het buitenland, de verdiensten Uwer eigene medeburgers. Zie toe, dat die wierook, aan den vreemde verspild, hun oog niet blind make voor het goede en voortreffelijke, dat ook het Vaderland, in menig opzigt, deed geboren worden, noch hunne hand, die zich uitstrekken zou om het te gebruiken, afschrikke en verlamme. Bedwing Uwe pen, dat geen bijgeloovig huldebetoon aan vreemde Afgoden bij Uwe landgenooten een' slaafschen geest van afhankelijkheid aankweeke, die hun moed en lust beneemt om op het spoor, door het eigen voorgeslacht gebaand, kloekhartig en zelfstandig voorwaarts te streven.

Dit voorschrift, waarin onbekrompene Vaderlandsliefde met den eisch der pragmatische Geschiedenis zamenstemt, is, op vele plaatsen der prijsverhandeling, al te zeer uit het oog verloren. En dit beklag geldt bijzonder wat bl.

53 en volgg. over den *voorgang van het buitenland* zeggen. Op die berigten afgaande, moeten jongelingen, die onze wetenschap beginnen te beoefenen, moeten *uitlanders*, uit zich zelve maar al te genegen om ons te verachten, zelfs van onze uitstekendste Godgeleerden zich wel uiterst geringe denkbeelden vormen. Want aan hen allen te gader wordt hier zoo vele hulde niet geboden, als aan hem, die zich (bl. 58 onder) *den eenigen Godgeleerde* genoemd ziet, aan Schleiermacher. Nog leven zij onder ons, die te Water en Muntinghe, die van Voorst, Heringa, Clarisse, Borger, Cnoop Koopmans, des Amorie van der Hoeven, H. J. Royaards, die zoo vele geleerde Predikanten van onderscheidene Kerkgemeenten, welke hunne waardige tijd- en landgenooten waren; van nabij gekend en naar verdienste gewaardeerd hebben. Zij allen mogen dan beslissen, of mijne weemoedige klagt over het onregt, aan die voortreffelijke Dooden gedaan, al, dan niet, gegrond zij.

Niet alles, wat de Schrijver ter dezer plaatse aanvoert, kan ik nagaan en toetsen. En dit is te minder noodig, daar deze *Herinneringen* reeds boven (1) aangewezen hebben, hoe vroeg, in den loop der vorige eeuw, hetgeen Ernesti's School, tot verbetering der Schrift-uitlegging en dus ook tot zuivering der leerstellingen, aanbood, ter kennis van onze landgenooten gebragt werd. En nog vroeger hadden bekwame Mannen, vooral tot Nederlands minder talrijke, Protestantsche Kerkgenootschappen behoorende, met goede, soms uitnemend goede *vertalingen* der beste Engelsche en Duitsche, *practicale* en *apologetische* werken onze Letterkunde begonnen te verrij-

(1) Zie bl. 49 vv.

ken (1). Straks bleek ons ook, welk eene weldadige uitwisseling van theologische denkbeelden tusschen het buiten- en binnenland uit de prijsvragen onzer godgeleerde Genootschappen ontstond.

Hier mogen dan, naast het vroeger gezegde, slechts eenige losse bedenkingen plaats vinden, opdat het onbepaalde en onnaauwkeurige van sommige gezegden des Schrijvers niet al te ongunstig over de onzen doe denken. Hij wil dan, heet het bl. 54, „*aantoonen, hoe men hier* „*te lande het oog gehouden heeft op de ontwikkeling van de* „*theologie buiten de grenzen; hoe men ter eene zijde geene* „*moeite gespaard heeft om de inzigten en meeningen van daar* „*herwaarts over te planten; ter andere zijde, langen, ja zeer* „*langen tijd voor buitenlandsche theologie naauwelijks eene* „*andere en meer passende benaming scheen te kennen dan* „neologie." — Geen Hekeldichter kon ligt over een achtenswaardig deel ener gansche natie, in weinige woorden, meer smaad en hoon uitstorten. De *éêne helft* zwelgt rijp en groen, wat haar van de overzijde harer grenzen wordt opgedischt, met gretige lippen in. Terwijl *de andere* het beste zelfs, dat aangeboden wordt, omdat het op vreemden bodem gewassen is, met walging en verachting van zich wijst. Men vergeve het intusschen den Schrijver dat zijne zucht om, in het maken van stoute tegenstellingen, voor geen' Karl Schwarz zelfs onder te doen, hier zijn' eigenen, veel beteren geest overmeestert. Maar bezien wij zijne uitspraak wat meer van nabij. Wat dan

(1) Wat met name de *Doopsgezinden* aangaat, vergelijke men de bijzonderheden, door den Hoogl. Siegenbeek vermeld, bij Kist en Royaards, *Arch. v. k. Gesch., inz. van Ned.* VI. 205 vv. Maar ook de *Lutherschen* en niet het laatst de *Remonstranten* verdienden hier, reeds in de eerste helft der achttiende eeuw, met eere genoemd te worden.

die eerst genoemde zijde betreft; het is bekend, dat van Hemert, Kinker en hunne *Kantiaansche* geestverwanten een' tijd lang geene moeite spaarden om *de inzigten en meeningen* van den Koningsberger Wijsgeer, van hem alleen, onder ons voort te planten (1). Maar overigens

(1) Over Paulus van Hemert spreekt de prijsverh. op vele plaatsen, over zijn *Kantianisme* bijzonder bl. 95 v. en bl. 103. Op deze laatste plaats heet het onder anderen: *„Hij was het mikpunt van talloos veel aanvallen.* — *„Nooit deed de wijsgeer in hem den Christen schade."* Vroeger was hij de *zachtmoedige* genoemd. Weinige Nederlandsche Godgeleerden verheft de Verhandelaar zoo hoog, maar niemands karakterschets is hem minder gelukt. Om zich daarvan te overtuigen vergelijke men slechts het naauwkeurige en onpartijdige verhaal van Glasius, II. 65—69; die ook de berigten, elders door mij, omtrent zijne vroegere en latere betrekking tot het Christendom, medegedeeld, vermeld en gebruikt heeft. Het volgende moge dus hier volstaan. P. v. H. was een geleerd, maar vooral zeer vernuftig Man, die, van de uiterste regter, tot de uiterste linker zijde overgegaan, nu, gelijk doorgaans het geval is, des te bitterder tegen zijne vroegere geloofsgenooten uitvoer. Predikant bij de *Hervormden* te Wijk bij Duurstede, werd hij door de strengste regtzinnigen ten hemel verheven, en door den Hoogl. Bonnet tot zijn' Opvolger gewenscht en bestemd. Maar, zoo ijverig een Voorvechter van de kerkelijke regtzinnigheid als hij toen geweest was, werd hij naderhand van het *Kantianisme.* Het scheen nu bijna, dat hij tot zijne leuze gekozen had: *Dwing ze om in te gaan.* Getuigen van die gezindheid en niet minder van zijne gansche vervreemding van het Christendom, zijn het, door hem uitgegeven *Magazijn voor de krit. Wijsg.*, hier en daar ook de *Lektuur bij het ontbijt en de theetafel.* In het laatst genoemde werk ontbreekt het niet aan plaatsen, even kwetsende voor de eerbaarheid, als voor de H. S. Met de billijkste verontwaardiging spreken daarvan de *A. Vad. Letteroeff.* voor 1805. 1. 562; hoe zeer zij ook anders gewoon waren de schriften van v. H. te prijzen. — Niets evenaarde, in dien tijd althans, de verbittering, waarmede hij de beroemdste Mannen der *Hervormde* Kerk in het stof zocht te vertreden. Algemeen kende men aan zijne hand zeker geschrift toe, dat den verdiebten naam droeg van J. A. van Loen: *Letter-. school- en kerknieuws uit het Rijk der Nacht;* waarover men het afkeurende verslag zie in het laatstgenoemde tijdschrift voor 1804. 1. 43; waar duidelijk genoeg op des auteurs persoon toegespeeld wordt. In dat geschrift is de *Gereformeerde* Kerk het Rijk der Nacht; de Hoogl. v. d. Wijnpersse heet er, zoo mijn

ken ik niemand der Nederlanders, die zoo onbepaald en onbeperkt *de denkbeelden*, die *buiten onze grenzen* voorgestaan werden, ons zocht op te dringen; wat ook hun hemelsbreed verschil schier onmogelijk gemaakt zou hebben. Zelfs de Franekersche Hoogleeraar Regenbogen deed dit niet; van wiens latere, stoutmoedige denkwijze men dit anders meer, dan van anderer voorzigtigheid, had kunnen verwachten. — Maar wie zijn toch die anderen, op wie het wel vooral gemunt zal zijn, „*welke, zeer lan*„*gen tijd, voor buitenlandsche theologie naauwelijks eene meer* „*passende benaming schenen te kennen dan* neologie?" Niet voorzeker onze Hoogleeraren, die al, wat de pers *buiten de grenzen* aan het licht bragt, dat voor het theologische vak van eenig belang was, door hunne leerlingen en lezers naar waarde zochten te doen beoordeelen. Als zij de werken van Hesz en Niemeyer, van Ernesti en Morus, van Storr en Doederlein, van Eichhorn, Griesbach en Hug, om geene anderen te noemen, niet zelden aanprezen en navolgden; dan *wisten* en gebruikten zij toch voor die buitenlandsche theologie eene *meer passende* en

---

geheugen mij niet bedriegt, *Torcularius*, de Hoogl. H. Royaards *Erythrophysis* enz. — „*Zijn aanval op* Ew. Kist *en diens* Beoefeningsleer *was zoo*„*danig, als men van geen' Wijsgeer althans verwachten zou*," zegt naar waarheid de *Bibl. v. theol. Lett.* V. 2. 851. — Zijne zoo genaamde *Zelfsverdediging tegen* G. Bonnet vindt, wegens hare bitsheid, geene mindere afkeuring in het laatst gen. Deel der *Letteroeff.* bl. 233 v. — Over zijn' strijd met Bern. Nieuhoff zie men de *Gesch. der Geld. Hoogesch.* II. 496 vv.; — maar veel meer nog, om Sepps lofredenen op v. H. regt te waarderen, de treffende gezegden van v. Oosterzee, bl. 47 volgg.

Over hem zelven en zijn' scherpzinnigen en dichterlijken Vriend Joh. Kinker zie men ook de schrijvers, aangehaald, op beider naam, in het *Verv. van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*, en bovenal M. C. van Hall, die niet slechts over K., maar ook over v. H. geraadpleegd worde.

meer vereerende *benaming*, dan *neologie*. En geen ééne onzer Protestantsche Kerkgemeenten, die niet op geleerde *Predikanten* mogt roemen, wier schriften toonden, dat zij, in billijke schatting van het buitenlandsche, zich door geen' *katheder* beschamen lieten. Terwijl een veel grooter aantal van denzelfden eerwaardigen stand, in theologische verlichting en onbekrompenheid, met hen gelijk stonden; die, al schreven zij niet over de gezegde meeningen voor het publiek, echter niet minder er over nadachten, en wat hun daarin waar en goed voorkwam, ter aanvulling en verrijking hunner eigene kundigheden, naarstig zochten aan te wenden. De Schrijver kan dus de trekken, waaruit hij het beeld onzer godgeleerde wereld of van hare grootste helft zamenstelt, alleen van sommige Predikanten, hier veelligt minder talrijk, dan in *Duitschland*, ontleend hebben, wier traagheid van geest of ongunstig levenslot hen verhinderde verder te gaan, dan de Akademie hen gebragt had. Maar moeten dezen den maatstaf geven voor het algemeene oordeel over onze Theologanten; met hetzelfde regt moogt Gij dan, den toestand der Schilderkunst in een geheel land willende schetsen, alleen op eenige kladschilders letten, die nooit Apelles of Rubbens hebben hooren noemen of hunne namen met verachting uitspreken.

Doch werden dan de Godgeleerden, die buiten onze enge grenzen leefden, door de groote meerderheid der onze, allen als over éénen kam geschoren, in hetzelfde oordeel van goedkeuring of verwerping begrepen en zamengevat? Dit zouden wij, van elders niet beter onderrigt zijnde, reeds uit de aangehaalde gezegden moeten opmaken, en nog meer bepaald uit hetgeen, aan het slot van bladz. 55, verhaald wordt, „*dat de Ned. godgeleerdheid*

„*het oog hield op het buitenland, doorgaande echter met* „*weerzin tegen de kritiek en vooral tegen* Eichhorn, Michaëlis, Vater *en* de Wette." — Van dien vermeenden *weërzin tegen de kritiek* behoeven wij hier niet te spreken. Hij bepaalde zich bij den afkeer van zulke losse, uit de lucht gegrepene onderstellingen, welke even zeer met het *historische* gezag der oorkonden, als met de *logische* wetten der innerlijke waarschijnlijkheid in strijd waren. Maar hoe kwam toch de geleerde Auteur aan het fabelachtige vermoeden om aan de goede Nederlanders *weërzin* en nog wel *gelijken weërzin* tegen de vier genoemde Geleerden op te dringen? Als die vier namen bezield waren, hoe zoude het hen bevreemden, in zulk een' zamenhang, zich, als evenknieën, naast elkander geplaatst te zien!

Zoo verre toch Eichhorn en Michaëlis van Vater en de Wette verwijderd waren; even zeer liep het oordeel der Nederlanders over hen uit één. Eichhorns *Inleiding in het Oude Test.* werd al vroeg vertolkt (1). En haar Overzetter, die zich als zoodanig noemde, en het werk met eenige korte aanmerkingen vermeerderde, was niemand anders, dan IJsbr. van Hamelsveld, die vraagbaak der regtzinnigheid (2). Door zijne tusschenkomst werd het ook in de boekerij gebragt van oudere Predikanten, welke weinig of geen Hoogduitsch lazen. — En wat den *Ridder* J. D. Michaëlis aangaat, want zoo zag ik hem niet zelden eershalve genoemd; hoe veel werd

(1) *Utrecht*, 1789, IV Deelen.

(2) Over Y. v. H. en zijne, veel omvattende geleerdheid vergelijke men het groote aantal schrijvers, die opgenoemd zijn, zoo door Glasius, II. 11—17, wiens art. zeer belangrijk is, als door het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*, op den naam.

er van zijne werken vertaald en meestal gretig onder ons ontvangen! Niet slechts zijne *Bijbel-overzetting* en *Inleiding in het Nieuwe Test.*, nevens het *Mozaïsch Regt* en diens Aanhangsel over de *Huwelijks-wetten;* maar zelfs verscheidene Stukken van zijne *Oostersche en uitlegkundige Bibliotheek*, die te veel *Kritiek* behelsde om het algemeen tot hare lezing uit te lokken (1). Zoo bezorgd betoonde men zich om toch geen der schriften van den beroemden Goettinger Hoogleeraar, welke zich maar eenigzins voor overbrenging schikten, onvertaald te laten, dat de straks genoemde van Hamelsveld ijlings in de weer was om van de *Inleiding in het Oude Testament*, welker voortzetting weldra door des Schrijvers dood verhinderd werd, het *eerste*, pas uitgekomen Deel in een Nederduitsch gewaad te kleeden (2). Uit alles blijkt dus, dat men aan onze landgenooten met meer schijn van waarheid te groote *liefde* voor Michaëlis, dan *weêrzin tegen hem* te laste zou kunnen leggen (3).

Veel minder waren zij algemeen met de gevoelens van Vater en de Wette ingenomen, wier namen men zoo onverwacht naast die van Eichhorn en Michaëlis ziet verschijnen. Schoon zij toch Vaters verdiensten jegens

---

(1) D. I, *Utr.* 1780. Men lette op dit vroege tijdstip der overbrenging. Hoe veel waarde moet toen reeds aan den naam van Michaëlis gehecht zijn, dat een Boekverkooper zich aan de uitgave wagen durfde van een uitvoerig werk, hetwelk, hoe veel goeds ook behelzende, toch nog meer te lezen gaf, dat de Ongeleerde voor zich onleesbaar moest achten!

(2) *Haarl.* 1788. Zie daarover Clarisse, *Epit. Encycl. p.* 249 *seq.* — J. D. Michaëlis stierf 1789.

(3) Geheel in strijd met het boven gezegde en, wat meer beteekent, met de historie zelve, hooren wij Sepp, bl. 245, beweren: „Eichhorn's in- „leiding op het O. V. *en die van* Michaëlis op het N. T., *beide vertaald,* „*stonden hier in kwaden reuk,*" enz.

de *Philologie* niet miskenden, rekenden zij zijne bedenkingen tegen den *Pentateuchus* minder geloofwaardig, dan de eenvoudige verhalen, welker geloofwaardigheid zij hem hoorden bestrijden. En zoo mogten zij immers denken, zonder daarom van kleingeestigen afkeer tegen de *Kritiek* verdacht te worden? De Wette, wiens latere, veel betere werken zij, in het tijdperk, waarvan sprake is, niet kennen konden, zagen zij, op zijn voetspoor, die verhalen stoutmoedig in een *historisch* of *theocratisch Epos* herscheppen (1). Duid het aan de Nederlanders niet al te euvel, dat zij in geen der vijf boeken van den Pentateuchus zulk een *Epos* lezen of ontdekken konden. Reken hun dit niet als eene hoofdzonde tegen de Kritiek toe. Want Gij zoudt *Duitschland*, waar de Wettes gevoelen, in den beginne althans, gelijke afkeuring vond, tot deelgenoot dier schuld moeten maken.

Onze betrekking tot de theologische Letterkunde in het buitenland, zoo als zij reeds vroeg, in den loop der vorige eeuw, ontstond, en tot voor weinige jaren bleef voortduren, kan, in korte en algemeene trekken, aldus worden afgeschetst. Van al het belangrijke, dat buiten onze grenzen, inzonderheid in Duitschland, het licht zag, werd door Nederlands kundige Godgeleerden veelal naauwkeurig ken-

(1) Zie Vaters gevoelen aangeduid en diens hiertoe betrekkelijke schriften aangehaald door de Wette, *Lehrb. der hist. krit. Einl. in die — Bücher des A. T.; Berl.* 1845 (laatste, door hem zelven bezorgde uitgave) *S.* 227 *f.* Aldaar, *S.* 189 *f.*, zijn eigen gevoelen openleggende, noemt hij nogmaals *den Pentateuchus het theocratisch Epos der Israëliten*, *zonder daardoor diens historischen grondslag te loochenen.* — Van deze uitgave der *Einleitung* onderscheide men wel de *zevende*, t. j. 1852, na des Schrijvers dood, in het licht verschenen; waarover Ewald vergeleken kan worden, *Jahrb. der bibl. Wiss.* IV. 1851 1852, *S.* 15 *f.*

nis genomen. Wat, in den geest van Michaëlis, Ernesti, Koppe en Griesbach, van Storr en Reinhard, zoo over de *Kritiek* der heilige Schriften, als ter opheldering van haren zin, ter verdediging van haren inhoud en ter ontwikkeling harer leeringen, over en langs den Rhijn, tot ons gebragt werd; — dit alles en wat daaraan verwant was zag zich hier gunstig aangenomen, ijverig gebruikt en met onze eigene Godgeleerdheid in verband gebragt. Ook wat het *Rationalisme* van vroeger of later kleur, in de schriften zijner beroemdste en geleerdste Woordvoerders, verkondigde, werd hier doorgaans spoediger, dan in *Engeland* en *Frankrijk*, bekend en aangekondigd. Maar de godsdienstigheid, de eerbied voor den Bijbel, het diep gevestigde, bijna natuurlijke *Supranaturalisme* van onzen landaard deed het meer afkeuring en weêrlegging vinden, dan wel toejuiching en navolging. Wat evenwel onze Geleerden niet weêrhield het goud, dat ook daarin onder den minderen erts verscholen lag, naarstig op te delven en ter versiering van hun gebouw te gebruiken. Getuige voor de waarheid dezer schets is meest alles, wat onze pers te lezen gaf, wat onze katheders en kansels hooren deden, wat de herinnering der meer bejaarden hun te binnen brengt. — Zoo zeer houd ik mij van de getrouwheid dezer schets overtuigd, dat ik mij eenigermate vleijen durf, dat zelfs de eerw. Sepp, aan wiens waarheidsliefde ik geen oogenblik twijfel, haar niet onjuist zal kunnen achten.

Niets neem ik terug van het boven, ter eere van hen gezegde, die, in vroeger' tijd, toen het *Fransch*, *Engelsch* en *Duitsch* nog minder algemeen onder ons gelezen werd, daaruit de beste, theologische werken zorgvuldig en naauw-

keurig in het *Nederduitsch* overbragten. Maar wij moeten echter met den zoo even genoemden Sehrijver geheel instemmen, als hij, aan het slot dezer afdeeling, bl. 63, juist en treffend zegt, „*dat het heir van vertalingen niet* „*onbepaald met lofspraak en welkomstgroet ontvangen wor-* „*den mag.*" Voorzeker, als die vertalingen zulke boeken, welke ons weinig of niet verder brengen, en door de overzetting vooral niet beter worden, onder ons doen uitventen; zoo kan men er niet te ongunstig over oordeelen. Ieder, die zulk vertalen ontraadt, bewijst onzer theologisehe Letterkunde een' dankenswaardigen dienst.

Maar hier moeten wij op een geheel bijzonder versehijnsel aan onzen letterkundigen, met name *theologischen* hemel opmerkzaam maken, dat nergens elders in die mate zich vertoont of in het oog valt. Tot den jongsten tijd toe namelijk, werden steeds niet weinige, uitlandsehe schriften in dier voege door Nederlandsehe Geleerden overgebragt, dat zij, bij die overbrenging, eene eigene waarde erlangden, die ze verre boven het oorspronkelijke verhief. Die meerdere waarde ontvingen zij op verschillende wijze; of door verbetering en omwerking van den tekst zelven, of door diens vermeerdering met korte aanmerkingen en noten, of ook door meer uitvoerige, niet zelden belangrijke bijvoegsels, waarmede zij zieh aangevuld en verrijkt zagen. Somwijlen verkregen zij zelfs, onder de hand onzer landgenooten, eene bijkans nieuwe gedaante, waarin de eerste naauwelijks meer te herkennen was. Eenige werken van dien aard heeft de prijsverhandeling hier en daar vermeld. Maar het doel dezer *Herinneringen* brengt mede de aandacht van jeugdige Letterminnaars, vooral die van onze studie, meer opzettelijk

bij dit verschijnsel te bepalen; opdat zij zich niet met een minder goed of althans minder volledig oorspronkelijk werk behelpen, maar liever het betere raadplegen, dat hun nu de eigene moedertaal aanbiedt.

Wil men een en ander voorbeeld ter opheldering van het gezegde; zie daar eerst een uit den ouderen tijd. D'Arvieux, *reize naar de legerplaats van den grooten Emir*, ontleent zijne hoogste waarde uit de doorgeleerde aanmerkingen van den Dordschen Predikant Ger. Kuipers; waaruit, gelijk v. d. Palm ergens zegt, meer te leeren is van de Oostersche en bijbelsche zeden en gebruiken, dan uit vele grootere werken (1). — Belangrijk zijn de voorschriften over de *Welsprekendheid, bijzonder van den kansel*, eertijds door Fénélon in het Fransch, later door Ewald in het Duitsch gegeven. Maar hoe kwalijk zoudt Gij, Nederlander! met Uw belang te rade gaan, zoo Ge, U daarmede vergenoegende, de schatten van wetenschap en leering ongebruikt liet, met welke Schrant des eersten, Clarisse vooral des laatsten geschrift verrijkt heeft (2)!

---

(1) *Utrecht*, 1780. 8. Zie Clar. *Epit. Enc.* p. 387; maar vooral Dr G. D. J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, II. 601 vv., waar men van den geleerden Gerard Knipers († 1815) een hoogst belangrijk levensberigt en, bl. 608, het boven, ter eere zijner bewerking van d'Arvienx, gezegde meer dan bevestigd vindt. Vergel. Glasius, II. 317 volgg. en bovenal v. d. Palm, *Salomo*, 2de druk, II. 161, waar de lofspraak nog sterker luidt, dan ik haar boven uit het gehengen wedergaf.

(2) Het stuk van Fénélon is door den Hoogl. J. M. Schrant, wiens aanteekeningen te regt door Sepp, bl. 277, *leerrijk*, door Clar. *Ep. Enc.*, p. 77, *uitmuntend* genoemd worden, in onze taal uitgegeven, *Bommel*, 1817 en andermaal 1829. 8.

Aangaande Ewalds *Voorlezingen over de uiterl. Kanselwelsprekendheid*, door Cl. (*Nieuwe* verbet. nitg. Arnh. 1839.) is opzettelijk gesproken in *Mem.* Clar., vooral p. 79. 97 sq. 295—299. Sepp noemt ze, met een woord,

Niet geringer waren de verdiensten, die de laatst genoemde Hoogleeraar zich eerst verwierf jegens Paley's *natuurlijke Godgeleerdheid;* daarna jegens Helons *bedevaart naar Jeruzalem* van den Berlijnschen Consistoriaal-Raad Friedr. Strauss. Want door hetgeen hij er tusschen en achter voegde zagen zich beiden als in een nieuw en schooner gewaad gekleed. Welk een geluk zou het zijn, durfde ik hopen, dat hetgeen ik eertijds tot lof en aanprijzing van beider Nederduitsche uitgave gezegd heb (1), wat men hier geheel herhaald achte, ze op veler studeertafel en in veler handen bragte! Want, zoo als wij nu deze twee werken bezitten mogen, is het eerste even nuttig om ons geloof aan God te versterken, als het andere

---

bl. 61. Doch het deed mij veel genoegen te zien, dat zij elders, bl. 278, ook van zijne zijde uitnemenden en dubbel verdienden lof ontvangen.

(1) Over Paley's veel verrijkte *Nat. Godgel.* (*Amst.* 1810) door Sepp, bl. 61, met lof vermeld, zie men *Mem.* Clar. p. 69 sq.; waar men ook over het oorspronkelijke werk eenige bijzonderheden aantreft. Van diens latere uitgaven, in onderscheidene talen, heeft Cl. zelf naauwkeurige aanwijzing gegeven, in zoo verre het toen geschieden kon, *Epit. Enc. th.* p. 411. Maar veel was hier nu nog bij te voegen. B. v. Dr H. Hauff heeft het werk in het Duitsch gegeven (*Stuttg.* en *Tüb.* 1837, gr. 8vo) met aanmerkk. en toevoegsels van Lord Brougham en Ch. Bell. De eerstgenoemde, vermaarde Staatsman gaf zijn *Discourse of nat. Theol*, Lond. 1835, gr. 8vo, ter inleiding op Paley. Zie over dat *Discourse* van Brougham den beroemden F. E. Beneke, in de *A. Hall. L. Z.*, *Oct.* 1836, N° 189. Van Paley zelven heb ik voor mij liggen eene Eng. uitgave, met zijne levensbeschrijving en portret, *Lond.* 1824, welke ten minste de *zeventiende* is.

Over *Helons bedev. naar Jeruz.* is door mij gesproken in de gezegde *Memor.* p. 254 sqq.; waar ook anderer beoordeelingen, die de hooge waarde der aanteekk. doen kennen, vermeld worden. Bij het daar gezegde voeg ik nu, dat Dr N. Beets niet slechts in 1844 eene *tweede*, maar ook, *Amst.* 1860, eene *derde* uitgave bezorgd heeft. Zij bevat nu, in één Deel van zeer matigen prijs, alles, wat in de IV stukken der eerste Nederl. uitgave gevonden werd, met eenige noten van Dr N. B. vermeerderd.

om ons met de *Israëlitische Oudheid* en zoo met den zin van vele *Bijbelplaatsen* van naderbij bekend te maken.

Niet minder dankenswaard is de hoogst naauwkeurige zorg, door Heringa E.z. te koste gelegd ter verbetering en aanvulling van Bergens bekende *Gedenkwaardigheden uit het leven* van J. C., en van Seilers *Bijbelsche Uitlegkunde* (1). — De naam van mijn' Utrechtschen Ambtgenoot en van het laatst gemelde, door hem bewerkte boek brengt mij het *Bijbelsch Huisboek* voor den geest, dat door den Delftschen Predikant J. Scheidius begonnen, doch, na diens vroegtijdigen dood, door Heringa's oudsten leerling, den Dordschen Predikant C. W. Stronck, zoo gelukkig voortgezet en voltooid is. Dit *Huisboek* toch, dat nu nog door den Evangeliedienaar met niet minder vrucht, bij zijne *Bijbeloefeningen* over het O. T., geraadpleegd zal worden, dan het door mij en vele anderen gebruikt is; dit *Huisboek*, zeg ik, was, naar den aanleg en althans in den beginne, eene vrije navolging van J. F. Ostervald, *Sleutel des Bijbels* (2). Maar het is gaandewegs zoo geheel een ander werk geworden, dat men, zonder de uitdrukkelijke aanwijzing van Scheidius zelven,

(1) Aan Bergens *Gedenkw.* had zich eerst Muntinghe verdienstelijk gemaakt. Sepp noemt, op bl. 60, het boek onder *de belangrijke produkten* (voortbrengselen) *der vertalingszucht.* Maar geen enkel woord van alles, waardoor Heringa eerst het gemaakt heeft tot hetgeen het nu is, en voor duizenden tot zegen heeft doen strekken. — Niet slechts ééne, maar vier *Nederl.* uitgaven bestaan er van, de laatste, *Leiden*, 1819. — Over het laatst genoemde, door H. E.z. bewerkte boek (*Leid.* 1804) raadplege en vergelijke men twee zeer lezenswaardige verslagen, in den *Rec. o. d. Recc.* I. bl. 1 vv. en in de *Bibl. v th. Lett.* IV. 1. 389 vv. *. Het eerste is van Cl. en opent het gezegde Maandwerk. — Hoogst dubbelzinnigen lof ontvangt het boek op bl. 60 der prijsverh.

(2) Zie vooral de *A. Vad. Letteroeff.* voor 1801. 1. 429 v. *.

in de latere Deelen ten minste, de hand van den Franschen Schrijver naauwelijks meer zou hebben kunnen herkennen. — Dit werk, in VII Deelen, 1801—1817, uitgegeven, omvat, met zijne stichtelijke en letterkundige aanmerkingen, het geheele O. T. Goedkeurend waren diens beoordeelingen in al onze vaderlandsche tijdschriften; vereerend was de lof, door onze voortreffelijkste Godgeleerden en Taalkenners in hunne schriften er aan gegeven (1).

Naast dit *Bijbelsch Huisboek* vermelden wij hier een viertal belangrijke werken, aan de verdediging van hetgeen de *Bijbel* ons leert gewijd, die almede binnen onze grenspalen aanzienlijke vermeerdering ontvingen. Eerst noem ik, niet zonder ingenomenheid, Reinhards *Proeve over het plan, hetwelk de Stichter des Christendoms tot heil der wereld ontwierp*, met zeer lezenswaardige aanteekeningen voorzien, en ook op andere wijzen voor ons bruikbaarder gemaakt, door den even godvruchtigen, als kundigen Amsterdamschen Kerkleeraar J. L. Wolterbeek (2). Ieder

(1) Van dit laatste mogt de, even zedige, als geleerde Stronck, in de voorrede voor het laatste Deel, naar waarheid, spreken. — De waarde van zijne letterkundige opmerkingen hoorde ik zelf eertijds door den grooten Muntinghe verheffen. — Met het plan van den Heer Sepp schijnt het niet overeengekomen te zijn, van deze uitnemende vrucht der Nederlandsche geleerdheid ergens melding te maken. Dan men raadplege er vooral over Cl. in den *R. o. d. Recc.* I. 557 vv. en de *Bibl. v. theol. Lett.* III. 2. 674 vv. — Zie ook Heringa E.z., *kerk. Raadgever*, D. I, bl. 120 v. — Over Stronck zelven († 1853) kan men de *Gesch. der Geld. Hoogeschool*, II. 419. 531 en 542, nazien, maar raadplege men vooral D[r] G. D. J. Schotel, *Handd.* — *Nederl. Letterk.*, 1853, bl. 171—181. Dan bijna had ik verzuimd ook hier Glasius te noemen, die almede, III. 398 vv., lezenswaardige berigten mededeelt.

(2) *Amst.* 1806. 8. — Hoe verdienstelijk Wolterbeek zich aan dit

leze dit boek, wie zich overtuigen wil, dat die *Stichter* nog iets meer was en nog iets grooters bedoelde, dan de wijsheid onzer dagen gelooven wil! — Veel grootere verandering, ja, geheele omwerking, gelukkig tot zijn voordeel, onderging het *Entwurf einer Apologetik der Christl. Rel.* van een' mijner meest geliefkoosde Schrijvers, den Kielschen Hoogleeraar G. S. Francke. Immers de vernuftige Goudsche Predikant J. H. Krom ontleende er grootendeels de stoffe uit voor het leerrijke boek, dat hij noemde: *Mijne gronden voor het Christendom herzien en op nieuw bevestigd* (1). Al hebt Gij, gelijk mijn geval was, U niet zonder vrucht het bondige betoog van Francke zelven eigen gemaakt; uit hetgeen Krom, tot diens uitbreiding en ontwikkeling, gezegd heeft zal Uw geloof nieuw en overvloediger voedsel ontvangen. — Mag ik nog een derde geschrift vermelden, dat, ofschoon op anderen leest geschoeid, dezelfde heilige zaak verdedigt, en gelijk de straks genoemden, op onzen bodem een ruimer en rijker kleed verkregen heeft? Het zij dat van David Bogue, door hem in het Engelsch geschreven, doch weldra in het Fransch en Duitsch, in het Italiaansch zelfs, overgebragt. Bezat nu onze taal daarvan alleen de naauwkeurige vertaling, door den kundigen Cramer von Baumgarten vervaardigd, en door Mun-

werk van den grooten Reinhard gemaakt heeft, blijkt onder anderen uit het verslag, door Cl. gegeven, in den *Rec. o. d. Recc.* III. 291 vv., waar men ook andere beoordeelingen onzer vad. tijdschriften aangehaald vindt. *.

(1) *Arnh.* 1823. 8. — Het oorspronkelijk vertoog van Francke was verschenen te *Altona*, 1817. 8. Over diens bewerking door Krom verdienen de uitvoerige verslagen geraadpleegd te worden, door D. C. gegeven in de *Bijdr. -- godgel. Wet.* XI. 2. 657 vv., en door Cl. in den *Rec. o. d. Recc.* XVI. 1. 628 vv. Beider oordeel is * *.

tinghe aangeprezen; ook in die gedaante zou het verdienen gelezen te worden, doch kon hier niet onder de uitlandsche werken geteld worden, die door de onzen aanmerkelijk verrijkt zijn. Maar de groote Dichter Da Costa leide ook aan dit gebouw zijne krachtige hand, en gaf het nu tot opschrift: Bogue's *proeve over het godd. gezag* enz. *der Christ. godsdienst, deels overgezet, deels omgewerkt* (1). Niet alles, wat Bogue en Da Costa aanvoeren, moge even veel kracht en klem hebben; verre het meeste althans, door beide die edele Mannen voorgedragen, is zóo krachtig en klemmende, dat het in de ziel van den waarheidzoekenden lezer nagels en prikkelen zal achterlaten. Zoo ging het mij ten minste.

Van gansch anderen aard, maar, toch van dezelfde hoofdstrekking is het beroemde, op vele plaatsen bijkans dichterlijke werk: *Le genie du Christianisme*, waardoor de welsprekende Burggraaf de Chateaubriand Frankrijk het Christendom, uit een *aesthetisch* oogpunt, zocht te doen waarderen. Jammer maar, dat hij zoo menigwerf de zuiver evangelische leeringen op ééne lijn plaatst en vereenzelvigt met hetgeen de *Roomsche Kerk* er bijgevoegd of er voor in plaats gesteld heeft. Dit hoofdgebrek nu en andere gebreken zocht de ijverige van Kampen te verhelpen, toen hij onder den titel: *Schoonheden des Christendoms* (2),

---

(1) *Amst.* 1854, *uitgegeven door de Vereen. ter bevord. van Christ. lectuur*, 324 bl. 8vo. De vroegere, nog altijd zeer bruikbare vertaling van Cr. v. B. was, in II Stukken, nu door Da Costa vereenigd, uitgegeven, *Gron.* 1816. Zeer lezenswaardige berigten over Bogue zelven en dit zijn geschrift geeft Da Costa's uitvoerige voorrede vóór zijne uitgave. — Opmerkelijk is het, dat Bogues vertoog in het Italiaansch door een' Napelschen Bisschop overgebragt werd. Zie Clar. *Ep. Encycl.* p. 231.

(2) *Haarlem*, 1809, II Deelen, en andermaal *Amst.* 1831. — V. Kam-

ons eene, tweemaal uitgegevene *vertaling* schonk, die veel meer geeft, dan dat woord zou doen vermoeden. Want, wat er ook in dit Nederlandsche stuk te wenschen overblijft; men moet toch, met den Hoogleeraar Sam. Muller, wiens woorden wij overnemen, „*de rijke kennis, de „groote belezenheid, de schoonheid van voorstelling en de vu„rige ingenomenheid met de Christelijke godsdienst waarderen, „welke* v. K. *in de veelvuldige veranderingen, bijvoegsels en „geheel nieuwe hoofdstukken ten toon spreidt, waarmede hij „hetzelve verrijkt heeft* (1)." — Ja, wel te regt hoorden wij Muller van Kampens *vurige ingenomenheid met het Christendom* vermelden, die hem aan de verrijking van een geschrift, tot diens eere ontworpen, zoo veel moeite en tijd te koste deed leggen. En dit mag almede van de drie andere Nederlanders getuigd worden, welke wij met gelukkigen uitslag, zich beijveren zagen om bij voorkeur, elders geborene *apologetische* vertoogen voor ons verstand en hart vruchtbaar te maken. Wij zagen dan hier weder de *godsdienstliefde*, onzen landaard zoo zeer, als eenige andere karaktertrek, eigen, kennelijk en tref-

---

pen ondernam deze taak naar aanleiding van eenen, door Bilderdijk geuiten wensch.

(1) Zie de *Levens- en karakterschets* van N. G. v. K., bl. 51; waar de onpartijdige Levensbeschrijver ook de gebreken, die van Kampens voortreffelijken arbeid aankleven, geenszins ontveinst of verbloemt. Vergel. ook over den eersten druk de *Bibl. v. theol. Letterk.* VIII. 2. 842 vv. en IX. 2. 758 vv., als mede *A. V. Letteroeff.* 1810. 1. 487; over den tweede, de *Godg. Bijdr.* VI. 2. 492 vv. — Over het oorspronkelijke, Fransche werk handelt Villemain, *la Tribune moderne*, I. *Vie de Chateaubriand* (*Par.* 1858), p. 76 en vooral p. 92 *suiv*

Het is jammer, dat het plan van den Verhandelaar niet medebragt van de groote verbeteringen, welke de vier laatst genoemde apologetische werken aan *Nederland* te danken hadden, ergens eenige melding te maken.

fend in hunne edele pogingen doorstralen. Doch dit in het voorbijgaan.

Niet ligt mogt Engeland, Frankrijk of Duitschland een' Godgeleerde aanschouwen, voor wien, in oorspronkelijkheid van geest, van luim en vernuft, onze Wilhelm Broes moest onderdoen. En hij intusschen rekende het niet beneden zich, bij het vervaardigen zijner *Breede tekstenrol*, waaraan zoo menig Prediker heilzame wenken te danken had, den Engelschman Enfield tot voorbeeld te nemen (1).

Ik schroom, bij deze opgave, de grenzen onzer eigene wetenschap, die zelve haar zoo ruime stoffe aanbiedt, verre te overschrijden. Maar zulk een buitentred kan mij naauwelijks te laste gelegd worden, als wij nog met een woord de overrijke *aanteekeningen* vermelden van den Groninger Hoogleeraar en Taalkenner B. H. Lulofs, op Blairs *lessen over de Redekunst en fraaije Letteren* (2). Reeds zoo, als deze *Lectures on Rhetorik* door den beroemden Edinburger Hoogleeraar Hugh Blair zelven uitgegeven waren, boden zij den Schrijver en Redenaar een der uitnemendste hulpmiddelen aan, ter vorming van zijn' smaak en stijl. Gretig werd dan ook door onze landgenooten hare naauwkeurige vertaling van den geleerden H. Bosscha aangenomen. Maar de uitvoerige *aanteeke-*

(1) Dit verklaart hij zelf in de eerste voorrede. Vergel. zijn levensberigt door Prof. van Hengel, *Handl. — Nederl. Letterkunde*, voor 1858, bl. 116.

(2) In III Deelen, *Gron.* 1832—1837. Dit was de derde Nederlandsche uitgave. De beide uitgaven van H. B. waren verschenen *Dev.* 1788 en *Utr.* 1815. — Van het raadplegen van Blair en Lulofs late zich niemand afschrikken door de scherpe aanmerkingen in den *Gids*, 1838, N° 10 en 11, bl. 512 vv.

ningen van Lulofs, welke een' schat van allerlei geleerdheid bevatten, maken het werk, bijzonder ook voor den aanstaanden Prediker, dubbel belangrijk en lezenswaardig.

Zie daar een' uitstap, wel niet met de uitspraken der prijsverhandeling, maar des te meer met het onderwerp, door haar, bl. 53—63, behandeld, in naauw verband staande. Spreekt toch het opschrift ter eerst genoemde plaats van den *voorgang van het buitenland;* de eer onzer eigene, gewijde Letterkunde vorderde van ons, meenden wij, haar' weldadigen invloed op niet weinige der beroemdste gewrochten van dat zelfde *buitenland,* in eenige voorbeelden aan te wijzen. Slechts enkele voorbeelden zijn het, voor vele en velerlei aanvulling en vermeerdering vatbaar. Terwijl de vroegere beschouwing der Nederlandsche *Genootschappen* ons nog van eene andere zijde deed opmerken, dat onze landzaten zoo wel *gaven,* als *ontvingen.*

Maar nu moet hier nog één punt aangeroerd worden, opzettelijk voor het slot van dit Hoofdstuk bewaard. Een punt, hetwelk de Schrijver sterk doet uitkomen, als bewijs, dat de uitheemsche Theologie door de onze niet genoeg gekend, of ten minste niet naar verdienste gewaardeerd werd. Schleiermacher inzonderheid is door Nederland miskend, althans niet zoo gehuldigd, als *dien eenigen Godgeleerde* toekwam. Van die schuld ziet zich *Groningen* wel eenigzins, schoon niet geheel, vrijgepleit (1);

(1) „*Ook daar hebben later de naam en de schriften van* Schleierm. *nog* „*al iets van hunne gunstige reputatie moeten verliezen.*" Bl. 58 onder. Het is dezelfde plaats, waar hij ook als *die eenige Godgeleerde* gehuldigd wordt.

maar met verdubbelde zwaarte valt zij op het hoofd van JOANNES CLARISSE. Het voorbeeld kan men *gelukkig*, doch met niet minder regt *ongelukkig* gekozen noemen. *Gelukkig*, zoo het slechts te doen was om de vaderlandsche Godgeleerden te vernederen. Want niemand hunner was wel meer belezen, noch had van hetgeen de theologische pers van het geletterde *Europa* aan het licht bragt naauwkeuriger en meer uitgebreide kennis. De Heer Sepp zelf doet elders (bl. 92) aan zijne veelzijdige geleerdheid eene zoo onbekrompene hulde, als schaars iemand zijner landgenooten van hem ten deele valt. En indien nu Clarisse zelfs zich hier zoo misgreep; wat moet men dan van zijne landgenooten denken? — Maar hoogst *ongelukkig* is het voorbeeld in het oog van hem gekozen, die met Boileau het *ware* alleen *schoon* en *beminnelijk* acht.

Geen één gezegde toch van den *Leidschen* omtrent den *Berlijnschen* Geleerde vinden wij door den Heer Sepp aangevoerd, dat niet met de verklaringen der meest bevoegde *Duitschers* overeenstemt, en door een tal van plaatsen uit zijne eigene schriften bevestigd kan worden. Cl. zeide, in de eerste uitgave zijner *Epit. Encycl. theol.*, *dat* Schleierm. *somwijlen eenigzins overhelde tot het Rationalismus, en eerst het stelsel van* Schelling, *later dat van* Hegel *begunstigde* (1). En in de latere uitgave der *Encycl.* ontving het eerste lid van dit gezegde nog eenige wijziging; zoodat het nu luidde, dat Schl. somwijlen eenigzins tot het Rationalismus *scheen* over te hellen. Eene geheel overbodige verzachting! Men leze slechts, om hier

(1) Om in den *tekst* niet buiten noodzaak *Latijn* te plaatsen, breng ik Clarisses, door Sepp aangevoerde gezegden naauwkeurig in onze moedertaal over.

niets anders te noemen, den brief door den Berlijnschen Geleerde, toen hij de tweede uitgave zijner *Glaubenslehre* gereed maakte, daarover aan Lücke geschreven, en in de *Studien u. Kritiken* geplaatst (1). Want, hoe groote verdiensten hij ook, door de bestrijding van het *grovere* Rationalismus van zijnen tijd, zich verworven had en bleef verwerven; daar en elders leide hij zelf eene denkwijze aan den dag, die onzen landgenoot het volste regt gaf om zoo te spreken, als hij eerst gedaan had.

Maar zelfs die onnoodige verzachting van het gezegde verschoont Clar. niet in de oogen van den *Beoordeelaar*. „*Mij dunkt*," verklaart deze, „*dat noch de sterke, noch de* „*verzachte formule eenig regt aan* Schleierm. *wedervaren* „*laat*." En van waar nu dit vermeende onregt? Aldus luidt het antwoord van den Heer Sepp: „*Ik weet niet* „*beter de weinig eervolle plaats, welke de groote Duitsche* „*denker in dit werk van onzen landgenoot beslaat, te ver-* „*klaren, dan uit de gissing, dat* Cl. *in* Schleierm. *een* „pantheist *zag en vreesde*." — Zonderling en onverwacht volgt nu op deze *pragmatische* gissing de schertsende uitroep: „*Vertoornt u niet leerlingen en vrienden des hoogge-* „*leerden; de bewijsstukken leg ik U voor*." — Indien in deze gezegden iets ware, dat hen *vertoornen* kon; het zou dit zijn, dat den Man, die hun onvergetelijk is, met zulk eene schijnbare spotternij de ambtstitel van *hooggeleerde* gegeven wordt; in dezelfde zinsnede, die hem het schampere verwijt doet ondergaan, dat hij veelligt eerst tusschen de eerste en tweede uitgave zijner *Encyclopaedie*, 1832—

---

(1) Ik bedoel bijzonder zijn' tweeden brief, in dat tijdschrift voor 1829, bl. 481 volgg., get. Dr Schl. *üb. seine Glaubenslehre*. Vergel. den eersten brief, *aldaar* voorafgaande, bl. 255 volgg.

1835, *naauwkeuriger kennis met* Schleierm. *gemaakt heeft.* Maar geen toorn beziele U, leerlingen van Clarisse! maar veeleer medelijden met den Schrijver, wiens waarheidsliefde en schranderheid hier en elders, door onmatige bewondering van *Duitschland* en den *grooten Duitschen Denker* jammerlijk verblind werd. Zoo verblind, dat hij zich niet ontzag een' der scherpzinnigste *Nederlandsche Denkers* der bespotting prijs te geven! — Maar nu worden ons de *bewijsstukken voorgelegd;* voor de stelling namelijk, *dat* Cl. *in* Schleierm. *een' pantheist zag en vreesde.* De hoofdrol onder die bewijsstukken wordt aan eene plaats van het genoemde werk (1) toegewezen, waar het zeer ernstig tegen het *Pantheïsme* waarschuwt. En het verblijdt ons die waarschuwing op zich zelve door S. goedgekeurd te zien. Maar geheel anders is het gesteld met hetgeen er door Cl. bijgevoegd wordt, *dat* Schleiermacher *en* Daub *nu en dan zoo geschreven hebben, dat zij, naar de meening der meesten, een gevoelen aan den dag leiden, hetwelk aan die verderfelijke leer niet geheel vreemd was* (2). De Heidelbergsche Hoogleeraar Carl Daub, geboren te Kassel in 1765, mogt met dien van *Berlijn* hier *in éénen adem genoemd worden*, omdat beiden, op hoe verschillende wijze dan ook, aan het *Pantheïsme*, waarvan gesproken werd, niet vreemd waren. En daaruit kon geenszins beider gelijkstelling in andere opzigten afgeleid worden (3).

---

(1) *Ep. Encycl. ed.* 2, p. 414, *notâ* 15.

(2) De Latijnsche woorden luiden aldus: „*Ita subinde scripserunt* (Schl. „*et* D.), *ut plerisque viderentur animum prodere, ab istâ pestiferâ et causae* „*virtutis infestissimâ et fatalismum inducente doctrinâ, non magnopere alie-* „*num.*" — Het is toch eene drukfout, als men in de prijsverhand. leest: *magnopere non alienum.*

(3) Omtrent D. zie men belangrijke bijzonderheden in het, voor Duitschlands jongste letterkundige geschiedenis hoogst belangrijke werk van von

Doch den hartstogtelijken Bewonderaar van *den eenigen Godgeleerde* schijnt het te ergeren, dat er iemands naam, al is het dan ook van een' beroemden Duitscher, naast den zijne geplaatst wordt. Maar bovenal mishaagt hem het gezegde zelf. „*Waarlijk schraal*," roept hij uit, „*al* „*te schraal, en eenzijdig ook, hoe voorzigtig de uitdrukkin*-„*gen gekozen zijn.*" — Niet genoeg kan ik over dien uitroep der bewondering mij verwonderen, als ik naga, hoe gematigd en verschoonend Clarisses woorden luiden. Zij doen zelfs geenerlei stellige uitspraak, maar duiden slechts aan, wat de meesten omtrent 's Wijsgeers gevoelens dachten. Ligt begrijpen wij, dat het aan zijne menigvuldige vereerders in *Pruisens hoofdstad*, waar hij leerde en werkte, grootelijks mishagen moest, dat onlangs de Rostocksche Hoogleeraar Philippi in hem en in zijne geloofsleer niets wilde zien, dan de *verbindtenis van een ziekelijk Zinzendorffsch Mysticismus met Spinozistisch Pantheïsmus* (1). Zie daar een gezegde, dat niet van eenzijdigheid en onbillijkheid vrijgepleit kan worden. Maar, als wij den geleerden Sepp, in eene door den achtbaren Teyler bekroonde verhandeling, onzen landgenoot eene zoo uiterst bescheidene, bijna te schroomvallige verklaring euvel hooren duiden, dan mogen wij op onze beurt wel uitroepen: „*In* „*het* canonizeren *van den* grooten Duitschen Denker *wil* „*Nederland Berlijn zelfs de loef afsteken*" (2).

Reichlin-Meldegg: H. E. G. Paulus *u. seine Zeit* (*Stuttg.* 1853) II. 24. 25 en elders.

(1) Zie daarover D[r] Schlottmann, in Hollenberg's *Zeitschr. f. christl. Wissensch. u. s. w.* October 1861, S. 369 ff.

(2) Een' der eerste rangen onder zijne *Panegyrici* verdient de Hoogl. W. Gasz, wiens uitvoerige lofrede op hem (niet naar de volgorde der letters geplaatst) het XIIIde Deel besluit van Herzogs *Real-Encyclopädie*, bl. 741—784.

Immers de verschoonende behoedzaamheid, waarmede Cl. Schleiermachers overhelling tot het Pantheïsme aanroert, valt dan eerst duidelijk in ieders oog, als wij daarmede de veel stelliger uitspraken van diens beroemdste landgenooten vergelijken. Sepp wil *ons bewijsstukken voorleggen* ter staving van het vermeende onregt, door den *Leidschen* Geleerde dien van *Berlijn* aangedaan. Zie hier dan eenige *bewijsstukken*, die toonen, hoe jammerlijk (zachter kan ik het niet uitdrukken) de Verhandelaar zelf zich vergist heeft. Hase dan prijst Schl. zeer, doch zegt tevens: „*Seine Frömmigkeit galt dem Universum, das erst* „*in der Entwickelung seines eignen kirchlichen Lebens christ-* „*liche Attribute annahm* (1)." — Hooren wij na dezen Kerkhistorie-schrijver een' en ander spreken, die de lotgevallen der Wijsbegeerte en harer beoefenaars te boek gesteld hebben. Krug voegde, t. j. 1828, bij de onbekrompene erkentenis zijner verdiensten deze getuigenis: „*Zijn eigen philosophisch stelsel heeft hij tot nog toe in eene* „*soort van halfdonker gehouden, waaruit hier en daar eene* „pantheïstische *beschouwing der dingen aan het licht schijnt* „*te komen, die hij, in zijne Dogmatiek, op eene eigene wijze* „*heeft weten te verbinden* (2). — Maar nog opmerkelijker en bepaalder is de verklaring van een' anderen Vereerder van den Pruisischen Wijsgeer en Godgeleerde. Ik bedoel den even naauwkeurigen, als onpartijdigen Ernst Reinhold, die over zijne *Reden über die Religion* zich aldus uitlaat: „*De derde uitgave van* 1821 *heeft bij iedere* Rede

(1) *Kirchengeschichte*, 7te Aufl. S. 581.

(2) *Allg. Handwörterb. der philos. Wissensch.* III. 551. Ook in de latere *bijvoegsels* heeft Krug deze verklaring niet veranderd. Hij oordeelde dus, dat zelfs Schl.'s *Dogmatiek* de *pantheïstische* en *Christelijke* denkbeelden zocht te verbinden.

„ophelderingen gevoegd, die, eene veranderde rigting van des „Schrijvers gevoelens aanduidende, daartoe inzonderheid strek„ken om het koene en paradoxe van vele stellingen te ver„zachten, de pantheïstische strekking van het geheel te be„mantelen, en diens werkelijke overeenstemming met zijne, in „dat jaar voor het eerst verschenene Dogmatiek te bewij„zen (1)." Opmerkelijk noemde ik vooral deze aanwijzing van Reinhold, om de juistheid, waarmede zij ons de betrekking tusschen Schleiermachers *wijsgeerig* en *godgeleerd* werk doet kennen. — Herm. Ulrici (2) noemt hem in éénen adem met Chr. Friedr. Krause, den bekenden voorstander van het *Panentheïsme*, als zijnde beiden aan Schellings stelsel verwant; doch zoo, dat zij het gemeenschappelijk beginsel zelfstandig en op eene tegenovergestelde wijze ontwikkelden.

Ik schroom, ter bevestiging van iets, dat waarlijk geene gegronde tegenspraak toelaat, nog meerdere getuigenissen bij te brengen. Anders zoude ik almede de stemmen doen hooren, om deze slechts te noemen, van Heinr. Schmid (3), van Julius Schaller (4) en van C. A. Auberlen (5). Alle waren of zijn zij hoogschatters,

(1) Zie zijn *Lehrb. der Geschichte der Philosophie. 3te Aufl. Jen.* 1849, *S.* 630 in de noot. Vergel. zijn vroeger werk: *Handbuch der allg. Gesch. der Philos. IIter Th. 2ter Hälfte; Goth.* 1830, *S.* 387. Daar worden Schl.'s gevoelens, zoo als zij uitgedrukt zijn, ook in de derde uitg. der *Reden über die Relig.*, gezegd *„etwas getrübt durch Hinneigung zum Geiste „des Pantheïsmus."*

(2) *Geschichte u. Kritik der Principien der neueren Philos., Leipz.* 1845, *S.* 618. (Ook onder den titel: *Das Grundprincip der Philos. 1ster Th.*)

(3) *Ueber* Schl.'s *Glaubenslehre mit Beziehung auf die Reden üb. die Relig.* (*Leipz.* 1835), *S.* 9 ff.

(4) *Vorlesungen üb.* Schl. (*Halle*, 1844), bijzonder *S.* 40 ff.

(5) Schleierm. *Ein Charakterbild* (*Bas.* 1859), *S.* 16 ff. — Wil men

sommige zelfs bewonderaars van den *Berlijner* Godgeleerde. Maar allen erkennen zij zoo onverbloemd de verwantschap zijner leere aan het *Pantheïsme*, dat, indien zij zich niet allen deerlijk vergissen, de Heer Sepp, toen hij Clarisse betichtte hem geen regt gedaan te hebben, zelf zich hoogst onregtvaardig tegen onzen landgenoot betoond moet hebben.

Intusschen meent de prijsverhandeling *de verklaring van dit*, naar haar zeggen, *ons met alle regt bevreemdend verschijnsel*, dat Schl. in ons Vaderland niet hoog genoeg vereerd werd, „*gevonden te hebben in de opmerking, dat* „Clarisse, *en in het algemeen de Nederlandsche godgeleer*„*den van zijn tijd*, Schl. *veelmeer onder de philosophen, dan* (onder) *de theologen plaatsten.*" — Zie daar eene *opmerking*, niet zonder schrander beleid te berde gebragt, opdat men, bij het verheffen zijner *Godgeleerdheid*, door den inhoud zijner *wijsgeerige* schriften zich niet al te zeer belemmerd en weêrsproken mogt zien. Maar bij niemand kan met minder regt zulk eene scherpe scheidlijn, als Sepp hier verlangt, tusschen den Wijsgeer en den Godgeleerde getrokken worden. Want juist en gepast is de vraag van Marheineke: „*Wie heeft toch* (*in de Theologie*) *meer ge*„*philosopheerd dan* Schl.?" En naar waarheid zegt Auberlen, die vraag aanvoerende: „*Als hij, zelfs in de* Glau„benslehre, *zich niet tot het werkelijk Theïsmus verheft, zoo*

---

voorts over denzelfden hoogst vermaarden Man twee, verre uiteenloopende, maar beide even merkwaardige oordeelvellingen uit een verschillend tijdperk lezen, men vergelijke de recensie in Röhr's *krit. Predigerbibliothek* voor 1834, B. XV. 567—608, met het, in een' anderen geest, niet minder voortreffelijk stuk van den Giessenschen Hoogl. Gust. Baur, in de *Stud. u. Kritiken*, 1859, III. 555—620, IV. 767 volgg.

„*is dit slechts de invloed* (eine Einwirkung) *zijner Philosophie*, „*die hier hare grenzen overschreden heeft* (1)." En mogt hij al aan het *weten* en aan het *gelooven* een geheel verschillend gebied toewijzen; die afscheiding deed hem toch de zorg niet overbodig achten om de derde en de gelijk luidende vierde uitgave der *Reden üb. die Religion* zoo te veranderen, dat hare *pantheïstische* strekking met zijne, later verschenene *Glaubenslehre* niet al te openlijk scheen te strijden.

Maar genoeg van Schleiermacher; wiens groote verdiensten jegens de Godgeleerdheid van zijn Vaderland reeds elders door ons erkend en opgemerkt zijn (2). Intusschen moesten de naast vorige bladzijden zijn' naam gedurig naast dien van Clarisse plaatsen. Hem toch zagen wij door de prijsverhandeling als den hoofdschuldige voorgesteld, die zich tegen den Duitschen Wijsgeer bezondigd had. Die berisping nu geeft mij aanleiding om bij dit Hoofdstuk nog een klein *aanhangsel* te voegen over hetgeen de Heer Sepp elders *tot lof* van onzen geleerden Landgenoot gezegd heeft. Want die *lof*, hoe schijnbaar onbekrompen ook toegekend, bevat nog meer bedenkelijks en onbillijks, dan alles, wat wij tot nu toe *tegen* hem hoorden aanvoeren. Het is waarlijk, of hij telkens met de ééne hand hem te hooger verheft, om met de andere hem des te dieper neêr te drukken. Mij is het bijkans even moeijelijk over hetgeen hij, met zoo veel zelfvertrouwen, omtrent hem zegt te spreken als te zwijgen. Want

(1) Zie beide gezegden bij den laatst genoemde, t. a. p. bl. 71.
(2) Zie boven bl. 218 en vooral *Chartt. theol. L.* I, p. 100 sqq.

wilde ik dit gansche verhaal in alle deelen toetsen; niet weinig van hetgeen de *Memoria* Clarissii aangaande hem medegedeeld heeft, zoude hier herhaald moeten worden. Daar zocht ik, in de trekken van zijn karakter, leven en werken, naar mijn beste weten, het beeld te schetsen van een' Godgeleerde, die even scherpzinnig, als geleerd was, even veelzijdig en polyhistorisch, als innig godvruchtig; terwijl hij, ook onder de grievendste rampen, zich zelven steeds gelijk bleef. En nu, na het lezen der prijsverhandeling, neem ik van al het gezegde geen enkel woord terug. Hij was beter en grooter, dan deze zwakke pen hem kon teekenen. — Maar waartoe hier de herhaling van het daar opzettelijk verhaalde? Voor degenen, die hem waarlijk van nabij gekend hebben, of aan de, door zoo vele bewijzen gestaafde getuigenis der gezegde *Memoria* eenig geloof hechten, zou die herhaling geheel overtollig wezen. En zij, wier standpunt van het zijne zoo geheel verwijderd is, als dat van den Heer Sepp, zouden er zich niet door laten overtuigen, dat hij zelfs van verre in de schaduw mogt staan hunner meest gevierde Nederlandsche en vooral Duitsche Godgeleerden. — Maar toch kan deze *Herinnering* hier niet geheel zwijgen, zonder den leerling van ondankbaarheid jegens een' Man, aan wien zijn verstand en hart meer, dan hij zeggen kan, verschuldigd is, te doen verdenken. En ik mag immers niet, door schroomvallig stilzwijgen, medewerken, dat zijn voorbeeld, zoo ernstig door mij ter navolging aanbevolen, voortaan alle kracht en allen invloed verlieze; dat zijne schriften, waarop onze Godgeleerdheid tot nog toe zoo hoogen roem droeg, nu geheel achter de bank geworpen worden? Terwijl dus het spreken, zoo wel als het zwijgen, iets bedenkelijks heeft, zal ik, om beide die klippen

te vermijden, veel voorbijgaande, alleen wat het allermeest teregtwijzing behoeft, met een woord aanstippen. Kortheidshalve ga telkens het gezegde der prijsverh. vooraf, gemerkt met de letter S., en volge daarop aanstonds het mijne, geteekend B.

S. „*Niet op de collegiekamer, maar in het kleine cercle* „(in den kleinen kring) *van enkele vertrouwden, sprak hij* „*het uit, dat* Jezus *zijn* Christus *bleef, al verloren Matth.* „*I en II en Luk. I en II hun historiesch belang.*" Bl. 93 onder.

B. Het ligt, vertrouw ik, buiten des Schrijvers bedoeling; maar deze woorden zouden maar al te zeer het vermoeden kunnen wekken, dat in Clarisses School en gesprekken, even als in die van sommige oude Wijsgeeren, eene *exoterische* leer gehoord werd, die hij *openlijk* aan volk en leerlingen verkondigde, maar daarnevens eene andere, wijd verschillende *esoterische*, eene *geheimleer*, waarvan slechts *enkele vertrouwden* deelgenooten gemaakt werden. Om nu dit, geheel ongegronde vermoeden, zoo geschikt om het nuttige gebruik zijner schriften te belemmeren, naar vermogen tegen te gaan, moet ik plegtig verzekeren, dat niemand afkeeriger kon zijn, dan hij, van zulk een spreken met twee tongen. Zoo lang en in zoo velerlei betrekkingen heb ik hem gekend, als aan zeer weinigen ten deele viel. Vroeger en later, maar vooral toen hij den tweeden druk der *Encyclop. theol.* voor de uitgave gereed maakte, en bij de, telkens mij toegezondene proeven allerlei aanmerkingen voegde, stond ik met hem in de vertrouwelijkste briefwisseling. Maar nooit openbaarde dat schrijven eenige gevoelens, die met hetgeen hij voor aller ooren verkondigde in strijd waren. Steeds ademde het dezelfde gehechtheid aan de Hervormde Kerk

en hare kenmerkende leeringen, met de liefderijkste gezindheid jegens andersdenkenden gepaard, welke men in alles, wat hij met mond en pen ter algemeene kennis bragt, zag doorstralen. — In welk een' zamenhang en tot wat einde het, door de prijsverhandeling aangevoerde gezegde, indien zij het naauwkeurig wedergaf, door den Hoogl. geuit werd, kan ik niet met zekerheid zeggen. Maar des te zekerder weet ik, dat bij hem het geloof vaststond aan de, t. a. pll. verhaalde gebeurtenissen, met name aan Christus wondervolle geboorte uit Maria. Dit bevestigt mij ook het schrijven van een' zeer eerwaardigen Vriend, wiens naam, zoo ik dien noemen mogt, het zegel op mijne herinnering zoude drukken. En bij de woorden der verhandeling: „*Niet op de collegiekamer, maar* „*in het kleine cercle van enkele vertrouwden sprak hij het* „*uit;*" verklaart hij niet te gelooven, dat ze juist zijn, en dat, indien de Heer Sepp Cl. gekend had, *hij zeker niet alzoo geschreven zou hebbben.* „*Wat sprak de Man,*" zegt hij en zeg ik met hem, „*altijd rond en met warmte zijne* „*overtuiging uit!* — Zoo herinner ik mij, bijkans even levendig, als of ik haar gisteren hoorde, zijne, reeds tijdens zijn *Harderwijker* Professoraat, voor meer dan vijftig jaren, gehoudene leerrede over *Matth.* II. 16. Krachtig verdedigde hij de waarheid van het verhaal; maar verbloemde geenszins zijne meening, dat wij het niet aan dien Evangelist zelven, maar aan een' anderen getrouwen berigtgever te danken hebben. Waarlijk, die honderden, welke naar zijne schilderachtige voorstelling van den, daar verhaalden gruwelmoord luisterden, waren geen *cercle van enkele vertrouwden.*

S. „Cl. *heeft van den dag af, waarop hij in dienst trad* „*als leeraar, het orthodoxisme bestreden.*" Bl. 94 boven.

B. Volkomen waar, zoo men door dat fraaije woord van nieuwe dagteekening de verkeerdheid van hen verstaat, die den godsdienst voornamelijk in het hangen der hoofden en het buigen der knieën doen bestaan, en Gods genade tot eene dienares der zonde verlagen, die aan de Formulieren van eenigheid bijkans hetzelfde gezag willen toegekend hebben, als aan het Woord van God, en met die bekrompene denkwijze haat en bitterheid jegens andersdenkenden paren. Maar niet minder waar is het, dat hij, zoo wel in vele *recensiën* en andere schriften, als in de gemeenzaamste vriendenbrieven, gevoelens aan den dag leide, die hedendaags met den verachtelijken naam van *Orthodoxisme* gebrandmerkt worden. Even waar is het, dat, van den beginne aan, zijn strijd niet minder ernstig gerigt was tegen elken vorm van het *Rationalisme* en *Pantheïsme*, tegen alle kleinschatting van den Bijbel, en dat hij zijne droefheid nooit ontveinsde, als hij, vooral bij *Hervormde* Predikanten, de sporen en blijken er van ontdekte.

S. „*Men heeft zeer ten onregte vergeten, dat een onafgebroken voortgezet studeeren* Cl. *natuurlijk losgemaakt had van vroeger beleden overtuigingen, gelijk hij ze in den aanvang dezer eeuw, in zijne, bij 't Haagsch genootschap bekroonde stukken, geopenbaard heeft.*"

B. Zoo ergens, hier voorzeker moet ik de prijsverhandeling op de stelligste wijze tegenspreken. Geene *voortgezette studie* heeft hem ooit de overtuiging, in de gezegde stukken over Christus *Wonderen* en *Zedeleer* uitgesproken, doen verloochenen of in twijfel trekken. Omtrent sommige punten van zeer ondergeschikt belang mogen zijne gevoelens zich gewijzigd hebben. In de groote hoofdzaken, daar en elders voorgestaan, bleef hij steeds dezelfde,

die hij, van zijne eerste optreding in de Kerk af, geweest was. Getuigen dier standvastigheid van denkwijze zijn al zijne latere geleerde en stichtelijke schriften. Getuigt het voor mij, Gij *Tafereelen uit J. C. Levens- en Lijdensgeschiedenis*, Gij *Aanleiding tot huisselijke godsdienstoefening*, Gij allerjongste, t. j. 1842 uitgegeven *Bundel leerredenen!* — Zoo veel vertrouwen heb ik op de waarheidsliefde van den Heer Sepp, dat ik hopen durf, dat, zoo hij slechts de helft dier stukken aandachtig nalas, hij zelf zoude zeggen: „Clar. *was veel standvastiger in zijne gevoelens, dan ik ooit „gedacht had.*"

S. „*Aan welke meeningen hij ook vaarwel gezegd heeft, „zijne grondbeschouwing aangaande de ethische waarde des „Christendoms, — door hem ten j.* 1802 *uiteengezet in zijn „boek over den* brief van Jacobus, *is hem eigen en dier„baar gebleven. Die zijde trok hem meer aan, dan de eigenlijk „gezegde leerstellige.*"

B. Het is mij niet duidelijk, wat door *het eigenlijk gezegde leerstellige* te verstaan zij, dat Cl. minder, dan de *ethische waarde* van het Christendom, aangetrokken zal hebben. Gaarne geloof ik, dat de hairkloverijen en twisten der theologische Scholen over hetgeen ons niet geopenbaard en voor onze bevatting te hoog is, ofschoon hij, als Godgeleerde, zich ook daarmede naauwkeurig bekend maakte, hem, zoo langer zoo minder, belang inboezemden. Veel meer ging hem ter harte wat Christus en de Apostelen, tot bestuur van hart en wandel, ons mededeelen en voorschrijven. Maar dit laatste, het *ethische* gedeelte van hun onderwijs, was, naar zijne schatting, met een' onlosmakelijken band, die, in het Christelijke leven, nooit verbroken kan worden, met de, door hen verkondigde *geloofsleer* verbonden en vereenigd. Immers in de ver-

trouwelijke geloofsbelijdenis, die hij, weinige weken vóór zijn' dood, geheel ongevraagd en ongevergd, in den boezem van een' vriend uitstortte, vergeleek hij zich zelven bij den boetvaardigen *tollenaar* der gelijkenis, en uitte hij den vurigen wensch om alleen door Gods genade in Christus geregtvaardigd te worden. En die belijdenis, welke ik elders, zoo naauwkeurig en zoo woordelijk mogelijk wedergaf (1), stemt geheel overeen met hetgeen hij, ten zelfden tijde, aan zijn' Vriend, den voortreffelijken Leidschen Leeraar Nanning Berkhout, van mond tot mond betuigde. Zoo zeker kunnen dan de lezers en vereerders zijner stichtelijke schriften zich houden, dat, hetgeen hij daarin, tot bestuur van anderer geloof en leven, aanprijst geheel met zijne innigste geloofs-overtuiging overeenstemt, die hem zelven, bij het naderen van den dood, ondersteunde, schraagde en blijmoedig maakte.

S. „*Zoo hij thans leefde, hij zou, bedrieg ik mij niet, de* „*man der nieuwe theologie zijn. Een jaar voor zijn dood* „*bevonden zich op het buitenverblijf — — enkele zijner meest* „*geliefde vrienden; men sprak er over theologie, philosophie,* „*met één woord, over al het nieuwe, dat zich vertoonde. Ook* „*hij nam het woord, de toen* 75 *jarige grijsaard* — — „„*de* „„*tijd komt en is nabij, mijne vrienden, dat alle theologische* „„*en philosophische kwestien zich gaan concentreren in deze* „„*vraag: wat zal het zijn:* Deus-Homo *of* Homo-Deus?"" Bl. 94 na het midden.

B. Zie daar gezegden, welke bij velen, die Cl. gekend en vereerd hebben, ergernis en regtmatige droefheid verwekken moesten. De woorden toch: *zoo hij thans leefde, hij zou de man zijn der nieuwe theologie*, hebben althans

(1) *Memor.* Cl. p. 135 sq.

geheel den schijn van hem als een' voorlooper der, hedendaags zoo genoemde *Moderne Godgeleerdheid* aan te duiden. En het vermoeden, dat zij dezen zin hebben, wordt niet weinig door het verband gesterkt, waarin men ze met zeker gezegde gebragt ziet, dat het slot der plaats den Hoogleeraar zelven in den mond legt. Want wie wordt daardoor niet in den waan gebragt, dat hij bijzonder hare *pantheïstische* wereldbeschouwing toegedaan was? Intusschen houd ik mij op goeden grond verzekerd, dat hem niet ligt eene denkwijze opgedrongen kon worden, waartegen hij, nog bij ons zijnde, zich stelliger verklaren zoude, dan tegen die der *Moderne Theologie*. Niets van hetgeen de voorstanders dier rigting, als hare meest kenmerkende eigenschappen of bestanddeelen, roemen heeft eigenlijk aanspraak op den naam van *nieuwheid*. Maar, moet zij *nieuw* heeten; niemand heeft haar dan, reeds vóór de geboorte, ernstiger en standvastiger, met mond en pen, bestreden, dan Clarisse. En wat met name het *Pantheïsme* aangaat; krachtiger kan er wel niet tegen gewaarschuwd worden, dan toen hij, gelijk wij boven zagen, het als een *noodlottig*, *onheilbarend*, *tot Fatalisme voerend* gevoelen ten toon stelde. Geheel in denzelfden geest en met gelijke afkeuring hoorde men hem, bij elke gelegenheid, er over spreken en schrijven (1).

Intusschen wil ik niet verzwijgen, dat de zachtmoedigheid van denzelfden waardigen Vriend van Clarisse, wiens getuigenis reeds boven door ons vermeld werd, van

---

(1) Inzonderheid vergelijke men de geleerde aanteek. 95, bl. 129 volgg. op Paley's, door hem vertaalde *Nat. Godgel.* Deze plaats, die geheel gelezen moet worden, begint aldus: „*De* persoonlijkheid *der Godheid*, — „*is het eigenlijke stuk, waarop het aankomt, wanneer men zich met geene ijdele* „*woorden of klanken wil laten afzetten.*"

deze gezegden eene verklaring gaf, waardoor zij veel minder bedenkelijk worden, en zelfs eene lofspraak op onzen ontslapen' Leermeester behelzen zouden. Volgens zijne opvatting, heeft de Heer Sepp slechts willen te kennen geven, dat, zoo de Gestorvene nog leefde, hij niet achtergebleven zijn, maar wel degelijk op de hoogte der wetenschap staan zoude. Eene opvatting, welke mijn eerwaardige Vriend uit des Verhandelaars, hem bekende, Christelijke denkwijze afleidde, waardoor hij verhinderd moest worden aan den genoemden Geleerde het *moderne Godsbegrip*, waarvan deze zoo verre verwijderd was, toe te kennen. Ik wensch van harte, dat dit de ware uitlegging zij der woorden, waaraan ik en anderen met mij een' geheel verschillenden zin meenden te moeten hechten. Minder onzeker behoeven wij te zijn omtrent de beteekenis en strekking van Clarisses hier aangehaald gezegde. Onder den, hem diep bedroevenden indruk van hetgeen toen reeds van verschillende zijden beweerd werd, en meer en meer ingang begon te krijgen, sloeg hij een' bijna profetischen blik op de naaste toekomst, die ook ons bedreigde, en zeide met weemoed, dat de aanmatiging en stoutmoedigheid van het *Scepticisme* of *Pantheïsme* weldra zoo verre voort zoude ijlen, dat alles zich in de vraag scheen op te lossen: *Deus-Homo* of *Homo-Deus?* (1).

(1) Met het hier gezegde vergelijke men vooral v. Oosterzee (bl. 41. 42), wiens regtmatige verontwaardiging ik ook door hen hoorde deelen, die met Cl. in geene bijzondere betrekking stonden. Ik wilde intusschen niet verzwijgen, wat de Christelijke menschlievendheid tot eenige verschooning der prijsverh. meende te kunnen bijbrengen.

TIENDE HOOFDSTUK.

Nederlands hooger onderwijs van vroeger' tijd niet al te laag te schatten.

Ziet, hoe veel onze Vaderen voor de wetenschappen en voor de Kerk, die zonder wetenschap niet bloeijen kan, steeds overhadden. In het jaar 1787 toch, waarvan de prijsverhandeling uitgaat, mogt het naauw begrensde, maar letterlievende Nederland nog op het bezit van vijf *Akademiën* of *Universiteiten* roem dragen. Naar haar' ouderdom gerangschikt, waren zij gevestigd te *Leiden*, *Franeker*, *Groningen*, *Utrecht* en *Harderwijk*. De eerste was gesticht, zoodra *Leidens* ontzet aan het, van den Spanjaard fel besprongene Vaderland slechts een oogenblik verademing gaf; de drie volgende, terwijl die vijand nog altijd te duchten bleef; de jongste in hetzelfde jaar, waarin *Munsters* vrede op Nederlands onafhankelijk volksbestaan het laatste en hechtste zegel der bestendigheid drukte. Onderscheidene vrijdommen hadden zij en andere voorregten. Maar bijzonder verhief haar het uitsluitende regt van *promotie*, waarin alle vijf gelijkelijk deelden. En, behalve

Utrecht, hadden zij een zoo genaamd *Forum privilegiatum*, eene *bijzondere Regtbank* voor hare Studenten en andere onderhoorigen, waarop veelal hooge prijs gesteld werd. Ook gaven zij, in al, wat de geest der tijden tot den ganschen kring der wetenschappen achtte te behooren, vollediger en meer omvattend onderrigt, dan de andere Instellingen van hooger onderwijs. Onder deze laatste werd de voornaamste en bestendigste plaats bekleed door de *Athenaea* van *Amsterdam* en van *Deventer*, door beide die Steden opgerigt, bestuurd en tot nu toe in stand gehouden. Aan het eerste werd door het aanzien en vermogen der groote Koopstad een meerdere luister bijgezet. Terwijl *Deventer* zich tot het bekostigen harer Stichting door zekere, daartoe bestemde erfmaking in staat gesteld zag.

Behalve deze meer duurzame en vaster gegronde *Akademiën* en *Athenaea*, ontstonden ook elders van tijd tot tijd soortgelijke Athenaea of hoogere Gymnasia; doch die minder naam en aanzien hadden, en niet zelden spoedig verkwijnden of zelfs geheel verdwenen. De meest bekende zijn door den Heer Sepp genoemd (1). Zij waren hunne geboorte veelal verschuldigd aan het stedelijk Oppergezag, dat zich in Nederland zoo sterk deed gelden. Somwijlen werd er werkelijk, wat korter of langer, in één of meerdere vakken, eenig geleerd onderrigt gegeven. Maar ook gebeurde het nu en dan, dat hun naam slechts daartoe diende, dat de stedelijke Regering gelegenheid vonde om aan een' geacht' Predikant, Regtsgeleerde, Geneesheer of

(1) Onder die, spoedig verdwenene Stichtingen kan men ook de zoo genaamde Akademie van *Nijmegen* tellen, die, in de tweede helft der zeventiende eeuw, een tijdlang de, te Harderwijk gevestigde naar de kroon stak. Zie mijne *Gesch. der Geld. Hoogesch.* D. I, bl. 253 volgg.

Rector, dien zij binnen hare muren wenschte te houden, met eenigzins verhoogde bezoldiging, den eeretitel van *Professor* of ook van *Lector* te verleenen. Dan zij hadden meestal een te vlottend en te onzeker bestaan, om op den gang der wetenschappen grooten invloed te kunnen uitoefenen.

Maar verhevener was de bestemming, uitgebreider en vruchtbaarder de werking der vijf gezegde *Akademiën*, naast welke het Amsterdamsch en Deventersch *Athenaeum* eene waardige plaats innamen. Door de vestiging en handhaving dier Instellingen wilden onze wijze Voorouders inzonderheid zorgen, dat er geen gebrek ware van bekwame Regtsgeleerden, Artsen, Letterkundigen en vooral van wel geoefende Predikanten. Want niets ging hunner godvruchtige gezindheid meer ter harte, dan wat het heil der Kerk kon bevorderen. Maar niemand versta des Schrijvers gezegde, *dat de wetenschap der Godgeleerdheid het voornaamste voorwerp van onderwijs was*, in zulk een' zin, als of zij al het overige als bijzaken beschouwden en behandelden. Vreemd toch van die kleingeestigheid, wilden zij veeleer *Universiteiten* stichten, *universeel* genoeg om den ganschen kring der wetenschappen, zoo als men in hunnen tijd zich dien voorstelde, met éénen gemeenschappelijken band te omvatten. Niemand zal immers meenen, dat zij Scaliger en Salmasius en andere Letterhelden, met groote moeite en kosten, uit de verte riepen om onderwijs te geven in de *Godgeleerdheid?* En zoo werden dan ook, schoon de eenvoudigheid van het voorgeslacht dit niet het naast in het oog had, althans er niet met ophef van sprak, in der daad hoofdzetels der wetenschappen opgerigt, welke uit die middelpunten de stralen van haar licht, wel eerst en met den heldersten glans over

het Vaderland, maar ook verre buiten diens grenzen verbreidden. Ja, verre buiten de grenzen van het Vaderland. Want *Europésche Stichtingen* mogten wel de Scholen genoemd worden, waar, nog in de achttiende eeuw, rondom Venema en Pestel, niet weinige Studenten uit allerlei oorden van het beschaafde Europa zich met de landskinderen vereenigden.

Maar uit een geheel ander, uit een zeer ongunstig oogpunt doet ons de *prijsverhandeling* deze gansche zaak beschouwen. Haar voorgang wettige of verschoone mijn' verren terugtred. Want hare dwalingen wilde ik zoo gaarne onschadelijk maken. „*Ik ben te zeer doordrongen* „*van de overtuiging,*" zoo zegt de Heer Sepp, bl.. 65, „*dat in ons vaderland doorgaans de krachten veel te veel* „*versnipperd worden om het niet te betreuren, dat zoo vele* „*instellingen van hooger onderwijs hier te lande gevonden* „*worden.*" — En straks wordt er nog, als of dit niet genoeg ware, bijgevoegd: „*Als wij de zaak van nabij gaan* „*beschouwen, kunnen wij in de veelheid van instellingen van* „*hooger onderwijs eigenlijk niet veel meer zien dan eene uit-* „*werking van het* provincialisme." — Maar de Schrijver vergeve het mij, dat ik in deze gezegden nog veel duidelijker de uitwerking zie van het *Pessimisme*, dat zoo vele bladzijden van zijn stuk met zwarte kleuren verwt. *Versnippering van krachten* mogt geenszins één punt met oogverblindenden luister doen schitteren; zij was toch weldadige lichtverspreiding over onderscheidene streken, die de geest van Fransche *centralisatie* in duisternis zoude hullen. Gaarne geloof ik dat de zucht voor de eer hunner Steden en Provinciën onze Voorvaderen hierbij bezielde, en wil zelfs toestemmen dat zich daarmede wel eens te ver ge-

dreven naijver vereenigde. Maar aan elk' onpartijdige vraag ik met vertrouwen: was het geen edel *Provincialisme*, dat hen den roem van hunne Stad of hun Gewest niet minder in de oprigting en instandhouding van Kweekscholen der wetenschap deed zoeken, dan in de verkrijging van *stoffelijke* voordeelen en winsten? Wenschten zij daarbij bekwame Dienaars van Kerk en Staat te bezitten; zij hadden nog geene spoorwegen of stoombooten om hunne letterlievende zonen in aller ijl naar *Leiden* te voeren; en meenden ook, dat de opeenhooping van een overgroot aantal jongelingen ter zelfder plaatse noch aan de onkostbaarheid noch aan de vruchtbaarheid hunner studiën bijzonder bevorderlijk zijn kon. Nu zelfs moest men somwijlen, om in het gebrek aan Leeraars en andere Geletterden te voorzien, tot *vreemdelingen* toevlugt nemen. Maar hoe groot ware deze behoefte geworden, als onze oude Republiek zich met de oprigting dier ééne *Monster-Akademie* vergenoegd had, waarmede sommige Wijzen onzer dagen haar gaarne zouden hebben willen begiftigen!

Nog eens. Men kan ligtelijk uitvaren tegen den naijver, den twist en de kracht-versnippering, die met dat veeltal der gezegde Instellingen somwijlen hand aan hand gingen. Maar die nadeelen werden, door het daaruit ontstane goede, meer dan opgewogen. Daardoor toch werd ook, om dit ééne nog bij het gezegde te voegen, die eenzijdigheid en bekrompenheid, zoo van de theologische, als van de andere studiën afgewend, die haar maar al te ligt belemmert en beknelt, waar maar ééne Akademie hare stem doet hooren, en dus veelal eenerlei rigting en denkwijze al, wat daarvan afwijkt, overheerscht en tot zwijgen zoekt te brengen. — Uit dien hoofde geven wij ook aan de Kweekscholen, eerst door de *Remonstrantsche*, la-

ter mede door de *Doopsgezinde* Broederschap opgerigt, veel hoogeren lof, dan dien van *noodzakelijkheid*, door den Schrijver er aan toegekend. De verschillende beschouwing toch der theologische vraagpunten, welke er plaats greep, deed niet slechts eene weldadige uitwisseling, maar ook eene krachtige wrijving der gedachten ontstaan, die de vonken der waarheid des te helderder deed ontspringen. Daarom wenschen wij, zoo wel der gezegde Kweekscholen, als aan het, daarna opgerigte *Seminarium* der *Ev. Luthersche* Gemeente, duurzaamheid, bloei en vruchtbaarheid voor de eer van ons aller eenigen Heer en Meester J. C.!

Aan den aanvang dezer Afdeeling, bl. 64, moet *Leiden* zich met de *zesde* plaats onder de Instellingen van hooger onderwijs vergenoegen. Als moest deze, niet zeer vereerende plaatsing haar voor de eere doen boeten, haar elders in dit boek met milde hand geschonken. Want al aanstonds lezen wij, op de volgende bladzijde: „Leiden „*heeft de oudste regten. Vrij en openbaar de wetenschap* „*der Godgeleerdheid te onderwijzen, was hare roeping. Zij* „*mogt op haar pogen om die roeping waardig te volbrengen* „*roem dragen*" enz. (1). Het eerste is regt, en boven, bij de optelling onzer wetenschappelijke Instellingen, te onregt door den Schrijver vergeten. Maar voor het overige bestond er, zoo veel mij althans uit de oorkonden gebleken is, zoo min wat pligt en roeping, als wat vrijheid van onderwijs betreft, eenig onderscheid tusschen de theologische Faculteiten der *oudste* en der *jongere* Akademiën.

---

(1) Wat hier, gedeeltelijk in de taal der 16de eeuw, gegeven wordt, meende ik in de hedendaagsche te mogen overbrengen.

Ik verblijd mij de prijsverhandeling aan *Leidens pogen om die roeping waardig te volbrengen* hulde te hooren doen. Maar zoo de theologische Professoren, die, in het, hier weder genoemde jaar 1787, elders werkzaam waren, uit hunne graven konden ontwaken, zouden zij buiten twijfel betuigen niet minder getrouw aan hunne roeping voldaan te hebben. En de Geschiedenis zoude die betuiging in geenen deele logenstraffen.

Bl. 66 spreekt onder anderen van den Leidschen Hoogleeraar Carolus Boers, geb. 1746, † 1814. Maar zij doet het zoo duister, dat ik, na lezing en herlezing, nog niet durf beslissen, of hij meer geprezen, dan gelaakt worde. Voor de eere van den Schrijver moet men het eerste hopen. Want verachting of zijdelingsche bespotting verdiende geenszins de standvastige Nederlander, die, in het onstuimige jaar 1795, liever zijn' post, dan zijn geweten prijs wilde geven. Ondubbelzinnigen lof is de geleerde Man waardig, wiens *Handboek voor jonge Predikanten* niet slechts, zoo als S. zegt, *zedig en vroom* spreekt, maar, naar de getuigenis van een uitstekend' Godgeleerde, *drie groote deugden, volledigheid, kortheid en orde in zich vereenigt.* Waarlijk, met de grootst mogelijke beknoptheid, deelt het boek een' rijken schat van nuttige wenken en raadgevingen mede. Laat dan, jeugdige Medebroeders! U een' Raadgever niet uit de hand nemen, die nu nog U even goede diensten kan doen, als hij mij eertijds gedaan heeft (1).

---

(1) Over dit *Handboek* (*Leiden*, 1807) zie men vooral den *Rec. o. d. Recc.* III. 478 volgg. en de, daar aangeh. *Bibl. v. theol. Lett.*; — over Boers zelven en zijne schriften Glasius, I. 121 v. en de door hem vermelde

In geen ding is de prijsverhand. ongelukkiger en veeltijds onbillijker, dan in het zamenvoegen en tegen elkander overstellen van voortreffelijke Mannen. In dit opzigt althans, rustte op haar' Schrijver niets van den geest van Plutarchus. — Bl. 67 heet het: „*in talenten en invloed* „*overtrof* (Br.) Broes *zijn collega* Aegidius Gillissen." Of de eerste meer invloed had, weet ik niet. Hij vond althans heviger' tegenstand (1). Maar niemand meene, dat Gillissen een Godgeleerde was van kleine talenten en geringe verdiensten. Om van het tegendeel overtuigd te worden, raadplege men te Water, die zijne grondige en vaardige geleerdheid grootelijks roemt, en Jo. van Voorst, die verklaart aan zijne theologische lessen zeer veel verschuldigd te zijn (2). Vergelijk ook Vriemoet en Siegenbeek, door Glasius aangehaald (3).

De Geschiedenis der Godgeleerdheid in Nederland mag zich verheugen den Harderwijker en Groninger Hoogleeraar Herman Muntinghe hier veel minder, dan an-

---

berigten; als mede van der Aa, *biograph. Woordenb. der Nedd.* II. 2. 737—739.

(1) Over den voortreffelijken Bröerius Broes, wien wij ook boven, bl. 97, noemden, hebben velen gesproken, aangehaald door Glasius, I. 187—191, en door v. d. Aa, *biogr. Woordenb.* II. 3. 1386—1388.

(2) Zie des eersten *Narratio de rebus Acad. L. B.* Sec. XVIII, p. 49, 50, waar hij hem noemt *magnum et doctrinae accuratae parataeque et severae sanctitatis exemplum;* — des anderen *praef. compend. theol.* Vergel. ook de aangehaalden door Glas. I. 586 v., als mede het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woord.* VI. 57 v.

(3) Zie hem I. 526 v. — Gillissen werd geb. 1712, † 1800. Zoo wel aan de Vriesche, als aan de Leidsche Hoogeschool, verwierf hij zich roem. Twee zijner redevoeringen verdienden de eervolle melding, daarvan door Cl., *Ep. Encycl. theol.* p. 11. 131, gemaakt.

dere Theologanten, op wie zij roem draagt, miskend of vergeten te zien. Immers, bl. 77 boven, worden zijne schriften *als nog waarde hebbende*, wordt hij zelf, als een *wegwijzer en baanbreker* geprezen, „*in die jaren, toen de* „*beoefening der uitlegkunde een beteren dag voor de dogma-* „*tiek deed aanbreken.*" — Hoe zeer dit in mijnen geest gesproken is, behoeft niet gezegd te worden. Want eertijds heeft de schrijver dezer *Herinneringen* 's Hoogleeraars verdiensten, vooral met betrekking op de *Geldersche Hoogeschool* (1), uitvoerig in het licht zoeken te stellen. — Hier en daar evenwel laat de prijsverh. zich minder juist en naauwkeurig over hem en zijne schriften uit. De zwakste punten van het verhaal willen wij kortelijk aanvoeren, en aanstonds door onze tegenbedenking doen achtervolgen. Uitvoerigst spreekt het over hem op bl. 67—70. Aan het begin dier plaats zegt

S.: „Muntinghe — *beval de collegiën van* Abresch *en* „Chevallier *aan, alsof hij het in alles met hen eens was,* „*en zag zich, na het verloop van een tiental jaren, in het* „*genot van aller achting.*"

B. Hoe kon de Man, aan wiens edele eenvoudigheid en opregtheid niemand ooit twijfelde, de houding aannemen van het *in alles eens te zijn* met twee Ambtgenooten, die zelve in aanleg, studie en beschouwing van vele zaken, onderling zoo ver uiteen liepen? — Voorts was er waarlijk geen *tiental jaren* noodig om M. te *Groningen*, waar hij geheel te huis, en reeds als Student hoog geschat geweest was, in het bezit dier algemeene hoogachting te brengen, welke hij te *Harderwijk*, waar hij in 1780 gansch onbekend aanlandde, achttien jaren lang, steeds genoten had.

(1) Zie hare *Geschiedenis*, vooral II. 380 vv.

S. „*Het bevreemde u niet als gij ziet, dat*" (in Muntinghes Pars Theol. Christ. theor.) „*de* religio naturalis *aan* „*de* religio revelata *voorafgaat, en door de eerste niet veel* „*meer dienst aan de zaak der waarheid gedaan wordt, dan* „*dat zij door het* cosmologische *bewijs — het was bij* Mun„tinghe *en zijn vriend* Uilkens *zeer geliefd — het bestaan* „*van God zóó zeker maakt, als des menschen zwakke rede* „*dit vinden kan.*" Bl. 68 onder.

B. De bovenstaande rangschikking kan niemand *bevreemden* noch mishagen, die met den Ap. Paullus gelooft, *dat Gods onzienlijke dingen, van de schepping der wereld aan, uit de schepselen verstaan en doorzien worden*, en dat Hij zich nader en vollediger in en door Christus geopenbaard heeft. Want waardoor zou de omgekeerde orde zich voor de regtbank der Redeneerkunde kunnen wettigen? — Meer bevreemdend is het, M. hier in dier voege naast Uilkens geplaatst te zien, als of zij geestverwanten waren. De eerste was voorzeker even ver verwijderd van de *Sociniaansche* kleinschatting, als van de *rationalistische* verheffing van den zoo genaamden natuurlijken godsdienst. De ander, die, vooral na de staatsomwenteling van 1795, als Predikant van Eenrum in de Groninger Ommelanden, zich omtrent de kerkelijke verordeningen der Hervormden zeer weinig bekommerde en geene *paradoxen* schroomde, kan, dunkt mij, niet al te wel, zoo als hier geschiedt, op ééne lijn geplaatst worden met den gematigden M., wiens denken, spreken en handelen zoo verre van het zijne verschilde. Beide intusschen stemden daarin zamen, dat zij het bestaan der Godheid inzonderheid door het *physico-teleologische* bewijs zochten te staven. M. sprak er slechts in het voorbijgaan van. Uilkens ontwikkelde het, opzettelijk en in vele bijzonderheden,

door het voortreffelijk werk: *De volmaaktheden van den Schepper in Zijne schepselen beschouwd* (1). Een werk, dat, reeds in zijne oorspronkelijke gedaante, grooten opgang maakte, bijna algemeenen bijval vond en veel nut stichtte. Maar diens waarde is, voor het thans levende geslacht, meer dan verdubbeld; nu het, door de vereenigde pogingen van F. Kaiser, E. M. Beima, C. J. Matthes, J. van der Hoeven, H. C. van Hall en F. A. W. Miquel, *op de tegenwoordige hoogte der wetenschap gebragt*, uitgebreid en geheel vernieuwd is (2). Mogt die laatste uitgave weldra zoo in prijs verlaagd worden, als zij in waarde verhoogd is, en daardoor inzonderheid voor alle Godsdienstleeraars, die haar niet ontberen kunnen, zich verkrijgbaar stellen! — Maar laat het boek van Uilkens ons niet te ver afleiden van de prijsverh. en hem, dien zij beurtelings prijst en laakt.

S. „Munt. *is Bijbelsch en praktiesch; niet wel bepaalde„lijk anticonfessioneel, maar toch ook niet bestuurd door de „zucht, om het confessioneele standpunt te handhaven.*" Bl. 69 onder.

B. Dat *niet bepaaldelijk anticonfessioneele*, hem hier vrij *onbepaald* toegekend, strookt niet al te wel met de bewering der naast vorige bladz.: „*Het lijdt bij hem geen „twijfel, dat de leer der Hervormde kerk overeenstemt met „de Schrift.*" Het eerst genoemde gezegde toch plaatst des Hoogleeraars gehechtheid aan de Hervormde Kerk in een zeer twijfelachtig schemerlicht; het laatste integendeel doet daarop een' des te sterker' dag vallen. In het mid-

(1) *Gron.* 1801 en andermaal *ald.* 1813, IV Deelen, V Stukken.

(2) *Leeuw.* 1852—1855, V Deelen. Over het oorspronkelijke werk van Uilkens zie men de belangrijke voorrede van den Hoogl. Kaiser, vóór het eerste Deel dezer nieuwe uitgave.

den is hier, gelijk elders, de waarheid. De Bijbelleer alleen, niets anders, wilde hij voorstellen en ontwikkelen. Maar het blijkt, dat hij de belijdenis der Gemeente, waaraan hij naauwst verbonden was, *in hoofdinhoud*, *geest* en *strekking*, daarmede overeenkomstig achtte. — Wordt hij voorts, bl. 70, *de Hollandsche* Doederlein genoemd; dit doe ons niet vergeten, dat vooral de bekende *Epitome* van Morus, om van Storr niet te spreken, althans geen' minderen invloed op hem uitoefende (1).

S. „*Psalm II en LXXII, hoewel in zijn tijd met alle* „*krachten als Messiaansch verdedigd, kan hij, met de gram-* „*matica voor zich, niet meer als zoodanig erkennen.*" Bl. 70 in het midden.

B. Ook nog in de tweede, aanmerkelijk veranderde uitgave zijner *Psalmen* (2), verklaart Muntinghe beide die Psalmen voor *Messiaansch*. Bij Ps. II gebruikt hij wel niet uitdrukkelijk dat woord, maar verdedigt uitvoerig het daardoor aangeduide gevoelen; terwijl op *Ps.* LXXII het woord zelf met name toepasselijk gemaakt wordt. Gedeeltelijk vindt deze vergissing der prijsverh. daarin hare verschooning, dat M. zijne vroegere verklaring van *Psalm* II. 7 naderhand terugnam, en haar, in de *Geschied. der Menschheid* (3), *te fijn gesponnen* noemde.

---

(1) Over Muntinghes *Pars Theol. Christ. theor.* raadplege men den *Rec o. d. Recc.* XII. 1. 153 vv. en vooral XVI. 1. 233 vv. * *; waar men verneemt hoe, reeds na het verschijnen der eerste uitgaaf, de *Hall allg. Lit. Zeitung* in den Schrijver *kennis* roemde met *voorzigtigheid*, *doorzigt*, *bescheidenheid*, *liberaliteit* en *nadenking*. — Eene zeer naauwkeurige vergelijking der *eerste* met de, veel verbeterde en vermeerderde *tweede* uitgave leveren de *Bijdr. — godgel. Wet.* VIII. 1. 100—125 en XI. 2. 891—902 **. Vergel. vooral van Oosterzee, bl. 31 vv.

(2) *Gron* 1820; dus slechts vier jaren vóór zijnen dood.

(3) D. VI, bl. 106—108 der oorspronk. uitg., vergel. met aanteek. 89 op dat Deel,

Maar in zijn gevoelen, dat de beide liederen waarlijk *Messiaansch* waren, bragt het tijdsverloop geenerlei verandering te weeg (1).

S. „*De waardige man* (Munt.) *scheen niet te begrijpen*, „*dat de tijd*" (in en na 1815) „*weinig geholpen was met de* „*afslijping van het harde en kantige, dat die tijd de kwestien* „*tot hare principes wilde teruggebragt zien.*" Bl. 126, vergeleken met bl. 125.

B. Zoo spreekt S.; terwijl hij den, anders zoo zachtmoedigen en vredelievenden M. ons in een' vrij hevigen letterstrijd gewikkeld toont. Het was die met Mr H. W. Hoving, te Onderdendam in de Groninger Ommelanden, schrijver van het, eerst naamloos uitgegeven boek: *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden* (2). Diens inhoud of strekking althans wordt door Sepp vrij naauwkeurig opgegeven. Maar, om die opgave vollediger te maken, voege men er vooral bij, dat Hoving een bewonderaar van Kant was, en diens stelsel tot maatstaf nam ter beoordeeling van het *Christendom.* Wat dit laatste leert, dat zich op die leest niet schoeijen laat, dit wilde hij ter zijde gesteld of als verouderd beschouwd hebben. S. noemt het werk *onwetenschappelijk en van alle letterkundige waarde ontbloot.* Een strenger oordeel, dan ik over een boek, dat het niet geheel aan treffende en wegslepende

(1) Eerst nadat het bovenstaande voor de pers geschreven was, zag ik, dat deze historische misslag ook het naauwkeurige oog van Dr van Oosterzee, t. a. p. bl. 33. 34, niet ontgaan was. Doch het kan nuttig zijn, dat dit geschrift almede de voortplanting eener zoo grove dwaling naar vermogen tegenga. Ook meende ik iets tot hare verschooning te kunnen bijbrengen.

(2) *Gron.* 1815.

plaatsen ontbreekt, zou durven vellen. De schrijver was een kundig Regtsgeleerde en achtenswaardig mensch; doch meer te roemen wegens het ijverig zoeken, dan wegens het gelukkig vinden der waarheid. Haar meende hij bij niemand zoo zuiver ontdekt te hebben, als bij den Koningsberger Wijsgeer. Met diens schriften was hij beter bekend en inniger vertrouwd, dan met den *Bijbel;* welks eenvoudige leeringen hij met de, eertijds zijner kindschheid ingeboezemde, steile dogmatische begrippen verwarde en gelijk stelde. Zoo kende men hem, en deed hij zich zelf in zijne schriften kennen. *In zijne schriften*, zeg ik. Want Muntinghe, van wien wij hier meer bijzonder spreken, was niet slechts in strijd met het, door S. genoemde *Christendom* en *Hervorming*, maar ook met de uitvoerige *voor-* en *narede*, die de tweede uitgave grootelijks vermeerderde, en met het lijvige boekdeel, dat de schrijver weldra onder den titel: *Christendom en Wijsbegeerte* er op deed volgen (1). Gaande wegs verwisselde hij nu meer en meer dien gemoedelijken volkstoon, waardoor hij zich eerst vele lezers en veler gunst verworven had, met eenen, eenigzins *Kantiaanschen* betoogtrant, dien de meesten niet volgen konden. Den grootsten opgang maakte Hoving in de Prov. *Groningen;* bijzonder in die streken van haar, waar hij zelf meest bekend en geacht was, en waar zekere half verstane en kwalijk begrepene Natuurkennis niet weinige welvarende landlieden van God en godsdienst afleidde (2). Van daar, dat, vooral in het gezegde Gewest, Godgeleerden en Leeraars zich

(1) De tweede, zoo verre uitgedegene uitgave van het eerste werk verscheen te *Gron.* 1816, het laatst genoemde volgde er op, *ald.* 1817.

(2) Hun voorbeeld, bevestigde, zoo wel als dat van vele onzer tijdgenooten, Baco's gezegde: *Dimidiata Philosophia a Deo abducit.*

ernstig beijverden om den schadelijken indruk, dien zij van Hovings schriften vreesden, naar vermogen tegen te gaan. De *Bijdragen — godgeleerde Wetenschappen* gaven er herhaaldelijk buitengewoon uitvoerige en streng weêrleggende verslagen van; waarin men niet te onregt de wel versnedene pen van Corn. van Epen, destijds Predikant te Veendam, meende te herkennen (1). Hetzelfde doel beoogden de geleerde Cramer von Baumgarten door de uitgave zijner, tegen Hoving gerigte *Brieven*, en de ongenoemde schrijver van het vertoog: *Christ. en Herv., beschouwd in eenige brieven en gesprekken tusschen* Aristus *en* Philomathes (2). En Muntinghe zelf werd te rade niet slechts in onderscheidene aanteekeningen bij de beide laatste Deelen van de *Geschied. der Menschheid*, maar ook in een *drietal* uitgegevene *leerredenen* (3) den genoemden Regtsgeleerde te weêrleggen.

Maar genoeg van deze luchtverheveling aan onzen kerkhemel, die een' tijdlang in een onzer Gewesten meer opzien baarde, dan men zich elders kon voorstellen. — Van haar nu gewag makende, doet de prijsverh. weder op Muntinghes beeld eene vrij donkere schaduw vallen. Volgens haar toch, *scheen hij*, gelijk wij hoorden, *niet te*

(1) Deze, zeer uitgewerkte stukken vindt men in het gezegde tijdschrift, IV. 2. 910—984. VI. 1. 23—67. VIII. 1. 1—70. Men vergelijke daarmede Cl. in den *Rec. o. d. Recc.* XII. 1. 583 vv.

(2) Beiden te *Gron.* 1816. — Over den verdienstelijken Cr. v. B., als Predikant van Midwolda overleden in 1855, zie men v. Harderwijk, in het, door hem voortgezette *biogr. Woordenb.* van v. d. Aa, III. 253, en de door hem aangehaalden.

(3) Waarover men de aangeh. *Bijdragen* vergelijken kan, IV. 1. 769 *, en vooral den *Rec. o. d. Recc.* IX. 1. 470 vv. *. Hoe hooge waarde door Munt. zelven aan het laatst genoemde verslag gehecht werd, blijkt uit *aanmerk.* 80 op het Xde Deel van de *Gesch. der Menschheid.*

begrijpen, dat die tijd de kwestien tot hare principes wilde teruggebragt zien. Mij integendeel komt het voor, dat zoo iemand de behoefte van den tijd begreep, hij het voorzeker was, die al, wat het buiten- en binnenland op theologisch gebied aan het licht bragt, naauwkeurig gadesloeg en onpartijdig leerde waarderen. Voorts lagen de *principes der kwestien*, de beginselen der theologische vraagstukken, voor zoo ver die door den *Regtsgeleerde* aangeroerd waren, niet zoo diep op den bodem der wetenschap verholen, dat zulk een *Godgeleerde* ze niet doorgronden kon. En wat dat *afslijpen van het harde en kantige* aangaat, hem almede als eene zwakkelings poging te laste gelegd; hij meende daarbij niet zoo te werk te mogen gaan, dat de diamant van het Christendom onder zijne handen even veel, als onder die van Hoving, van haar' hemelglans verloor.

S. „Muntinghe *had diepe veneratie voor de lezing van „den Masorethischen tekst,*" bl. 235, en „*voor* de Masore„thische interpunctie," bl. 81.

B. Zoo spreekt de prijsverh. op twee plaatsen. Maar op de eerst genoemde hooren wij haar die uitspraak temperen door de verklaring: „*Zoowel in zijne* brevis expo„sitio criticae V. T., *als vooral vroeger in zijne bewerking „der* Psalmen, *had hij getoond de kritiek naar zijne krach„ten met liefde te beoefenen, en ook daardoor gezorgd, dat „zijn onderwijs boven dat van zijn Leidsche en Utrechtsche „ambtgenooten uitstak.*" — Dien even onbepaalden, als onbillijken uitval tegen de genoemde Ambtgenooten is het best als niet gedaan te beschouwen. Maar ik zie niet, waarom hier de bewerking der *Psalmen* meer genoemd wordt, dan die der *Spreuken* (1) en van *Job*, zoo ver de

(1) Hoe hoog zijne *Spreuken van* Sal., *uit het Hebr. vert. met aanmerkk.*

laatste Schultens haar onvoltooid gelaten had (1); waarom meer, dan de ontelbaar vele *critische* aanmerkingen, waarmede men Deel op Deel van de *Geschiedenis der Menschheid* verrijkt en versierd zag. In geen dier schriften toch liet M., door slaafschen eerbied voor de *Masorethische interpunctie*, noch voor geheel de *Masorethische tekstvorming*, zich van het voorslaan en aanprijzen weêrhouden of afschrikken der veranderingen, welke, naar zijne meening, de wetten der bijbelsche Oordeelkunde vorderden, en hare menigvuldige hulpmiddelen aan de hand gaven. En daarbij schroomde hij zelfs somwijlen niet, waar hem die hulpmiddelen begaven, tot *gissingen* (*conjecturen*) toevlugt te nemen, die door geen gezag van handschriften of oude overzettingen ondersteund werden. In dit alles zijn de

(*Leiden*, 1796) zelfs door andersdenkende tijdgenooten gewaardeerd werden, kan men opmaken uit de *A. V. Letteroeff.* 1797. 1. 325 vv.

(1) *Het boek Job uit het Hebr. vertaald, met aanmerkk., door* H. A. Schultens, *na deszelfs dood uitgegeven en voltooid door* H. Muntinghe; *Amst.* 1794. Zoo luidt de titel van het belangrijk boek, waarvan men een groot gedeelte, bijzonder ook het *Aanhangsel van taal- en oordeelk. aanmerkk.*, aan den laatst genoemde verschuldigd is. Want H. A. S. had slechts Hoofdst. III—XXIX vertaald en bewerkt nagelaten.

Het is opmerkelijk, dat de uitgave van dit boek, lang na zijne verschijning, nog tot zekeren kortstondigen letterstrijd aanleiding gaf tusschen twee Geleerden, anders zoo vredelievend, als van der Palm en Muntinghe. De eerste namelijk had, in zijne *Verhandd.*, *Redev.* en *losse Geschr.*, II. 129 vv., vrij levendig zijn ongenoegen aan den dag gelegd, dat vóór den *Job* van Sch. eene *inleiding* van diens hand geplaatst was, die aan het *historische* gedeelte van het gezegde Boek een' lateren oorsprong toekende. V. d. P. toch meende, dat Sch. dit opstel zijner jeugd, in rijper' leeftijd, geenszins zoo aan het licht gegeven zou hebben. Tegen deze bewering nu kwam M. weldra openlijk op, met aanvoering der omstandigheden, waaruit hij den wensch van Sch. had moeten afleiden, dat, zoo het overige, dat hij gereed gemaakt had, het licht zag, die *inleiding* niet achtergehouden wierde.

voorschriften zijner *Critica sacra* (1) met hetgeen hij zelf, bij de *critische* en *exegetische* behandeling van het O. T., in beoefening bragt, volkomen overeenstemmende. Verre was hij, om het met één woord te zeggen, van de schroomvallige bijgeloovigheid verwijderd, waarmede de zoo genaamde *Anticritici*, op het voetspoor van Buxtorf en anderen, de oudheid en juistheid zelfs der *Masorethische punkten en vokaalstippen* zochten te verdedigen. Maar niet minder ernstig waarschuwde hij tegen de onbezonnene en ligtvaardige stoutmoedigheid, die vele hunner tegenstanders, in navolging van den geleerden Lud. Capellus en den vernuftigen Houbigant, bij het veranderen van den tekst aan den dag leiden (2).

S. „*De lezer weet het reeds, dat ik* Muntinghe's ge„schiedenis der menschheid naar den bijbel *eene gelukkige „proeve van behandeling der algemeene geschiedenis acht.*" Bl. 255.

B. Aanstonds na deze herhaling van een vroeger gezegde, heet het werk eene *theologische behandeling der wereldgeschiedenis.* En vragen wij nu den Verhandelaar,

(1) Zijne *Brevis expositio Crit. V. T.* bevat, in een kort bestek, zoo veel wetenswaardigs, dat zij ook nu ter lezing aangeprezen mag worden. Zelf in hare voorgenomene uitgave verhinderd, had hij die taak opgedragen aan zijne heide geleerde Neven B. Nienwold en Dr C. H. van Herwerden; welke dan ook, drie jaren na zijn' dood, (*Gron.* 1827) getrouw en naauwkeurig aan die opdragt voldaan hebben. Daar zie men onder anderen, § 15 (p. 34 sqq.), wat er zij van die *veneratie der Masor. interpunctie*, door S. hem zoo ruimschoots toegekend. — Van het hoek zelf vindt men een naauwkeurig verslag en uittreksel in de *Godgel. Bijdr.* II. 1. 37 vv. **.

(2) Ook nu nog is der lezing en bepeinzing overwaardig, wat de groote H. A. Schultens, Muntinghes Boezemvriend, geheel in zijnen geest, reeds t. j. 1779, gegeven had in Wyttenbachs *Biblioth. crit.*, T. I, p. 79—115. In die beoordeeling van Kennicotts V. T. vindt men over de *Critici* en *Anticritici* veel belangrijks.

in welk een' geest M. deze *wereldgeschiedenis* geschreven hebbe, reeds veel eer, bl. 70, was berigt, *dat zij ons leert, dat hij de verdediging van het stelsel van behoud had opgegeven.* Wat kan een lezer, die zonder vroeger iets van dit werk vernomen te hebben, op deze karakterschets afgaande, het openslaat, anders verwachten, dan hier eene *algemeene historie* te zullen aantreffen der volkeren van den ouden en nieuwen tijd? Eene historie, die ook der *Theologie* haar deel geeft, maar die uit een vrij *revolutionair* oogpunt doet beschouwen? En groot moet dan voorzeker zijne verbazing en verontwaardiging over het fabelachtige berigt wezen, als hij den Schrijver zelven, aanstonds in het begin, zijn plan, waaraan hij over het geheel getrouw gebleven is, met duidelijke woorden aldus hoort opgeven. „*Mijn doel is hoofdzakelijk*," zoo zegt hij daar, „*te onderzoeken, wat ons de Bijbelsche geschiedenis* „*oplevere, met betrekking tot den oorsprong en den trapswijzen* „*voortgang van de verstandelijke en zedelijke beschaving des* „*menschdoms* (1)." — Volgens dat plan dan wordt, in vele bijzonderheden, aangewezen, hoe juist en naauwkeurig de bijbelsche verhalen met den trap van ontwikkeling en beschaving overeenkomen, waarop telkens de menschheid stond, of verondersteld mag worden gestaan te hebben. Daartoe dient ook niet zelden, bij de beschouwing van Israëls geschiedenis, de vergelijking der zeden en gewoonten van andere oude volkeren. Van die overeenkomst stelt M., in den eenvoudigsten stijl, ons een treffend, somwijlen verrassend beeld voor oogen. En langs dezen weg levert hij een aantal schatbare bijdragen tot beter verstand, zoo van vele bijzondere plaatsen, als van het ge-

(1) D. I, bl. 3 van den eersten druk.

heel der bijbelgeschiedenis en van het naauwe verband harer verschillende deelen. Daardoor nu versterkt en verheldert hij, op de leerrijkste wijze, ons geloof, niet slechts aan de waarheid en zekerheid van hetgeen ons de H. S. berigt, maar ook aan de wijsheid en goedheid, waarmede God de stichting van het Nieuwe Verbond door Christus en de Apostelen voorbereidde en eindelijk, op den bekwaamsten tijd, plaats deed hebben. Uit hetgeen later onderzoek en de jongste ontdekkingen, omtrent de oude bewoners van het Oosten, geleerd hebben kan en moet deze *Geschiedenis der menschheid* hier en daar aangevuld, verrijkt en verbeterd worden. Maar dit verhindert mij niet hare lezing en gezette overdenking aan allen dringend aan te bevelen, die meer van den Bijbel wenschen te weten, dan zij uit honderd hedendaagsche strijdschriften leeren kunnen; aan allen, zeg ik, die den zamenhang van het Oude met het Nieuwe Testament regt wenschen te kennen en te waarderen. Want nu zelfs mag herhaald worden wat een der geleerdste tijdgenooten, bij de aankondiging van het slot des ganschen werks, betuigde; „*Wie onder onze vaderlandsche Godgeleerden heeft het nog* „*gewaagd eenen arbeid van zulk eenen* omvang, *zoo alge-* „*meen* nuttig, *zoo vol van allerlei* geleerdheid, *zoo* wijs- „geerig, vrijmoedig *en, bij alle bedachtzaamheid*, liberaal, „*te ondernemen* (1)?"

---

(1) Zie den *Rec. o. d. Recc.* XII. 1. 583. Vroeger had dezelfde hand in dat tijdschrift, belangrijke verslagen geleverd, II. 493 vv. IV. 497 vv. VI. 1. 343 vv. 595 vv. (waar bijzonder de waarde der taalkundige aanmerkk., door Munt. uit de *Dictaten* van den grooten Philoloog Schroeder ontleend, en de edele onhekrompenheid geroemd wordt, waarmede de Schrijver de verdiensten van Socrates verhief), eindelijk XI. 1. 145 vv. In dit laatste verslag wordt wel een niet geheel ongegrond beklag gevonden, dat

Dit werk is belangrijk genoeg om daaromtrent nog deze bijzonderheid te vermelden, die toont, hoe groote waarde er aan gehecht werd. Eenigen tijd na des Schrijvers dood, verscheen van den gedeeltelijken inhoud een wel geordend uittreksel, in II Deelen zamengedrongen en getiteld: *De geopenbaarde Godsdienstleer des Bijbels, getrokken uit* Muntinghes *Gesch. der Menschh. naar den Bijbel, door* G. J. F. Cramer von Baumgarten (1). Een uittreksel, dat aan hen, die het geluk niet hebben het oorspronkelijke werk zelf te kunnen raadplegen, zeer goede diensten kan doen.

Maar, wat er ook in Muntinghe en zijne schriften te berispen viel; hij mogt van geluk spreken, als hij het, over hem gevelde oordeel met het vonnis vergeleek, door de prijsverhandeling, bl. 70—72, over de Utrechtsche Hoog-

Deel IX en X eenigzins van het oorspronkelijke plan afweken; doch overigens op elke plaats * *. — En met deze lofspraken komen in de hoofdzaak de verslagen overeen in de *Bibl. — th. Letterk.* I. 651. III. 1. 62. IV. 2. 814. VII. 2. 849. IX. 2. 701; als mede in de *Bijdr. — godgel. Wet.* II. 582. V. 2. 520. VII. 2. 750 en elders. Wel worden hier en daar de herhalingen misprezen en sommige bijzonderheden gegispt; doch wordt hij dat alles hooge lof aan het geheel gegeven; dus al wederom * *.

(1) *Delft*, 1827, en *Rotterd.* 1830. Over beide die Deelen zie men de *godgel. Bijdr.* II. 2. 724 vv. en V. 1. 37 vv. *.

Over Muntinghe zelven en zijne schriften vergelijke men vooral het naauwkeurig uitgewerkte en voortreffelijk gestelde art. van Glasius, II. 550—555, waar vele anderen, die over hem gesproken hebben, aangehaald worden. — Treffend zijn ook de beide *karakterschetsen*, kort na zijn' dood, bij de hoogst vereerende aankondiging van zijn *Twaalftal leerredenen* (*Gron.* 1824), medegedeeld, zoo in de *Bijdr. godgel. Wet* XII. 2. 517 vv., als in den *Rec. o. d. Recc.* XVII. 2. 213 vv., de laatste denkelijk van de hand van Oekerse.

leeraren Gijsbert Bonnet en Hermannus Royaards uitgesproken. „*Gansch anders*," heet het, „*luidde de toon* „*van het onderwijs, dat aan* Utrecht's *hoogeschool door* G. „B. *en* H. R. *gegeven werd. Zoek er naar wetenschap, niet* „*naar zachtmoedigheid*." Maar waarom toch, als de *Stichtsche* Akademie van die zijde getoetst moest worden, hier alleen van de twee genoemden melding gemaakt, en niet mede van beider Ambtgenoot Heringa en van Bonnets Opvolger Gabriel van Oordt; wier Scholen toch even zeer de *Dogmatiek*, waarvan gesproken wordt, behandelden? — Dit zoude hier, waar *Utrechts* theologische Faculteit, die doorn in het vleesch voor de *Moderne Theologie*, vernederd moest worden, in des Schrijvers kraam kwalijk gepast hebben. Want de geleerde van Oordt, van wien elders (bl. 94 onder) met onverdiende minachting gesproken wordt, mogt, als een voorbeeld van nederige bescheidenheid en Christelijke *zachtmoedigheid*, aan alle Godgeleerden ter navolging aangeprezen worden (1). En op Heringa's theologisch onderwijs de, hier van *Utrecht* gegevene karakterschets toe te passen, dit ware al te ongerijmd geweest. Waarom van hem, eerst na vele tusschensprongen, meer opzettelijke melding gemaakt wordt. Hier dan alleen van Bonnet en Royaards. Intusschen is des *eersten* eere zoo krachtig en bondig door van Oosterzee tegen Sepp gehandhaafd (2), dat ik met

(1) Men kan dezen edelen Man (geb. 1757, † 1836) beter leeren kennen uit de schrijvers, aangehaald door Glasins, III. 11—13. Allen, die hem kenden, eerbiedigden zijne geleerdheid, en telden hem onder de voortreffelijkste menschen. Indien iemand aanspraak had op den eerenaam van *Theologus irenicus*, van vredestichtend' Godgeleerde, dan was het Gabriel van Oordt; wien de Heer S. niet gekend heeft.

(2) T. a. pl. bl. 34—38.

eene verwijzing naar het door hem aangevoerde volstaan kan. Deze ééne kleinigheid dan slechts. Zonderling luidt het, dat de Verhandelaar (bl. 71 onder) van Studenten verhaalt, *die op de collegien van* Bonnet *in stilte zaten te lagchen.* Indien het waar is, zullen zij voorzeker, onder het groote aantal hunner Medestudenten, *de lagchers niet op hunne zijde gehad hebben.* Want het is algemeen bekend, dat, bij het leven van Bonnet, geene theologische Scholen in ons Vaderland zoo sterk, als de zijne, bezocht en zoo hoog gewaardeerd werden. Maar nog veel zonderlinger luidt het, dat dezelfde W. A. van Vloten, die hier aan het hoofd dier *lagchers* geplaatst wordt, elders in dit zelfde boek (bl. 120) een *getrouwe volgeling* heet van den Hoogleeraar, wiens lessen die lachwekkende kracht voor hem hadden. — Voorts vergelijke men de schrijvers, aangehaald door Glasius (1); wiens berigt door loffelijke matiging en onzijdigheid zich onderscheidt, en ook te regt herinnert, hoe veel onze verbeterde predikwijze aan Bonnet te danken heeft.

Naast hem wordt Hermannus Royaards genoemd, wien de prijsverhandeling, even min als zijn' genoemden Ambtgenoot, naar waarde leert kennen. Elders, bl. 83 en 84, schijnt zij zich zelfs opzettelijk ter taak gesteld te hebben de geloofwaardigste getuigenissen, die hem vereerden, te ontzenuwen en van kracht te berooven. Daar wordt onder anderen, in zeker onuitgegeven geschrift van zijne hand, *de toeleg* misprezen *om de kerkelijke verklaring tegen* Teller *en* Bahrdt *en dergelijken te handhaven.* Hoe, dacht ik met weemoed, dit lezende, hebben wij dan van Winer, van Fritzsche en andere voor-

(1) I. 129—133. Vergel. wat wij boven, bl. 101 v., over G. B. zeiden.

standers der *streng grammaticale* uitlegging nog zoo weinig geleerd, dat, in onze dagen zelfs, het weêrleggen van Teller, ja, van den Bijbel-bespotter Bahrdt, die daartegen op iedere bladzijde bijna zondigden, iemand euvel geduid en als bekrompenheid van geest aangerekend kan worden?

Kortom, wat de Verhandelaar over Herm. Royaards zegt, doet hem geen regt, hetgeen kwaad in zijn oog is op den voorgrond stellende, wat vriend en vijand in hem prezen naar den verren achtergrond verplaatsende. Maar zijne nagedachtenis heeft deze pen niet noodig om in hare miskende eer hersteld te worden. Ware dit het geval; elders heeft zij hem regt zoeken te doen (1). Ik had trouwens ruimere gelegenheid, dan de Heer Sepp, om den Man te leeren kennen, die langer dan anderhalf jaar mijn Ambtgenoot was, aan wien ik kostbaren raad te danken had, aan wiens huis ik, in gezelschap van zijn' Zoon, van Heringa en G. van Oordt, meerdere vergaderingen over gewigtige aangelegenheden bijwoonde; waar toen althans de achtbare Grijsaard ons het voorbeeld gaf van *zachtmoedigheid* en inschikkelijkheid. Intusschen mag ik van den Lezer niet vergen mij meer, dan den Heer Sepp, op het woord te gelooven. Maar hij vergelijke met zijne uitspraken de belangrijke *Memoria* H. Royaardsii, die wij te danken hebben aan den geleerden D[r] D. H. Wildschut, een' Godgeleerde, zelfstandig en onafhankelijk genoeg om niet zelden van het voetspoor zijns

(1) Zie de *Narratio de* H. J. Royaards, *Chartt. theol.* L. II, p. 7, en voorts de plaatsen mijner schriften, aangehaald door Glasius; uit wiens beknopt berigt, III. 215–220, vergeleken met de door hem aangevoerden, men reeds H. R. veel meer naar waarheid en naar waarde zal leeren kennen, dan uit de prijsverhand.

beminden Leermeesters af te wijken (1). Men raadplege de getuigenis van Jo. Clarisse, door Wildschut, met des Schrijvers uitdrukkelijke goedkeuring, na een tal van jaren, op nieuw aangevoerd en wedergegeven (2). En, wat hier boven alles gelden moet, Heringa zelf, die jaren lang met hem in onmin geleefd, doch zich naderhand opregtelijk met hem verzoend had, heeft, na zijn' dood, voor aller ooren eene getuigenis hem aangaande afgelegd, die ter beschaming moest dienen dergenen, die in het verguizen zijner nagedachtenis behagen scheppen (3). Ware hij voorts zoo zeer aan de *Formulieren van eenigheid* verslaafd geweest, als meer dan ééne plaats der prijsverhandeling ons doet denken; hoe had hij dan der Synode van 1816 den vrijzinnigen en wijzen raad kunnen geven, dien de Verhandelaar zelf, op bl. 19, naar waarheid hem in den mond legt?

Van *Utrecht* vinden wij ons, door bl. 72 tot aan het slot van bl. 75, naar Vrieslands, helaas! voormalige Akademie van *Franeker* geleid en verplaatst. Hier is de Hoogleeraar Joan Hendrik Regenbogen de hoofdpersoon, die ten tooneele gevoerd wordt. Terwijl zijn, bijna even oude Ambtgenoot en Tegenstander Johannes Anthonij Lotze zich hem ter zijde gesteld ziet. Anderen, wier

(1) Diens hoogst belangrijke *Memoria* Hermanni Royaards, met zijne, zeer gelijkende beeldtenis versierd, verscheen, ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest der Utrechtsche Akademie; *Amst.* 1836, kl. 4to.

(2) Uit de *Bibl. van theol. Letterk.*, III. 1. 210—212, overgenomen door Wildschut, bl. 110 112.

(3) Zie zijne Oratio *de audit. Acad. Rheno-Traj.* (*Traj. ad Rh.* 1826) op meer dan ééne plaats, aangebaald door Glasius.

namen genoemd worden, doch meer op den achtergrond treden, stofferen het tafereel. Het, hier door den Heer S. gegeven verslag is lezenswaardig, en kenmerkt zich, over het geheel genomen, door eene naauwkeurigheid en onpartijdigheid, die men aan alle bladzijden van zijn boek mogt toewenschen. Wil iemand intusschen de beide gezegde Hoogleeraren en hunne jammerlijke twisten nog vollediger leeren kennen; hij verzuime vooral niet de artikelen, door Glasius aan beider nagedachtenis gewijd, te vergelijken en te raadplegen. Artikelen, die, zoo verre ik heb kunnen nagaan, zich loffelijk door de, zoo even genoemde deugden onderscheiden (1). Schoon toch ook het verhaal der prijsverhand. grootendeels lofwaardig genoemd mag worden, is echter niet alles, wat zij hier zegt, juist en wel doordacht. Eene bedenking, die inzonderheid twee gezegden geldt, welke het berigt openen. „*Geen academiesch docent*," heet het, „*had in die* „*jaren zoo naauwkeurig kennis gemaakt met wat er nieuws* „*buiten het vaderland gezegd en in het vaderland gedacht* „*werd*, *als* J. H. Reg." Hier is wel niet gedacht, — om van geen' te Water en Muntinghe, van geen' van Voorst, Heringa of Clarisse te spreken, — aan Lotze, den Man, die te Franeker Regenbogen even nabij was, als hij daar vijandig tegen hem over stond. De *laatste* ging L., in scherpzinnigheid en oorspronkelijkheid van aanleg en vernuft, te boven, en had veelligt over theologische onderwerpen meer zelfstandig na-

(1) Men zie hem op het woord Lotze, II. 396 volgg., waar ook mijn oordeel over dien Geleerde vermeld wordt, en op het woord Regenbogen, III. 153 volgg. Vergel. de Schrijvers, bij beide artt. aangehaald. Omtrent Regenbogens, somwijlen kommervolle, huiselijke omstandigheden deelt S. het een en ander mede, dat mij althans minder bekend was.

gedacht; ofschoon men ook hem niet zelden van zijne jongste, Duitsche leidslieden afhankelijk ziet. Maar, in *belezenheid* en bekendheid met al de schuilhoeken van oude en nieuwe schriften, vond Lotze in bijkans niemand der tijdgenooten, allerminst in dien Tegenstander, zijn' meester, schaars zijns gelijke. Jammer slechts, dat hij die benijdenswaardige belezenheid zoo menigmaal misbruikte, de bronnen, waaruit hij geput had, vergat aan te wijzen, en het van anderen ontleende voor de vrucht van eigene studie en eigene nadenking zocht te doen doorgaan. Eene letterroof, die, zoo onbeschaamd als zij niet zelden gepleegd was, even onverbloemd, door Clarisse, door Donker Curtius, door den zachtmoedigen Heringa zelfs (1) en anderen, aan den dag gebragt en gelaakt werd.

---

(1) Den eerst genoemde zie men vooral in den *Rec. o. d. Recc.* I. 657 en vele volgg.; waar, bij de beoordeeling zijner bekroonde verhand. *over de Godheid des H. G.*, gezegd wordt, dat Lotze *zich met regt den roem van godgeleerde kunde en schranderheid verworven*, maar tevens, dat hij zich aan het grofste *plagiaat* tegen den Rec. zelven schuldig gemaakt heeft. Dezelfde of soortgelijke grieve wordt door dezelfde hand tegen hem herhaald, *ald.* II. 295 volgg., waar zijne, jammerlijk mislukte *orat. inaug. Franeq.* ter sprake komt. Hiertegen zocht zich L. te verdedigen, *ald.* III. 144 volgg. Maar het beschamende antwoord liet zich niet wachten.

De proeven van letterroof, door D. C. aangewezen, in de *Bijdr. — godgel. Wet.*, VIII. 2. 206 vv., maar bovenal X. 1. 227 vv., zijn werkelijk boven mate stout. Het Latijnsche stuk, ter laatst genoemde pl., bl. 281 vv. vermeld, en door Lotze, als de vrucht van eigene studie voorgedaan, was buiten kijf ontleend uit de *Dictt.* van H. E.z. Des laatsten beoordeeling der, door Lotze op nieuw uitgegevene *Prolegg.* Wetsten. *in N. T.*, bij Glas. en S. beiden met wel verdienden lof genoemd, is zoo naauwkeurig, als die uitgave zelve slordig was. Het stuk, dat wel eene *verhandeling* mag heeten, vindt men in de *godgel. Bijdr.* VI. 2. 781—849. Tegen D. C. had L. zijne geheel reddelooze zaak zoeken te verdedigen, in het *Lett. Mag. van Wet., Kunst en Sm.* 1821, bl. 97 vv. *Mengelst.* Tegen H. E.z. hetzelfde

Aan geene mindere bedenking, dan het aangevoerde gezegde, is onderhevig wat de prijsverh. er straks op doet volgen, *dat* Regenb. *den goeden* Eelco Tinga te Franeker *weldra geheel overschaduwde.* Ja, *goed* mogt Tinga, vergeleken met de beide hevig strijdende Ambtgenooten, in nadruk heeten; zoo althans zachtmoedige toegevendheid en vredelievende inschikkelijkheid nog hedendaags aanspraak op dien ernstig gemeenden eerenaam geven. Maar *door* Regenb. *geheel overschaduwd* werd hij, wel in het oog van den Verhandelaar en anderen, die alleen op de *schaduw* der dingen letten, maar voorzeker niet in het oog der *Curatoren* van de Vriesche Hoogeschool, die meer van nabij hunne ware gesteldheid aanschouwden. Deze toch spaarden, toen hij naar *Groningen* verroepen was, geene pogingen noch schitterende aanbiedingen om hem tot blijven te bewegen, en beklaagden, blijkens de aan het licht gegevene *Brieven* (1), zich bitterlijk, dat hij, ruimer werkkring wenschende, niet besluiten kon aan hunne dringende aanzoeken het oor te leenen. Deze ééne hulde nog aan de al te zedige en daardoor miskende verdienste. Uit den mond van Heringa, die met hem aan de voeten van Chevallier en Abresch gezeten had, hoorde ik de, zijnen Vriend T. vereerende betuiging, dat het jammer was, dat hij, die, reeds als Student, grootelijks uitmuntte, naderhand niet, door de uitgave van meerdere proeven zijner theologische geleerdheid, aan het algemeen getoond had, wie hij ware.

Tot Regenb. wedergekeerd, hooren wij den eerw. S.

te doen, daarin verhinderde hem de dood, die den beklagenswaardigen Man weldra voor nieuwe schande bewaarde.

(1) Van die *Brieven*, uitgegeven te *Gron.* 1805, zie men een naauwkeurig verslag in de *A. Vad. Letteroeff.* van dat jaar, 1. 392 volgg.

zeggen, *dat hij hier van diens historischen arbeid geene melding maakt.* Dat hij dit hier, zoo min als elders, doet, is hem, die niet van alles gewagen kon, niet euvel te duiden. Intusschen wenkt mij de eer des Vaderlands om van het beste zijner menigvuldige werken niet geheel te zwijgen. Want ver boven zijne theologische twistschriften moet de geleerde verhandeling geschat worden, door dezelfde hand in het Latijn *over de vruchten* geschreven, *die de Kruistogten voor Europa gedragen hebben.* Bij het Fransche *Instituut,* als antwoord op eene uitgeschrevene prijsvraag, ingezonden, werd zij door noodlottige omstandigheden zoo laat te Parijs ontvangen, dat zij van daar het welverdiende eereblijk niet kon bekomen. De smartelijk te leur gestelde Schrijver zag zich echter dit gemis grootelijks vergoed, *zoo* door de hoogst gunstige beoordeelingen, het, nu door hem zelven uitgegeven stuk van het binnen- en mede van het buitenland ten deel gevallen, *als* door zijne aanstelling onder het Fransche Bewind te *Leiden;* waarhenen het hem vrij zeker den weg baande (1).

Geheel onpartijdig sta ik tusschen de twee Geleerden, die elkander met gelijke hevigheid bestreden; maar, naar

(1) De oorspronkelijke titel van het stuk luidt vollediger aldus: *Comment. de fructibus, quos humanitas, libertas, mercatura, artes atque disciplinae per cunctam Europam perceperint e Bello Sacro; Amst.* 1809, 358 pp. 8 maj. Men zie die verh. uitvoerig beoordeeld en eenstemmig geprezen, door de *Vad. Letteroeff* 1810. 1. 188 vv.; — door de *Bibl van theol Lett.* VIII. 1. 896 vv. en IX. 1. 922 vv., waar men haar met twee andere verhandd. over hetzelfde onderwerp vergeleken vindt; — maar inzonderheid door den *Rec. o. d. Recc.* V. 2. 1011, waar Cl. naauwkeurige aanwijzingen geeft omtrent hetgeen tot dien tijd toe over de Kruistogten in het licht gegeven was. Bovenal evenwel is het vereerend voor Regenb., dat de beroemde Heeren zelf, die bekroond was, hem grooten lof geeft. Immers op goeden grond schijnt Cl. de beoordeeling in de *Gött. gel. Anz.* (1810, *St.* 52) aan Heeren toe te kennen.

ik hoop (en het ontbreekt mij niet aan allen grond dier hope) aan hart en studiën, in hunne laatste levensjaren, eene meer vredelievende rigting gegeven hebben. Die onpartijdigheid doet mij wenschen, gelijk van Regenbogen, nu ook van Lotze het geschrift aan te kunnen wijzen, dat, onder alles, waarvan hij de pers deed zweeten, de meest blijvende waarde heeft. Dan de keuze is hier moeijelijker. Ik zoude veelligt neigen tot de, door hem voor het eerst uitgegevene en met gansch niet verwerpelijke bijvoegselen verrijkte *Opuscula* van den doorgeleerden Franeker *Orientalist* J. H. Verschuir; die belangrijke bijdragen tot de bijbelsche en Oostersche Letterkunde aanbieden (1). Maar het grootste gedeelte van dien Bundel is niet van zijne hand. Dit beweegt mij om de voorkeur te geven aan zijne *Monogrammata Theologiae theoreticae in Scholae suae usum;* die, naar het oordeel van kundige en onpartijdige Regters, niet slechts des Opstellers geleerdheid en groote belezenheid, maar ook zijne vrijzinnige denkwijze over gewigtige onderwerpen op nieuw aan den dag leiden (2). Doch, al acht men dat oordeel al te gunstig, het werk komt althans der geleerde Dog-

(1) J. H. V. *Opuscc. in quibus de variis S. Litt. locis et argumentis exinde desumtis — disseritur. Edidit atque animadverss. adjecit* J. A. L.; *Traj. ad Rh.* 1810. LVI et 462 *pp.* 8 *maj.* Zoo luidt de eenigzins verkorte titel van het boek, waarvan verslag gedaan wordt in de *A. Vad. Letteroeff.* voor 1810. 1. 569 vv.; — in de *Bibl. van theol. Lett.* IX. 1. 31 vv. (zeer uitvoerig en belangrijk); — voorts in den *Rec. o. d. Recc.* VI. 1. 241 vv. en 293 vv. In dit laatste, niet minder leeswaardige verslag wordt het boek, met vermelding der gezegde beoordeelingen, een *gewigtig lettergeschenk* genoemd.

(2) Zoo spreekt over deze *Monogramm.* (*Amst.* et *Harderv.* 1817, 444 *pp.* 8 *maj.*) Clar., in den *Rec. o. d. Recc.* XI. 1. 289 vv. En dit, schoon die Spreker met L. in steeds vernieuwden letterstrijd gewikkeld was.

matiek uitnemend te stade (en zie daar, mijns inziens, zijne grootste verdienste) wegens den verbazenden rijkdom der aangewezene *bronnen*, waaruit de kennis harer geschiedenis geput moet worden (1). Dan men mag zich met regt beklagen, dat, even min in de beide laatst genoemde, als in zijne andere schriften, op de naauwkeurigheid der aanhalingen en opgaven volkomen staat gemaakt kan worden. Terwijl gebrek aan grondige taalkennis niet slechts den stijl ontsiert, maar ook des Schrijvers denkbeelden niet zoo juist, bestemd en duidelijk, als men wenschen mogt, doet uitdrukken en kennen.

Boven kenden wij aan Lotze rijkere belezenheid, aan Regenbogen eene hoogere maat van scherpzinnigheid toe. Maar overigens hadden zij, bij groot verschil van aard, inborst en denkwijze, veel meer met elkander gemeen, dan wel een oppervlakkige blik op hunne personen zou doen vermoeden. Beiden toch moesten met eene bekrompenheid van huiselijke omstandigheden worstelen, die hunne pen somwijlen bijna onwillekeurig in beweging bragt. Regenbogen, wien der Franschen gunst een' katheder te *Leiden* opende, scheen wel gelukkiger, dan zijn Tegenpartijder; wien het herstelde Vaderland geen herstel in vroegere waardigheid aanbood, maar slechts eene half eervolle roeping of verbanning naar Gelderlands, toen zoo naauw ingekrompen Athenaeum ten deele gaf. Terwijl, na diens spoedige opheffing, zijne vurige wen-

(1) Een Recensent, die te zeer tegen den Schrijver ingenomen was, om aan de waarde van zijn werk volkomen regt te doen, zeide echter, dat er, „*in de laatste dertig of veertig jaren, geen boek in ons Vaderland uitgekomen* „*was, in hetwelk zulk eene massa van citatiën van oud en nieuw — gevonden* „*werd.*" Zie het verslag in de *Bijdr. — godgel. Wet.* VI. 1. 282 vv.

schen en pogingen om op een' hooger' leerstoel herplaatst te worden, door de ongunst der Leidsche en Utrechtsche Professoren, steeds vruchteloos bleven. Maar ik twijfel zeer, of ook zijn vroegere Tegenstander, in zijn kortstondig leven te Leiden, de hoop, die hij zich daarvan voorgespiegeld had, geheel vervuld en voldaan zag. Alles behalve aangenaam moest althans den Man, die zich zelven zoo levendig gevoelde, de ernstige en krachtige wenk zijn, waarmede hem, bij zijne komst, de veel vermogende Rector der Akademie Brugmans verwelkomde, om zijn onderwijs voortaan alleen bij de *Historie* te bepalen, zonder zich nu langer met de *Theologie* te bemoeijen of in te laten. — Voorts behoorden beiden onder de vruchtbaarste godgeleerde Schrijvers, die de vroegere jaren dezer eeuw het Vaderland deden aanschouwen. Bij hetzelfde *Haagsche* Genootschap werden beiden meermalen met het eeregoud bekroond. Eenmaal zelfs, voordat nog de gelijkheid van woonplaats en werkkring den openlijken krijg tusschen hen had doen ontvlammen, gebeurde het, dat, terwijl beiden daarbij op dezelfde vraag geschreven hadden, de eerzuchtige Lotze den prijs wegdroeg, en dat de niet minder hooggevoelende Regenbogen zich met de plaatsing van een gedeelte zijner verhandeling, als *Bijlage*, vergenoegen moest. Ja, eerzucht en hooggevoelendheid! Zie daar eigenschappen, die beider karakter even zeer kenschetsten; al deden zij hen in eene tegenovergestelde rigting zich bewegen. Eerzucht en gloeijende begeerte om, niet slechts onder de *Vriesche*, maar liever nog onder al de *Nederlandsche* Godgeleerden, de eerste te zijn, deed zoo wel Regenbogen de vaan der ongebreidelde *vrijzinnigheid*, als Lotze die der, niet zelden bekrompene *regtzinnigheid* om hoog heffen. En veelligt

wendde zich de een des te verder naar de linker, naar mate hij den ander voor de regter zijde partij zag kiezen. Want de Zielkunde leert ons, hoe met den afkeer van onze tegenpartijders, dikwijls meer, dan wij zelve weten of vermoeden, zich het mishagen in hunne gevoelens paart en vereenigt. — Maar, hoe het zij, in onberaden' lust aan theologischen en kerkelijken strijd, die beider hoog gedragene borst verhitte, zag men hen, helaas! weinig of niet voor elkander onderdoen. De een gaf aan den, anders zedigen Albert Bruining, die uit eigene aandrift de kerkleer niet bestreden zou hebben, daartoe de pen, zoo hij haar al niet bestuurde, voor het minst in de hand. En de ander was veelligt de geheime aanblazer van nog noodlottiger twisten, welker floers deze pen niet verder, dan het bereids door den tijd is weggevaagd, mag opheffen. Zijne hand was althans tegen allen en aller hand tegen hem. En aan zijn' Tegenpartijder ontbrak misschien meer de gelegenheid, dan de genegenheid, om in even uitgebreiden kring strijd te voeren. — Kortom Lotze, zoo min als Regenbogen, durven wij met de grootste Godgeleerden gelijk stellen. Maar geen' van beiden mag men echter uitnemende talenten ontzeggen om, in den schoonen werkkring, die hun geopend was, daarmede rijke winst te doen voor het Koningrijk der hemelen. Met des te meerder regt mogen wij dan, bij de weemoedige herdenking hunner namen en twisten, ons bedroeven, dat onmatig zelfgevoel en daaruit geboren strijdlust hun maar al te dikwijls de, daartoe noodige helderheid en kalmte van geest ontroofde.

Zoo wisselend, onrustig en strijdvol het leven en wer-

ken was der beide laatst genoemden; even vredelievend en meestal kalm voortvloeijende, maar althans niet minder rijk in goede vruchten voor Kerk en Wetenschap, was dat van den Amsterdamschen Hoogleeraar Jacob van Nuys Klinkenberg. Het is waar, de storm der Omwenteling woedde, in 1796, zoo hevig tegen hem, dat hij, om het weigeren der zoo genaamde *burgerbelofte*, van zijne eervolle betrekking ontzet werd, en daarvan jaren lang verstoken bleef. Dan die gemoedelijkheid, die standvastige trouw aan zijne overtuiging deed hem in de schatting der wijsheid des te hooger rijzen. Terwijl de tijdelijke ambteloosheid zijner hoogst nuttige werkzaamheid voor de drukpers nieuwe ruimte van tijd bezorgde. Over hem nu hooren wij de prijsverhandeling, bl. 76, een oordeel uitspreken, dat weinigen, die hem gekend hebben, met haar deelen zullen. Volgens haar, was hij een „*Theologant, die meer de belangen van het publiek, dan van den kleinen kring zijner studenten behartigde.*" Zonderling strijdt daarmede de verklaring van den beroemden Hoogl. D. J. van Lennep, *dat de luister van het Amst. Athenaeum zeer veel aan hem verschuldigd was, en dat uit zijne School* vele *voortreffelijke Predikanten voortgekomen zijn.* Eene getuigenis, die dubbele beteekenis heeft in den mond van den smaakvollen *Litterator* en Leerling van Wyttenbach; omdat het hem volkomen bekend was, hoe Klinkenbergs mindere vaardigheid in het *Latijnspreken*, waarop *toen nog* te Amsterdam hooge prijs gesteld werd, zijne, overigens uitgebreide geleerdheid, in den beginne althans, wel eens te veel deed voorbijzien, en hem aan den bijtenden spot van andersdenkenden blootstelde (1).

(1) Men zie vooral, hoe bitter deswege zijne *orat. in obitum* Curtenii ver-

En den lof, door een' voormaligen Ambtgenoot aan zijn onderwijs gegeven, hoorde ik door de getuigenis van een' zijner latere Leerlingen bevestigen, wiens scherpzinnigheid en geleerdheid in onze Nederlandsche Kerk alom bekend is. Het is waar, dat S. de bewering, *dat hij bij het klimmen zijner jaren niet bleef klimmen naar de hoogte der wetenschap*, met het schild van zeker gezegde van Ypey zoekt te dekken. Maar ik hoop, dat het slechts overhaasting, en geene laakbare partijdigheid geweest zij, die hem de andere getuigenissen, door denzelfden Geleerde, bijzonder de laatste, in het met Dermout uitgegeven werk, afgelegd, die voor Klinkenberg zeer vereerende zijn, geheel met stilzwijgen voorbij deed gaan. Dan, hoe het zij, de nagedachtenis van een' Man, die eenstemmig geroemd is door van Lennep, door Clarisse, door van Hengel, Rooijens en anderen, behoeft in geenen deele mijne verdediging. En de Heer S. zal zedig genoeg zijn om te erkennen, dat zijn verhaal de kracht en geloofwaardigheid van zulke getuigenissen niet ontzenuwen of verzwakken kan (1).

---

guisd wordt in den *Recensent* (bij Crajenschot, 1790) II. 465 vv. Reeds vroeger was, in hetzelfde tijdschrift (toen bij Holtrop, 1787) I. 359, zijne *Bijbelvertaling* met spot en hoon overladen. Maar daar baarden zijne gevoelens misschien nog meer ernstig gemeend misnoegen, dan zijne minder sierlijke taal.

(1) Al de hier, ter eere van v. N. Kl., vermelde getuigenissen vindt men naauwkeurig aangewezen door Glasius, aan het slot van het wel bewerkte artikel over hem, II. 270—278; waar ook het vroeger door ons, aangaande den Hoogl., medegedeelde niet voorbijgezien is. Voeg er nu bij v. Oosterzee, bl. 42, en het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*, op den naam.

Meer regt doet dezelfde bl. 76 wedervaren aan den vernuftigen en welsprekenden Cornelis Fransen van Eck, op wiens bezit het Athenaeum van Deventer, vele jaren lang, regtmatigen roem droeg. Ook elders geeft hem de prijsverh. den wel verdienden lof, bijzonder, op bl. 290, als *Prediker*. Zijne leerredenen trouwens bevelen zich even zeer aan door hare vrijzinnige en gematigde regtzinnigheid, als door de duidelijkheid, waardigheid en zeldzame zeggenskracht harer voordragt. Daaromtrent moet ik geheel met het hoogst lezenswaardige verslag instemmen, door Donker Curtius er van gegeven (1). Overigens behoeft deze hand bijna niets te voegen bij hetgeen zij, omtrent het levenslot, de schriften en verdiensten van v. Eck, gezegd heeft in het geschrift over Clarisse, die zijn Schoonbroeder was (2). Daaruit kan men ligt een paar min naauwkeurige gezegden der prijsverh. verbeteren of aanvullen (3). Deze ééne bijzonderheid nog. Eerst te Deventer gekomen, stond hij aan de uiterste linkerzijde der Theologie, en deelde die rigting met zijn' toenmaligen Boezemvriend, den geleerden Remko Engels, van wien Sepp, op bl. 36, melding maakt, destijds Predikant te Colmschate en Diepenveen nabij de gezegde stad. Later bewoog zich v. E. kennelijk, blijkens zijne uitgegevene leerredenen, naar het midden, en naderde

(1) In de *godgel. Bijdr.* III. 515—541.

(2) *Mem.* Cl. p. 34. 35. — Andere bijzonderbeden omtrent hem heeft Glasins, I. 408—411, en hebben de daar aangehaalden naauwkeurig vermeld. Voeg er nu bij v. Harderwijk, *ten verv. van* v. d. Aa, IV. 2, bl. 2.

(3) Bl. 94, noemt zij v. E., met wiens Znster Cl. gehuwd was, zijn' *bloedverwant.* Bl. 290 had ook de tweede Bundel leerredenen, die eerst na 's Hoogleeraars dood in het licht verscheen, en zijn' roem als Prediker allezins handhaafde, vermeld kunnen worden. Z. vooral Hartog, bl. 351 vv.

dus meer en meer tot de zienswijze van Clarisse. Terwijl Engels, toen hij, eerst in het laatst van zijn leven, als schrijver was opgetreden, de regter zijde even ijverig voorstond, als hij vroeger haar tegengestaan had. Jammer, dat toen die gemoedelijke ijver niet altijd met gematigdheid gepaard ging (1). Beiden even regtschapen en waarheidzoekend, stemden zij, tot rijper' leeftijd geklommen, daarin buiten twijfel te zamen, dat het hart meer lafenis ontvangt uit een droppel *geloofs*, dan uit een' vloed van *twijfelingen*.

Wat ons de meer genoemde bl. 76 nog verder te lezen geeft over het gebrek aan Exegese en andere gebreken, die aan het onderwijs der Dogmatiek eigen waren als mede over de, daarmede gepaard gaande *malaise;* dit alles geeft mij, als ik dit fraaije woord ook eens gebruiken mag, een gevoel van *malaise*, omdat het, wat tijd en personen aangaat, vrij onbepaald en vaag is. S. vergeet hier en elders, dat de Redeneerkunde, even min als de pragmatische Geschiedenis, met redekavelingen gediend is, die uit het bijzondere tot het algemeene besluiten, die wat op een' of weinigen past, tot allen of velen althans betrekkelijk maken.

(1) Zie over R. E. en zijne schriften v. Harderwijk, *ten verv. van* v. d. Aa, IV. 2, bl. 48 v.

ELFDE HOOFDSTUK.

Oostersche taalstudie, vooral dienstbaar gemaakt aan de uitlegging der Boeken van het Oude Verbond.

Met welgevallen wendt zich het oog naar de achtbare rij van akademische *Orientalisten*, die, in het laatst der vorige en in het begin der tegenwoordige eeuw, onze Hoogescholen en Athenaea versierden. De vroegere worden ons, bl. 77—82, in het geheugen geroepen. En ook omtrent de latere, die wij elders in ons boek vermeld vinden, zal dit zelfde Hoofdstuk het noodigste althans aanstippen. Bij veel, dat daar goed en naar waarheid van hen gezegd wordt, voege men vooral één eigenschap, die langen tijd de hoofdrigting hunner studiën kenmerkte. Zij zochten namelijk de vruchten eener uitgebreide en grondige *Oostersche* geleerdheid, als offergaven, aan het heiligdom toe te wijden. Met andere woorden, het was hun hoofddoel die aan de opheldering des Bijbels, vooral van het O. T., dienstbaar te maken. Zie daar het kenmerk, dat, zoo al niet de nieuwste en nu bloeijende, althans de *Schultensiaansche* School van

vele andere geleerde beoefenaars der *Semitische* Letterkunde onderscheidde. — Eere zij den Schrijver, dat hij aan de verdiensten der drie Schultensen, Vader, Zoon en Kleinzoon, den tol van eerbied, door het nageslacht hun verschuldigd, met onbekrompen hand betaalt. Wel is het ook gedaan, dat hij, ter eere van den laatste, van Henrik Albert, met volledige instemming, ons de getuigenis doet hooren van twee zijner beroemdste leerlingen. Van hem trouwens hoorde men al zijne tijdgenooten, met gelijke opgetogenheid en bewondering, spreken. Maar, om hem in zijne volle waarde te leeren kennen, raadplege men vooral de lofrede van Jacobus Kantelaar, een der schoonste stukken van dien aard, welke onze Nederlandsche Letterkunde bezit (1). Wat mijn verhaal van de lotgevallen der *Geldersche Hoogeschool*, der eerste, die Schultens onder hare Voedsterlingen tellen mogt, aangaande hem berigtte, was slechts een flaauwe nagalm der vele daarbij aangevoerde getuigenissen (2).

Meer opzettelijk moest daar van drie andere Oostersche Taalkenners gesproken worden, die, bij de gezegde Akademie, achtervolgens elkanders plaats vervingen. Ik bedoel Everard Scheidius, Joannes Willmet en Jean Henri Pareau. Niet om de waarde van mijn verhaal, maar om de groote verdiensten van dat drietal Mannen en om het gewigt der, tot bevestiging aangevoerde getuigenissen, durf ik het ter vergelijking en verbetering

---

(1) Dit stuk, door Siegenbeek *een der schoonste voortbrengselen van Nederl. welsprekendheid* genoemd, beslaat bl. 119—208 der *Redevoeringen en Dichtstukken van* J. K., door dien Hoogl. op nieuw uitgegeven, *Haarl.* 1826.

(2) *Gesch. der Geld. Hoogesch.* vooral II. 416. 417.

van het door S. omtrent hen gezegde aanbevelen (1). Daartoe intusschen heeft ook D[r] Glasius, met getrouwe raadpleging en vermelding van anderen, belangrijke bijdragen geleverd (2).

Geen' hunner wordt door de prijsverh. zoo groot onregt gedaan, als mijn' Leermeester Pareau; wiens nagedachtenis ik in eere zal houden, zoo lang ik nog leef, en wiens Schriften en Dictaten ik steeds, als voorbeelden van grondige *Exegese* en *Kritiek* gewaardeerd heb. Intusschen is het deze laatste vooral, tegen welke hij, hooren wij Sepp, zich schromelijk bezondigd heeft. Immers, volgens bl. 79, *was het hem te stout de redenen van* Elihu *in het boek van* Job *voor interpolaties te houden*. En, wat meer is, naar bl. 234 en 235, „*sprak hij, in zijne* Inst. „Int. V. T. *met zoo groote behoedzaamheid over het nut der* „*Kritiek, dat men het wel in twijfel mogt trekken, of in* „*zijn school vele beoefenaars voor haar zouden aangekweekt* „*worden*, en — *zoo hij al de studie der kritiek niet ver-* „*waarloosde, hij telde haar toch weinig.*" — Lees ik wel,

---

(1) Zie dan *aldaar*, over E. S. bijzonder II. 318—328, als mede bl. 492 v.; — over J. W. II. 509—511; — over J. H. P. II. 538—542. Over het *Lexicon Hebr. et Chald. man.* van E. S. en diens voortzetting en voltooijing door J. J. Groenewoud, vader van den onlangs overleden' Hoogleeraar Swijghuisen Groenewoud (II Ptt. *Traj. ad Rh. Gron. et Hard.* 1805. 1810) vergelijke men de *A. Vad. Letteroef.* 1806. 1. 285 vv. *, maar vooral de uitvoerige en belangrijke verslagen in de *Bibl. van th. Lett.* IV. 2. 655 vv. en in den *Rec. o. d. Recc.* VI. 1. 453 vv. Op de laatst genoemde pl. doet Cl. de licht- en schaduwzijde van het werk onpartijdig kennen.

Over Willmets verzameling van Oostersche Handss., gedeeltelijk ook over zijne taalstudie, zie men een belangrijk berigt van wijlen Prof. Weijers, in de *Versl. en Meded. van het Kon. Instit.* voor 1844, N° 1, bladz. 60 vv.

(2) Zie, in het IIIde Deel van zijn *Godgel. Nederland*, over Scheidius, bl. 285—288; over Willmet bl. 607—609; over Pareau bl. 72—77.

of bedriegen mij de oogen? Telde Pareau de *Kritiek* weinig? Was hij het dan niet, wiens *Threni Jeremiae* en wiens *Commentatio Jobaea* aan de Lezers, wiens akademisch onderwijs over *Job* en de *Psalmen*, om niets anders te noemen, aan de Studenten een aantal *critische* gissingen of *conjecturen*, ter verbetering van bedorvene plaatsen, aanboden? En onder die gissingen waren niet weinige, waarin scherpzinnig vernuft zich paarde met diepe taalkennis en onbekrompene vrijmoedigheid. Want nergens hadden zij een' zweem van *anticritischen* eerbied voor de aangenomene lezingen. Wordt voorts zijne *Institutio Int. V. T.* veroordeeld om als getuige dier schroomvalligheid op te treden; tegen dit oordeel mogen wij dat van Heringa, dien Meester der Bijbelkritiek, overstellen, die openlijk toonde, hoe hoog hij haar waardeerde. En zelfs *Engeland* deed haar zoo veel eere aan, als de Britsche trotschheid, in dien tijd althans, zeer weinig uitlandsche schriften deed weêrvaren. Het behoeft naauwelijks gezegd te worden, dat dit oordeel weêrklank vond bij zijne geleerdste landgenooten.

Door hen trouwens werden weinig geletterde schriften algemeen zoo gunstig ontvangen, als die van Pareau. Ten voorbeelde raadplege men slechts Clarisse, in den *Rec. o. d. Recc.* (1); wiens oordeel te minder van partij-

(1) Over de laatst genoemde *Inst. Interp.*, *ald.* XVI. 1. 281 vv.; — over de *Commentatio Jobaea*, *ald* III. 681 vv., waar men ook de, voor het werk vereerende getuigenissen van buitenlandsche tijdschriften vermeld vindt; — over de *Antiquitas Hebr.* XI. 1. 441 vv.; — over de *Sermons sur quelques textes de l'Ecrit. s.* (waarin bijzonder des Hoogl. bedrevenheid doorstraalt in Oostersche talen, zeden en gewoonten) VIII. 1. 15 vv. Lezenswaardig is de vergelijking dier *Sermons* met anderer leerredenen, in de *Vad. Letteroeff.* voor 1814. 1. 497 vv.

digheid kan verdacht worden, daar zijne zienswijze met die van zijn' vroegeren Ambtgenoot op verre na niet in alles overeenstemde. — Ook in de *Bibliotheek van theol. Letterkunde* en hare Vervolgen vonden des Hoogleeraars schriften billijke waardering (1). — Ja, reeds veel vroeger was door de *N. Alg. Vad. Letteroeff.* (2) zijne eerste Latijnsche, te Deventer gehoudene redevoering om hare vrijzinnigheid, waren zijne *Threni* om hunne geleerdheid met grooten lof aangekondigd. Maar genoeg reeds om te toonen, dat Jean Henri Pareau, naar de eenstemmige getuigenis van degenen, die hem en zijne schriften gekend hebben, een geheel ander Man was, dan de prijsverhandeling hem ons afschildert. Mij althans berouwt het niet zijne School toen eerst verlaten te hebben, als zijn vertrek naar de Stichtsche Akademie mij er toe noodzaakte (3).

Onder Pareau's uitstekende Leerlingen noemt de prijsverh., bl. 79, te regt den Vriend mijner jeugd Evert Kreenen; wiens later stuk, ten betooge, *dat geen terugkeer der Joden naar hun land voorspeld is*, zij, bl. 256 v., toont op prijs te stellen. Zijne akad. verh. over *Nahum* was niet slechts, zoo als de eerst genoemde pl. zegt, *weleer geëerd*, maar heeft steeds blijvende waarde; ook wegens de vernuftige gissingen ter tekst-verbetering, die zij aanbiedt (4). Elders heb ik Kreenens vroegtijdigen dood

(1) Zie het eerst genoemde tijdschr., IV. 1. 43 vv. V. 2. 682 vv., en later de *Bijdr.* — *godgel. Wet.* V. 1. 90 vv. VI. 1. 130 vv.

(2) *Voor* 1790, V. 1. 538 en 309 vv.

(3) Over zijne verh. *de mythicâ S. C. interpretatione* is boven, bl. 185—187, gesproken.

(4) Men zie daarvan een uitvoerig verslag in de *Bibl.* — *theol. Lett.*, VII. 1. 1—20, en een ander, dat korter is en meerdere tijdschriften aan-

(† 1 Januarij 1825) als een groot verlies voor de Oostersche Letterkunde, waarvoor hij geboren scheen, doen kennen. En het verblijdt mij, dat ook anderen hem volkomen regt hebben doen weêrvaren (1).

Misdeed Pareau, naar het gevoelen van den Heer S., inzonderheid tegen de *Kritiek;* zijn eerbiedwaardige Voorganger op den Utrechtschen katheder, Sebald Rau, schijnt zich, in hetzelfde oog, niet minder tegen haar vergrepen te hebben. Immers, niet tot zijnen lof, zegt bl. 78: „*Voor* „*de conjecturaal-kritiek van* Houbigant *is hij bevreesd,* „*blijkens zijne* exercitt. philol., *tegen dien kriticus gerigt.*" — Nu, als dit eene zonde tegen de gezegde wetenschap was, dan deelde Vader Rau de schuld met de beroemdste *Critici*, die steeds meenden, dat tot wezenlijke verbetering der tekstlezingen niet slechts vernuft en stoutmoedigheid, waarmede de Fransche Priester rijkelijk bedeeld was, vereischt werd, maar ook grondige taalkennis en andere kundigheden, waaraan het hem maar al te zeer ontbrak. — Maar niet ernstiger noch eervoller luidt, wat verder van Rau gezegd wordt. „*De schaar zijner hoorders is klein,* „*dat kleine getal doet u vragen, of er wel meer groote smaak* „*bestaat voor eene exegese, die van de type zooveel tracht te* „*redden als er gered worden kan.*" — Misschien moet R., om den door hem gedragen' ambtstitel van *Prof. Theo-*

---

haalt, in den *Rec o. d. Recc.* IV. 673—678, beiden * *. Men vindt, ook in deze diss., vrij wat van den grooten Groninger Orientalist N. W. Schroeder.

(1) Na Glasius, II. 314 v., is hij ook, met wel verdiende eere, genoemd door Mr C. L. Vitringa, in zijn, voor de latere vaderl. geschiedenis hoogst belangrijk *Gedenkschrift*, D. I, bl. 363, als mede door het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb*, op den naam.

logiae typicae, deze beschimping ondergaan. Ik twijfel intusschen zeer, of, reeds in 1787, de watervrees voor de *Typologie* groot genoeg was om de School van een' Man te ontledigen, wiens groote geleerdheid en edele gezindheid aan oud en jong eerbied inboezemde. Maar zeker ten minste weet ik, dat het hem niet aan getrouwe Volgelingen ontbrak, die, op zijn' raad en door hem voorgelicht, *dissertatiën* in het leven riepen, welker blijvende waarde, voor de kennis van onderscheidene bijzonderheden der Hebreeuwsche Oudheid, door niemand in twijfel getrokken is. Allen vereenigden zich met den wensch, in het begin dezer eeuw, door de *A. V. Letteroeff.* (1) aan den dag gelegd, „*dat het hem mogte welgevallen alle of* „*wel de voornaamste door hem of onder zijn opzigt uitgege-* „*vene schriften, waarvan sommige naauwelijks meer verkrijg-* „*baar zijn, nog eens weder gezamenlijk onder een' algemeenen* „*titel te laten opleggen.*" Daarmede, meenden zij, zou aan het verlangen van velen, ook buiten 's lands, waar men zijne schriften sedert lang op hoogen prijs had weten te stellen, voldaan, en het groote nut, door dezelve reeds allerwege gesticht, merkelijk vermeerderd en uitgebreid worden. — Zoo spraken de *Letteroefenaars*, die wel niemand van partijdige liefde voor de *Theologia typica* verdenken zal. Maar de geloofwaardige berigten, door Glasius (2) en de van hem vermelde schrijvers omtrent S. Rau medegedeeld, maken het overtollig meer tot verdediging zijner nagedachtenis te zeggen.

Reeds vroeger had dezelfde bl. van des achtbaren en

(1) Voor 1805. 1. 709—714; waar het uittreksel uit de laatst door hem gehoudene Lat. rede een overzigt geeft van zijn' levensloop.

(2) III. 137—140.

deftigen Mans beroemden Zoon, den Leidschen Hoogleeraar Sebald Fulco Johannes Rau, kortelijk gesproken. Als *Orientalist*, was hij de waardige erfgenaam van 's Vaders geleerdheid; terwijl hij, zoo veel iemand dit vermogt, de grondigheid van diens onderwijs met de bevalligheid van den laatsten Schultens zocht te vereenigen. Maar in nog veel wijder' kring was hij, als rijk begaafd Kerkredenaar der Waalsch-Hervormde Gemeente, bekend en geëerd. Zijne verdiensten in beide opzigten zijn naar waarde gehuldigd door J. Teissèdre l'Ange, wiens *lofrede* onder de schoonste stukken van dien aard, naast die van Kantelaar op H. A. Schultens geplaatst mag worden (1). De zeldzame talenten, die de jongere Rau, als Prediker, ten toon spreidde, zijn door Sepp zelven (bl. 101) en meer opzettelijk door Hartog (2) in het licht gesteld. Zoo vele andere stemmen hebben zich tot zijne eere doen hooren, dat de herhaling dier getuigenissen geheel overtollig zoude wezen (3). Één gezegde echter op bl. 78 eischt een woord van teregtwijzing. Daar heet het, „*dat hij in zijne inaugerele oratie beproefde een dogmatiesch-*

(1) Zie daarover, behalve de *Bibl. v theol. Lett.* VI. 2. 901 vv. en den *Rec. o. d. Recc.* III. 493 vv., vooral ook den eerw. F. C. J. van Goens, in het levensberigt van l'Ange, in de *Handd. — Ned. Letterk. voor* 1853, bl. 46 v. en noot 10. Naauwkeurig is mede het verslag in de *A. V. Letteroeff. voor* 1808. 1. 363 vv. *.

(2) Bl. 406—408.

(3) Behalve de schrijvers, door Glasius aangehaald, die ook zelf, III. 140—146, mag geraadpleegd worden, zie men nog die, welke vermeld zijn in de *Mem.* Clarissii, *p.* 22 *sq.* en onder hen in de eerste plaats dien Hoogl. zelven, als mede de *Gesch. der Geld. Hoogesch.* II. 502. — Rau's *Oratio de Naturâ optimâ Eloquentiae s. magistrâ* (*L. B.* 1806) gaf tot scherpe tegenspraak, inzonderh. van den *Kunst- en Letterbode*, aanleiding, doch vond eene geleerde verdediging in de *A. V. Letteroeff.* 1806. 1. 363 vv. *.

„conservatief element in de taalstudie te brengen, dat geene „goedkeuring vinden kon." Die rede nu handelde over de *voortreffelijkheid der Hebreeuwsche boven de Arabische Poëzij.* Mogt dan de Hoogleeraar, die zich almede geroepen zag om de *Hebreeuwsche* dichtstukken uit te leggen en te doen waarderen, hunne onvergelijkelijke schoonheid en verhevenheid niet aanwijzen, en zoo, ook van eene *aesthetische* zijde, de Heilige Schriften ter beoefening en ter vereering aanprijzen? Misschien had die rede in de oogen van den Verhandelaar meer gunst gevonden, als zij zich met eene drooge *vergelijking der Semitische taalvormen* vergenoegd, en daardoor het geduld harer hoorderen op de proef gesteld had. *„Wij vallen hem daarover niet hard,"* heet het verder, *„omdat wij aan den vader denken, wiens onderwijs „hij genoten had."* Ieder weet, dat de Leidsche Hoogl. zelfstandig genoeg was om, zonder omzien, zijn' eigen' weg te gaan. Maar dit behoeft niet verzwegen te worden, dat, zoo hij nog leefde, niets hem meer bedroeven zou, dan zijne redevoering misbruikt te zien om zijns Vaders onderwijs in verachting te brengen. Want kinderlijke eerbied voor hem was een zijner sterkst sprekende karaktertrekken. Uit den mond toch van een' van diens laatste en beroemdste Leerlingen (1) vernam ik, welk een aandoenlijk schouwspel het was, den Zoon, toen hij reeds het hoogste toppunt van eer en luister bereikt had, in de weer te zien staan en zich beijveren om den grijzen en van ouderdom verzwakten Vader, door allerlei teêr-

---

(1) Het was mijn latere Ambtgenoot Swijghuisen Groenewoud, die, als Student reeds, een' tijd lang des genoemden Vaders plaats verving, en zich van die taak zoo kweet, dat hij eerst te Franeker, naderhand te Utrecht tot den katheder geroepen werd.

hartig dienstbetoon, de gebreken der grijsheid te helpen dragen, en die, zoo veel hij immer kon, te verligten.

Reeds ruim vier jaren, voordat te Herborn de oude Rau geboren werd, zag te *Marburg* zijn Duitsche landgenoot Nicolaas Willem Schroeder het eerste levenslicht. Bedroefde ons het een en ander, dat wij den Verhandelaar over den eerste hoorden zeggen; wij moeten hem voor de korte doch warme hulde bedanken, den laatste, bl. 78, toegebragt. Die hulde verdiende Schroeder voorzeker, daar hij, eene halve eeuw lang, aan de Groninger Akademie de eer der Oostersche en bijbelsche Letterkunde, zoo voortreffelijk, als iemand elders, handhaafde en uitbreidde. Zijne uitlegging toch van zeer vele moeijelijke plaatsen des Ouden Verbonds vereenigt, op eene zeldzame, bijna zeide ik, op eene eenige wijze, kortheid, die al het onnoodige afsnijdt, en duidelijkheid, die helder is, als een doorschijnend beekje, met grondige geleerdheid, die, zonder eenigen ophef, uit den rijken schat der Semitische taalkennis al het dienstige, maar ook niets meer dan dat, te berde brengt. Ik ken bijna geene exegetische schriften over het O. V., waarmede ons de hedendaagsche Duitschers overladen, welke hem, in al die opzigten, geheel op zijde komen. Jammer slechts, dat hij, in één opzigt, zoo weinig hun gelijk, zoo geheel geen kind van *onzen* tijd was. Brengen zij toch rijp en groen ter markt; Schroeder was te zedig en te schroomvallig om, zoo veel als men wenschen moest, van de vruchten zijner studiën aan het grootere publiek mede te deelen. Maar somwijlen biedt zich de gelegenheid aan om een goed geschreven exemplaar van een of meerdere zijner akademische *Dictaten* te verkrijgen. Niemand verzuime dan die gelegen-

heid om zich, door eene meesterhand, de gewijde Schriften der Hebreën te doen openen. De dankbaarheid vordert van mij althans te verklaren, dat ik uit Schroeders Dictaten, zoo over moeijelijke plaatsen van den *Pentateuchus*, als over de *Psalmen*, *Jesaïa*, *Jeremia*, *Ezechiël* en de *kleine Profeten*, meer heb kunnen leeren, dan uit vele der, thans meest geroemde Duitsche Uitleggers. Moge deze wenk geene ijdele Cassandra's stem zijn! (1).

Van Schroeders Leerling, den Amsterdamschen Hoogleeraar der Oostersche Letterkunde Did. Adr. Walraven, die hem slechts weinige jaren overleefde, verhaalt bl. 79 iets, dat mij vreemd en nieuw voorkwam. Dit namelijk, „*dat hij gewis de man niet was om — ten aanzien van het* „*O. T. den koninklijken weg van grammaticale interpretatie* „*te bewandelen.*" Vraag mij niet, uit welke bron de Verhandelaar die *gewisheid* omtrent het gebrekkige van Walravens taalstudie geput moge hebben. Niet voorzeker uit de vereerende berigten, daarvan en van hem zelven door Cras, door van Lennep en andere geletterde tijdgenooten

(1) Ook Schroeders Dictaten over den Arabischen Dichter Ibn Dorcid deden mij uitnemende diensten. Van die over onderscheidene Bijbelschriften zijn, gelijk natuurlijk is, de beste, welke van latere dagteekening waren. Dit toonde mij o. a. de vergelijking van een Dictaat over *Jes.* I—XXVIII (meer kon ik er niet van raadplegen) van 1758, met dat over de *Psalmen* van 1786. Maar zelfs het vroegste van zijne hand geeft menigwerf aangenaam licht. — Over hem zelven zie men, behalve de schrijvers, aangehaald door het meer genoemde *Godgel. Nederland*, III. 309—312, nog Ypey, 18*de eeuw*, III. 442 en VIII. 75—77, als mede Ypey en Dermont, IV. 57 v. en noot 60. — Reeds boven, bl. 52 v., spraken wij over hem, met een enkel woord. Maar de hooge waardering zijner schriften, waarvan, helaas! de meeste slechts in *handschrift* bestaan, noopte mij om hier het vroeger gezegde nog wat nader toe te lichten en aan te vullen.

uit éénen mond gegeven (1). Allen wenschten, dat er meer van zijne hand in het licht verschenen ware. Ik weet dus waarlijk niet te raden, wat hem en zijn' Opvolger Willmet, die in éénen adem met hem gelaakt wordt, in het oog van den Heer Sepp, zoo jammerlijk van den koninklijken weg der grammaticale interpretatie heeft doen afdwalen.

Men zoude bijna op het vermoeden komen, dat de schaduw, ter vlugt op twee Amsterdamsche Hoogleeraren geworpen, slechts dienen moest om de verdiensten van Franekers Orientalist Egbert Jan Greve des te helderder te doen uitkomen. Treffende en over het geheel vrij gelijkende is de beeldtenis, bl. 79—81, van hem geschetst. Van zijn verwonderlijk groot geheugen, dat door geene aanteekeningen ondersteund werd, en van zijne veelzijdige geleerdheid kan niet te veel gezegd worden. Maar men wijte het niet met S. aan de bekrompenheid zijner landgenooten, dat zij er geen behagen in schepten, als zij hem de Hebreeuwsche dichtstukken op het *Procrustes-bed* van zijn *metrisch* stelsel zagen leggen; dat zelfs het meest eigenaardige kenmerk, waardoor zij zich onderscheidden, den *parallelismus der versleden*, hun onbarmhartig ontrukte. Overigens is het even bekend, als het Greves nagedachtenis tot eere strekt, dat, ofschoon de Hebreeuwsche *Prosodie* hem handen vol werks gaf, hij zich echter geenszins door haar van de uitlegging des N. T. liet aftrekken. Van die ijverige en veelzijdige Bijbelstudie getuigen onder anderen de IV Deelen zijner *Brieven van den Ap. Paulus*,

(1) Vergel. de aanhalingen in de *Gesch. der Geld. Hoogesch*, II. 292 v., met die in het *Godgel. Nederland*, III. 582 v.

uit het Grieksch vertaald met aanmerkk., waarvan het laatste, in 1811, na 's Hoogleeraars dood, door zijn' broeder uitgegeven werd. Wil men eene karaktermatige schildering van zijn' denk- en uitleggingstrant, men leze het verslag, destijds in beknopte trekken door Clarisse er van gegeven (1). Zij is in hare soort even teekenachtig, als de schets van Greves persoon, ons nu door Sepp medegedeeld. Over zijn wisselend levenslot is iets gezegd in de *Geld. Hoogeschool*, veel meer en belangrijkers in het *Godgel. Ned.* (2). Terwijl men, zoo hier, als daar, andere schrijvers aangehaald vindt.

Maar nu vergunne men, dat ik, zonder mij aan de, door den Verhandelaar gevolgde orde te binden, in deze rij van *Orientalisten* aanstonds den grooten naam doe uitkomen van den, in verscheidene opzigten eenigen Jan Hendrik van der Palm. De Schrijver zegt wel, bl. 78, dat hij „*beneden zal trachten te bepalen, welk een invloed* „*hij op den gang der Oostersche studie gehad heeft, daar wij,*" zoo luidt zijne verklaring, „*voor het leven van dezen hoog-* „*leeraar den eigenlijken bloeitijd stellen in het tijdvak, dat* „*met* 1815 *begint.*" — Maar al hecht men aan dat jaar 1815, als nieuw uitgangspunt der geschiedenis, meerdere waarde, dan het mijns inziens verdient; dit geeft toch

(1) In den *Rec. o. d. Recc.* VIII. 1. 155 vv., vergeleken met de, door hem aangehaalde *Bijdr. — godgel. Wet.* I. 234 vv.

(2) Zie in het eerste werk II. 539, maar vooral in het andere I. 554—556. — Bij Greves schriften, door Glas. vermeld, mag nog gevoegd worden de, na zijn' dood verschenene *Verzameling van eenige losse stukjes. Uitgegev. door Mr* R. Feith; *Haarl. en Zwolle*, 1813. Zie daarover de, straks genoemde *Bijdragen*, II. 2. 622 vv. Zeer verdient ook over den geleerden Man het belangrijk berigt gelezen te worden, dat, op zijnen naam, voorkomt in het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb.*

geenerlei regt om aan den vroegrijpen en vroeg op het veld der Oostersche Letterkunde werkzamen v. d. P. zulk een' laat ontluikenden bloeitijd toe te wijzen. Hoe? Die tijd zou dan eerst aangevangen zijn, toen er meer dan dertig jaren verloopen waren, sinds den dag, waarop zijne *diss. de Ecclesiaste* de openlijke goedkeuring verworven had, zelfs van zijn' Leermeester en Voorzitter Schultens, die daaromtrent in een hoofdpunt van hem verschilde (1)! In 1791 bereids had hij *eenige liederen van David* zoo bewerkt aan het licht gegeven, dat zij zich de toejuiching van allen, die oordeelen konden, waardig maakten. Reeds vóór het gezegde jaar 1815 was, om van den, in 1805 uitgegeven' *Jesaïas* niet te spreken, het grootste gedeelte van den *Salomo* verschenen, door Sepp, op bl. 235, naar waarheid zijn *meesterstuk* geheeten. Het werk, waaraan hij zelf niet ontveinsde *altijd eene groote voorkeur gegeven te hebben* (2). De openbare meening van geleerd en ongeleerd toefde niet tot de geboorte van het jaar 1815, om hem, aan wien men reeds zoo vele uitstekende stukken van gewijde en ongewijde welsprekendheid verschuldigd was, aan het hoofd der Nederlandsche Redenaars te plaatsen, en hem ook onder de vaderlandsche Uitleggers van het O. V. een' hoogen rang toe te kennen. Maar genoeg. Ik hoop dat de aangewezene misplaatsing van v. d. Palm met geene miskenning der, even groote als

(1) Namelijk v. d. P. hield toen Salomo voor den schrijver van den *Prediker*, en verdedigde nogmaals dit gevoelen, vele jaren daarna, bij de uitgave zijner *Bijbelvertaling*. En zijn beroemde Voorzitter verklaarde openlijk daarin van hem te verschillen.

(2) Zoo sprak hij t. j. 1821, in de voorrede van het 1ste Deel der *tweede* uitgave. De VI eerste Deelen der oorspronkelijke uitgave waren, zoo als daar almede gezegd wordt, in 1808 –1816 aan het licht gezonden.

langdurige diensten, door hem aan Kerk en Vaderland, aan Wetenschap en Letterkunde bewezen, in verband moge staan of daaruit voortvloeijen.

Intusschen zoude het eene *Ilias na* Homerus zijn, en daarbij een' grooten eigenwaan verraden, zoo iemand meende nu nog iets aan den lof te kunnen toevoegen van een' Man, wiens naam op aller tongen zweeft, wiens roem zoo welsprekende tolken gevonden heeft, als aan weinigen ten deele vallen (1). Verre van die vermetelheid, wil ik slechts eenige zedige bedenkingen op hetgeen de prijsverh. hier en daar van hem zegt aan beter oordeel onderwerpen. — Slaan wij dan eerst het oog op bl. 234 en 235. Daar wordt beweerd, dat v. d. P. geen vriend der *Kritiek* was; — nooit van den Masorethischen tekst afweek, of het was op voorgang van Muntinghe en anderen; — eindelijk, *dat hij de studie der Kritiek, zoo al niet verwaarloosde, dan toch weinig telde.* Zie daar mijn antwoord op deze onbezonnene uitspraak. Zoo verre ik weet, heeft hij nooit en nergens met woord of daad de, hem hier verwetene kleinschatting der Kritiek aan den dag gelegd. Zijn vernuft was oorspronkelijk, zijn karakter onafhankelijk, zijn betamelijk gevoel van eigene waarde groot genoeg om hem tegen kleingeestige verkleefdheid aan de *Masora* en tegen slaafsche navolging van Muntinghe, dien hij niet zelden openlijk tegensprak, en van anderen te behoeden en, zoo zeer als iemand, te waarborgen. Zijne meeste werken waren voor

(1) Sommige hunner zullen wij straks, van zijne *leerredenen* sprekende, vermelden. Vele anderen zijn in het *Godgel. Nederl.* aangehaald, aan het slot van het, met zorg bewerkte art. over hem, III. 58 70. Zijne, verbazing wekkende en onuitputtelijke werkzaamheid zochten wij eenigzins te doen waarderen, in de *Bijdr. — godgel. Wet.* XIII. 2. 692 - 694.

het algemeen bestemd, en boden dus der geleerde *Kritiek* weinig speelruimte aan. En evenwel maak ik mij sterk ook daaruit een vrij aanmerkelijk aantal *critische* gissingen van verschillenden aard te kunnen verzamelen, die in geen ander brein, dan dat van den scherpzinnigen Schrijver zelven, geboren waren.

Ter zelfder plaats ziet zich van der Palms *aesthetische* behandeling der Schrift te regt geprezen; maar dit ten koste zijner *grammatische* uitlegging, die, hier en naderhand nogmaals, het al te zeer ontgelden moet. Het is waar, dat daarin zijne eigenlijke sterkte niet gelegen was. De Man trouwens, wien het wisselend levenslot vele jaren lang van de stille studeerkamer verwijderd hield, kon met geen' Albert Schultens in kennis der Semitische talen en tongvallen, met geen' Valckenaer in die van het vroegere en latere Grieksch om den voorrang dingen. Te minder; daar vlugheid en levendigheid van geest hem verhinderde om, zoo hij er al den tijd toe had kunnen vinden, door het maken van philologische *aanteekeningen* zijn geheugen te ondersehragen en zijne spraakkennis te verrijken (1). Maar dit geregtigt ons evenwel niet om den grooten Man grondige ervarenheid in de taal des Bijbels, vooral des O. T., te ontzeggen. Want het geleerde, somwijlen veelligt al te geleerde onderzoek naar de kracht en eigenlijke beteekenis veler Hebreeuwsche woorden van het *Spreukboek*, door zijn' *Salomo* in het werk gesteld,

(1) Men zie, hoe aardig hij zelf dit verzuim verdedigt of wel vergoêlijkt, in den brief *aan* J. Lublink, den Jonge, vóór het Iste Deel zijner *Redevv. en Verhandd.*, bl. XVII—XX. Maar, opdat niemand, die geen v. d. P. is, meene hem hierin te moeten navolgen, vergelijke men vooral *de annotandi consuetudine* Wyttenbach, *in vitâ* Ruhnk. p. 97 sqq. *ed.* Bergm.

zou reeds volstaan kunnen om dat oordeel te beschamen. Maar wilt Gij, jeugdige beoefenaar der gewijde Letterkunde! vernemen, waar hij het meest in zijn element was en bij voorkeur verdient geraadpleegd te worden? Het is daar, waar tot volledig verstand en juiste waardering veler Bijbelplaatsen, diepere kennis vereischt wordt van de zeden en gebruiken, van de gansche denk- en beschouwings-wijze der oude *Oostersche* volkeren, van geheel hunn' huiselijken en maatschappelijken toestand, van de lucht, die zij inademden en van den bodem, dien zij betraden. Bij menige plaats van dien aard, kunt Gij met niemand beter te rade gaan, dan met v. d. P., die met het grijze Oosten zoo bekend was, als of hij er zelf in geleefd had (1).

Tot verschooning der prijsverhandeling, die er hier geheel van zwijgt, mag gezegd worden, dat zij elders die hoofdverdienste van 's Hoogleeraars Exegese met een woord althans gedenkt. Het is, waar zij, bl. 251 en volg., het reuzenwerk zijner *Bijbelvertaling* ter sprake brengt. Daarvan wordt het een en ander gezegd, dat even waar en goed, als voor haar vereerend is. Intusschen had ik wel gewenscht een paar der verslagen van het werk, die *deze hand*, voor ruim veertig jaren en wat later, in de *Bijdr. — godgel. Wet.* plaatste, hier niet met eene vroegere beoordeeling in hetzelfde tijdschrift in éénen adem vermeld te zien. Deze toch, schoon ook elders tot mijne smart aan mij toegekend, week hemelsbreed van mijne zienswijze af (2). En juist het mishagen aan de onbillijke

(1) In dit opzigt stond hij veelligt zelfs gelijk met J. D. Michaëlis, die ook van deze zijde vooral veel licht over den Bijbel heeft doen opgaan.

(2) Men vergunne mij hier nog eenmaal te herhalen, wat reeds vroeger door mij en anderen gezegd is. In de *Bijdr. — godgel. Wet.* is niets van

aanmerkingen, door haar en andere stemmen tegen het werk te berde gebragt, was eene voorname reden, die mij, op uitnoodiging van D. C., de pen deed opvatten om v. d. P. meer regt te doen weêrvaren, dan hem elders gedaan was. Maar daarbij moest dan ook aangewezen worden, wat voor verbetering vatbaar scheen. Daartoe meende ik toen, en meen ik nog even zeer, inzonderheid den *dubbelen zin* te moeten brengen, dien het vernuft van den rijk begaafden en boven mijn' lof verheven' Bijbeltolk hem aan sommige plaatsen buiten noodzaak deed toeschrijven. Overigens verblijdde het mij, vooral de schoone en verhevene, *poëtische* Boeken des O. V., door eene duidelijker, smaakvoller en over het geheel juister vertaling, ook voor ongeletterden geopend te zien. Mogt men, als eenmaal de tijd rijp zal zijn om der *Gemeente* eene verbeterde Bijbelvertaling te schenken, met die Schriften een' aanvang maken, welke, in onze *Staten-Overzetting*, hoe voortreffelijk ook in menig opzigt, op vele plaatsen minst verstaanbaar zijn (1)! — Over het geheel oordeelt de Heer Sepp, om tot hem terug te keeren,

mijne hand geplaatst, dat niet geteekend is: Frisins. Ook in de *Godgel. Bijdragen*, die er later op gevolgd zijn, heb ik niets geschreven. Ik had gewenscht, geheel onbekend blijvende, en onder het gezegde onderschrift schuilende, veel meer te geven, vooral tot de nitlegging van het O. V. betrekkelijk. Dan, geheel onverwacht tot een' anderen levenskring geroepen, en daarin met werk overladen, zag ik mij genoopt de hand terug te trekken. Te meer daar, mijns ondanks, de naam van den schrijver bekend geworden was.

(1) Klein van omvang en in afgebroken' stijl gesteld, maar gewigtig van inhond, is het geschrift van J. P. Sprenger van Eyk: *Handl. tot tekstzuivering van den Bijbel, uitgegeven door* J. H. v. d. P. *Opmerkk en wenken; Rott.* 1854. VIII en 23 bl. in zeer gr. 4to. Sommige der, daar tegen vele pll. aangevoerde bedenkingen mogen minder gegrond zijn; het geheel verdient echter allezins opmerking en vergelijking met het werk zelf.

over van der Palms *Bijbelvertaling* billijker en meer naar waarheid, dan wij hem, tegen het einde van zijn boek, bl. 283 vv., over diens *leerredenen* hooren doen.

Maar het vonnis, er over geveld, is zoo onvolledig en daarbij zoo partijdig, dat het ons niet lang behoeft op te houden. Zoo onvolledig is die uitspraak, dat zij omtrent v. d. P. en van der Hoeven aldus luidt: „*Wij hebben* „*nu hier met den vorm hunner leerredenen niet te maken;* „*anderen hebben daarover elders het hunne gezegd.*" En dit wordt ons gezegd, onder het opschrift: *Homiletiek*. Het geldt v. d. P. niet slechts, maar v. d. Hoeven zelfs, wiens voordragt boven de zijne nog verre den voorrang verdiende, omdat zij geheel vrij en aan geen schrift gebonden was. Doch hier kunnen wij alleen van den *Leidschen* Hoogleeraar spreken. Diens leerredenen zoekende te verlagen, maakt zich S. den man gelijk, die ons wilde doen gelooven, dat eene, door ieder voor schoon gehoudene bloem toch waarlijk niet schoon was, en daartoe nu vooraf hare sierlijke bladeren voor ons oog onzigtbaar maakte, en ons dan hooghartig toeriep: „*Wat fraais is* „*er aan die ontbloote kelk met hare helm- of meeldraadjes* „*te zien? want wat haar omringt en door het gemeen bewon-* „*derd wordt, dit komt bij ons Kruidkundigen in geene aan-* „*merking.*" — Dan wat hebben wij nog den *vorm* te verdedigen van kerkredenen, waarover niet slechts eenige *anderen elders het hunne gezegd*, maar welke alle beschaafde Nederlanders van elken stand en leeftijd, van alle Protestantsche Gemeenten, als meesterstukken van taal en stijl, vereerd hebben (1)?

---

(1) Welk eene uitlegging der H. S. hij zelf voor den kansel geschikt achtte en aanprees, ziet men uit zijne redevoering *de Oratore s. Litt. divi-*

Dogmatische onbepaaldheid en halfheid verwijt haar de *Moderne Theologie*, die hier althans den Verhandelaar tot haar' tolk schijnt gekozen te hebben. Ach! hoe jammerlijk verduistert de partijschap het helderste doorzigt! Geen splinter in 's naasten oog, die haar ontgaat; geene balk in het eigene oog zoo groot en grof, dat zij haar bemerkt. De Dogmatiek, die zich dezer dagen het voorkomen van *nieuwheid* geeft, mag met veel meer regt *half* en *onbepaald* geheeten worden: want zij staat op, of liever zij zweeft boven een onhoudbaar standpunt, tusschen de vrienden en de vijanden van het Christendom. Zij schroomt toch even zeer met de *laatsten* Christus voor een' bedrieger of verhitten geestdrijver te verklaren, als zij weigert met de *eersten* geloof te slaan aan Zijne plegtige betuiging:

---

narum interprete; L. B. 1806. Over haar raadplege men niet slechts het vrij naauwkeurige verslag in de *A. V. Letteroeff.* 1807, 1. 233 vv. *; maar vooral de vereerende getuigenis van Siegenbeek, door Hartog wedergegeven, bl. 375, en wat die Hoogl. elders zeide, in de *Handd. — Ned. Letterk.* voor 1841, bl. 14 vv. — Eene even belangrijke, als welsprekende vergelijking van v. d. P. en des Am. van der Hoeven vindt men in de redevoering van Domela Nieuwenhuis: v. d. H., *als een voorbeeld van Kanselwelsprekendh.*, bl. 23 vv. Welk een hooge lof door v. d. H. zelven aan den stijl van v. d. P. toegekend werd, blijkt uit des eersten levensberigt door J. H. Maronier, in de geu. *Handd.* voor 1856, bl. 46. — Hoogst gewigtig komt mij nog steeds het zeer gunstige oordeel voor, over de leerredd. van den *Leidschen* Hoogl. uitgesproken door zijn' lateren Ambtgenoot Clarisse, in den *Rec. o. d. Recc.* XV. 1. 10 en op vele andere, daar aangehaalde pll. Want ik wist van nabij, dat die zoo bevoegde Beoordeelaar niet aanstonds met den hoogen loftoon ingestemd had, door de *Letteroeff.* (*voor* 1809. 1. 29 vv.) aangeheven, toen zij de leerredenen van v. d. Palms allereersten Bundel hij *gouden appelen in zilveren schalen* vergeleken. En daarbij waren die beide voortreffelijke Mannen eigenlijk geene geestverwanten. — Eindelijk moet het verslag, door den eerw. Hartog, boven reeds genoemd, bl. 372—389 gegeven, ook door hem, die niet al zijne beschouwingen deelt, hoogst lezenswaardig geacht worden.

Die mij ziet, heeft den Vader gezien. En die zelfde Dogmatiek schaamt zich evenwel niet aan v. d. Palms leerredenen *halfheid* en *onbepaaldheid* te laste te leggen, omdat zij, zich zelve steeds gelijk blijvende, op het *gematigd supranaturalistisch* standpunt, den Bijbel als waar, de Openbaring, die zij bevat, als Goddelijk aannemen en verdedigen; zonder echter al de leerbegrippen, door de vroegere Regtzinnigheid bij de bijbelsche waarheid gevoegd, met haar op ééne lijn te plaatsen en nevens haar voor te staan. — Waarlijk, hij alleen, die zelf op vasten bodem staat, is bevoegd om juist te beoordeelen, of anderer standpunt hen al dan niet voor wankelen en zwenken behoedt.

Vrij zonderling luidt deze aanhef, die bl. 235, ons tot de volgende beschouwing moet inleiden: „*De Schultensiaansche methode vond in* Amersfoort, *doch vooral in* „Hendrik Arent Hamaker *haren regten verdediger.*" Elders zocht ik mij van den pligt te kwijten om den naam van Jacobus Amersfoordt (zóó schreef hij zich) in eervolle herinnering te brengen. Want de Geschiedenis van het spoedig verdwenene Geldersche Athenaeum, dat hij eene korte wijle diende, riep er mij toe. En anderen, door deze pen vermeld, hadden dit vóór haar gedaan (1). Maar vreemd is hier alweder de zamenvoeging van twee, zoo ongelijksoortige namen. Amersfoordt, de Leerling van Willmet en v. d. Palm, wiens aard te zedig en te schroomvallig, wiens leeftijd, bij beperkten werkkring, te kortstondig was, om hem dien naam te verwerven, welken gunstiger omstandigheden veelligt aan zijne ver-

(1) Zie de *Gesch. der Geld. Hoogesch.* II. 590—592.

diensten bezorgd zouden hebben! En naast hem Hamaker, die bijkans alles durfde aangrijpen en ter hand nemen, die over alles, wat hem voorkwam, zoo beslissende uitspraak deed, dat niemand hem zwakheid van karakter of gebrek aan betamelijk zelfgevoel verwijten kon! Hamaker, wien de Leidsche Hoogeschool, met haar' schat van Oostersche Handschriften en andere hulpmiddelen, een bijkans onbeperkt tooneel, zoo van werkzaamheid, als van roem, ontsloot; welke zich op die schouwplaats zoo rusteloos beijverde, dat hij, in zijn' bloeitijd, de jaren bijkans berekenen mogt naar het aantal zijner letterkundige triomfen (1)! — Maar niet minder zonderling luidt het andere gedeelte van den gezegden aanhef: „*De Schultensiaansche methode vond — vooral in* H. *haren* „*regten verdediger.*" Zie hier, hoe onhandige lofredenaars der dooden eere niet minder schaden, dan kwalijk beradene vrienden der levenden hoofd en hart. Te regt immers en met aller toestemming zeide de Hoogl. Bake, dat hij *eene nieuwe School der Oostersche Letterkunde stichtte.* Hamaker toch breidde het veld dier Letterkunde veel verder uit, dan de *Schultensiaansche* School ooit gedaan had, of, bij het gemis van de later ontdekte overblijfselen der Oudheid, had kunnen doen. Hij wilde haar niet slechts als hulpstudie der bijbelsche Exegese beschouwd, maar veel meer, om haar eigen gewigt, als zelfstandige wetenschap gewaardeerd en beoefend hebben. Terwijl hij, door de uitgave van menige belangrijke vrucht zijner geleerdheid, zich zelven als vertrouwden Leidsman op deze, door hem uitgebreide letterbaan deed kennen en hoog-

(1) Het laatste is navolging eener uitdrukking van Prof. J. Bake, in eene *Prolusio acad.*, na den dood van H., ter zijner eere uitgegeven.

schatten. Doch dit alles is door den voortreffelijken Hoogl. Juynboll, in eene, opzettelijk over zijne verdiensten handelende rede, duidelijk en uitvoerig ontwikkeld (1). Dat overigens H. van den Verhandelaar meer ongedeelden lof zoude ontvangen, dan de straks genoemde Geleerden, dit stond natuurlijk te verwachten, daar zijne beschouwing der H. S. met de hedendaags bij velen in zwang zijnde, schijnbaar althans, meer overeenkwam. Maar het was echter niet noodig ons Nederlanders al wederom zoo te vernederen, dat wij aan Gesenius eerst door Hamaker, zijn' tegenstander, bij de uitlegging der oude Opschriften (2), kennis moesten verkrijgen. En even min was het noodig hem als den eenigen Leermeester voor te stellen van Theod. Adr. Clarisse, *„wiens diss.: „*Psalmi-Hammaäloth *zelfs naar het buitenland den roem „van deze School overbragt."* De jeugdige schrijver toch, wiens nagedachtenis wij elders zochten te vereeren (3),

(1) In *or. de* H. A. H. *studii LL. OO. in patriâ nostrâ vindice praeclaro; Gron.* 1837. 4. Van dit stuk zie men eene zeer lezenswaardige beoordeeling (door Gesenius) in de *A. Hall. Lit. Zeit.* Dec. 1837, daaruit overgenomen door den *K en Letterbode*, 1838, N° 11. Vergel. *Waarh. in Liefde*, 1838. 3. 566 *. Men vindt ook over H. A. H. en hetgeen, zoo door hem, als ter zijner eere geschreven is, een uitvoerig en naauwkeurig berigt in het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woord.*, op zijn' naam.

(2) Het kwam mij meermalen voor, dat hunne verklaringen door Gesenius zich door meerdere gemakkelijkheid en waarschijnlijkheid aanprezen, dan de niet zelden zeer gedwongene van Hamaker.

(3) In *Mem.* Jo. Clarisse, p. 111—114 en op andere, in het register aangewezene pll. Bij de menigvuldige, hem vereerende getuigenissen, daar aangevoerd, voege men nog die van zijn' grooten Voorganger Muntinghe, in de *Inleiding* op de 2de uitg. zijner *Psalmen*, bl. LXIV en elders. Kort geleden, is nogmaals zijner nagedachtenis regtmatige hulde bewezen in het, door v. d. Aa begonnen, door v. Harderwijk voortgezet *biogr. Woordenb.* III. 125 v. — S. maakt nogmaals eervolle melding van hem, op bl. 259.

had in de voorrede uitdrukkelijk verklaard, dat, zoo er iets goeds in zijn stuk was, hij het aan zijne Leermeesters v. d. Palm en Hamaker verschuldigd was. Waarom dan des eersten naam hier geheel verzwegen? Kon de laatste niet hoog genoeg verheven worden zonder verduistering van een' Ambtgenoot, aan wien de *Kerk* nog veel grootere verpligting heeft?

Regtmatige hulde brengt de prijsverh. aan twee andere beroemde Leerlingen van Hamaker, die achtervolgens zijn' katheder beklommen en versierden. Maar de verdiensten van beiden, van H. E. Weijers en T. W. J. Juynboll, zijn nog in zoo levendige en vereerende aandenking, dat zij onze vermelding in geenen deele behoeven. — Dan, hoe vele jongere *Orientalisten* ook genoemd worden; van mijn' onlangs ontslapen' Ambtgenoot Jacobus Cornelius Swijghuysen Groenewoud vindt men noch hier noch elders met een enkel woord melding gemaakt. Zijne geleerdheid werd wel door Hamaker zelven, hoe verre ook beider inzigten uiteen liepen, zeer geprezen. Zijne *grammaticale* schriften toonden wel, hoe zeer zijn naam der School van zijn' Leermeester Seb. Rau tot eere verstrekte. Maar hij was slechts *Professor* in dat *Utrecht*, hetwelk den Heer S. doorgaans de zwarte tinten voor zijne schilderijen moet leveren (1). — Beter dus van hem gezwegen, dan zoo gesproken, als bl. 239 en nogmaals bl. 257 doet van den Leidschen Hoogl. Abraham

(1) De Hoogl. Mr B. J. L. de Geer heeft een zeer belangrijk levensberigt van Sw. Groenew. medegedeeld in den *Utrechtschen Studenten-almanak, voor* 1860, bl. 172—185. Almede wordt zijner nagedachtenis het stilzwijgen van S. vergoed door het vereerende berigt in het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woordenb*, op den naam. Hij overleed d. 14 Junij 1859.

Rutgers. Op de eerste plaats wordt, niet tot zijne eer, gemeld, dat zijne *diss.* over *Joël* nog eigenlijke, Messiaansche voorspellingen erkende, en dus Hamakers vroeger geprezene rigting niet volgde. De andere waardeert wel zijne verhandeling: *Het tijdvak der Babyl. ballingschap*, van de zijde harer geleerdheid; maar doet des Schrijvers doel, *om den grondslag der bijbelsche geschiedenis te versterken*, duidelijk genoeg, als geheel mislukt voorkomen. Intusschen wikkelt zich de Verhandelaar hier zoo geheel in den mantel van het hedendaagsche *Scepticisme*, dat zijne afkeuring van het stuk diens lofrede zal zijn, in het oog van allen, welke op de eer der bijbelsche geschiedenis nog eenigen prijs stellen (1).

Nu volgen er hoog gestemde lofspraken op die jongere Hoogleeraren der *Semitische* Letterkunde, welke meer, dan de geleerde Rutgers, des Verhandelaars rigting volgden, of, in zijn oog althans, daarvan den schijn hadden. Den lichtkrans, waarmede hun hoofd zich hier getooid ziet, zal deze pen niemand hunner zoeken te ontrukken. Daartoe heeft zij, ook bij verschil van gevoelen, te veel eer-

---

(1) Dit doorwrochte stuk van A. R. (*Leid.* 1851), dat het gewone gevoelen omtrent de Babyl. ballingschap, tegen den Hertog van Manchester, J. G. Ottema en anderen, met nieuwe kracht verdedigt, heeft algemeen de wel verdiende goedkeuring gevonden. Zelfs Ewald, anders zoo gereed om te berispen, heeft het over het algemeen gunstig beoordeeld, in zijne *Jahrb. der bibl. Wissensch.* IV. 1851—1852, *S.* 137. De schrijvers van *Waarheid in Liefde*. 1852. 3. 567 vv., uiten met warmte den wensch, dat het boek, hetwelk zij een voorbeeld van zulk een geschrift noemen, voor het buitenland vertaald worde. Niet minder vereerend zijn de beoordeelingen van Dr D. Burger Jr., in de *Letteroeff.* voor 1852. 1. 214 vv., en van S. te B., in de *Jaarb. voor wetenschapp. Theol.* (bij Kemink, 1853.) XI. 1. 175 vv.

bied voor talenten en verdiensten. Maar, in naam der Geschiedenis, moet zij ernstig opkomen tegen hetgeen fluks daarna aangaande *Utrecht* beweerd wordt. De Joden meenden, toen Christus op aarde verkeerde, *dat uit Nazareth niets goeds kon komen.* Maar niet veel beters waant het, door vooroordeel verduisterde oog in die gehate Stad en Akademie te aanschouwen. Hare *theologische Faculteit* bovenal heeft het bij den Heer Sepp zwaar verkorven. Zegt hij somwijlen iets of wat ter eere van Heringa; die gunstige indruk ziet zich door de schaduw, elders op zijne verdiensten geworpen, weldra weder uitgewischt. Een gansch boekdeel zou geschreven moeten worden, zoo men al de pijlen wilde afwenden, die, bij elke gelegenheid, nu regtstreeks, dan zijdelings, op dat ééne mikpunt gerigt worden. Dit alleen wete en bedenke de toekomstige Historieschrijver onzer Nederlandsche Kerk, dat, zoo hij geen' *roman* voor *geschiedenis* wil doen doorgaan, hij hier althans het voetspoor der prijsverhandeling niet moet betreden.

Eene, zeer helder in het oog vallende proeve van het genoemde onregt wordt ons door bl. 239 geleverd. Daar heet het: „*Schenen alzoo* Hengstenberg, Kurtz *en* De-„litzsch *de leidslieden der Utrechtsche school, van den ar-„beid dezer mannen leverde* van Oosterzee *een* florilegium „*in zijne* Christologie des O. V." enz. Tegen den smaad, hier en elders, tot walgens toe, op v. O. geworpen, heb ik den rijk begaafden Man boven reeds verdedigd; schoon hij *geniaal* en vernuftig genoeg is om, ter handhaving zijner geschondene eere, de hulp dezer zwakke pen niet noodig te hebben. Maar de hoofdstelling dezer zinsnede grondt zich, door het woordeke *alzoo*, op twee voorafgegane

beweringen. De eerste is, „*dat te* Utrecht *de diss. van* „B. R. de Geer *gevolgd werd door vele andere in Heng*„*stenbergiaanschen geest gestelde stukken*" (1). Bij gelegenheid gelieve de Heer S. van dat *veeltal*, in dien geest geschrevene stukken eenige opgave mede te deelen: want mij is het geheel onbekend. Maar, al bestond ook, buiten des Schrijvers verbeelding, eene gansche reeks van zoodanige stukken over het O. T., zoo zoude het nog voor of tegen den geest der School niets bewijzen. Ieder immers, met onze akademische zaken niet geheel onbekend, weet, welk een ruim gebruik er steeds te Utrecht en elders van de vrijlating gemaakt is, bij *art.* 108 van het *akad. Regl.* van 2 Aug. 1815 verleend; volgens hetwelk „*ieder het onverlet blijft* (in het *spec. inaug. promo*„*tionis*) *de vruchten zijner overtuiging voor te dragen, zonder* „*dat die in eenig geval voor het gevoelen der Faculteit of* „*der Hoogeschool zal gehouden worden.*" Sterker kon wel de onregtvaardige veronderstelling, die wij bestrijden, niet gelogenstraft worden.

Nog minder kracht van bewijs heeft, zoo mogelijk, wat verder aangevoerd wordt: „*Uit de oostersche School van* „*Utrecht werd de poging ondernomen om ons de* schriften „der kleine profeten — *te verduidelijken.*" De beide geleerde Schrijvers toch der, hier bedoelde verklaring

(1) Over den geleerden Barthold Reinier Baron de Geer, († 1 Mei 1840) die tweemaal bij het Haagsche Gen. bekroond werd, zie men Glasius, I. 502 v. en het *Vervolg van* v. d. Aa, *biogr. Woord*, op den naam; — over zijne *diss. de* Bileamo, die ook van het buitenland lof ontving, de *Bijdr. — godgel. Wet.* VI. 1. 6 vv. en den *Rec. o. d. Recc.* XIII. 1. 265 vv. — Zijn stuk *over het vruchtbaar lezen van den Bijbel*, te gelijk met dat van G. B. Reddingius uitgegeven, zal ook nu met vrucht geraadpleegd kunnen worden. Zie daaromtrent het belangrijk verslag in de *Bibl. v. th. Lett.* XI. 1. 89 vv. **.

(helaas! de eene leeft niet meer), die naamloos verscheen, stonden in geenerlei naauwe betrekking met de *theologische Faculteit*. Hunne levensbestemming bragt niet mede, noch gaf hun tijd en gelegenheid om hare lessen bij te wonen. Het is zelfs niet waarschijnlijk, dat met iemand harer Leden over de uitgave van het boek geraadpleegd werd. Intusschen zij ieder gewaarschuwd om door het oordeel, dat de partijschap er over velde, zich niet van diens gebruik te laten afschrikken. Want „*hier is*, „*in duidelijken, gepasten en vloeijenden stijl, veel bijeengebragt tot regt verstand dier Profeten.*" Dit oordeel der Schrijvers van *Waarheid in Liefde* (1) kwam met het algemeene gevoelen der zaakkundigen geheel overeen.

Maar nu de hoofdstelling zelve, die niet minder tegen de *Historie* zondigt, dan haar grondslag ons bleek met de

---

(1) *Voor* 1844. 3. 646 vv. *. Ook het tijdschrift *de Gids* leverde eene zeer vereerende beoordeeling uit de hand van een' onzer beroemdste, nog levende *Orientalisten*.

Ter nadere opheldering diene het volgende. In 1843 en 1844, verschenen te Utrecht twee Stukken der boven bedoelde *Overzetting en verklaring van de schriften der kleine Propheten*. De Schrijvers waren Dr H. H. Kemink, d. 9 Octob. 1861, tot smart van allen, die zijne verdiensten kenden, overleden, en Mr B. J. L. Baron de Geer, thans regtsgeleerd Hoogleeraar te Utrecht. Door den eerste werden *Joël* en *Micha*, door den tweede *Hoseas*, *Amos* en *Obadja* bewerkt. Het derde Stuk, waarin *Jona* door Dr Kemink, *Nahum* en *Habakuk* door Mr de Geer verklaard waren, lag reeds geheel voor de uitgave gereed; toen redenen van kieschheid, die beider hart zoo zeer tot eere, als der wetenschap tot schade strekten, de verdere uitgave deden staken. Men zie de belangrijke *levensschets van* Dr H. H. Kemink door den gen. Hoogleeraar, mijn' tegenwoordigen Ambtgenoot, in de *Handd.* — *Ned. Letterk. voor* 1862. Maar men bedanke hem tevens met mij, dat hij de vriendelijke vergunning gaf om het bovenstaande, meer uitvoerige berigt mede te deelen. Het werk was dit volkomen waardig. — Z. voorts de schoone lofrede op H. H. K. van Dr D. Harting, in de, door hem uitgegev. *N. Jaarbb.* D. IV. St. 4.

Logica in strijd te zijn. Zij dan luidt aldus: „Heng„stenberg, Kurtz *en* Delitzsch *schenen de leidslieden* „*der Utrechtsche school.*" De schrijver nu dezer *Herinneringen* heeft ongeveer dertig jaren lang, tot aan het intreden van zijn' rusttijd in 1859, onafgebroken *exegetische* lessen gehouden over onderscheidene, meestal *poëtische* gedeelten van het Oude Testament, niet het minst over *Jesaïa* en *Jeremia.* En die taak bleef hem al dien tijd bijna alleen opgedragen. Op hem dus en op niemand anders kleeft de smet, dat hij, door het volgen van verkeerde leidslieden, zich zelven en anderen op het dwaalspoor bragt. Nu vrage de Heer S. aan wie hij wil uit de talrijke schaar zijner vroegere of latere *Commilitones*, of zij hem ooit de drie genoemde schrijvers bij voorkeur hebben hooren aanhalen of aanprijzen? Van het ontkennende antwoord op die vraag is hij zoo verzekerd, dat hij veel meer redenen meende te hebben om van de *regter zijde* het verwijt te duchten, dat hij te weinig, dan van den onbezonnen' Woordvoerder der *linker zijde*, dat hij te veel die schrijvers gebruikt en gevolgd had. Doch veelligt moet ieder voor een' aanhanger of volgeling der gezegde Uitleggers doorgaan, die, met hen en met de gansche Christenheid, de Profeten des O. V. voor ware tolken der Godheid houdt, en dus aan hunne voorspellingen hoogere waarde toekent, dan aan de waarzeggerijen van *Calchas* en aan *Delphi's* orakeltaal. In dat geval noeme men mij, schoon veelligt te weinig de schriften van den Berlijnschen Hoogleeraar gebruikt hebbende, vrijelijk een' Hengstenbergiaan.

Veel onbelemmerder gevoel ik mij, op onpartijdiger

standpunt staande, daar ik, ten besluite van dit Hoofdstuk, nog iets in het midden wensch te brengen over een gezegde van bl. 240, dat zeker bij velen met mij even veel verwondering, als verontwaardiging zal verwekt hebben. Met eenige bekorting luidt het woordelijk aldus: „*Naast de Leidsche en Utrechtsche rigting leefde nog de* „*Palmiaansche school voort in* Overdorp, P. J. Laan, „le Roy, Fockens *en anderen. Zij hebben met elkander dit* „*gemeen, dat zij van* van der Palm *de methode van schik-* „*ken, plooijen — enz. maar niet zijn smaak geërfd hebben.* „*Die school is thans stervende.*" Vraag mij niet, Lezer! wat de vier genoemde Geleerden hier in elkanders gezelschap gebragt hebbe, en hoe zij te zamen in de School van v. d. Palm verzeild zijn? Want ik weet dit even min, als het mij helder is, waarom aan alle vier door den aesthetischen Keurmeester goede smaak ontzegd wordt. Hun aller naam wordt door de vaderlandsche Kerk, zoo verre zij nog niet geheel *gemoderniseerd* is, met achting, meer dan een hunner met eerbied genoemd. De ruimte ontbreekt mij om over hunne schriften uit te weiden. Maar ongerijmd is het daaraan *de methode van schikken en plooijen* te laste te leggen. Zoo *schikte* en *plooide* dan J. J. le Roy, die ten einde toe op zijn eigen, onder ons bijna eenig standpunt bleef staan; daar hij, in spijt der tegenspraak zijner beste vrienden, het strenge *Openbarings-geloof* met het even strenge *Kantianisme* vereenigbaar achtte, en die vereeniging in schrift op schrift voorstond (1)! — Die zelfde *schikkings-methode* werd, naar Sepp, almede gevolgd door J. L. Overdorp, die, omtrent de *aanhalin-*

(1) Men kan vergelijken wat over hem door S. zelven gezegd wordt, bl. 96. 134 v. en 161.

gen van het O. in het N. T. en andere gewigtige punten, zonder omzien gevoelens handhaafde, waarvan de kundige Man zeer wel wist, dat zij door zijne geleerdste en ook bij hem hoogst geschatte tijdgenooten afgekeurd en gewraakt werden. — Even ongeloofelijk zou ik het geacht hebben, dat immer die zelfde zwakheid van een weifelend gemoed den eerbiedwaardigen P. J. Laan verweten kon worden. Hoe? Was hij het dan niet, die, al veranderde alles rondom hem, al kreet het jeugdige Nederland de oorspronkelijke *Hervormde leer* voor gansch verouderd uit, evenwel, zoo lang zijne hoog geklommene jaren hem het schrijven mogelijk maakten, haar met mond en pen, steeds even standvastig bleef *handhaven* en verdedigen? Moet nu zulk eene standvastigheid, in den sierlijken en beschaafden stijl der verhandeling, eene *methode van schikken en plooijen* heeten; dan versta ik geen Nederduitsch meer.

Maar niemand der straks genoemden wordt zoo onverdiend miskend en gehoond, als de Twijzelsche Kerkleeraar, Dr H. F. T. Fockens. Deelt hij, op bl. 240, slechts in het lot van Overdorp, le Roy en Laan; erger doet hem bl. 253 weêrvaren. Want daar worden hem zelfs de, voor een' Uitlegger meest onontbeerlijke gaven en talenten, tot de kennis zijner moedertaal toe, met onbezonnen' overmoed ontzegd (1). Dat verdiende de Theologant niet, die, schoon van de hoofdplaatsen der wetenschap verwijderd, schoon levenslang met de herderzorg voor eene uitgebreide en dubbele Gemeente belast, echter

(1) Dit herinnerde mij onwillekeurig Fritzsche, met wien evenwel de Heer S. zich niet zal willen vergelijken, die, nadat hij aan Tholuck alle andere taalkennis ontzegd had, eindigde met de bewering, dat hij zelfs geen *Duitsch* verstond.

den tijd wist uit te zuinigen om de Exegese, zoo van het Oude, als van het Nieuwe Testament, met een aantal schriften te verrijken, die een' Schrijver toonen, welke op het eene gebied, niet minder dan op het andere, zich volkomen te huis bevindt. Men behoeft niet alle, daarin ontwikkelde gevoelens te omhelzen, om aan de talenten en geleerdheid, die er in doorstralen en den echten leerling van Muntinghe kenmerken, regt te doen en hulde te bieden. Lof hebbe dan de theologische Faculteit en de akademische Senaat van *Groningen*, die, met het oog op die *exegetische* verdiensten, Fockens *eershalve* den *doctoralen graad* der Godgeleerdheid aanbood.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Uitlegging der Boeken des Nieuwen Verbonds door Godgeleerden van verschillenden stand.

In het begin der prijsverhandeling, werd de *Exegetiek onze sterkte* geheeten. Maar die lof, met de éene hand gegeven, ziet zich met de andere weggenomen, door hetgeen latere plaatsen er van zoeken af te dingen. Immers, volgens bl. 76, „*kenmerkte zich het onderwijs* (der „Dogmatiek) *door wezenlijk gebrek van exegese, met name* „*des N. V.*" — Op bl. 232, wil de Verhandelaar „*niet* „*gehouden zijn toe te geven aan den waan, dat er zijn in* „*ons land, die blijkens hun werk aan al die vereischten* (der „Schriftverklaring) *beantwoorden.*" Eindelijk vinden wij nog, om niet meer te noemen, op bl. 234, een vroeger gezegde herhaald, „*dat in* Nederland *de studie van de Schrif-* „*ten des O. V. veel meer beoefenaars telde, dan die des N. V.*"

Niets onnaauwkeuriger, dan deze opgaven, niets minder verdiend, dan deze verwijten. Veel regtmatiger klagt heeft de pragmatische Geschiedenis tegen den Schrijver zelven, dat hij niet behoorlijk heeft aangewezen, hoe

vroegtijdig reeds de Nederlandsche Hoogescholen het licht, uit Ernesti's School over het N. T. verspreid, opvingen en hielpen verbreiden. En even zeer had die Geschiedenis mogen wenschen uit zijn' mond een omstandig berigt te ontvangen van de vruchten, die de *naauwkeurigheid*, *juistheid* en *grammaticale zuiverheid* onzer Exegese van het N. T. uit den voorgang en de schriften geplukt had van Winer, Fritzsche en andere voortreffelijke Duitschers, die deelgenooten waren hunner verdiensten. Over het een en ander hebben wij reeds boven, waar de gang van het verhaal daartoe aanleiding gaf, een kort woord in het midden gebragt (1).

Hoe naauwkeuriger men, met een oog op de historie, den gang van zaken gadeslaat, des te meer verwondering moet het wekken, dat de prijsverhandeling op onze beoefening van het N. T., gedurende het door haar beschouwde tijdvak, zoo zeer uit de hoogte kon neêrzien. Verre de meeste toch onzer ontslapene, godgeleerde Hoogleeraren (van de nog levende spreken wij niet), zoo bij de Akademiën, als bij de Kweekscholen der Lutherschen, Doopsgezinden en Remonstranten, waren, elk op zijne wijze, voortreffelijke Exegeten; en niets gold dikwijls meer om hen op den katheder te brengen, dan een goede naam, als zoodanig, alreede verworven. En, welke hunner lessen ook door de Studenten verzuimd werden, de *exegetische*, zoo zij zich maar eenigzins door inhoud of voordragt aanprezen, werden steeds het vlijtigst door hen bezocht. Welk een groot aantal der *prijsvragen*, door de godgeleerde Faculteiten uitgeschreven, en der theologische *dissertatiën*, vroeger niet zelden *onder voorzitting* van een'

(1) Zie vooral bl. 49—56.

Hoogleeraar, later veelal ter verkrijging van het *Doctoraat*, geschreven en verdedigd, waren geheel of gedeeltelijk van *uitlegkundigen* aard! Terwijl men niet weinige andere gretig met de Schriftverklaring in verband gebragt zag. En het is er verre van daan, dat de *kerkelijke Godgeleerden* haar aan de Akademiën en Kweekscholen overgelaten zouden hebben. Want er waren steeds meer kundige *Predikanten*, dan men, bij eene zoo beperkte *Protestantsche* bevolking, had mogen verwachten, die, door het uitgeven, zoo van geleerde, als vooral van *practikale* verklaringen der H. Boeken, met de genoemde Instellingen van Hooger Onderwijs loffelijk wedijverden. En aan hunne zijde schaarden zich zelfs somtijds Mannen van naam en talent, die, schoon geene eigenlijk gezegde *Theologanten*, door belangrijke schriften echter, hunne Medechristenen tot het regte verstand der gewijde Oorkonden behulpzaam zochten te zijn. — Voeg hierbij, dat, gedurende den loop van ééne halve eeuw, drie of vier oorspronkelijke *Bijbelvertalingen*, nevens eene andere, uit het Duitsch overgebragte, twee zelfs, in eene dubbele uitgave, onder ons het licht zagen, en veel grooter aftrek vonden, dan men in dit kleine land mogelijk geacht zou hebben. — Doorbladert de *Bibliotheek van theologische Letterkunde* en hare vervolgen; het *Christelijk Magazijn*, door Beets Pz. geopend, door anderen, onder verschillende titels, tot voor weinige jaren voortgezet; het Groninger tijdschrift: *Waarheid in Liefde;* en, om geene andere werken te noemen, de, te Utrecht uitgegevene *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie.* Neemt in Uwe gedachten uit die lijvige en, door ons beperkt publiek, steeds ondersteunde vervolgwerken alles weg, wat met de *Exegese*, allermeest met die van het N. T., in verband stond. Hoe veel zullen

al de Deelen van hunn' belangrijksten inhoud verliezen; ja, hoe weinig zal er van het geheel overblijven! Aanschouwt in de genoemde werken, niet zelden in hetzelfde werk, en elders den warmen en geleerden strijd, door verschillende pennen gevoerd, over de betwiste uitlegging, ook van zulke pll. der Evangg. en Brieven, waarbij de *Dogmatiek* geen belang had.

Als nu dit alles niet genoeg is om de levendige, algemeene en duurzame belangstelling van onzen landaard in het regte verstand der H. S., voor elk onpartijdig oog, in het licht te stellen; dan weet ik waarlijk niet, welke proeven daartoe bijgebragt moeten worden. En het staat te vreezen, dat alleen mishagen aan de uitkomst van elk onderzoek, dat de nieuwste gevoelens niet begunstigde, den Verhandelaar weêrhouden heeft er den verdienden lof aan te geven. Het is waar, met droefheid moeten wij het erkennen, in den allerlaatsten tijd, hebben de felle *dogmatische* twisten, door de *Moderne Theologie* aangevuurd, de zuiver *grammaticale Exegese*, die geen harnas draagt, minder dan vroeger, doen behartigen. Doch dit lot heeft zij hier niet slechts, maar ook overal elders, waar dezelfde twistadem haar verstijft en doet kwijnen, te verduren en te betreuren. Verblijdend is het dan toch, in dien treurigen toestand der Kerk, dat Visserings, in de tweede uitgave vooral, voortreffelijke *vertaling van al de Boeken des N. V.*, die zich meestal gelukkig buiten het gebied der hedendaagsche Polemiek houdt, van verschillende zijden met regtmatige goedkeuring ontvangen is. Mogen wij voor de wederkeering dier *zeventiende eeuw* bewaard blijven, toen de *Exegese* met al, wat haar baten kon, — zich door de meesten tot eene dienares der *dogmatische* ERIS verlaagd zag!

Ziet daar eene, misschien te lange inleiding tot een Hoofdstuk, dat, naar ik hoop, minder uitvoerig zal zijn, dan de strenge evenredigheid der deelen wel zoude vorderen. Daar ik mij, hoe langer zoo meer bekorten moet, zal ik veel van mijne herinneringen, niet minder dan van mijne aanteekeningen, ter zijde stellen, en slechts het noodigste aanvoeren, dat met de, in het *opschrift* genoemde *Uitlegging* in betrekking staat. Men beschouwe het alleen als gedeeltelijke aanvulling van het vroeger gezegde.

Bl. 232 wordt de *Hermeneutica C. S.* van den Groninger Hoogl. L. G. Pareau grootelijks in de schaduw gesteld van een later en veel korter geschrift van den Leidschen Professor A. Kuenen. Dit was natuurlijk te verwachten: want de pligt der dankbaarheid vorderde het. Vergel. de voorrede der tweede uitgave van de prijsverh., die vermeldt, hoe veel zij hem verschuldigd is. Maar wat hier, als voor den Heer S. zoo bijzonder *smakelijk*, uit het laatste geschrift, met Latijnsche woorden, wordt aangehaald; dit behoefde toch wel de geleerde Pareau niet, als eene onbekende waarheid, van zijn' jongeren Ambtgenoot te leeren.

Op bl. 234 vindt de *Conjecturaal-kritiek* haar' lof op vrij hoogen toon vermeld. Onontbeerlijk is zij, waar wij met schrijvers te doen hebben, als Vellejus Paterculus, wien het vernuft van Ruhnkenius, uit den éénen, hoogst gebrekkigen *Codex Murbacensis*, veelal meesterlijk verbeterde; of als Xenophon Ephesius, wiens tekst op vele plaatsen door Hemsterhuis zoo gelukkig hersteld werd, dat zijne *gissingen* naderhand door een later gevonden Handschrift bevestigd werden. Zelfs bij het *Oude Testament*, waar wij wel vele, maar niet altijd genoegzame

hulpmiddelen bezitten, kan dezelfde *Kritiek*, met voorzigtigheid aangewend, somwijlen uitnemende diensten doen. Doch de jeugdige beoefenaar der Kritiek van het *Nieuwe Testament*, die eene gissing waagt ter verbetering, zuivering of wel ter geheele uitwerping eener plaats van de *Evangeliën* (1), die door geenerlei getuigenis of gezag der Oudheid ondersteund wordt; hij, zeg ik, bedenke wel, dat hij nu *deze* veronderstelling moet aannemen. Dezelfde fout is hier begaan of dezelfde vergissing heeft hier plaats gehad in vele honderden van *Handschriften*, uit de meest verschillende bronnen gevloten; — in talrijke oude, zelfs in de alleroudste *Overzettingen*; — en, zoo de plaats door iemand der eerste eeuwen is *aangehaald*, is ook die *Aanhaling* deelgenoot van de algemeene dwaling aller Handschriften en Overzettingen. Zie daar eene veronderstelling, die buiten twijfel de *mogelijkheid* vóór zich, maar even zeker, op verre de meeste plaatsen, de groote *onwaarschijnlijkheid* tegen zich heeft.

Bl. 240 en 241 wordt alweder over *Utrecht* gesproken; doch zóó, dat men twijfelen kan, of Partijschap, dan wel Onkunde in het verhaal de hoofdrol spelen. Om de eer van den *Medebroeder* wensch ik het laatste te mogen aannemen. Onder anderen lezen wij hier, om uit veel, dat onjuist is, maar iets te noemen, met zoo vele woorden. „Heringa *maakte de exegese aan de dogmatiek dienst-„baar*." Ieder intusschen, die niet geheel vreemdeling is in de jongste Nederlandsche Kerkhistorie, weet, hoe zeer

(1) Deze noem ik daarom alleen bij voorkeur, omdat wij van geen ander geschrift van het N. T. zulk een' overrijken voorraad van *Handschriften* hebben.

hij juist het tegendeel deed, en hoe de standvastige weigering om de *Exegese* door de, toenmaals meest gangbare *Dogmatiek* op het sleeptouw te laten nemen hem, jaren lang, bij velen in verdenking en ongunst deed blijven. — Vervolgens wordt omtrent het exegetisch onderwijs van den genoemden Hoogleeraar onder meer gezegd, „*dat* „*het gekenmerkt werd, vooral gedurende deze periode* (?) *door* „*de zucht om zoo min mogelijk heterodox te zijn.*" Als de Verhandelaar mijn' zaligen Ambtgenoot gekend had, gelijk ik hem jaren lang heb mogen kennen, zou hij beter weten, of en hoe hij voor zijne gevoelens durfde uitkomen. Maar uit de aangevoerde bewering wordt nu, als gevolgtrekking, deze *pragmatische* vraag afgeleid: „*Ligt* „*het misschien daaraan, dat men sedert te* Utrecht *eene cur-* „*sorische lezing van het N. T. is blijven verkiezen, boven eene* „*ware uitlegkundige, zoodat een tien- of twaalftal verzen van* „*eenig N. T. geschrift binnen de beperkte ruimte van één* „*vlugtig collegieuur afgehandeld wordt?*" De tegenstelling tusschen eene *echt uitlegkundige* en *cursorische* lezing van het N. T., die wel iets schijnt te hebben ter aanprijzing van den oud *analytischen* preêktrant, blijve voor rekening van den Schrijver. Maar zijne, meer dan zonderlinge vraag wil ik met een verhaal beantwoorden, voor welks waarheid en naauwkeurigheid ik met mijn woord borg sta. In het begin van mijn Professoraat, beklaagde ik mij eens ernstig bij Heringa, dat ik, bij mijne collegiën, waar het moeijelijke, *critische* of *exegetische* vraagpunten gold, menigmaal zoo weinig kon afdoen; daar zich steeds vele Studenten aanboden om te *responderen*, en ik van die vrije *responsie*, waarbij ieder uitgelokt werd om rond voor zijn gevoelen uit te komen, zoo goede vruchten zag, dat zij alle aanmoediging verdiende. Op die klagt nu ont-

ving ik uit den mond van den ervaren' Ambtgenoot dit antwoord: „*Beklaag U daarover niet, dat Gij te weinig vor-„dert; mij gelukte het somwijlen naauwelijks één moeijelijk „vers in een uur af te doen* (1)." — H. gaf dus voorzeker het voorbeeld niet *om tien of twaalf verzen in één vlugtig collegieuur af te handelen*. En even min deed dit de schrijver dezer bladen, die de taak om exegetische lessen over het N. T. te houden, reeds in 1823, van hem overnam, en daarmede zes en dertig jaren lang onafgebroken voortging. Dit kunnen allen getuigen, welke ooit, gedurende een of meerdere dier jaren, zijne gehoorzaal bezochten. Hoe levendig ook bewust van het gebrekkige, dat dit werk, gelijk al, wat hij deed, aankleefde; zoo houdt hij zich evenwel overtuigd, dat hem daarbij veeleer te langzame spoed, dan te groote overhaasting te laste gelegd kon worden. Van daar dan ook, dat een, voor weinige jaren naamloos uitgegeven schimpschrift hem met bitterheid verweet, niet, dat hij er te vlugtig overheen liep, maar integendeel, dat hij zich te lang bij de woorden ophield, en ze te fijn uitploos.

Ruimer ademt deze borst, daar het vervolg mij roept om althans een enkel woord in het midden te brengen, ter handhaving der wreed gekwetste eere onzer voormalige, reeds ontslapene of nog levende Toehoorders. Schaamteloos toch wordt er gezegd: „*Dat de discipelen van* Heringa „*en in het algemeen die der Utrechtsche school aan de exegese „niet veel gedaan hebben, is een bekend en betreurd feit.*" — Zie daar dan den staf gebroken, niet slechts over hon-

(1) Ik meen zelfs, dat hij sprak van een half vers; maar wilde in den tekst niets plaatsen, dat ik mij niet zeker herinnerde.

derden van Nederlanders, maar ook over zoo vele *Duitschers*, *Kapenaars* en andere vreemdelingen, als zich naast hen op onze collegiebanken plaatsten. Nu behoef ik mij, ter weêrlegging van die taal der blinde onkunde, (met opzet vermijd ik hier een strenger woord, dat in mijne pen was) zelfs niet op hen te beroepen, die naar verdienste op het hooger leergestoelte van meer dan één Kerkgenootschap geplaatst zijn, of die zich door hunne exegetische schriften een' welverdienden naam verworven hebben. Maar te allen tijde verklaar ik mij bereid om, met de noodige bescheiden in de hand, aan ieder, die het hooren wil, een aantal onzer voormalige Studenten te noemen, die, schoon te zedig om iets uit te geven, en met de vruchten hunner studiën slechts hunn' eigen' geest en hunne Gemeenten voedende, zich eene *naauwkeurige*, *grammatische* kennis der *Exegese des N. T.* verworven hebben; welker bezit aan de verdiensten van den Heer Sepp een nieuw sieraad bij zoude zetten. Zoo lang vele hunner nog leven, zal de smaak voor echte, exegetische geleerdheid uit de Kerk niet verloren gaan.

Zoo zagen wij dan, dat volgens de prijsverhandeling, die te Utrecht studeerden, *niet veel aan de Exegese gedaan hebben* en, zoo verre zij er iets aan deden, daarbij het oog te veel op de *Dogmatiek* gevestigd hielden. Maar dit algemeene vonnis, met één' genadeslag over zoo velen geveld, op zich zelf reeds ongerijmd genoeg, wordt nog zinneloozer, als men het vergelijkt met hetgeen aanstonds daarop tegen twee der meest beroemde dier voormalige Utrechtsche Studenten aangevoerd wordt. De een is de, helaas! zoo vroeg gestorvene en aan onze Wetenschap,

voor welke hij leefde, ontvallene Dr Bartus van Willes, over wien wij boven reeds meer dan eens spraken (1). Hier wordt hij, op zonderlingen trant, beurtelings met het ééne woord geprezen en met het andere gelaakt. Dan, wat ieder, na al het voorafgegane, dubbel bevreemden moet, is het volgende, dat van hem, bl. 242, gezegd wordt: *„Het was of er voor* van Willes *geen dogmatiek bestond* — — *„Hij heeft dan ook nooit eenig stuk „van het N. T. in zijn geheel ter behandeling gekozen. Dat „is geen toevallig verzuim, maar het hing zamen met zijne „geheel eenzijdig linguistische rigting, die veel minder met de* „denkbeelden, *dan met de* woorden *zich bezig hield.*" — Dit gelezen hebbende, moet ik voor allen, die het ongeluk hadden *hier* te studeren, het onmogelijk verklaren om, over welk een' boeg zij zich ook wenden, de goedkeuring van den Heer Sepp te verwerven en het hem naar den zin te maken. Algemeen, hoorden wij, was hunne Exegese niet onafhankelijk genoeg van de *Dogmatiek*. Nu dat verwijt gelde, zoo veel het kan. Maar daar treedt van Willes op, en laat, bij zijne Schriftverklaring, de *Dogmatiek* geheel buiten de rekening. Hij volgt die *taalkundige* regelen, welke de uitlegging van elken ouden of nieuwen schrijver moeten besturen: want dat hij op de *denkbeelden*, waarvan de *woorden* slechts teekenen zijn, zoo als de verhandeling beweert, niet behoorlijk lette, dit zal wel tot de bloot oratorische sieraden harer rede gebragt moeten worden. Zulk een verzuim toch laat zich bij niemand minder veronderstellen, dan bij hem, wiens vernuft zich steeds op de zamenstelling der *Evangeliën-harmonie* gespitst hield. Wat maakt dan v. W. den

(1) Bl. 80. 86 v. 90 en 92.

ongedeelden lof onwaardig, dien wij hem van die zijde toegedacht zouden hebben? Het is dit, dat zijne Exegese, niet almede aan de *Linguistiek* of *Taalkunde*, wegens hare *eenzijdigheid*, het stemregt ontnomen heeft.

Immers dat ook de *Taalkunde* zich niet te veel bij de Exegese mag doen gelden, dit blijkt nog duidelijker uit hetgeen uitdrukkelijk berispt wordt in een' nog levenden, niet minder beroemden Kweekeling der Stichtsche Akademie, die thans, als Voorganger, in hare exegetische School werkzaam is. Dezelfde bladz. 242 toch, die de *linguistische* eenzijdigheid van v. Willes vonnist, maakt den Hoogleeraar J. I. Doedes, op eene zonderlinge wijze, deelgenoot van eene soortgelijke verkeerdheid. Hij is de Man, dien de *Moderne Theologie* bij voorkeur tot een der mikpunten harer scherpste pijlen gekozen heeft. Maar die, thans ondergane verguizing is zijn aanbevelings-brief bij de nakomelingschap; aan wie het niet ontgaan zal, dat de kloeke weêrstand, door hem aan de stoute magtspreuken der hedendaagsche Wijsheid geboden, niet ongewroken kon blijven. Het moet dus, niet zoo zeer tot eere van Doedes, welke niet noodig heeft van die zijde geprezen te worden, maar veeleer tot eere van den Verhandelaar gezegd worden, dat hij hem, op verscheidene plaatsen, eenigen, al is het dan ook niet ongetemperden, lof toedeelt. Men zie bl. 154. 232. 247 en 289. Ook hier dient eenige lofspraak tot inleiding op *dit* oordeel: „*Is zijne exegese hier en daar zwak, — het is omdat zij* „*aan eene valsche akribie offers brengt en het dogmatiesch* „*resultaat vaststelt eer nog het exegetiesch vraagstuk afge-* „*handeld is.*” — Zie daar eene zinsnede, welker zamenhang mij althans duister is. Haar slot verwijt den Uit-

legger overijling en voorbarigheid, die hem uit eene bijbelplaats doet afleiden, wat er niet werkelijk in opgesloten lag. Dit, zoude men zeggen, was dus gebrek aan *Akribie* of *naauwkeurigheid*. Maar nu was onmiddellijk te voren gezegd, dat hij *offers bragt aan eene valsche Akribie;* hetwelk, naar het thans aangenomen spraakgebruik, als het eenigen dragelijken zin zal hebben, beteekenen moet, dat hij zich aan *overdrijving* schuldig maakte dier *naauwkeurige*, juiste, echt *philologische* Exegese, welke in Duitschland door Winer en andere geleerde Mannen, onder ons door den eerbiedwaardigen Nestor onzer Godgeleerden, van Hengel, en anderen aangeprezen en in uitoefening gebragt werd. Zijn nu *die offers aan eene valsche Akribie* moeijelijk te rijmen met de aanstonds daarna aangeduide voorbarigheid der gevolgtrekkingen, nog veel bezwaarlijker met de *zwakheid, hier en daar*, zoo als wij hoorden beweren, zijne Exegese ontsierende. *Zwak* is eene uitlegging, anders ook *flaauw* genoemd, als zij de kracht der woorden niet behoorlijk doorgrondt, op het eigenaardige onderscheid der grammatische en syntactische taalvormen niet genoeg acht slaat, in één woord, als zij die *laxa et vaga interpretatio* aanprijst en volgt, welke Winer en van Hengel, met goed gevolg en toestemming aller Taalkenners, tegenstonden en bestreden. Hoe nu die *zwakte* der uitlegging met hare *overdrevene naauwkeurigheid*, en deze wederom met hare *overijling*, kan zamengaan; dit moet ik bekennen, dat mijne bevatting te boven gaat. Dan ik houd mij overtuigd, dat, indien slechts des Hoogleeraars *dogmatische resultaten* meer met die van den Verhandelaar overeenstemden, zijne Exegese geenerlei aanstoot van hem te duchten zou hebben.

Zoo zagen wij dan, hoe kwalijk zamenhangend en hoe onregtvaardig dus het oordeel was, over den *Utrechtschen* Godgeleerde uitgesproken. Maar het daaromtrent aangevoerde herinnert mij den vroeg ontslapen' *Leidschen* Hoogleeraar Antonie Niermeijer. Hij toch prees even ernstig het behoorlijk gebruik der *Akribie* aan, als hij haar misbruik afkeurde en tegenging. Ook van die zijde zocht ik elders, zoo veel het bijzondere oogpunt, waaruit hij daar beschouwd werd, toeliet, zijne verdiensten kortelijk in het licht te stellen (1). Het is dus naauwelijks noodig te verklaren, hoe zeer hetgeen, bl. 243 vv. en op onderscheidene andere pll., tot zijne eere gezegd wordt over het algemeen in mijn' geest geschreven is. Ik zie evenwel niet, waarom, bl. 244, in dier voege aan zijn' arbeid *de verdienste van* à propos *te zijn* toegekend wordt, als of die van den Vlaardingschen Predikant J. R. Wernink minder goed voor den tijd paste. Maar deze onbillijke tegenstelling kunnen wij te ligter voorbijzien, daar hier en elders aan de exegetische talenten van den laatst genoemden Geleerde even onbekrompene, als regtmatige hulde geboden wordt. — Van Niermeijer wordt aanstonds daarop gezegd, „*dat hij bij de exegese een merk van* „*aantrekkelijkheid voegde, dat zij allezins noodig had, zou* „*zij al die belangstelling vinden, die zij verdient. Zij genoot*

(1) Zie, in de *Jaarbb. voor wetenschapp. Theologie*, D. XIII, bl. 243—254, het *Woord ter aandenking aan den Hoogl.* A. N. enz. Ook anderen vindt men daar aangehaald, uit wier getuigenissen blijkt, hoe veel regt de Man, die in naauwelijks 40 jarigen ouderdom der geletterde wereld ontviel, op eene cereplaats had onder de Nederlandsche Godgeleerden — Bij de, ald. bl. 246 vv., genoemde plaats, waar ik tegen het misbruik en de overdrijving der Wineriaansche *Akribie* gewaarschuwd had, kan men nog het later gezegde voegen, *Chartt. theol.* II. 145 *sq.* en elders.

„*ze althans niet doorgaans, vooral niet bij het academiesch* „*onderwijs.*" — Twee zijner schriften ondervonden althans die hoogst vereerende belangstelling, dat zij bekroond werden, en hem tot het geven van *akademisch* onderwijs deden bevorderen. Daarbij heb ik zoo min, in gemeenzame zamenspreking, uit zijn' eigen' mond, eenige klagt over kleinschatting zijner Exegese gehoord, als ik die uit anderer, openlijk of binnen's kamers uitgebragt oordeel kon opmaken of gissen. En de Heer Sepp zelf vermeldt twee maal, bl. 246 en 247, *de goede ontvangst, die zijne behandeling der Johanneïsche Schriften*, zoo wel als die van den Hoogl. Scholten, *hier te lande gevonden heeft.* Maar men had mogen wenschen, dat de bedenkingen, bij die gelegenheid tegen de *Apocalypsis* aangevoerd, in de pen gebleven waren. Want zij zijn uit misverstand gesproten van het verhevene Bijbelschrift, dat althans beter lot verdient, dan, gelijk de Verhandelaar wenscht, *in het engst verband met andere voortbrengselen der apocalyptische litteratuur beschouwd te worden.*"

In des Schrijvers Hoofdstuk, dat het opschrift heeft: *Exegetische Godgeleerdheid*, merkten wij onderscheidene bijzonderheden op, die teregtwijzing vorderden; en het zou ligt vallen andere aan te voeren, die niet minder verbetering behoeven. Maar echter, als wij van de partijdigheid en onbillijkheid afzien, die zijn oordeel over sommige Geleerden kenmerkt, toont hij hier van de strenge eischen, die de hedendaagsche Oordeel- en Uitlegkunde aan hare beoefenaars doet, gezonde begrippen te koesteren. Hier staat hij dus in zoo verre op de hoogte van zijn' tijd. Maar bijkans zou men in het vermoeden komen,

dat hij, eerst gaande wegs, al schrijvende, die kennis had opgedaan. Althans, als men, de, daar aangeprezene regelen en grondstellingen met de uitvoerige lofspraken, vooral bl. 106—117, aan Paulus Bosveld, als *Schrift-uitlegger*, gegeven, in vergelijking brengt; zoo heeft men moeite zich voor te stellen, dat het vroeger en later gezegde tot dezelfde verhandeling behoort. Bosveld is, in de prijsverhandeling, de eigenlijke Held, zoo niet der *Godgeleerdheid* in het algemeen, althans der *Exegese*. Hoort, hoe hoog gestemd de lofspraak is, waarmede zij, bl. 106, de vermelding zijner verdiensten inleidt. „*Wij zullen hulde „brengen*," zegt zij, „*allereerst en in de voornaamste plaats „aan een man, die in den aanvang dezer eeuw den eersten „rang onder de godgeleerden van ons vaderland bekleedde; „een man miskend zoo als weinigen, zeldzaam geëvenaard, „wien wij, door eerbied en bewondering gedreven, eene eerzuil „zouden wenschen te stichten*." Nog weidscher, zoo mogelijk, klinkt, aan het slot van bl. 115, deze lofspraak: „Bos-„veld *is in mijn oog de voornaamste schrift-uitlegger in dit „tijdvak. Indien zulk een man een academischen leerstoel „bekleed hadde, de gehalte van het exegetisch onderwijs zou „reeds vóór* 1815 *anders en veel beter geweest zijn*." — Bij dit laatste herinnere men zich, welke uitgelezene Mannen, in den tijd, waarvan hier sprake is, vóór 1815 dus, onze theologische katheders versierden. En, met hun beeld voor den geest, beoordeele men de verklaring van den Heer Sepp, dat zoo de Dordsche Kerkleeraar den stoel van een' of meerderen (1) van hen had kunnen in-

(1) Waarom niet *van meerderen?* De oudste Akademie had immers kort en goed te Water, van Voorst en Boers kunnen afdanken, en hunne gezamenlijke taak aan den éénen B. opdragen. Zoo had veelligt het

nemen, hij aan *het exegetisch onderwijs een veel beter gehalte gegeven zou hebben.* — Hieruit ziet men reeds, hoe kwalijk beradene bewondering de schranderste oogen zelfs verblindt. — Maar dit blijkt even zeer uit de bittere en herhaalde klagt, dat Bosvelds verdiensten niet genoeg op prijs gesteld werden. Zeer uitvoerig wordt, bl. 107—110, van het, door hem, reeds ten j. 1738 en 1784, naamloos uitgegeven geschrift verslag gegeven, dat ten titel had: *Vijf brieven van* Philadelphus, en tegen zeker, toen verschenen boek gerigt was, dat den *Kinderdoop* bestreed. Van die *Brieven* wordt gezegd, *dat zij in de Kerk niet hoog gewaardeerd werden.* Het tegendeel is waar. Al verhieven zich eenige stemmen om ze te wederleggen; algemeen maakten zij toch diepen indruk, en bragten niet weinig toe ter verheldering en verbetering der, omtrent die h. Instelling gangbare denkbeelden. Intusschen wordt deze historische vergissing meer dan vergoed door de theologische onpartijdigheid, waarmede men hier den Tegenstander van den *Kinderdoop* een boek hoort roemen, dat dien zoo ernstig zocht te verdedigen.

Aan nog meerdere bedenking is onderhevig wat wij de beschouwing van den Dordschen Predikant, reeds bij haren aanhef, hoorden beweren, dat hij *een Man* was, *miskend zoo als weinigen.* Och! dacht ik, dien droom der bewondering lezende, mogt nooit eenig Godgeleerde, die niet geheel den meest betreden' weg volgde, zich meer over *miskenning* van zijn' persoon en zijne gevoelens te beklagen gehad hebben, dan hij, voor wien de Verhandelaar *eene eerzuil zou wenschen te stichten!* Bijkans het eenige toch

---

gansche theologisch onderwijs een *gehalte* bekomen, dat den toets van den strengsten *Essayeur-generaal* niet behoefde te schroomen.

zijner schriften, welks uitgave door weinigen werd goedgekeurd, was de *Proeve eener — verklaring der voornaamste waarheden van den Christelijken godsdienst* (1). Een boek, dat kwalijk beradene vriendschap, lang na des Schrijvers dood, *veertig jaren*, nadat hij het tot een bijzonder gebruik opgesteld had, ter ongepaster ure in het licht deed verschijnen. Een boek nog eens, waarover de Heer Sepp zelf, bl. 129 en nogmaals bl. 132 v., een gansch niet gunstig oordeel velt. Ik geloof dus, dat wij veel meer in den geest van den eerbiedwaardigen Geleerde zouden handelen, zoo wij het van de lijst zijner, hier in aanmerking komende schriften geheel uitwischten, dan zoo wij, in navolging der prijsverhandeling, het als een bewijs aanvoerden der zwevende en onbestemde Dogmatiek, die in zijn' *bloeitijd* heerschte. — Veel beter werd voor de eer van Bosvelds nagedachtenis gezorgd door zijne Vrienden en Ambtgenooten G. van Kooten en B. F. Tydeman, bij de uitgave van een ander, mede door hem nagelaten werk, dat meer voor de drukpers geschikt, en allezins waardig was door haar bewaard te blijven. Dit toch durf ik met nadruk verzekeren van zijn' *Tijdmeter of beknopte tijdlijst der gewijde geschiedenis van* Abrahams *geboorte tot aan het einde der eerste Christen-eeuw* (2). Deze *Tijdmeter* had veel meer regt gehad op uitvoerige vermelding, dan

(1) *Dordr.* 1825. II Deelen. Over de zonderlinge geschiedenis en den inhoud dezer *Proeve* leze men een hoogst belangrijk en lezenswaardig verslag, veelligt van de hand van D. C., in de *Bijdr. — godgel. Wet.* XIV. 2. 635—643.

(2) *Dordr.* 1818. Met de bijlagen IV Deelen. Over dit werk zie men belangrijke en zeer aanprijzende verslagen, zoo van een' ongenoemde, in de straks aangehaalde *Bijdr.* VIII. 2. 493 vv. (waar het *voor grondige studie van den Bijbel onmisbaar* heet) als van Cl., in den *Rec. o. d. Recc.* XIII. 1. 393 vv.

de straks genoemde *Proeve.* Vraagt men mij, welk van zijne schriften de meest blijvende waarde voor onze studie heeft; ik zal, hoe zeer ook in sommige opzigten van den Schrijver verschillende, dit meesterstuk van *chronologische* scherpzinnigheid en geleerdheid zonder aarzeling in de eerste plaats noemen.

Maar, afgezien van die *Proeve* en dien *Tijdmeter* beiden; maakten zijne exegetische schriften over de Paullinische brieven, wel niet bij allen, maar bij verre de meesten, die hunne stem er over deden hooren, grooten opgang, en behielden, tot lang na den aanvang dezer eeuw, een' niet geringen invloed op den gang der theologische denkbeelden. Zoo sterk was, gedurende vele jaren, die invloed, dat, als Koppe of zijne navolgers met onzen Bosveld, over de uitlegging eener plaats, zamenstemden, het, in veler oog, bijkans voor een vergrijp tegen de vrijzinnigheid gold van zulke Mannen te durven verschillen. Gemakkelijk zou het vallen, zoo het noodig ware, door de aanhaling van een aantal plaatsen uit de toenmalige tijdschriften en meest geachte verhandelingen, de waarheid dezer bewering te staven. Er waren trouwens onder de geleerde Predikanten, die, schoon noch onderling, noch ook met den Dordschen Kerkleeraar in alles overeenstemmende, zich echter met vele zijner meest kenmerkende gevoelens zeer ingenomen betoonden. Als zoodanig heb ik slechts dit viertal ijverige en geletterde Voorstanders onzer studie, die ik persoonlijk kende en hoogschatte, te noemen, daar zij van hunne gevoelens omtrent Bosveld, in openlijke schriften, deden blijken: G. van Kooten, Predikant te Dordrecht, Ar. Adriani, te Dokkum, P. van der Willigen, te Tiel, en B. van Marken, te Hoorn. — Bosvelds uitlegging was het getrouwe beeld

van den exegetischen tijdgeest, die, gedurende het eerste vierendeel dezer eeuw, en wat later nog, in Duitschland zoo wel, als onder ons, bij velen heerschte. Dien tijdgeest behaagde eene *laxe* en *empirische* uitlegging, welke steeds vreest *te veel* in de woorden der Schrift te zoeken, weinig bekommerd, of zij niet integendeel *minder*, dan de Schrijvers zelve, er in legge. Van dien tijdgeest nu was B. een zoo getrouwe en bekwame Vertegenwoordiger, dat hij van zijne zijde althans geene miskenning te duchten had.

Maar niets van dit alles gaf aan den nu levenden, pragmatischen Geschiedschrijver eenig regt om hem den *eersten Schrift-uitlegger* van zijn' tijd te noemen, en aan de bewondering van dien éénen naam zijne eigene exegetische beginselen en regelen, die hij later goed en loffelijk ontwikkelt, ten offer te brengen. Welke partijschap hem daartoe bewoog, heeft van Oosterzee (1) zoo juist en krachtig uitgedrukt, dat deze pen het niet behoeft te herhalen. Maar het kan nuttig zijn de drie hoofdgebreken van Bosvelds verklarings-trant hier nog met een enkel woord aan te wijzen. Voorcerst dan toonde zijn *critisch* oordeel zoo weinig kennis van zaken, dat hij niet zelden aan eene *tekstlezing* de voorkeur gaf, op zulke gronden, die de echte Oordeelkunde *tegen* haar leerde aanvoeren. Zoo koos hij, waar de *getuigenissen* der Oudheid gelijk stonden, niet zelden de *gemakkelijker* lezing boven eene andere, die *moeijelijker* was, en daardoor aan onkundige afschrijvers ligtelijk mishagen kon. Maar op veel meerdere plaatsen komt eene tweede zwakke zijde zijner exegese te voorschijn: doorgaande verwaarloozing

(1) Zie vooral bl. 46 en 47 zijner beoordeeling.

namelijk dier echte *Philologie*, welke vóór alles de *grammatische*, *syntactische* en *lexicographische* taalregels eerbiedigt, en aan geene verklaring, hoe schoon ook schijnende, haar zegel hecht, die met het algemeene of bijzondere spraakgebruik in strijd is. Zoo aardig en vernuftig redeneert B. uit den *zamenhang* der rede, daaruit bovenal, dat de onkundige ligt denkt: dit vloeit zoo gemakkelijk, dat het wel waar moet zijn. Maar de strenge eischen der Philologie moeten daarbij meermalen hun stemregt inboeten. Hieraan is eene derde zwakheid van den, ook door mij opregtelijk vereerden Man verbonden en verwant, dat hij zekere lievelings-denkbeelden zijner *antidogmatische* stemming, ook waar men dit het minst zou verwachten, der H. Schrift opdringt. Te regt misprijzen wij die vroegere Uitleggers, welke den Apostel *Paullus* b. v. in het enge keurslijf eener bekrompene Dogmatiek zochten te rijgen. Maar niet minder verkeerd handelen zij, die hem dwingen om, hoe onwillig ook, hunn' eigen' tegenzin tegen de Kerkleer met hen te deelen. — Het ontbrak niet geheel aan scherper ziende tijdgenooten, die hoe zeer ook het goede in Bosvelds uitlegging waarderende, echter ernstig tegen de navolging harer aangewezene feilen meenden te moeten waarschuwen. Maar genoeg gezegd om aan te toonen, hoe weinig overeenstemming er is tusschen de regelen, op bl. 230—232, den Uitlegger voorgeschreven, en den uitbundigen lof, op bl. 106—117 en elders, aan een' Man gegeven, die zich om de opvolging dier regelen zoo weinig bekommerde, als men Bosveld menigmaal ziet doen. Kortom, wij beamen van ganscher harte, wat velen naar waarheid gezegd hebben ter eere van zijne onafhankelijkheid, standvastigheid en bovenal van zijne volharding in de studie, toen reeds het

zwaar gekrenkte en gedeeltelijk verlamde ligchaam tot ontbinding neigde. Maar die hem *miskend* acht, zoo lang men hem niet voor den eersten Schrift-uitlegger van zijn' tijd erkent, maakt zich zelven aan grove *miskenning* schuldig van meer dan een' zijner geleerde tijdgenooten (1).

Een hunner althans, die niet verdiende in de schaduw van den Dordschen Kerkleeraar geplaatst te worden, moet hier nogmaals met een woord vermeld worden. Ik bedoel Bosvelds jongeren tijdgenoot, den Leidschen Hoogleeraar Joannes van Voorst; over wien deze bladeren des te onpartijdiger kunnen spreken, daar de schrijver met den beroemden Man nooit in eenige naauwere betrekking stond. *Beroemd* moet zeker ieder hem noemen, die slechts de lange lijst raadpleegt der hoogst achtenswaardige Geleerden, welke na zijn verscheiden openlijk zijn' lof verkondigd hebben. De naauwkeurige Glasius heeft, door hare mededeeling aan het slot van een belangrijk, zijner nagedachtenis gewijd artikel (2), ons van de moeite ontheven om die lijst nogmaals te plaatsen. Allen, die daar genoemd worden, hebben bijzonder zijne verdiensten omtrent de *uitlegging van het N. T.* in het licht gesteld en verheven. Terwijl anderen, in dezen niet minder stembevoegd, geheel in denzelfden geest over hem spraken. Onder hen moet niet het laatst Jo. Clarisse genoemd worden, die geene gelegenheid verzuimde om, schoon zelf meer *philosophisch* gestemd, aan de *exege-*

(1) Over P. Bosveld zie men Glasius, I. 144–148 en v. d. Aa, *biogr. Woordenb.* II. 3. 1051—1054. Het laatst genoemde art. vooral vermeldt eene lange reeks van Geleerden, die over hem gesproken hebben, benevens eene vrij volledige lijst zijner eigene schriften.

(2) *Godgel. Nederl.* III. 544—549.

tische talenten van zijn' ouderen Ambtgenoot openlijk hulde te doen. Een*van diens schriften aankondigende, zeide hij onder anderen, dat dit wederom de meesterhand verraadde van den waren Geleerde en echten Uitlegger; gelijk men van hem verwachten mogt, tot wiens eer eens Jeron. de Bosch, in een Latijnsch vers, profetisch zong, dat hij voor de Nederlanders een andere Ernesti wezen zoude (1). En geheel het godgeleerde Vaderland oordeelde tot nu toe, dat die voorspelling niet geheel onvervuld gebleven was. Aan den Heer Sepp komt dus de, niet benijdenswaardige eere toe de eerste te zijn, die van Voorst de kroon van *exegetische* geleerdheid en verdienste van het hoofd zocht te rukken. Hij poogt wel Heringa eenigzins tot zijn' medestander in dezen te maken, op bl. 116 zeggende, *dat hetgeen* van Voorst *leverde hem niet genoeg kritiesch en onbevooroordeeld was.* Maar hoe kon H. zich over zijn' Leidschen Ambtgenoot zoo ongunstig uitlaten? Wat toch de *Kritiek* betrof, wist de Stichtsche Hoogleeraar, dat v. V., reeds in 1778, nog Student zijnde, zich jegens die van het O. T. verdienstelijk gemaakt had, door zijne *diss. de notabili correctionum Masoreth. genere* (2), en, tien jaren later, in 1788, jegens die van het N. T., door zijne, door het Haagsch Genootschap uitgegeven *Proeve — vooral over Matth.* XXVIII. 19. En wat de *Exegese* bijzonder van het

(1) De plaatsen, waar Clar. met hooge achting over v. V., als Godgeleerde en Uitlegkundige, sprak, zijn te menigvuldig om ze hier alle met name aan te voeren. Ten voorbeelde zie men slechts wat hij omtrent hem getuigde, in den *Rec. o. d. Recc.* II. 299 en 343. IV. 279. VI. 1. 197 en 505. VII. 1. 67 en 417. XII. 1. 105. XIII. 1. 217.

(2) Zij droeg zelfs den hoogen lof weg van H. A. Schultens, in (Wyttenb.) *Biblioth. crit.* I. 3. 129—131.

laatste aanging; het kon niet anders, of de Stichtsche Voorganger moest zich verblijden in den Leidsche zulk een' achtbaren helper en bondgenoot te vinden, bij het voorstaan en aanprijzen der echt *Ernestiaansche* beginselen. Terwijl de een wat Seiler, de ander wat Keil, tot toelichting, aanvulling of verbetering dier beginselen, aan Duitschland geschonken had, ook voor onze landgenooten meer toegankelijk en vruchtbaar zocht te maken (1). Kortom, al, wat ik ooit van H. E.z. hoorde of las, al, wat ik, in gemeenzame gesprekken over dit onderwerp, uit zijn' mond vernam, verbiedt mij, wat ons de prijsverhandeling omtrent zijne kleinschatting van v. V. wil doen gelooven, als eenigzins geloofwaardig aan te nemen. Geenszins verdenk ik haar van opzettelijke kwade trouw. Maar des te meer moet men zich over de ligtgeloovigheid bedroeven, waarmede zij hier en elders losse geruchten en uitstrooisels der kwaadwilligheid, als echte bronnen der geschiedenis, aanneemt en volgt. Hoe rijker de Historie zich gemaakt ziet aan *zoodanige anekdoten*, des te armer wordt zij aan *waarheid*.

De genoemde Leidsche Hoogleeraar is een dier achtbare Godgeleerden, welke wij meermalen door de prijs-

---

(1) Van de, door Heringa vertaalde en bewerkte *Bijb. Uitlegkunde* van Seiler hebben wij reeds boven, bl. 210, melding gemaakt. — Wat het geschrift van den Leipziger Hoogl. K. A. G. Keil aangaat; het was eerst in het Hoogd. uitgegeven, als *Lehrb. der Hermeneutik des N. T.; Leipz.* 1810. Maar weldra werd deze Hoogd. uitgave opgevolgd door eene Latijnsche, onder ons meer voorkomende vertaling, genoemd: *Elementa Hermen. N. T.; Lips.* 1811. — Deze laatste nu was hare geboorte verschuldigd en werd door K. opgedragen aan van Voorst, die een korter handboek voor zijne lessen verlangde. Men zie daarover een belangrijk verslag, dat Keil met Ernesti's *Inst.* vergelijkt, in de *Bijdr. — godgel. Wet.* I. 151 vv.

verhandeling, nu eens meer ernstig, dan weder met zoutelooze scherts, aangetast en vernederd zien. Maar opzettelijk wordt hij, bl. 88—92, als *Uitlegkundige* besproken. Welk een' indruk dat spreken op den lezer moest maken, zag de Schrijver zelf vooruit, toen hij, bl. 89, verklaarde: „*Ik laad den schijn op mij, als of ik* v. V. *niet* „*hoog stel. Het tegendeel is waar.*" Om nu dat tegendeel te bewijzen en dien schijn van zich af te weren, voert hij het een en ander tot zijn' lof aan, en roemt zelfs zijne, alom geprezene rede over Ernesti, als een *meesterlijk stuk* (1). Maar die lof wordt geheel ontzenuwd en verdwijnt in het niet, als wij bl. 92 hooren zeggen: „*De* „*exegese van* v. Voorst *kende nog niet den eerbied voor* „*vastheid van regels, gelijk wij dien bij* van Hengel *op*„*merken.*" Schoon ik in eerbied voor de groote verdiensten van den laatst genoemden *Nestor* onzer thans levende Exegeten bij niemand wil achterstaan; had ik toch gewenscht hier niet alzoo den naam van v. H., naast en tegenover dien van v. V., geplaatst te zien. Want den edelen Grijsaard, die zelfs jegens zijne tegenstanders eene edelmoedige gezindheid aan den dag legt, welke hem in de schatting van alle goeden des te hooger doet rijzen;

(1) *Or. de* J. A. Ernestio *optimo post* H. Grotium *duce et magistro interpp. N. F.; L. B.* 1804. Zie van dit schoone, met vele belangrijke noten vermeerderde stuk uitvoerige verslagen en uittreksels in de *Bibl. v. theol. Letterk.* II. 2. 676 vv. en in de *A. Vad. Letteroeff.* 1804. 1. 353 vv., zoo hier, als daar * *. — Reeds niet lang na de aanvaarding van het Professoraat te *Franeker*, had v. V. *een allerleerzaamst collegie over* Ernesti's *Inst. Int. N. T.* gehouden. Dit getuigt een zijner oudste leerlingen aldaar, de beroemde G. Benthem Reddingius, met dankbare vermelding van het nut, daaruit door hem getrokken. Zie diens belangrijk geschrift: *Herinnering der opleiding tot de Evangeliedienst* enz., na zijn' dood uitgegeven te *Assen*, 1844, bl. 10.

hem zelven moet eene *lofspraak* mishagen, waardoor hij zich ten koste van een' geliefden Leermeester verheven, maar daarbij gelogenstraft ziet wat hij zelf, in de belangrijke *Memoria* Voorstii, openlijk tot diens eer gezegd had. Doch, deze onkiesche vergelijking ter zijde gesteld, blijft de stelling deze: *„De exegese van* v. Voorst *kende „nog niet den eerbied voor vastheid van regels."* Zij ontzegt hem dus het ontzag voor die vaste en onveranderlijke regelen der *Uitlegkunde* of *Hermeneutica*, welke de verklaring van elk gewijd of ongewijd geschrift zonder onderscheid moeten besturen. En, wien het aan dien eerbied voor de *Hermeneutica* ontbreekt, hij moge uit menige Schriftuurplaats stichtelijke, *allegorische* en *mystische* spelingen kunnen afleiden; op den naam van *geleerd' Exegeet* heeft hij even min aanspraak, als de krassende Vioolspeler in de dorpskroeg op dien van *Toonkunstenaar* of *Componist.* Maar waardoor, vraagt men verwonderd, verdiende dan toch v. V., als verachter der vaste uitlegregelen, ten toon gesteld te worden; en dat in spijt van de eenstemmige getuigenis zijner beroemdste tijdgenooten, in spijt zijner geletterde schriften, in spijt dier talrijke bundels van *Adversaria*, waarin hij vele jaren lang, alles, wat hem het vroeger Grieksche en later Hellenistische spraakgebruik vollediger kon doen kennen, met rusteloozen ijver, zonder zich bijna eenige verpoozing te gunnen, bleef bijeen verzamelen (1)? De oplossing van dit raadsel

(1) Het laatst gezegde rust op de getuigenis van een' zijner voormalige Toehoorders, die thans nog in eene aanzienlijke Gemeente van ons Vaderland het Leeraarambt bekleedt, en door allen, die hem kennen, met het hoogste regt, geloofwaardig geacht wordt. Zoo levendig beschreef hij mij de rijk voorziene kast van zijns Leermeesters *Adversaria*, als of ik haar zelf aanschouwde en haar' rijkdom bewonderde.

ligt in het gezegde opgesloten, dat de verhandeling op de aangehaalde plaats doet volgen: „v. V. *ontzag de dog- „matiek.*" Dat wil eigenlijk zeggen: hij schroomde wel niet de gangbare leerbegrippen van zijn' tijd openlijk tegen te gaan, zoo dikwijls hij meende, dat *de eerbied voor vastheid van regels* dit vorderde; gelijk inzonderheid blijkt uit zijne verhand. over *Rom.* I. 17. En dat hij door geen *ontzag voor de Dogmatiek* zijne Exegese aan banden liet leggen; dit toonde wel nog onwedersprekelijker de, door hem uitgelokte, Latijnsche uitgave van het, naderhand door hem zelven gebruikte, hermeneutische handboek van Keil; wiens *historische* Schrift-uitlegging bij vele Regtzinnigen dier dagen in kwaden reuk stond. Maar hij gevoelde zich echter niet geroepen om opzettelijk als Kampvechter tegen de Kerkleer der Hervormden op te treden, of gevoelens voor te staan, die hem als Voorlooper der *hedendaagsche Theologie* konden doen beschouwen. Hadde hij dit slechts willen doen; zoo zou de prijsverhandeling ook hem eene *eerezuil* waardig geacht hebben, niet minder hoog, dan die zij voor Bosveld wilde stichten.

DERTIENDE HOOFDSTUK.

De Wijsbegeerte door de Nederlanders, inzonderheid door de Nederlandsche Godgeleerden, niet verwaarloosd.

„*De wijsbegeerte heeft in de jaren van* 1787 *tot* 1815 „*hier niet gebloeid, althans uiterst weinig invloed op het dog*„*matiesch leven gehad.*" — „*Het scheen alsof de theologen* — „*zeker vorige tijden herdenkende — de wijsbegeerte liever* „*buiten spel wilden laten.*" — Zoo hooren wij den Schrijver, wiens woorden ik eer aan overijling, dan aan partijschap tegen zijne landgenooten, toeschrijf, op bl. 95, ons stellig verzekeren. En als hij veel later, bl. 154, begint te spreken van hetgeen in 1845 en daarna voorviel, plaatst hij vóór dat verhaal dit opschrift: *Ontwaakt wijsgeerig leven.* Een opschrift, dat, zoo het meer zal zijn, dan een ijdele woordenklank, zeker beteekenen moet, dat het gezegde leven destijds geheel ingesluimerd of zelfs door een' doodslaap bevangen was. Nu vergunne men mij al aanstonds die verheffing der jaren 1815 en 1845 tot scheidpunten der geschiedenis geheel ter zijde te stellen. Want, al bragt zij, wat ik niet inzie, meer orde, dan verwarring,

aan; de *pragmatische Geschiedschrijver* zelf slaat er zoo weinig acht op, dat hij, ter eerst aangeh. plaats, het jaar 1815 tot scheidpunt gekozen hebbende, fluks daarop, onder hetzelfde hoofd, een belangrijk werk van Schröder vermeldt, dat eerst ruim dertig jaren *na* 1815 in het licht verscheen. Des te minder duide men het verwaarloozen dier tijdmerken een' Grijsaard euvel, die slechts, door het mededeelen van eenige herinneringen, den toekomstigen Historieschrijver, naar vermogen, voor het gevaar zocht te behoeden om de stoute uitspraken der verhandeling als veilige gidsen voor zijn verhaal te kiezen.

De Nederlandsche Godgeleerden hadden geenszins, gelijk misverstand uit Sepps woorden zou kunnen opmaken, ooit van oudsher, althans na het verflaauwen der Remonstrantsche twisten, de Wijsbegeerte geheel *buiten het spel gelaten*. Van het tegendeel toch getuigde, in de zeventiende eeuw, niet zoo zeer de verbittering tegen Spinoza, als wel de hevige en langdurige strijd vóór en tegen Descartes, en, niet minder in de achttiende, de groote invloed, dien zich de *Leibnitiaansche* en *Wolfiaansche* Philosophie op vele theologische stelsels had weten te verwerven. Maar de morgen dezer tegenwoordige eeuw bragt hen in groot gevaar om van de Wijsbegeerte geheel afkeerig te worden, en zich tegen haar' invloed te verschansen. Immers de beroemde en scherpzinnige Amsterdamsche *Kantianen*, wier namen wij vroeger noemden, bragten de leer van den Koningsberger Wijsgeer geenszins, in zijn' ernsthaftigen geest, tot ons over, als de vriendin van Godsdienst en Christendom. Zij bedienden zich integendeel weldra van haar als wapen tegen het Christendom, als werktuig tegen onze meest geachte Godgeleerden. Geen wonder voorzeker ware het geweest, indien zij, zoo fel

door hen getergd en gesard, alle gemeenschap met hun stelsel vermeden of afgesneden hadden. Maar eere hebbe hunne bezonnenheid en wel beradene omzigtigheid, die door de vijandige houding der *critische Wijsbegeerte* (zoo toch wilde zij bij voorkeur genoemd worden) zich van de naauwkeurige kennismaking met haar in geenen deele liet afschrikken. Niet weinige onzer landgenooten toonden zich zoo zeer met haar ingenomen, dat zij Wyttenbach, den hevigen tegenstander van van Hemert, maar al te veel aanleiding gaven om lagchende te zeggen, dat hen eene *Kantiaansche koorts* bevangen had. S. verhaalt ons wel, met zekeren ophef, de anekdote, die men eer in eene *Novelle*, dan hier, verwachten zou, van eene *Dame*, die het zien van Kants portret geweldig deed schrikken. Maar het is verre met ons gekomen, als zulke *vrouwen vertelseltjes* dienen moeten om den geest onzer theologische *Mannen* te doen kennen of liever in minachting te brengen. Onze meeste Godgeleerden en Wijsgeeren waren even vreemd van de hartstogtelijke bewondering, als van de hooghartige verwerping der *Koningsberger* leeringen, waarvan *Duitschland* met zijne Hoogescholen beurtelings het onstuimige tooneel was. Zij maakten er vele bedenkingen tegen; maar toonden zich even gereed om het goede, dat zij er in meenden te ontdekken, tot nut hunner wetenschap aan te wenden. Dit mag ik zeggen, bij de levendige herinnering van hetgeen ik zelf, aan eene onzer kleinste Akademiën studerende, menigwerf uit den mond hoorde van Clarisse en van den eerbiedwaardigen Bern. Nieuhoff (1), den onpar-

---

(1) Over B. Nieuh. is gesproken in de *Geld. Hoogesch.*, inzonderheid D. II, bl. 352 vv. 495 vv. en 588 vv. Op de tweede der genoemde plaat-

tijdigsten en veelligt geleerdsten tolk, dien ooit Spinoza's *Pantheïsme* in een' ijverigen *Theïst* vinden mogt. — Dit zal ieder bevestigd zien, die aandachtig en onpartijdig nagaat wat, met en nevens de beide genoemde Hoogleeraren, naamloos of met bijvoeging van hunn' naam, aan het publiek werd medegedeeld door D. van de Wynpersse, J. F. van Beeck Calkoen en J. F. Hennert, door Ypey, Muntinghe, Feith, van Alphen en door wie niet al meer? En geheel dezelfde uitkomst zal het onderzoek opleveren, als men de vaderlandsche *tijdschriften* uit den Nederlandschen bloeitijd van het *Kantianisme* openslaat, en daarbij bedenkt, hoe vele hunner hiertoe betrekkelijke artikelen uit de pen der *Godgeleerden* van verschillende Gemeenten gevloeid waren.

Van verschillende Gemeenten sprekende, denk ik aan de minder talrijke, maar hoogst belangrijke Protestantsche Genootschappen in ons Vaderland. De aanstaande Voorgangers der *Evang. Lutherschen* moesten, nog in den aanvang dezer eeuw, hunne akademische opleiding in *Duitschland* zoeken, waar ieder thans den mond vol had van Kant. En hoe kon hij dan buiten invloed blijven op hunne theologische wijze van denken of althans van spreken (1)? De Kweekelingen voor den predikdienst bij de *Remonstrantsche* Broederschap hoorden, zoo lang althans

---

sen vindt men zijn hoofdwerk: *Over Spinozisme* (*Hard* 1799, gr. 8vo) en zijne schriften tegen v. Hemert en Kinker aangewezen. — Over zijn' vroeg overleden' Leerling J. G. Roozeboom wordt daar gesproken, II. 553 vv. Diens uitvoerige en geleerde *Diss. de Idealismo* (*Hard*. 1808. 4) door S. vermeld op bl. 96, draagt de zeer kenbare blijken van Nieuhoffs geest en leiding.

(1) Zoo hoorde de, naderhand zoo beroemde Wijsgeer Schröder, zich te *Halle* voor het Predikambt bij de Ev. Luth. Gemeente voorbereidende, aldaar de *Kantiaansche* Hoogll. J. H. Tieftrunk en L. H. Jakob.

van Hemert op een' harer katheders stond, de gezegde leerstellingen door hem uit de eerste hand aanprijzen. En wat de *Doopsgezinde* Studenten aangaat; al hadden zij ook een' minder wijsgeerigen Leermeester gehad, dan zij in den geleerden G. Hesselink bezitten mogten; zoo konden zij toch te *Amsterdam*, waar de *Hypophetae* Kantii hun hoofdkwartier gevestigd hadden, met des Wijsgeers gevoelens niet onbekend en naauwelijks geheel onbevriend blijven (1).

Opdat men intusschen van der *Hervormden* afkeer van den grooten Koningsberger zich geene overdrevene en met de historie strijdige denkbeelden make; heb ik naauwelijks noodig andermaal op den geleerden J. J. le Roy te wijzen. Tot zijn einde toe bleef hij zoo wel een handhaver, als eene vraagbaak der strenge regtzinnigheid. Terwijl hij levenslang, met zeldzame standvastigheid, de wapenen tot hare verdediging uit het tuighuis van den genoemden Wijsgeer bleef ontleenen (2). — Maar opmerkelijk

(1) Ook over het hier met een woord aangeroerde, vindt men belangrijke bijzonderheden vermeld, op meer dan ééne plaats in de *Geschied. der Predikkunde* van den eerw. J. Hartog; waar almede de lezenswaardige berigten aangehaald worden, door de Hoogll. Sam. Muller en Domela Nieuwenhuis daaromtrent gegeven.

(2) Aangaande zijn boek *over het menschelijk Kenvermogen* (*Dordr.* 1821), dat op *Kantiaansche* gronden de noodzakelijkheid eener hoogere Openbaring zoekt te betoogen, zie men een belangrijk verslag van Cl. in den *Rec. o. d. Recc.* XVI. 1. 586 vv.; waar vooral opmerking verdient wat over den invloed der gezegde Wijsbegeerte op de Theologie wordt aangevoerd. — Over een ander werk van hem, in denzelfden geest geschreven, zie men *aldaar* XVIII. 1. 414 vv. — Hoe standvastig le Roy tot het einde toe Kant bleef aankleven, blijkt o. a. uit zijn boek: *De Wijsbegeerte beschouwd naar haren vorm en inhoud; Gron.* 1841. Dit geschrift toch wordt voorafgegaan door eene inleiding, welke inzonderheid strekt ter verdediging van het *Kantische* stelsel tegen de bedenkingen, door den Hoogl. Schröder aangevoerd in de *Bijdr. tot de besch. van de waarheid* enz., waarover aanstonds nader. Van het gezegde boek van le R. zie men eene belangrijke

komt mij vooral de volgende bijzonderheid voor. Toen de Utrechtsche Hoogl. Hermannus Royaards, dien de prijsverh. als den hardnekkigen voorstander van al het oude doet beschouwen, t. j. 1803, eene *rectorale* rede hield, maakte hij ook korte melding van het *Kantiaansche* stelsel. Zonder nu een woord tot diens afkeuring te doen hooren, zeide hij slechts, dat velen er wonder veel behagen in schiepen, maar dat anderen het verwierpen; vooral nadat Fichte en meerderen het tot het voorstaan van ongodsdienstige begrippen misbruikt hadden. Duidde dit gezegde uit dien mond geene prijzenswaardige matiging aan (1)?

Op bl. 95 hooren wij den Verhandelaar verscheidene voortreffelijke Mannen noemen, die hij zegt *„met rustige „conscientie"* (d. i. in het Nederduitsch, meen ik, met een gerust geweten) *„voorbij te gaan, omdat op het theologiesch „denken hunne wijsgeerige navorschingen geen invloed gehad „hebben."* Deze stoute magtspreuk nu laat ik geheel voor rekening van den Schrijver; hoe gemakkelijk zij ook, omtrent sommige althans der genoemden, b. v. Allard Hulshoff en Dion. van de Wynpersse, te wederleggen zou zijn. Maar men mogt wenschen, dat hij met even *rustige conscientie* J. F. L. Schröder en Ph. W. van Heusde voorbijgegaan ware. Dan zoude hij althans te-

beoordeeling in de *Letteroeff.* 1842. 1. 525 vv., over het geheel *. Omtrent hem zelven vergelijke men het boven door ons gezegde, bl. 299.

(1) Deze or. handelde *de iis, quae animum erigant demissum contemplantium hodie rem Christ.* (*Traj. ad Rh.* 1803. 4.). Men zie daarover het verslag in de *Bibl. v. theol. Lett.* II. 2. 685 vv.; waar haar evenwel niet geheel regt gedaan wordt.

gen de nagedachtenis dier beide schitterende lichten, niet slechts der Utrechtsche Akademie, maar van het gansche Nederland, minder oogenschijnlijk, dan wij hem nu hooren doen, zich vergrepen en bezondigd hebben. Onbegrijpelijk is al aanstonds bij hem, die zich zoo menigmaal allerlei spotternijen met de *halfheid* der Theologanten veroorlooft, de *halve*, en dus verminkte opgave van Schröders betrekking tot het stelsel van Kant. Hij noemt hem toch, bl. 96, uitdrukkelijk, als voorstander van dat stelsel, onder de Medearbeiders van van Hemerts *Mag. voor de crit. Wijsbegeerte.* Maar wij vinden er geen woord van gerept, hoe hij, in later' en rijper' leeftijd, het veel opzettelijker en ernstiger bestreed, dan hij het vroeger, als jongeling, had voorgestaan. Dit deed hij inzonderheid in zijne, reeds boven met een woord genoemde, doorwrochte verhandeling, waaraan zijne zedigheid het eenvoudige opschrift gaf: *Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis.* Zij neemt het geheele vijfde Deel in der *Gedenkschriften in de hedend. talen van de derde Classe van het Kon. Nederl. Instituut* (1). Deze verhandeling aarzel ik ook nu niet een meesterstuk te noemen van geleerdheid en menschenkennis, van echte Wijsbegeerte en ware levenswijsheid. Als zoodanig prees ik reeds eertijds hare lezing allen aan, die even min op de *Scylla* van het onzalig *Scepticisme*, als op de *Charybdis* van het vermetel *Dogmatisme* wenschen te verzeilen. Welkom was mij daartoe de gelegenheid, toen ik ambtshalve geroepen werd om dien, door de gansche Akademie betreurden Ambtgenoot openlijk te vereeren. Onder de Wijsgeeren had Schröder daarin althans schaars zijns

(1) *Amst.* 1836. Zij beslaat met de aanteekeningen 524 bl. in gr. 4to.

gelijken, dat hij even zeer te huis was op het gebied der *beschouwende*, als der *natuurlijke* Wijsbegeerte, en dat hij, bij elke gelegenheid, de noodzakelijkheid van beider vereeniging met mond en pen voorstond (1).

Maar hoe? „Van Heusde's *jongere ambtgenoot* J. F. L. Schr." zegt de prijsverhandeling, bl. 162, „*maakte van* „*de nieuwe philosophie weinig werk; zij kon hem geen belang-* „*stelling inboezemen, daar hij hare producten voor een beu-* „*zelen der verwaandheid hield. En zoo kwamen wij theologen* „*geen stap verder.*" — In het begin dezer zinsnede leze men voor *jongere ambtgenoot*, gelijk de waarheid is: *oudere Ambtgenoot*. Want Schr. was in 1774, v. H. eerst in 1778 geboren. Dan, dit is eene kleinigheid bij het overige. Had Schr. de voortbrengselen der nieuwe philosophie voor enkele beuzelpraat der verwaandheid gehouden; waarlijk hij zou geenszins den schrijver dezer bladen aangemoedigd hebben om aan het *Utrechtsche Genootschap*, waarvan de Hoogl. Bestuurder was, de, door J. A. Bakker voortreffelijk

(1) Wie meer van mijn' waarden Ambtgenoot en Vriend wenscht te weten, vergel. de *or.*, *et instituta acad.*, *quae Sec. XVII fuerunt in patriâ*, *cum iis, quae nunc ibidem sunt*, *comparans*, *et memoriam celebrans* — J. F. L. Schröderi; *Traj. ad Rh.* 1845. Ald. zijn, bl. 49—66, vele bijzonderheden omtrent Schr., als Mensch en Wijsgeer, medegedeeld, die ik grootendeels uit zijn' eigen' mond vernomen had. De volledige lijst der, door hem in het licht gezondene schriften zie men ald. aangegeven, bl. 80—82. Maar niet minder raadplege men over den edelen en grooten Wijsgeer (want hem, zoo iemand, kwam deze eerenaam toe) in den *Utrechtschen Studenten-almanak voor het j.* 1846, bl. 1—68, het hoogst belangrijke stuk, getiteld: *De Hoogl.* Schr., *in eenige hoofdtrekken*, *ook uit den mond zijner vrienden en leerlingen*, *geschetst*, *door* H. J. Royaards. Daar worden vele anderen, wier woorden hem vereerden, aangehaald. Maar, had de eerw. S. alleen maar Roy. geraadpleegd; hoe geheel anders zoude hij over Schr. gesproken hebben! Waardig is ook gelezen te worden wat Siegenbeek over Schr. zegt, in de *Handd.* — *Nederl. Letterk.* voor 1845, bl. 27 vv.

beantwoorde prijsvraag voor te stellen over den gang der Wijsbegeerte van Kant tot Hegel (1). Had hem wat na den Koningsberger Wijze geschreven was geen belang ingeboezemd; hoe had hij dan denzelfden Ambtgenoot de studie van het hoofdwerk van J. F. Fries kunnen aanbevelen? Met wat voorhoofd durfde S. zeggen, *dat de Theologen* door hem *geen' stap verder kwamen?* Hij bragt de talrijke, toekomstige Predikers, die, als hij eenig deel der *beschouwende Wijsbegeerte* voordroeg, zich in zijne gehoorzaal verdrongen, althans zoo veel verder, dat hij hen eene andere *Godheid* leerde eerbiedigen, dan des ouderen Fichtes *Zedelijke Wereldorde*, dan Schellings en Hegels, met de wereld vereenzelvigd *Alwezen.* — Maar genoeg van Schröder. Want wat, bl. 227 en volg., over hem gezegd wordt is te duister en te nietig om er bij stil te staan. Het is mij zelfs niet geheel helder, of hij daar al, dan niet de schuld moet dragen van des Verhandelaars mishagen aan het *ethiesch systeem* van mijn' diep betreurden Ambtgenoot, den jongeren Royaards. Dit ééne nog slechts. Wij lezen daar: „*Deze Hoogleeraar in de* „*wis- en natuurkunde streefde naar juistheid van begrippen* „*en zocht liefde voor de beoefening der wijsbegeerte op te* „*wekken.*" Wat doet hier de bijzondere vermelding der *Wis-* en *Natuurkunde?* Als of hij niet in *alle Deelen* der ééne Wijsbegeerte gelijke belangstelling zocht op te wekken!

Geen vaderlandsche Hoogleeraar van eenige Faculteit

---

(1) Zie diens *Verhand. over de Duitsche Wijsbegeerte sedert de laatste* 50 *jaren. Uitgegev. door het Prov. Utr. Genootschap van K. en Wet.; Utr.* 1835. Zij had voorzeker verdiend door Sepp, die er nergens van spreekt, vermeld te worden.

heeft, in latere dagen althans, zoo wijd strekkenden invloed op het onderwijs in verschillende vakken van geleerdheid, inzonderheid in onze wetenschap, uitgeoefend, als Schröders Ambtgenoot Philip Willem van Heusde. Vóór zijn verscheiden, waren reeds, om van een' beroemden Amsterdamschen Regtsgeleerde niet te spreken, op onderscheidene katheders van al de Nederlandsche Akademiën, veelal op zijne aanbeveling, Kweekelingen zijner School geplaatst. En na zijn heengaan bragten zij, als om strijd, aan den beminden Leermeester de hulde hunner erkentenis en vereering. Tot dat eindelijk de, toen reeds beroemde Hoogleeraar J. A. C. Rovers op alles, wat tot lof van zijn' overleden' Leermeester en Oom gezegd was, de kroon zette door de uitgave der even naauwkeurig, als sierlijk geschrevene *Memoria* Heusdii (1). De lofspraak van mijne pen kan dus even min iets toebrengen om den naam van v. Heusde op te luisteren, als die van den Heer S. om hem te doen tanen. Hier volsta dus eene enkele kantteekening bij des laatsten gezegden.

Volgens bl. 97 in het midden, „*begroette hij in het Christendom de hoogste openbaring der humaniteit.*" Terwijl bl. 259 nogmaals bijna hetzelfde herhaalt. Neen! hij, die met het gansche hart, in den eigenlijksten zin, geloovig *Christen* was, *begroette* daarin veel meer, de hoogste Openbaring namelijk der *Godheid.* — „*De theologie gedenkt met*

(1) *Traj. ad Rh.* 1841, 256 pp. f. 8 maj. Dit, ook voor onze algemeene letterkundige geschiedenis belangrijke stuk verdiende volkomen den hoogen lof, er aan toegekend, zoo door Siegenbeek, in den *K. en Letterbode*, voor 1842, N° 10, als door den Westphaalschen Dr Tross, wiens beoordeeling vertaald is wedergegeven in hetzelfde tijdschr. voor 1843, N° 6. — Mogt iemand integendeel er behagen in scheppen, om over v. H. en zijne Leerlingen in den geest van Sepp gesproken te zien; hij kan zijn' lust verzadigen in *den Gids* voor 1840, N° 3, bl. 127 vv.

„dankbaarheid aan v. H. Hij leerde denken en combineren. — *„Hij tilde zijne leerlingen onmerkbaar uit het gareel van de „vormen der kerkleer, door al hunne aandacht te vestigen op „de ideeën in die vormen vervat"* enz. Niemand, die dit, bl. 97 en 98, gelezen had, zou ligt gedacht hebben, weinige regelen lager, het vonnis te zullen vernemen, *„dat „de Heusdiaansche school niet voordeelig op de beoefening der „philosophie hier te lande gewerkt heeft."* Had zij dan misschien, mag men vragen, beter gedaan door niet te *leeren denken en combineren?* — Aan het einde derzelfde bl. 98 heet het: *„Zijne echte discipelen hadden voor de beoefening „van het laatstgenoemde vak"* (d. i. van de Exegese) *„bij „hem niet die philologische opleiding genoten, welke* Leiden *„schonk in de gehoorzalen van* —— COBET." Had v. H., laatst te *Leiden*, door Wyttenbach gevormd, en door hem te *Utrecht* krachtig aanbevolen, aan de dringende uitnoodiging gehoor gegeven om den *Stichtschen* katheder met den *Leidschen* te verwisselen; dan zoude althans de prijsverhandeling zich minder aangeprikkeld gevoeld hebben om, ten zijnen koste, andere Philologen en laatstelijk den Heer Cobet te verheerlijken. Maar wij hopen voor het verstand en hart van dien Hoogleeraar, wiens talenten wij vereeren, dat hem deze vleijerij, niet minder dan ons, moge mishagen. — Bl. 162 in het midden, hooren wij van Heusdes *gemoedelijke betuiging* misprijzen, *„dat wij „door het Christendom, hetwelk ons van kinds af geleid heeft, „eerst tot ware wijsheid komen."* Eene berisping, die wij veeleer uit den mond van een' Franschen nabaauwer der vroegere *Encyclopaedisten* verwacht zouden hebben, dan uit de pen van een' *Christenleeraar.* Gelukkig evenwel, dat, gelijk zijne Vrienden getuigen, en wij op hunne getuigenis gaarne gelooven, hij zelf veel christelijker ge-

stemd is, dan zijn onbezonnen schrijven menigwerf zou doen vermoeden.

Sprekende van het jaar 1819, waarin Borgers verhandeling over het *Mysticisme* door Teyler werd uitgegeven, zegt S., op bl. 41 in het midden: *„Toenmaals hield men „philosopheren, zoo als* Fichte en Schelling *dat deden, „voor een soort van raaskallen, van onzin en zonderlinghe„den voortbrengen, waarvan men slechts vlugtig kennis be„hoefde te nemen, om er dadelijk al de dwaasheid van in te „zien.*" — Men duide het der eenvoudigheid van onze landgenooten niet euvel, dat zij over het geheel weinig ingenomen waren met het stelsel van den ouderen, toen reeds overleden' Fichte, waarbij hij zelf zoo weinig rust gevonden had, dat hij, vóór zijn verscheiden, het geheel omkeerde; — noch met dat van Schelling, hetwelk hij, met eigene hand, keer op keer van gedaante deed veranderen. Men vergeve het den Nederlandschen eerbied voor het Wezen aller Wezens, dat hij niet veel smaak vond in denkbeelden en begrippen omtrent GOD en den mensch, welke met het beste, wat de Grieksche Wijzen, met alles, wat J. C. en de Apostelen geleerd hadden, in den grootst mogelijken strijd waren. Maar het was er evenwel verre van daan, dat men de latere Wijsbegeerte, die de *Kantiaansche* allengs verdrong, voor *onzin* hield, en zonder naauwkeurige kennisneming verwierp. Dit bleek reeds genoegzaam uit de belangstelling, waarmede de straks genoemde schriften van Borger, Schroeder en Bakker ontvangen werden. Maar het ontbreekt ook niet aan andere bewijzen, dat onze landgenooten, lang vóór 1845, waarin de prijsverhandeling hun *wijsgee-*

rig leven doet *ontwaken*, veel minder achterlijk en bekrompen denkende waren, dan zij hun te laste legt. Men herinnere zich, om maar iets te noemen, het aantal beoordeelingen en andere stukken, meest van wijsgeerigen inhoud, door den Hoogleeraar Jacob Nieuwenhuis, reeds t. j. 1806—1809, toen hij nog te Utrecht Ev. Luth. predikant was, aan den toenmaligen *Schouwburg van in- en uitl. — Letterkunde* geleverd. In diens *Mengelwerk* plaatste zelfs zijne geleerde hand, over de stelsels van Fichte en Schelling, meer opzettelijke beschouwingen (1). — Reeds in 1811, opende de *Recens., ook der Recc.*, wiens Bestuurder toen Oekerse, en wiens voornaamste Schrijver voor het godgeleerde en wijsgeerige vak Clarisse was, de kolommen zijner *Antikritiek* voor eene zeer uitvoerige verdediging van Hegels *System der Wisschenschaft* tegen de bedenkingen, in den straks genoemden *Schouwburg* daarop gemaakt. Hoe kon van Mannen, die zelve bepaalde Tegenstanders van het gezegde *System* waren, onbekrompener en onpartijdiger handelwijze verlangd of verwacht worden (2)? — Dit zijn slechts enkele stalen van bekendheid met de nieuwere Wijsbegeerte. Het is waar. Maar veel meerdere proeven, dan de prijsverhandeling doet vermoeden, zoude men daarvan ontdekken, bij de doorbladering der verschillende maandwerken en an-

---

(1) Zie het lezenswaardige berigt, omtrent dien Hoogleeraar gegeven door Dr J. T. Bergman, dat reeds boven, bl. 93, door ons aangehaald werd, en ook hier ter lezing verdient aangeprezen te worden. Daar vindt men almede de andere schriften van J. N. vermeld, en onderscheidene getuigenissen omtrent hem aangehaald, die toonen, dat hij even zeer bekend was met de geschiedenis der *beschouwende*, als der *nat.* Wijsbegeerte.

(2) Die *Antikritiek* van v. G. vindt men in het genoemde tijdschrift, VI. 2. 1—15.

dere schriften, die nadat de *Kantische* zon ook hier was begonnen te tanen, in ons Vaderland het licht zagen. — Vroeg, bij voorbeeld, in 1835, tien jaren voordat de verhand. de Wijsbegeerte haar' slaap onder ons eindigen laat, een theologisch Student, welke toen de nieuwste in Duitschland uitgekomene, *philosophische* schriften waren? hij zag, in de tweede uitgave van Clarisses *Epit. Encycl.*, er zich een grooter aantal aangeduid, dan hij lezen kon.

Zie hier nog, tot besluit van dit Hoofdstuk, een treffend blijk van den hoogen prijs, dien de Nederlandsche, akademische Jongelingschap op de naauwkeurige kennis stelde van de *beschouwende Wijsbegeerte* en hare lotgevallen. Van het jaar 1829 aan, werd, aan de *Stichtsche* Hoogeschool, het bij de wet verordende onderwijs in de *Theologia Naturalis* of, gelijk de Duitschers zeggen, in de *Religions-philosophie*, zoo ingerigt, dat telkens slechts één jaar aan haar zelve, de twee volgende gezet aan hare *geschiedenis* toegewijd bleven. Die historische beschouwing begon bij de alleroudste volkeren, doorliep de gewigtigste verschijnselen, die in elken leeftijd elkander afwisselden, en besloot met de openlegging der allerjongste stelsels, welke de tegenwoordige eeuw zag aanprijzen. De gelegenheid werd daarbij niet ongebruikt gelaten om, ter eene zijde wel, het beste, dat de oude en nieuwere Wijsbegeerte geleerd had, in het licht te stellen, maar om ook, ter andere zijde, de hoogere waarde van het Christendom regt te doen weêrvaren. En dit geschiedde steeds uitsluitend in die taal, welker laatste overblijfselen velen hedendaags van de Akademiën zoeken te verbannen. Zie daar den gang, die, ten minste dertig jaren lang, onafgebroken gevolgd werd, eenvoudiglijk beschreven. Gaarne

erkent nu deze pen, dat die historische beschouwing der *Theologia Naturalis* en harer lotgevallen, hoe aanhoudende moeite en studie er ook aan te -koste gelegd werd, aan niet weinige leemten en gebreken onderhevig was (1). Ik weet, dat meer dan één der Hoogleeraren, zoo aan de Nederlandsche *Akademiën*, als *Seminariën*, den schrijver dezer *Herinneringen* in schranderheid en geleerdheid overtreffende, beter, dan hij, voor die moeijelijke taak berekend was. Wat ook met nadruk gezegd mag worden van zijn' Opvolger, den Hoogleeraar Doedes, wiens schriften toonen, dat hij, in *dialectische*, *philosophische* en *theologische* scherpzinnigheid, voor niemand zijner menigvuldige tegenstanders behoeft onder te doen. Maar niet te hoog kan de aanhoudende belangstelling in het gezegde onderwijs geroemd worden, gedurende eene lange reeks van jaren, door honderden Toehoorders, die, op de banken der huiselijke gehoorzaal, elkanders plaats vervangen, geheel vrijwillig (2) en op de ondubbelzinnigste wijze, aan den dag gelegd. Zoo ooit, dan gold hierbij voorzeker het oude en ontwijfelbaar ware gezegde: *Den Spreker wekt en bemoedigt de Hoorder* (3). Hiervan houd ik mij over-

(1) Ver ben ik er van verwijderd om dat onderwijs den lof waardig te achten, door Dr van Oosterzee, bl. 58, er aan gegeven. Regtmatige verontwaardiging over het partijdig voorbijgaan van ééne Akademie deed hem aldus spreken. Wat mij betreft; miskenning, mij zelven ten deele gevallen, ben ik gewoon met stilzwijgen te dragen en te beantwoorden. Maar hier gold het de eer van honderde Jongelingen, wier meeste eerlang de Nederlandsche Kerk zouden dienen. En vele van hen dienen haar nog met eere. De Vader der lichten geve hun het lang na dezen te kunnen doen!

(2) *Geheel vrijwillig*, zeg ik; want de Nederlanders konden aan hunne akademische verpligting in dit opzigt voldoen, door slechts één jaar de *Theol. Nat.* zelve te hooren behandelen.

(3) *Oratorem excitat Auditor.* — Dit gezegde was hier te meer toepasselijk

tuigd, dat niemand, die van hetgeen mijne vroegere en latere Toehoorders hieromtrent getuigen kunnen eenige kennis draagt, *Nederland* en zijner *akademische Jongelingschap* verachting der Wijsbegeerte te laste zal leggen.

---

om deze bijzonderheid. Niet later althans, dan in 1828, was eene eerste proeve genomen met de *hist.* behandeling der *Philos. de Deo* van en na Kant. De groote en onverwachte bijval nu, welke die proeve van de zijde der Studd. ten deele viel, was het juist, die den Voorganger tot de volvoering aanmoedigde van het veel uitgebreider plan, waarvan boven melding is gemaakt. En nooit heeft het hem berouwd dit gedaan te hebben.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.

De leerstellige Godgeleerdheid, reeds vóór den laatsten tijd in Nederland beoefend, niet geheel verwerpelijk.

Gebrek aan vaste beginselen, onbepaalde *halfheid* en daarbij *ontevredenheid* met het betere, dat aangeboden werd; zie daar de hoofdzonden, door de verhandeling, vooral op bl. 125 en vervolgens, maar ook elders, der Nederlandsche *Dogmatiek* verweten; voor zoo verre zij zich aan geene der thans meest gevierde Scholen geheel aansloot, of haar eenigzins voorbereidde. En hoe velen worden, elk in zijne mate, tot deelgenooten dier schuld gemaakt! Allermeest geldt het wel de *Hervormde* en onder hen, gelijk te verwachten stond, de *Utrechtsche* Godgeleerden. Maar, wat meer verwondering baart, de beroemde Hoogleeraar der *Remonstrantsche* Broederschap des Amorie van der Hoeven blijft hier even min schootvrij, als de edele en diep betreurde Leeraar der *Doopsgezinden* N. Messchaert. Zie over den eerste bl. 128, waar het *indifferentisme voor confessionele beginselen*, over den andere bl. 131, waar *het gemis van vaste uitgangs-*

punten gelaakt wordt. Och! konden wij beide die uitstekende Voorgangers hunner Gemeenten en met hen vele deelgenooten hunner wijze gematigdheid uit het graf, dat hen, helaas! zoo vroeg, aan de Kerk ontrukte, in het leven terugroepen, om tegen den trotschen eigenwaan onzer dagen te getuigen! Maar hun misgunnen wij de wel verdiende ruste niet. Ons, die nog leven, mag geene vreeze om voor dwazen uitgekreten te worden den mond sluiten, als de eer van vele goeden en wijzen, die zich boven de strijdende partijen verhieven of nog blijven verheffen, het spreken tot heiligen pligt maakt.

Zie daar dan, naast hetgeen de bekroonde verhandeling verhaalt en beweert, eenige zedige bedenkingen, die de lezer op zijne beurt met hare eigene uitspraken en vooral met de stem der Historie moge vergelijken. Intusschen wete men vooraf, om zich teleurstelling te besparen, dat wij ons geenszins aan eene toetsing der *hedendaags* meest geroemde stelsels willen of durven wagen. Want het verledene te *herinneren*, wat deze bladen alleen beloofden, is geheel iets anders, dan voor het tegenwoordige de weegschaal op te hangen. Eene weegschaal, voor deze zwakke handen veel te zwaar. En hoe sterk zij ook wezen mogten; wat zich nog dagelijks wijzigt en ontwikkelt en, als dit geschrift onder des lezers oogen komt, zich veelligt weder anders, dan nu, voordoet, moet eerst tot meerdere rijpheid gekomen zijn, om eene volledige beoordeeling van zijne strekking en gevolgen mogelijk te maken. Niets wil ik afdingen van den lof, die den Heer Sepp, zoo al niet wegens de toetsing, dan toch wegens de voorstelling van meer dan ééne der hedendaags meest toegejuichte rigtingen, ook van eene vrij onpartijdige zijde ten deele gevallen is. Maar hij zelf zoude, op dezen oogenblik schrij-

vende, veelligt de beelden, die hij schetst, anders teekenen, dan zij, in 1858, zich aan den blik van den beschouwer vertoonden.

Het prijsschrift doet ons opmerken, *„dat de heerschappij „dier onbepaaldheid en halfheid,"* welke zij betreurt en elders vroeger, maar, op bl. 225, met het jaar 1815 doet aanvangen, *„een twintigtal jaren omvat, en eerst eenigzins „geëindigd is, toen de Groninger school verrees en de behoefte „diep gevoeld werd om principiele vraagstukken te toetsen."* — Zoo begon dan in 1835 het licht der *beginselen* over onze Godgeleerdheid op te gaan. Maar hier mag men met even veel regt vragen: *Hoe zoo laat eerst?* als: *Hoe zoo vroeg reeds?* Want, indien men toen eerst *de behoefte diep gevoelde om principiele vraagstukken te toetsen;* wat blijft er dan van den lof over, op bl. 43 en elders, zoo ruimschoots aan Teyler toegezwaaid, omdat hij, in veel vroeger' tijd, zoodanige vraagstukken zocht opgehelderd te krijgen? Waren dan die pogingen ganseh vruchteloos? — Maar geen minder regt heeft hier de tegenovergestelde vraag: *Hoe zoo vroeg reeds?* Immers zagen wij boven, bl. 154 lezende, eerst in 1845, dus tien jaren later, *het wijsgeerig leven* onder ons ontwaken. Intusschen, om gewigtige vraagpunten tot hare *beginselen* terug te leiden, en langs dien weg hare oplossing te zoeken; daartoe voorzeker moet ons het oog der Wijsbegeerte bestralen en voorlichten. Maar hoe kon zij onzer Godgeleerdheid dien zusterlijken dienst bewijzen, toen zij nog zoo vele jaren al sluimerende moest doorbrengen? — Welk eene verwarde voorstelling van zaken! De Romanschrijver zelfs moet de karakters der personen, die hij sprekende of handelende invoert, behoorlijk volhouden. Maar veel meer

nog betaamt het den Geschiedschrijver, die ons den geest van eenig bepaald *tijdvak* wil afschetsen, zorgvuldig toe te zien, dat hij daaraan niet, op twee plaatsen van hetzelfde verhaal, een geheel verschillend karakter toekenne, en zoo met zich zelven in openlijke tegenspraak gerake.

Nog veel vreemder en zonderlinger luidt de toepassing der *beginselloosheid*, aan onze Godgeleerden van den naast vorigen tijd verweten, op de houding, die zij aannamen jegens de *Formulieren van eenigheid*. Deze toch hielden zij, volgens den Heer S., niet in behoorlijke eere; van deze althans maakten zij niet zoo veel werk, als hun betaamde. Wie zoude immer verwacht hebben zulk een verwijt uit denzelfden mond te zullen vernemen, dien men elders, wegens meerdere vrijheid van geloofsbanden, het ééne theologische Genootschap boven het andere, ééne Kerkgemeente boven al hare zusters, zoo hoog hoort roemen en verheffen? En toch, wij moeten aan onze oogen gelooven. Van sommige voorname Geleerden, die zich hier, niet tot hun voordeel, genoemd zien, b. v. van Muntinghe, des Am. v. d. Hoeven, Messchaert, Donker Curtius, Bosveld en van der Willigen, werd reeds elders breeder of korter in deze bladeren gesproken. Maar laat ons, ten bewijze, dat wij niet te veel gezegd hebben, nog slechts vernemen, hoe zeer een drietal alom geachte Mannen hier, in het oog van den Verhandelaar, misdaan hebben. Omtrent het werk van W. Broes *over de vereeniging der Protestanten*, dat door allen, die het lazen, als een meesterstuk van evangelische wijsheid en liefde gewaardeerd is, lezen wij, bl. 127: „*De* „*strekking van het boek is niet gunstig voor de handhaving* „*van een confessioneel standpunt, niet omdat het de confessie*

„bestrijdt, *maar* omdat het haar eigenlijk niet regt waar-„deert" (1). — Omtrent Egelings *Weg der zaligheid naar den Bijbel*, die voor ontelbaar velen de weg was en blijft ter verkrijging van eenvoudige, bijbelsche en zuivere godsdienstkennis, heet het *aldaar*, *„dat ook in dit werk het „eigenlijk confessioneel beginsel genivelleerd wordt*" (2). — Fluks daarna, aan den aanvang van bl. 128, leest men: *„Evenmin werd de waarde of de verbindende kracht der be-„lijdenis door vader* Jorissen *gehandhaafd of op den voor-„grond geplaatst*." Dit geldt wel te weten Matthias Jorissen! Hem, wiens nagedachtenis tot nu toe, bij velen in den Haag en elders, in eere en zegening bleef, maar ter dezer plaats door de, even onbewezene, als onbewijsbare bewering gehoond wordt, *„dat hij aan de opstel-*

(1) Nadat ik dit hier gelezen had, kwam mij het oordeel dubbel opmerkelijk voor over het werk van B. door een' onzer beroemdste Geleerden uitgesproken, in den *Rec. o. d. Rec.* XV. 1. 405 vv. Eerst zegt hij: *„Hoe „oud en algemeen ook het spreekwoord zij, dat de middelweg de beste is; ge-„beurt het echter niet zelden, dat zulken, die dezen weg betreden, slechts bij „weinigen genoegen geven, daar zij bij geene der beide partijen, die de „uitersten kiezen, het kunnen goed maken.*" Maar aanstonds daarna verklaart hij, dat dit boek, waaraan hij den hoogsten lof toekent, hierin eene uitzondering maakte, *daar hem nog niemand was voorgekomen, die er zich ongunstig over uitliet.* — Wie kon denken, dat de Heer S., in dezen tijd, de eerste zoude zijn, die het deed, en dat wel, omdat B. *de confessie niet regt waardeert?*

(2) Het hier genoemde werk van Lucas Egeling († 1835) is tien maal herdrukt, en in het Hoogd. vert. door L. Weydmann. Over hetzelve verdient vooral Clar. vergeleken te worden, in den *Rec. o. d. Recc.* XI. 1. 301 vv. en XV. 1. 224 vv., met de *Bijdr. — godgel. Wet* X. 1. 317 vv. als mede, in hetzelfde Deel, 2. 754 vv. Overal is het oordeel * *. De laatst genoemde beoordeeling roemt te regt Egelings gematigde denkwijze omtrent de *Formm. van eenigheid* en omtrent den *Kinderdoop*. Over den algemeen vereerden Schrijver zie men die aangehaald worden door van Harderwijk, *ten vervolge van* v. d. Aa, IV. 2, bl. 12, en v. Oosterzee, bl. 64.

„*lers van het* formulier des h. doops en des h. avondmaals „*bijna goddelijke verlichting toekende*" (1). Ik durf niet beslissen, of hier des Schrijvers strijd met zich zelven, dan wel zijne verwarring van *liturgische Formulieren* met *Geloofsbekentenissen* de hoofdrol spele.

Dan, hoe dit ook zij, ik moet bekennen niet in te zien, hoe de bedoelde Godgeleerden zich tegen de, hier aangevoerde berisping hadden kunnen vrijwaren. Stellen wij, dat zij uitdrukkelijk verklaard hadden: „*Wij gelooven van* „*woord tot woord alles, wat nu eenmaal in onze Geloofsfor-* „*mulieren geschreven staat. Hunne spreek- en denkwijze* „*komt in allen deele met de onze overeen.*" Met het hoogste regt zoude hen dan de Heer S. als slaafsche letterknechten ten toon gesteld hebben, die niets vergeten en uit den voortgang der wetenschap niets geleerd hadden. Neem integendeel, dat zij er openlijk vooruit gekomen waren: „*Wij zijn aan alle geloofsbanden zoo geheel ontwassen, dat* „*wij ons om de belijdenisschriften der Grondleggers van ons* „*Kerkgenootschap even min behoeven te bekommeren, als of* „*zij nooit bestaan hadden.*" Zulk eene loszinnige en ongebreidelde vrijzinnigheid zou vooral niet beter aan de, hier door S. gegevene wenken gehoorzaamd hebben. En, wat veel meer zegt, zij zouden door die onbezonnenheid de Kerkgemeente, waaraan zij zich vrijwillig verbonden hadden, en die zij, zoo lang het niet geheel was: *Één Herder en ééne kudde*, moesten zoeken bij een te houden, aan het oogenschijnlijkste gevaar van geheele ont-

(1) Hoe ver M. J. van het, op de laatste pl. hem toegedichte bijgeloof verwijderd was, blijkt genoegzaam uit hetgeen boven, bl. 111 v., door ons over den Man gezegd is, die in de zamenstelling der *ev. Gezangen* zulk een groot aandeel had. Vooral zie men den, daar aangehaalden Dr Benn. Janssonius.

binding en verstrooijing blootgesteld hebben. Nu waren er zeker onder hen, die deze of die der beide tegen elkander overliggende klippen niet zorgvuldig genoeg vermeden, of ook zich zelven in dit opzigt niet altijd gelijk bleven. Maar verre de meeste en best geziene Godgeleerden, die, gedurende het aangeduide tijdvak, in verschillende betrekking, de talrijkste Gemeente der Nederlandsche Protestanten dienden, bewezen, door mond en pen, hunne instemming met het, toen bestaande *formulier van verbindtenis;* in dier voege, als het, niet lang daarna, door de synodale besluiten van 1841 en 1842 opgevat en verklaard is. Zij toch toonden, overeenkomstig de milde uitlegging, daarin van dat formulier gegeven, *de leere, die in de symbolische schriften der Hervormde Kerk voorkomt, gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk, te zijn toegedaan* (1). — Gedankt zij GOD, die aldus aan onze Godgeleerden en *synodale* Vergaderingen van dien, nu reeds ver achter ons liggenden tijd *een' geest gegeven heeft, niet der vreesachtigheid, maar der kracht en der liefde en der gematigdheid* (2)*!*

---

(1) De hiertoe betrekkelijke verslagen en besluiten vindt men volledig opgegeven in de *Handd. van de — Synode der Herv. Kerk, in* 1841, vooral bl. 127—138, en *in* 1842, zoo bl. 97—106, als bl. 132—135. Het laatste besluit, aangaande deze zaak, waarvan boven gebruik gemaakt werd, is ook, als eene *bijlage*, geplaatst achter mijne *Broederl. toespraak aan allen, die de Herv. Kerk in Nederland lief hebben en om haren vrede bidden* (*Utr.* 1842), bl. 103—106.

(2) Over den hier gevolgden tekst, 2 *Timoth.* I. 7, bestaat eene, hoogst belangrijke *Kerkelijke redev. van* I. J. Dermout *ter inleiding der Synode van* 1817 (*'s Hage*, 1817). *„Een meesterstuk den naam van* D. *vereerende „en den roem zijner kanselwelsprekendheid verhoogende."* Zoo wordt naar

„*Doch wat roemt Gij* kraeht *en* gematigdheid, *waar* „*veeleer* onbepaaldheid *en* halfheid *getuchtigd moest worden?*" Zoo hoor ik mij door een' der vrienden van den Verhandelaar toeroepen en tegenwerpen. Ja, ik zie het met smart. In het pleit, door hem tegen vele vaderlandsche Godgeleerden onzer eeuw gevoerd, speelt *onbepaaldheid* en *halfheid* zulk eene groote rol, dat zij, op bl. 125, zelfs met een bijzonder *opschrift* verwaardigd, en vervolgens, met allerlei spotkleederen uitgedoscht, als eene doodschuldige zondares ten tooneele gevoerd wordt (1). Zoo verre wordt zelfs die vergnizing gedreven, dat ook het *Overzigt van den inhoud* zich niet schaamt deze beleedigende woorden naast elkander te doen lezen. „Vinke's *Compendium.* — „*De weg der bemiddeling een weg des doods.*" Dan wij hopen, om de eer van den Schrijver, dat hij dit *Overzigt* door een' ander heeft doen opmaken, zonder het met eigen oog te herzien. Intusschen geeft de tekst zelf maar al te veel redenen tot regtmatig beklag. Want al aanstonds is de, ook tegen zoo vele anderen ingebragte beschuldiging van *onbepaaldheid* zelve hoogst *onbepaald.* Wij vinden wel de, in één vonnis met haar gedoemde *halfheid* gedurig afgewisseld, onder anderen met deze uitdrukkingen: *Afslijping van het harde en kantige; het karakter van inschikkelijkheid; de geest van geven en nemen,*

waarheid gezegd in het, der herlezing waardige verslag, er van gegeven door *de Bijdr.* — *godgel Wet.*, V. 2. 713—721.

(1) S. heeft, bij het opmaken dezer *acte van beschuldiging*, onder anderen F. Pécaut, in het bekende boek: *Le Christ et la Conscience* (*Par.* 1859), tot bondgenoot. Want ook hij *„maakt zich het onbillijke vooroordeel ten „nutte, hetwelk zoo gaarne elk bemiddelend stelsel als* halfheid *en* zwakheid *„brandmerkt."* Aldus wordt zijne *Taktiek* naar waarheid beschreven door C. Weizsäkker, in Liebner's, Dorner's u. A. *Jahrb. f. deutsche Theol.* VI. 1. 142 *ff.*

op theol. gebied dominerende; meer dan eens *het zwevende en onbepaalde;* daarbij *het gemis van vaste uitgangspunten*, *gestraft door het gemis van resultaten;* eindelijk en vooral *de bemiddeling*. Maar ééne *dialectische bepaling* van de, hier veroordeelde verkeerdheid zoude des Schrijvers eigenlijke meening meer licht bijzetten, dan al de opgesomde woorden, zoo fraai van klank, als *zwevende en onbepaald* van beteekenis. Intusschen schijnt het vervolg te toonen, dat al de laakbare eigenschappen der *Halfheid* zich vereenigen en oplossen in de laatst genoemde *Bemiddeling*. Met andere woorden dan, de Godgeleerden, die zwarigheid maken om eene der meest heerschende rigtingen in alles tot de hunne te maken, kozen en kiezen nog voor hunn' voet dien *middelweg*, welke den reiziger tusschen diens beide, wederzijdsche afhellingen doet staan en voortgaan. Zij meenen, dat er mindere schipbreuken geleden worden in het midden van het Kanaal, dan op de rotsen of van *Engelands* of van *Frankrijks* kusten. Wie sterk genoeg is om op zijne eigene beenen te staan, zeggen zij, vindt althans geen' minder vasten bodem voor zijne schreden, dan hij, die, naar het wachtwoord en de willekeur van de Hoofdleiders der wisselende en strijdende partijen, zich heden herwaarts, morgen derwaarts voortdrijven laat.

Van waar dan toch de verachting en haat, door de Moderne Theologie, wier spreekster hier de prijsverhandeling is, allen toegedragen, die zich even min aan de uiterste *Noordpool*, als aan de verste *Zuidpool* der theologische denkwijze willen wagen? Op deze vraag kan men antwoorden: de zedigheid, die, der enge grenzen van alle menschelijke kennis gedachtig, menigwerf haar oordeel opschort, moet wel aan de vermetelheid mishagen, welke, zich op het bezit eener *volstrekte wetenschap* ver-

heffende, over al, wat *mogelijk* of *onmogelijk* is, waant te kunnen beslissen. Want zij meent in de terughouding der bescheidenheid een geheim verwijt te zien harer eigene dwaasheid. Maar dit niet alleen. Het was te allen tijde de aard der hevige staatkundige en godgeleerde Partijschap, dat zij liever den verklaarden en openlijken tegenstander dulden wilde, wiens dwalingen haar eene gemakkelijke overwinning schenen te beloven, dan den Man, die, schoon overal het goede waarderende, voor zijn' voet een onafhankelijk standpunt koos, en zich door niemands naam en gezag liet beheerschen. Want het viel dier Partijschap veel ligter den laatste, met praal van woorden, *flaauwheid* en *halfheid*, somwijlen zelfs onopregtheid te verwijten, dan de kalme bezadigdheid zijner gevoelens met bondige redenen te weêrleggen. Zoo doopte de hevige *Patriot* van 1795 ieder, die, schoon met hem van het oude Stadhouderlijke Bewind afkeerig, echter niet al het geweld der *Omwenteling* toejuichte, met den verachtelijken naam van *Slijmgast;* al moest hij ook vreezen op zijne beurt als *Anarchist* bestempeld te zullen worden. Zoo ook zouden wij, in het oog der prijsverhandeling, misschien meer genade gevonden hebben, indien wij, gelijk eenmaal in de 17de eeuw de *Schafhausers* deden, de oudheid der Hebreeuwsche klankstippen tot een geloofsartikel maakten, dan nu wij geene bentleuze van onder' of nieuwer' tijd voor alleen zaligmakend verklaren. Waarlijk, het schijnt bijna, als of de hedendaagsche Theologie, ons van zwakheid en flaauwhartig *geven en nemen* betichtende, daardoor des te beter hare eigene zwakheid en weifeling zocht te maskeren en te bemantelen. Want niet ten onregte heeft haar van de *uiterste linkerzijde* het verwijt getroffen, dat zij op een onhoudbaar standpunt

of liever op een hellend vlak, waarop zich niemand duurzaam staande kan houden, heen en weder zwenkt, tusschen hen, die het Christendom geheel den scheidbrief geven, en hen, die het, als eene Goddelijke hemelstem eerbiedigen (1).

Doch keeren wij weder tot de beschouwing der denkwijze, welke zich door den Heer S. als het *doodspad* gebrandmerkt ziet. En zulks, ofschoon ik hoop, dat hij, die beter gezind is en predikt, dan hij in dit werk schrijft, van dien verguisden *middelweg* minder ver, dan hij zich zelven bekennen wil, verwijderd is. Hij had denzelfden weg ook, met niet zoo bijtende scherts, de Fransche benaming kunnen geven van *Théologie de Compromis*. Maar waardig is door hem en door allen ter harte genomen te worden, wat F. Lichtenberger, na vermelding van den laatst genoemden schimpnaam, daartegen, even waar als

---

(1) De hedendaagsche, zoo genaamde *Liberalen*, die evenwel geene *Ultraliberalen* willen zijn of heeten, zien zich over die honding streng berispt door een' Bewonderaar van Heinrich Lang, in den *Kunst- en Letterbode voor* 1861, N° 7. — Het bovenstaande was juist geschreven, toen het oog mij geheel ongezocht op een lezenswaardig opstel viel, in N° 2 en 3 voor 1862 voorkomende van het *Kirchenbl. f. d. reform. Schweiz*, welks Medebestuurder Prof. Hagenbach is. Daar wordt, omtrent het steeds herhaalde verwijt van *halfheid*, *zucht tot bemiddeling* enz., waarvan ook de prijsverh. de getrouwe echo is, onder anderen treffend gezegd: „*Wij kunnen dit wapen tegen den* (modernen) *Wederpartijder zelven keeren, en hem deze vragen herinneren: Waarom niet geheel* Feuerbach? *Waarom niet ten minste geheel* Strausz? *Waarom zoo tusschen beiden door? Waarom niet, gelijk in Duitschland*, vrije Gemeenten *gesticht? De bekende verklaringen, die tot antwoord gegeven worden, zijn ook niets dan* bemiddelingen, „*die velen van beide zijden niet gansch voldoen.*" — Zoo ver de Zwitsersche schrijver; die wel bij zijn vertoog de oude spreekwoorden had kunnen voegen: *Quis tulerit* Gracchos *de seditione querentes?* — *Turpe est doctori, ubi culpa redarguit ipsum.*

treffend, aanvoert. „*Geene beleedigende woorden,*" zegt hij, „*hebben ooit ernsthaftige geesten vervaard gemaakt. Hun ge-*„*weten toch geeft hun getuigenis, hoe verre zij, bij de moeije-*„*lijke en kiesche taak der bemiddeling, van de lage bere-*„*keningen, van de hersenschimmige bevreesdheid en van de* „*vreemdsoortige lafhartigheid verwijderd zijn, die men hun* „*toeschrijft* (1)."

Na het lezen dezer schoone woorden van Lichtenberger zal men, vertrouw ik, niet verlangen de theologische *Gematigdheid*, die tegen de eenzijdigheid van elk uiterste op de wacht staat, hier uitvoeriger verdedigd te zien. Het is waar, zij riep en schreeuwde nooit luid genoeg op de straten, om de toejuiching van den grooten hoop te mogen verwachten. Maar dat gemis (indien men het zoo noemen wil) werd haar, door het woord en voorbeeld der best beradene Godgeleerden van elk tijdvak, ruimschoots vergoed. Deze toch lieten zich nooit, door de woede der kerktwisten, van het opvolgen van haar' wijzen raad en zachte inspraak afbrengen, en verwierven, langs dien weg, den zekersten lof der onpartijdige nakomelingschap. — Ook op elk ander gebied van menschelijke wetenschap en handeling, vond steeds de Man, die rustig en standvastig den middelweg betrad, zoo veel gunst bij alle onzijdigen en verstandigen, als miskenning en ongunst

(1) Zie de *Revue Chrét.*, *Suppl. théol.*, N° 1, *Févr.* 1861, p. 58.

Over dit gansche onderwerp verdient ook nu nog de, even diep denkende, als onafhankelijk oordeelende W. A. van Vloten gelezen te worden, in zijne *Tweede verhand.*, *den Middenweg aanwijzende, tusschen de uitersten van den tegenwoordigen tijd, door proeven uit het N. T. gestaafd; Amst.* 1806. Deze verh. diende ten vervolge van eene eerste, *ald.* 1805. Over beide zie men den *Rec. o. d Recc.* I. 9 vv. en II. 596 vv.

bij de strijdende Partijhoofden en bij de wufte menigte, die zich door hunne holle en schel klinkende magtspreuken liet betooveren. Reeds een der grootste Denkers van de Oudheid wees der *deugd* hare eereplaats toe midden tusschen twee tegengestelde *ondeugden*, welker eene zij niet minder zorgvuldig ontvlood, dan de andere. En, geheel in denzelfden geest, prijst de Zedeleer des Bijbels de bedachtzame *spaarzaamheid;* terwijl zij de geldzuchtige *gierigheid* gelijkelijk veroordeelt met de spilzieke *verkwisting*. Naast dat hoog gezag behoeven wij zelfs Cicero niet tot getuige te roepen, die almede de *middelmaat als den besten regel*, bij het gebruik onzer bezittingen, deed kennen (1). Och hadden de vroegere en latere natiën door denzelfden regel der matiging haar burgerlijk en maatschappelijk leven laten besturen! Men zoude dan nu niet in twijfel behoeven te staan, of de grond, dien zij bewoonden, met meer bloed en tranen gedrenkt ware door de dwingelandij der onbeperkte *Alleenheersching*, dan wel door de willekeur der teugellooze *Volksregering*.

Nadat de prijsverhand. het hoofd van niet weinige, tot nu toe algemeen geachte Voorgangers van meer dan ééne vaderlandsche Kerkgemeente naar de kroon gegrepen had, levert zij eene uitvoeriger beschouwing der denkwijze, zoo van den Hoogl. Scholten, als der *Groninger Godgeleerden*.

---

(1) Bekend is het, aan Aristoteles ontleende gezegde van Horatius, *Epist.* I. 18. 9:

„*Virtus est medium vitiorum et utrinque reductum.*"

Niet minder opmerkelijk is de wenk, door Cicero tot het boven aangewezene doel gegeven, *de Off.* II. 17 (*ed.* Beieri, *Tom.* II, p. 117): „*Mediocritatis regula optima est.*"

Om vroeger aangevoerde redenen, laten wij haar gaarne dien weg alleen betreden. En even min brengt het plan dezer *Herinneringen* mede de *ethisch-irenische* denkwijze te toetsen, aan welke bl. 197—203 eene niet zeer vererende rol te vervullen geven. Maar die Rigting schijnt hier slechts tot eene brug gekozen te zijn, waarover een nieuwe en hevige stormloop gerigt wordt tegen de *Utrechtsche School*, voor wie steeds de scherpst gepunte schichten der bitterheid en der spotternij bewaard blijven. „*Hare geschiedenis leert ons*," zegt bl. 203, even voor dat de Mannen der *Malaise* aan de beurt komen, „*dat de weg van bemiddeling, zoo aanlokkelijk naar het schijnt, toch eigenlijk een* „WEG DES DOODS *is*." — Zie hier de hoofdzonde der Rigting van *Ernst en Vrede*, hare zucht namelijk tot *bemiddeling*, door ééne, veel bevattende zinsnede aan den dag gebragt. Maar zie hier dan tevens het strenge doemvonnis uitgesproken tegen die *Utrechtsche* School, welke met haar in den naauwsten zamenhang geplaatst, en gezegd wordt tot hare *erfgenaam* bestemd te zijn.

Doch laat ons, na de getrouwe en woordelijke opgave der slotsom van het, tegen de denkwijze van *Ernst en Vrede* en dus ook van de gezegde *Faculteit* gerigte oordeel, nu eerst de verbindtenis beschouwen, waarin men hier beiden gebragt ziet. *Ethisch* en *irenisch* beteekent letterlijk *zedelijk* en *vredelievend*. En zoo mag dus elke denkwijze en ieder Godgeleerde genoemd worden, die bouwende op Christus, den eenigen grondslag des geloofs, welke gelegd is of gelegd kan worden, het *zedelijke* doel van *heiliging* en *volmaking*, dat zijn Koningrijk kenmerkt, naar vermogen zoekt te bevorderen; — en die daarbij toont met den zachtmoedigen geest bezield en vervuld te zijn van Hem, wien Paullus, met een volzinnig

woord, *onzen Vrede* noemt (1). In dien zin dan moeten wij het ons tot hooge eer rekenen *ethisch-irenische* Godgeleerden geheeten te worden (2). Maar het is er verre van daan, dat de prijsverh. ons zulk eene roemrijke onderscheiding zou schenken. Zij had veeleer van eene *bepaalde* theologische Rigting gesproken, die eenige jaren lang, schoon met verschillende wijziging van denkbeelden, in het genoemde tijdschrift voorgestaan was, en, na diens sluiting, haren krachtigsten Woordvoerder en Verdediger vond in den schranderen en geleerden Chantepie de la Saussaye. Die *„rigting lezen wij, althans haar orgaan, „begint tot sterven zich te bereiden. — Zij eindigt nu met „den wissel te endossceren op de theologische faculteit der „Utrechtsche school.*" En straks daarop wordt deze weder *hare legataris* geheeten. Vreemde en smakelooze vermenging van spotternijen, nu van het erfregt, dan van de koopmansbeurs ontleend! Klein vernuft gewis wierd er vereischt om dien schimp met gelijke munt te betalen. Maar geen *Novellen-stijl* past aan deze *Herinneringen*. Waar heeft dan ooit, vragen wij in hoogen ernst, de gezegde Faculteit, waar heeft ergens de Hoogl. Vinke, die het

(1) *Ephes*. II. 14.

(2) In dien geest zeide ik, in het voorberigt der *Leerrede ter aandenking van* H. J. Royaards (*Utr.* 1854): *„Ik houd mij verzekerd geheel in den „geest te spreken, zoo van onzen zaligen* R., *als van den waardigen Ambt- „genoot, dien Gods goedheid mij liet behouden* (*Prof.* H. E. Vinke), *als „ik zeg, dat, met welke namen men ook ons* theologisch karakter *verkiest aan „te duiden, wij ons hoogst vereerd achten, indien wij beschouwd worden, gelijk „wij waarlijk wenschen te zijn,* vrede-lievende *en, bij den strijd der partijen, „zoo veel mogelijk* vrede-stichtende *Godgeleerden* („Theoll. Irenici)." — Ik houd mij verzekerd, dat deze woorden ook geheel uit het hart gesproken zijn mijner later opgetredene Ambtgenooten, Prof. ter Haar en Prof. Doedes.

vervolgens bijzonder ontgelden moet, voor de gevoelens, door *Ernst en Vrede* ontwikkeld, zich verantwoordelijk gesteld? En werd dit zelfs niet door de verschillende denkwijze der vroegere en latere schrijvers, die aldaar spreken, schier onmogelijk gemaakt? Wij hooren wel den Heer S. een zeker gezegde uit het genoemde werk aanvoeren, dat verklaarde goede hoop te hebben op de *Utrechtsche Hoogeschool.* Maar eene hope was het, die haren grond had in drie, door den schrijver aangekondigde *theol. dissertatiën;* waaruit voorzeker, omtrent den geest der Faculteit zelve, even min een wettig besluit getrokken kon worden, als uit de denkwijze, welke de prijsverhandeling huldigt, aangaande die van geheel de achtenswaardige Broederschap der *Doopsgezinden* (1).

Na de, straks genoemde, zoo weinig klem hebbende bewering volgt, op dezelfde bl. 202, de vraag, *„zal de „Utrechtsche School die hoop vervullen? Zijn hare antece- „denten zoodanig, dat de ethische rigting op deze hare lega- „taris staat kan maken?"* En het antwoord luidt zonderling genoeg om het hier letterlijk weder te geven. *„Allereerst,"* heet het, *„antwoordt de Utrechtsche School door haar merk- „waardig stilzwijgen. Zij heeft aan de bewegingen van onzen „tijd geen werkdadig deel genomen.* — Onder de dwingelandij der Alleenheersching is niet zelden het *zwijgen* even gevaarlijk of althans even verdacht, als het *spreken.* En een soortgelijk verschijnsel zien wij telkens op nieuw, als eenig stelsel van *Wijsbegeerte* of *Godgeleerdheid*, dat zich met eene schijnbare nieuwheid weet te tooijen, en daardoor reeds een deel der tijdgenooten gewonnen heeft, nu

(1) Vergel. wat, over de onbelemmerde vrijheid der akad. *dissertatiën*, reeds op bl. 296, door ons gezegd is.

ook de gemoederen van alle anderen even uitsluitend zoekt te beheerschen. Het *zwijgen* brengt dan den bedaarden en stillen aanschouwer van den, rondom hem woedenden storm der driften en twisten maar al te ligt in verdenking van flaauwhartigheid en kleingeestige beschroomdheid. Maar nog meer wee hem! als hij den mond opent, en zich verstout om onbeschroomd den Tijdgeest te *weêrspreken*. Al zegt hij zoo zedig, als de Hoogl. Doedes in zijne intreê-rede deed, *wat hem gebleken is*, hij ziet zich weldra door de Priesters van dien Tijdgeest, als een' Heiligschenner, aangevallen, en uit den tempel der Wetenschap verbannen.

Zie daar het lot, dat de *Verdraagzaamheid* der hedendaagsche Godgeleerdheid hem zoo wel, als zijne oudere Ambtgenooten, elk op zijne beurt en in zijne mate, doet wedervaren. Gelukkig, dat zij door geene vrees voor verguizing hunne lippen hebben laten kluisteren, en dat zij, door openlijk uitgegevene redevoeringen en andere schriften, aan ieder, die hooren en lezen wil, getoond hebben, dat het hun geenszins aan moed en kracht ontbreekt, *om aan de bewegingen van onzen tijd werkdadig deel te nemen.*

Maar *maakt*, gelijk men zegt, *de liefde blind*, de *haat* nog veel meer. Van daar dan ook, dat, met voorbijgang van al, wat publiek gemaakt is, slechts het, nog niet openlijk uitgegeven *Compendium* van den Hoogl. H. E. Vinke, als *corpus delicti* of bewijs van schuld, te berde gebragt wordt. Daarvan heet het onder anderen: *„Door „liefst eene bijbelsche theologie te zijn spitst zich zulk eene „dogmatiek er op, om langs allerlei harmonistische wegen el„ken schijn van strijd in de Schrift op te lossen."* — Dit verwijt wekt bij mij, en gewis bij menig' Bijbelvriend met mij, weemoed en droefenis. Niet voorzeker om mijn' ge-

noemden Ambtgenoot. Want de roem, dien hij, als schrander en geleerd, bezadigd en gematigd *Dogmaticus*, zich verworven heeft, is zoo wel gevestigd, dat het bôven het bereik der prijsverhandeling ligt hem afbreuk te doen. Maar wien moet het niet deren van de toekomst der *Dogmatiek* in ons Vaderland, als zij van den Bijbel losgemaakt en vervreemd, en haar de treurige roeping opgedragen wordt, om dien met zich zelven, zoo veel mogelijk, in strijd te brengen? En hiertoe schijnt toch de berisping van Vinkes geheel tegenovergestelde leerwijze den weg te wijzen. — Ziet, hoe zeer de tijden en met hen de zeden veranderen! Voor eenige jaren nog, roemden allen, die op theologische verlichting prijs stelden, in Duitschland Morus, Storr en Doederlein, onder ons van Voorst, Heringa en hunne leerlingen, omdat zij de Dogmatiek al meer en meer *bijbelsch* zochten te maken, en van de vreemdsoortige bestanddeelen te zuiveren, waardoor de stelselgeest der wisselende tijden allengs haar bijna onkenbaar gemaakt had. Geen' minder algemeenen lof van alle weldenkenden verwierf zich de wijsheid en het doorzigt van Hesz, van Muntinghe en andere voortreffelijke Mannen, die op het, door hen gebaande spoor, bij het vermeerderde licht der Uitlegkunde bedachtzaam voorttraden. Zij toch wezen ons geleidelijk en in vele bijzonderheden aan, hoe de heilsleer, welker geschiedenis en inhoud ons de *Bijbel* getrouwelijk bewaard heeft, van de eerste en eenvoudigste beginselen uitgaande, en steeds met den onderscheiden' leeftijd en de verschillende vatbaarheid der menschen te rade gaande, hoe langer zoo duidelijker medegedeeld en geopenbaard werd; totdat zij eindelijk haar' hoogsten trap van volkomenheid bereikte, door en in Hem, welke zeggen mogt: *Die mij ziet, heeft*

den Vader gezien. Die zelfde en met hen andere Godgeleerden toonden voor aller oogen, dat de eenheid der hoofdzaak geenszins verbroken, maar veel meer van verschillende zijden in het licht gesteld werd door de onderscheidene spreek- en leerwijze der Bijbelschrijvers. Dit verschil van voordragt zochten zij, hoe langer zoo meer, door de afzonderlijke beschouwing dier Schrijvers duidelijk te maken, maar tevens te toonen, dat de hoogere eenheid, die allen verbindt, daardoor niet gekrenkt of verbroken wordt.

Deze is dan ook, zoo ik wel zie, de weg, dien de Hoogl. Vinke, in geheel zijn leerstellig onderwijs, zelfstandig betreedt en aanprijst, maar die hem van den Heer S. het verwijt van *te bijbelsch* en *te harmonistisch* te zijn berokkent. *Zoo ik wel zie*, zeg ik met nadruk. Want even min, als hij mijne verdediging behoeft, kan hij verantwoordelijk geacht worden voor hetgeen hier, misschien minder juist, dan hij zelf zoude doen, geheel zonder zijne voorkennis of medeweten, omtrent zijn onderwijs gezegd wordt. Immers wij hooren wel de prijsverhandeling keer op keer van eene *Utrechtsche School* gewagen, als van een gesloten geheel, waaraan zij dan naar goedvinden allerlei eigenschappen toedicht. Maar nooit hebben wij, dit aarzel ik niet, ook uit naam mijner Ambtgenooten, te verklaren, in dien zin eene *School* zoeken te stichten, dat wij ons aan het hoofd van eenige partij in de Kerk plaatsten, om een, met gemeen overleg gekozen, stelsel van *Dogmatiek* of *Theologie* voor te staan en te verbreiden. Christus als onzen *eenigen Meester* erkennende en eerbiedigende, wenschen wij, elk voor ons zelven, veeleer als *eclectische*, dan als *systematische* Godgeleerden, uit oud en nieuw, na eigen onderzoek, te kiezen en aan te prijzen,

wat wij met *Zijnen* voorgang en *Zijn* Evangelie meest overeenkomstig achten.

„*Zulk eene dogmatiek*," heet het verder, „*deinst er dan* „*ook niet voor terug, om ter laatste instantie het onvereenig-* „*bare van gelooven en weten te constateren.*" Deze grieve, even onduitsch, als onduidelijk uitgedrukt, wordt niet helderder door hetgeen daarmede in verband schijnt te staan, doch, in beide opzigten, even gebrekkig gesteld is. De veronderstelling of gissing bedoel ik, wat later gewaagd, dat veelligt meer dan één der Studenten, die vroeger de lessen van den Hoogl. Vinke en zijne Ambtgenooten bezochten, zich naar elders begaven, „*door het* „*besef der behoefte, om toch elders eene positiviteit te vin-* „*den, die de supranatureele dogmatiek der Utrechtsche school* „*niet schenken kan.*" — Bevat dit laatste veelligt een' zijdelingschen wenk aan onze Toehoorders omtrent hetgeen hun te doen staat; de Verhandelaar geve hun vrij, wat ons betreft, een' aanbevelings-brief naar *Straatsburg*, *Jena*, *Giessen* of eenige andere uit- of inlandsche Akademie, waar hij meent, dat de, hier vruchteloos gezochte *Steen der wijzen*, de *positiviteit*, het gemakkelijkst te vinden is. Intusschen worde dan daarbij eene verklaring gevoegd van het verband, waarin dat gewenschte *positive* sta met de *ontkennende* strekking, der hedendaagsche wijsheid eigen.

Maar laat ons dat barbaarsche woord niet van den weg brengen. Vergun mij, onpartijdige Lezer! hier nog een kort woord te rigten, — niet tot den eerw. Sepp, wiens verstand en hart ik veel beter acht, dan zijne onbezonnene en overmoedige pen, — maar tot den slaafschen volgeling van den heerschenden Tijdgeest. Als ik U dan wel versta, O voorstander van een stelsel, waarin het

Rationalisme en *Scepticisme* met het *Pantheïsme* en *Fatalisme* om den voorrang dingen! als ik U wel versta, berispt Gij ons, omdat wij, op het gezag eener *Openbaring*, van wier hemelschen oorsprong wij ons volkomen overtuigd houden, gelooven en geloof aanprijzen, ook aan hetgeen wij niet geheel doorzien, en dus verklaren niet genoeg te hebben aan eene *Openbaring*, die *niets openbaart*, dan wat wij zelve vroeger of later konden ontdekken en doorgronden. Wij benijden U even min uw ongeloof, als Uwe wetenschap. Maar dit ééne mogen wij van U vorderen, dat Gij, vóór het beproeven van nieuwe aanvallen op ons geloof, den moed betoont, om, niet slechts open en onverholen voor Uwe meening uit te komen (1), maar ook de gevolgen, welke er noodzakelijk uit voortvloeijen, als onloochenbare waarheden aan te nemen en te regtvaardigen. Wilt Gij niets *gelooven*, dan wat Gij met Uw *weten* rijmen kunt en vereenigbaar acht; loochen dan ook, om U zelven gelijk te blijven, elke kracht en ieder verschijnsel der natuur, waarvan het *hoe* en *waardoor* voor den grootsten Wijsgeer een raadsel is. Geloof even min aan het bestaan Uwer eigene ziel, als aan hare onsterfelijkheid: want hare tegenwoordige verbindtenis met een stoffelijk ligchaam is ons zoo onverklaarbaar, als hare toekomstige voortduring na de losmaking van dien band, die onlosmakelijk schijnt. Ja loochen Uw eigen aanzijn, als redelijk en zedelijk wezen, totdat de Wijsbegeerte U de vraag beantwoord zal hebben, *hoe* toch en *door welke middelen* de *Godheid* of, wil men liever, de *Natuur* U zelven en veel meer nog Uwe

(1) Wij bedoelen wat de Franschen korter uitdrukken: *Avoir le courage de son opinion.*

eerste ouders tot het leven kon roepen? — Eerst de ontkenning van dit alles zal U regt geven om het *geloof* aan hetgeen wij niet geheel begrijpen van ongerijmdheid te betichten. Maar weet, dat deze vergoding Uwer *Wetenschap* de zekerste DOODSWEG is, waarop voor haar zelve het graf gedolven kan worden.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.

Korte wenken, de geschiedenis betreffende der apologetische, zedekundige en historische Godgeleerdheid.

EERSTE TOEGIFT.

Het bovenstaande opschrift doet U, geduldige Lezer! van hetgeen Gij verder in deze bladen aantreffen zult niet veel verwachten. En dit moest het ook niet doen, wilde het zich aan geene onbehoorlijke grootspraak schuldig maken. De mededeeling toch dezer *Herinneringen* is reeds veel breeder uitgeloopen, dan de schrijver gedacht of gewenscht had, en Gij veelligt wenschelijk geacht zoudt hebben. Ik weet niet, of overvloed van stoffe, door geheugen en aanteekeningen in de pen gegeven, dan wel het gebrek des Ouderdoms, die ligt breedsprakig maakt, daarvan de meeste schuld moet dragen. Daarbij fluistert mij de Eigenliefde in, dat de, niet geheel berispelijke zucht, om de *Augias-stal* onzer letterkundige Historie, op één plekje althans, hoe meer zoo liever van vuilnis te zuiveren, dier uitvoerigheid althans eenige verschooning aanbiedt. Meent Gij veelligt, dat daartoe sterker handen en jeugdiger krachten vereischt worden; ik

heb dan toch gedaan, wat ik nog vermogt. In allen gevalle, staat het bij mij vast nu voortaan, slechts waar het allernoodigst schijnt, naast het door S. gezegde eenige, zoo veel mogelijk zamengedrongene, aanteekeningen of randwoorden te plaatsen. En daarbij gelieve men onder het oog te houden, dat over niet weinige personen en zaken, die hier op het tapijt gebragt worden, bij vroegere gelegenheid reeds door ons gesproken is.

I. Waar en treffend zegt bl. 209 der prijsverh.: „*Is „het den Christen om waarheid te doen, rusteloos blijft hij „onderzoeken, beoordeelen, navorschen, worstelen om tot vas„tigheid van overtuiging te komen.*" Maar is dit de pligt van ieder' Christen; veel meer nog die van den Christelijken Godgeleerde, wiens roeping het is anderen tot die *vastheid van overtuiging* te geleiden. Zonder haar bezit kan hij wel, als Prediker, gelijk een bekwaam Tooneelspeler, worden toegejuicht. Maar weldra zullen de laauweren, waardoor hij een tijdlang bekroond werd, verflensen, gelijk de bloempjes zijner opgesmukte welsprekendheid; die veeleer uit een eerzuchtig hoofd, dan uit een geloovig hart, ontsproten. Voor zich zelven althans wordt hij vroeg of laat diep rampzalig; daar zijne lippen, op elken dag des Heeren, moeten uitspreken en bevestigen, wat zijn gemoed in twijfel trekt of loochent. Daarom moet, O Kweekeling der Godgeleerdheid! onder Uwe *theologische* studiën de *apologetische*, vooral de *practisch-apologetische*, die Uw eigen hart zoekt te versterken, de eerste en de laatste plaats bekleeden (1). Laat u waar-

(1) Wegens het hooge belang der zaak, vergunne men mij hierbij ter lezing, niet aan te prijzen, maar toch aan te wijzen, wat gezegd is in *Memor.* Clarissii, p. 227 sq.

schuwen door hetgeen de treurigste ondervinding een' Oude van dagen deed opmerken. Meer dan éénen Jongeling heeft hij gekend, die toen hij was, wat Gij nu zijt, gretig zijne ziel met allerlei gezochte twijfelingen voedde, en haar ook anderen smakelijk poogde te maken; maar die naderhand, als zijn hart te vergeefs de lang verspeelde gemoedsrust zocht, tot jammerlijke radeloosheid verviel, en met den *zelfmoord* der wanhoop eindigde. — Dit diene, opdat hetgeen de Schrijver, op de vorige bladzijde beweert, dat aan de *Apologetiek* geene eigene plaats in de theologische vakken toekomt, niemand op een dwaalspoor leide, waartegen hij zelf, gevraagd zijnde, waarschuwen zoude.

II. „*Dat aan de hermeneutiek der apostelen hoegenaamd* „*geen gezag toegeschreven mag worden, scheen eindelijk de* „*overtuiging der Nederlandsche theologen geworden te zijn.*" — Door dit gezegde plaatst bl. 212 der prijsverh. geheel verschillende zaken en plaatsen op ééne lijn. Joannes verklaart niet zelden uitdrukkelijk, in welk een' zin sommige, door hem aangevoerde gezegden van zijn' eenigen Meester opgevat moesten worden. Gezegden van *Hem*, die niet slechts zijn tijd- en landgenoot, maar innige boezemvriend was, wiens geest hij zich geheel eigen gemaakt en als ingezogen had. Heeft nu Joannes de woorden van Christus kwalijk verstaan, dan zal wel niemand ze goed kunnen verstaan. Maar dan is ook over alle exegetische zekerheid, die zich alleen op onwraakbare *getuigenissen* omtrent het spraakgebruik gronden kan, het doodvonnis uitgesproken. — Somwijlen zien wij de Apostelen eenig gezegde van het *Oude Test. opzettelijk verklaren*, en uitdrukkelijk aantoonen, dat dit niemand anders, dan den

toekomstigen *Messias* op het oog kon hebben. In dier voege b. v. leiden Petrus en Paullus (*Handd.* II en XIII) eenstemmig een gedeelte van den XVIden *Psalm* uit. In dat geval maak ik almede zwarigheid om het, door hen gewezene pad te verlaten. — Maar op veel meerdere plaatsen van hetzelfde *O. T.* maken zij slechts toespelingen, die van eigenlijk gezegde *verklaringen* wel te onderscheiden zijn. Hunne eigene gedachten kleeden zij dan in de gewijde orakeltaal van den ouden dag, zonder zich aan haar' waren en oorspronkelijken zin eenigzins te binden of daarop acht te slaan. In dit, menigwerf voorkomende geval, kunnen wij hen even min voor *Uitleggers* in den ons gewonen zin houden, als zij zelve er voor gehouden wilden worden.

III. „Broes (Wilhelm) *was de man niet, om iets af te „werken, of eenig geschilpunt tot beslissing te brengen.*" Dit beweert bl. 213; waar wat vroeger ontkend was, dat hij *het inwendig bewijs* (voor de waarheid der bijbelsche of bijzonder der evangelische historie) *afgewerkt* had. — Wat nu bijzonder het laatste aangaat; het gezegde *inwendige bewijs* grondt zich op zoo ontelbaar vele proeven van trouw en waarheidsliefde, door de evangelische geschiedenis, op elke bladzijde, aangeboden, het laat zich van zoo verschillende kanten voorstellen, dat Broes, even min als iemand anders, het geheel kon *afwerken.* Gode zij dank, dat niemand ligt in dier voege het zal *uitputten,* dat niet een ander, op dit ruime en schoone veld, nog weder nieuwe oogpunten zou kunnen openen. Maar Br. heeft echter, bovenal in de III Deelen zijner onwaardeerbare *Leerredenen,* niet slechts een' rijken schat van blijken, voorbeelden en gezegden ter staving van het bewijs aan-

gevoerd; maar ook den loop van het onderzoek en de uitkomst van het betoog zoo duidelijk, als bondig, aangewezen (1). — Geen' beteren grond heeft de meer algemeene uitspraak, die hem de volharding en standvastigheid ontzegt, welke vereischt wordt om eenig geschrift tot een wel gesloten geheel te brengen. „*Hij was*" toch, vernamen wij, „*de man niet, om iets af te werken, of eenig* „*geschilpunt ter beslissing te brengen.*" — Meer dan één zijner grootere werken, om van geene kleinere, in hare soort even *voltooide* verhandelingen te spreken, durf ik hier vrijmoedig, als getuigen ter ontlasting van den aangeklaagden schrijver, oproepen. Als zoodanig mogen voorzeker genoemd worden: het *geschiedk. onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlandd.* (2); — de

(1) Zie vooral, aan het slot van D. III, bl. 392 vv., de *korte schets van het inwend. bewijs voor de waarh. der evang. Geschied* enz. Over deze *leerredd.* (*Amst.* en *'s Gravenh.* 1810—1815) verdienen de belangrijke verslagen geraadpleegd te worden, in de *Bibl. v. theol. Lett.* IX. 594 vv., en in de *Bijdr. — godgel. Wet.* II. 236 vv., vooral V. 1. 348 vv., op elke plaats * *; waarmede men nu vooral de treffende bedenkingen vergelijke van den eerw. Hartog, bl. 358 vv. Ik ken weinige *leerredenen*, waaruit men zoo veel *leeren* kan, als uit die van Broes. — Eens voor al zij het gezegd, dat tot nog toe de hoofdbronnen, waaruit de kennis van hem zelven en zijne schriften geput moet worden, te vinden zijn in het levensberigt door van Hengel, in de *Handd. — Nederl. Letterk.* 1858, bl. 85 vv., en in het, van vernuft overvloeijende geschrift: W. Br., *in leven, karakter, werkzaamh., geschetst door* J. Steenmeijer; *Arnh.* 1858, kl. 8vo. Zeer lezenswaardig is de vergelijking der beide laatst genoemde, over B. handelende schriften, gegeven door *Waarh. in Liefde*, 1859. 346 v. *. — Aan het stuk van Steenmeijer is ook regtmatige lof gegeven door den eerw. J. H. Sonstral, in het *Leeskabinet*, 1858, N° 8. Meer of min gegronde bedenkingen vindt men in de *Letteroeff.* 1858, N° 13, bl. 619 vv., en in den *Nieuwen Recensent*, 1859, N° 7, bl. 317 vv.

(2) Dit werk wordt met het volste regt een *meesterstuk* genoemd door den doorgeleerden Steller der beoordeeling, in den *R. o. d. Recc.* XV. 1.

Engelsche Hervormde Kerk, benevens haren invloed op onze Nederlandsche, van den tijd der Hervorming aan (1); — en bovenal de *Kerk en de Staat in wederzijdsche betrekking, volgens de geschiedenis* (2). In dit drietal werken althans ziet men het gekozene onderwerp, zoo veel diens aard vergunde, meer dan volledig *afgewerkt*. Immers, behalve en boven hetgeen de eigenlijke stoffe verwachten deed, treft er de weetgierige lezer menige, even verrassende, als welkome toegift aan, die hem nu verpoozing, dan weder leering schenkt. En niet weinige historische *verschilpunten* brengen de gezegde werken der *beslissing* althans zoo nabij, als dit, met de hulpmiddelen, door onzen tijd den schrijver aangeboden, geschieden kon. — Elders poogden deze bladeren aan het oorspronkelijk vernuft van Broes eene zwakke hulde te brengen (3). Maar hier mogen

405 vv., die ook zeer ter lezing aanprijst het, denkelijk van D. C. afkomstige verslag, in de *Bijdr. — godgel. Wet.* X. 1. 366 en vele vv.

(1) *Delft*, 1825. Zie daarover de belangrijke en naauwkeurige verslagen, in de *Bijdr. — godgel. Wet.* XIV. 1. 108—134, en in den *R. o. d. Recc.* XIX. 1. 117—145; beiden over het geheel **. Het eerste is van D. C.

(2) D. I—III, *Amst.* 1830, D. IV, de vergelijking behelzende van den kerkelijken toestand, zoo van *Noord-Amerika*, als van de *Nederlanden; ald.* 1832. Over dit werk althans raadplege men de uittreksels en verslagen, zoo voortreffelijk, als wij die van den Steller D. C. gewoon zijn, in de *Godgel. Bijdr.* IV. 2. 676—713 en VI. 403—433. — Denkt men aan de beide, bijna laatste schriften, die uit de onvermoeide pen van Broes vloeiden, zijne *breede Tekstenrol* en haar *aanhangsel*, zoo als hij het noemde, *den Bijbel uit God;* zoo rijst onwillekeurig de vraag: schittert meer, in beider zamenstelling, de stoute vlugt van het vindingrijk vernuft, dat zich door geen' hoogen onderdom verzwakken liet? of wel, in beider milde uitdeeling, de onbekrompenheid der Christelijke liefde, die geene opoffering te groot achtte, zoo daardoor slechts het geschrevene, in des te ruimer' kring, nut mogt stichten? — Over beide schriften zie vooral v. Hengel, bl. 116 v.

(3) Zie bl. 215.

zij de klagt niet smoren, dat de prijsverhandeling nergens aan dien scherpzinnigen en vernuftigen, geleerden en onpartijdigen, in één woord echt *pragmatischen* Tolk van de *Kerkhistorie* en het *Kerkregt* zoo onbekrompen en zoo volkomen regt gedaan heeft, als een *Duitsche* Geschiedschrijver van even groote verdienste uit den mond van *zijne* landgenooten had mogen hopen. Grooten dank betale het Vaderland aan van Hengel en aan Steenmeijer voor alles, wat beiden ons, zoo schoon en waar, omtrent hem gezegd en herinnerd hebben. Maar de rijke stoffe is nog op verre na niet uitgeput. *Eene lofrede* of *kenschets van* Wilhelm Broes, *vooral als Kerkhistorie-schrijver en Christelijk' Apologeet;* zie daar eene prijsvraag, waardig om door het *Teylersche* of *Haagsche* Genootschap voorgesteld te worden.

IV. Niets mishaagt den Verhandelaar meer, dan dat men hier te lande, even min aan *das Leben Jesu* van D. F. Strausz, als aan de Bijbelkritiek der *Tubinger School*, aan welker hoofd de, onlangs overledene Hoogl. Baur stond, genoeg aandacht verleend noch genoeg waarde gehecht heeft. Met kennelijke afkeuring toch vermeldt hij, bl. 214, de verklaring van den even vernuftigen, als geleerden D. T. Huet, „*dat het boek van* Strausz „*een zonderling voortbrengsel van Duitsche excentriciteit en* „*paradoxen-jagt geacht moest worden.*" En wat lager luidt zijne meer algemeene uitspraak aldus: „*Men geloofde hier* „*veel te algemeen aan het onbeduidende van den aanval en* „*veroordeelde uit de hoogte, wat men niet grondig doorzag,* „*of streed daartegen op eene ondoordachte wijze,*" enz. — Het andere punt van beschuldiging, gebrek aan hoogachting voor *Tubingen*, hooren wij hem, bl. 219, in deze

woorden zamentrekken: „*Het neerzien uit de hoogte werd „eindelijk*" (dus eerst na lang verzuim en vroegere nalatigheid) „*beschouwd voor hetgeen het waarlijk was — teeken „van onvermogen om de beteekenis der Tubingsche kritiek te „vatten.*" — Maar het verdriet mij meer plaatsen der prijsverhandeling aan te voeren, die het onregt heeten te staven, door onze landgenooten, zoo tegen Strausz, als tegen Baur gepleegd. Want veel grooter onregt doet de Schrijver alweder zijn eigen Vaderland ondergaan. Niets zou gemakkelijker zijn, dan uit mijne aanteekeningen te bewijzen, dat, *van den beginne aan*, onze Godgeleerden op geen' van beiden, zonder naauwkeurige kennisneming en toetsing, *uit de hoogte nederzagen*. Maar gebrek aan ruimte gebiedt, mijns ondanks, die taak aan anderen over te laten. Daarom dit weinige slechts. Een der voorstanders van Strausz levere ons duchtige bewijzen, dat zijne hoofdstelling, die de evangelische verhalen bijna geheel uit *absichtlose Mythen* doet ontstaan, welke van zelve, als paddestoelen, uit den grond rezen, geene *ongerijmdheid* is; — dat zij niet even zeer met den aard dier hoogst eenvoudige en kunstelooze verhalen, als met den vroegen en *geheel historischen* tijd hunner geboorte, in tegenspraak en onoplosbaren strijd is. Hij betooge, dat het gezegde *Leben Jesu* meer is en meer bevat, dan een kunstig en listig bijeengezocht zamenweefsel van alles, wat de vroegere en latere vijandschap tegen het Christendom uitgesponnen heeft, om der Evangelisten trouw en geloofwaardigheid te ontzenuwen. Een weefsel, met eenige nieuwe, uit den Hegelschen tuin geplukte bloemen of distelen opgetooid en versierd. — Insgelijks overtuige ons een volgeling van Baur, dat die spitsvindige en geleerde Toongever eener alverslindende Kritiek, bij de versmading

van schier alle *getuigenissen*, welke voor de echtheid der meeste schriften van het N. T. pleiten, die onwankelbare regelen der *Oordeelkunde* behoorlijk geëerbiedigd heeft, welke, wat ook van Hegels stelsel worden moge, altijd haar gezag behouden zullen. Hij weêrlegge op duchtige gronden ons gevoelen, dat zoo immer de Tubingsche School zich algemeen als Leermeesteres der letterkundige wereld erkend ziet, en hare beginselen overal elders op alle oude en nieuwe geschiedverhalen toegepast worden; dat dan alle *historische zekerheid*, als een ijdel nevelbeeld, in de lucht verdwijnen zal. Zoödra aan dezen billijken eisch voldaan is, maar ook niet eerder, mag *Nederland* beschuldigd worden Strausz en Baur niet hoog genoeg gewaardeerd, niet diep genoeg bewonderd te hebben.

V. Onder onze landgenooten, die, met ernst en kracht, tegen Strausz optraden, was, gelijk ieder weet, ook Isaäc Da Costa. Dien buitengewonen Man, bij zijn leven even zeer verguisd, als na zijn henengaan vergood, vermeet ik mij geenszins te beoordeelen. Die taak zal zelfs moeijelijk genoeg zijn voor den toekomstigen Geschiedschrijver, welke, als al zijne bewonderaars en bespotters hem reeds in het graf gevolgd zijn, onpartijdig wenscht te verhalen, wat de *Poëzij*, zoo wel als de *Godgeleerdheid*, in het *Nederland* onzer dagen deed geboren worden of aan het licht bragt. Maar dit durf ik, zonder dien Historieschrijver der toekomst vooruit te loopen, nu bereids verklaren, dat een *Genie*, gelijk da Costa was, niet verdiende, zoo als wij de prijsverhandeling op vele plaatsen zien doen, veracht en versmaad te worden. Hoogst onbillijk althans beoordeelt zij zijne, tegen Strausz gerigte *Voorlezingen over de verscheidenheid en overeenstem-*

ming der vier Evangeliën (1). In haar oog toch zijn zij niet meer, dan een *spel van vernuft* en *conjectures*, *wel geschikt, om voor een oogenblik de vertooning te maken van een afdoend wapen te zijn.* Zoo maakt dan de Verhandelaar ook op dit werk, dat hij dan nog wel *het beste* noemt, geheel toepasselijk, wat hij straks daarop van Da Costa's schriften in het algemeen beweert, *dat zij voor de wetenschappelijke theologie geene waarde hebben.* — De waarheid is, dat deze *Voorlezingen* somwijlen *typologische* en *exegetische* aanmerkingen maken, die minder steek houden; dat zij hier en daar, *te veel* willende bewijzen, al te kunstig redeneren; en dat zij wel eens, bij het spreken over andersdenkenden, de kalmte van toon, die haar doorgaans kenmerkt, uit het oog verliezen. Maar deze gebreken, die slechts op sommige bladzijden kleven, worden meer dan opgewogen en dubbel vergoed door een' rijken schat van wenken en aanwijzingen, die de voortreffelijkheid en geloofwaardigheid der evangelische geschiedenis, die de treffende overeenstemming, ook bij schijnbaren strijd, harer vier Tolken, niet slechts krachtig tegen den stoutmoedigen Duitscher verdedigen, maar ook, onafhankelijk van zijne aanvallen, in het heldere licht der waarheid stellen. Geloof dit, waarheidlievende Lezer! niet op mijne getuigenis alleen, hoe onpartijdig ook; daar ik nooit met Da Costa in eenige vriendschappelijke betrekking stond. Lees liever de beoordeelingen der *Letteroefeningen*, van den *Vriend des Vaderlands* en van den *Rec. o. d. Recenss.* (2). Geen van die allen volgde, zoo verre

(1) *Leiden*, 1840 en 1842, in II Deelen.

(2) Zie het eerste tijdschrift voor 1841. 3. 93 vv. * * †; — het andere *insgelijks* voor 1841, bl. 313 vv. en 551 vv. *; — het derde voor 1841, bl. 325 vv., voor 1842, bl. 1 vv., en voor 1843, bl. 129 vv. * *.

ik weet, geheel de rigting van den schrijver der *Voorlezingen.* En zij maakten daarop de bedenkingen, welke ik boven hoofdzakelijk, met mijne woorden, wedergaf. Maar geen van allen hield ze, gelijk de *prijsverhandeling*, voor een bloot *spel van vernuft*, dat *geene wetenschappelijke waarde* had, en slechts *voor een oogenblik vertooning kon maken.* Dan bovenal geldt hier de rondborstige getuigenis der schrijvers van *Waarheid in Liefde* (1), die hen zelven niet minder vereert, dan Da Costa, wiens werk zij beoordeelen. Want niemand had meer gegronde redenen, dan zij, om zich over de hevigheid en onbillijkheid te beklagen der aanvallen, die hij, bijna onophoudelijk, tegen de *Groninger Godgeleerden* rigtte en herhaalde. En intusschen waren zij billijk en regtvaardig genoeg om, aangaande de gezegde *Voorlezingen* van hunn' Tegenstander, met zoo vele woorden, te verklaren: „*Wij rekenen* „*dit werk eene rijke aanwinst voor onze godsdienstige Let*-„*terkunde.*"

VI. Met zoo veel verachting, als wij de prijsverhand. over Da Costa's genoemde *Voorlezingen* hoorden spreken; met even grooten ophef gewaagt zij, op bl. 222, van het boek, door C. Busken Huet uitgegeven, met den titel: *Vragen en antwoorden, brieven over den Bijbel* (2). Haar oordeel daarover luidt aldus: „*'t Is waarlijk een* „*schrale lof, zoo men in die* brieven *niets meer weet te prij*-„*zen, dan den voortreffelijken vorm; men behoort ze als een* „*apologetiesch werk te waardeeren, uitgaande van de onder*-„*stelling, dat ze geschreven zijn, om den bijbel in zijn eigen*-

(1) Voor 1842, N° 3, bl. 567 vv.

(2) *Haarl.* 1857, in verscheidene afleveringen.

„*lijke waardij te doen kennen, en het geloofsleven niet af-*
„*hankelijk te maken van bijbellectuur en bijbelinterpretatie.*" — Men zal naauwelijks gelooven, dat deze woorden in goeden ernst uit den mond van een' Christenleeraar gevloeid zijn, die elders hoogachting voor de Heilige Schrift aan den dag legt. De zucht alleen om, door het najagen van *paradoxen*, zijn geschrift eene schijnbare nieuwheid bij te zetten, kan hem bedwelmd hebben; toen hij, in strijd met zijn beter gemoed, prees en verhief wat elk Christenhart diepe droefheid gebaard heeft. Deze *Brieven* toch van den Man, die elders niet schroomde Christus een' *heiligen Toovenaar* te noemen (1), zijn geheel aangelegd en ingerigt om, door allerlei drogredenen, nu de echtheid, dan de geloofwaardigheid, of ook beiden gelijkelijk, der historische Bijbelboeken verdacht te maken en te bestrijden. Behoort nu zulk een werk *apologetisch* te heeten, en als zoodanig *gewaardeerd* te worden; dan weet men niet meer, wat *Bijbel-bestrijding* genoemd moet worden. Maar „*men behoort,*" heet het verder, „*van de onderstelling*
„*uit te gaan, dat ze*" (de gezegde Brieven) „*geschreven zijn*
„*om — het geloofsleven niet afhankelijk te maken van bijbel-*
„*lectuur en bijbelinterpretatie.*" Zie daar dus een *geloofsleven* aangeprezen, dat zich van den Bijbel geheel losmaakt, en derhalve geenerlei acht slaat op hetgeen, *volgens zijne getuigenis*, Christus en de Apostelen getuigd, geleerd en aanbevolen hebben. Want nergens elders, dan in den *Bijbel*, wordt ons van dat alles eenige zekere kennis aangeboden. Zulk een *geloofsleven* zou voorzeker, met bijna

(1) In den *Gids*, 1859. 5. 700. Zie dit en andere gezegden van B. H., die de evangelische geschiedenis bespottelijk zoeken te maken, met regtmatige afkeuring vermeld door Dr J. I. Doedes, in *orat. de Criticâ — exercendâ* (*Traj. ad Rh.* 1859), p. 7. 8.

hetzelfde regt, *Braminisch*, *Budhaïstisch* of *Mahomedaansch*, als *Christelijk*, genoemd mogen worden. En de *Bijbel* zou daarom alleen eenig meerder belang behouden, dan de *Vedam* der Indiërs en de *Koran* der *Islamiten*, omdat hij schoonere *zedespreuken* te lezen geeft. — Dan hierover niet verder kunnende uitweiden, wil ik slechts ten ernstigste de uitvoerige en grondige beoordeeling der gezegde *Brieven* ter overpeinzing bevelen, welke door een' van de geleerdste en beroemdste Schrijvers van *Waarheid in Liefde*, in twee onderscheidene Stukken van dat tijdschrift (1) geplaatst is. Nergens zal men zich duidelijker en bondiger antwoord gegeven zien op de vraag, hoe en in welk een' zin het geschrift van B. H. *als een apologetisch werk behoort gewaardeerd te worden.*

---

(1) Voor 1858. 1. 115—125 en voor 1859. 1. 115—153. — Zeer lezenswaardig is ook de verhandeling, in den laatst genoemden jaargang van dat tijdschrift, 1. 35 104, geplaatst door den eerw. L. van Cleeff Jr., met het opschrift: *Welke is de eigenlijke en blijvende waarde der 4 Evangg. voor de Kerk?* Waar men onderscheidene bedenkingen van B. H. weêrlegd vindt. Vergel. mede denzelfden v. Cl. *ald.* 3. 545 vv.

Ik behoef hier naauwelijks melding te maken van het werk van Dr C. P. Hofstede de Groot: *Brieven over den Bijbel*, *naar aanleiding van* Busken Huets *brieven over den Bijbel; Gron.* 1859. 1860. II Deelen. Niet, als of ik van verre of nabij met het wegwerpende oordeel instem, daarover geveld in de *Godgel. Bijdr.* 1860, N° 9, bl. 705 vv.; — in het *Leeskabinet*, 1861, N° 5, bl. 61 vv.; — en in den zoo genaamden *Bijbelvriend*, *Nieuw en Oud*, van 1859. Integendeel reken ik het den schrijver tot hooge eere, dat hij in de *vijandschap* deelen moet, door al te velen hedendaags onzen dierbaren Bijbel toegedragen. Maar ik mag vertrouwen, dat ieder, die, *met opregte waarheidsliefde*, de *Brieven* van B. H. gelezen heeft, ook die van H. de Gr. niet ongelezen zal laten. Waarlijk, hij zal van den *laatste* veel meer nuttigs kunnen leeren, dan van den *eerste*. Het eerste gedeelte der *Brieven* van H. de Gr. vindt men zeer onpartijdig beoordeeld door *Waarh. in Liefde*, voor 1859. 1. 153 vv.

VII. Wie het *Pessimisme*, welks aard en werking wij boven (1) beschreven, ten top gevoerd wil zien, leze wat de Schrijver, bl. 224 vv., zegt over de *zedekundige Godgeleerdheid.* Hier luidt het algemeene vonnis, dat de dooden, zoo wel treft, als de levenden, aldus: „*Daar is geen* „*vak, waarin wij een minder goed figuur gemaakt hebben,* „*dan in het door ons genoemde.*" En, ten bewijze dier stelling, zien zich nu eenige Godgeleerden, die daarover in ons Vaderland geschreven, of althans er onderwijs in gegeven hebben, elk op hunne beurt, voor de vierschaar geroepen. *Eenige*, zeg ik: want van Clarisse en Fransen van Eck vindt men, in deze Afdeeling, geen enkel woord. Eerst wordt dan de Groninger Hoogl. L. G. Pareau vermeld, wiens *Initia instit. Christ. moralis* t. j. 1842 in het licht kwamen. Men zou gemeend hebben, dat deze, even geleerde, als diep denkende Toehoorder van Schröder en van Heusde nergens beter op zijne plaats stond, dan in den katheder, die hem eene wetenschap te onderwijzen gaf, waarop hij zelf, in de voorrede van het gezegde boek, verklaarde den hoogsten prijs te stellen. Maar neen! S. beweert, dat hij „*juist naliet, wat* „*de moraal vooral doen moet, ons den mensch te teekenen,* „*zoo als hij door God in* Christus *gevormd is.*" Zoo ziet zich dan Pareau van de baan geschoven (2). — Maar,

(1) Bl. 30 vv.

(2) Meer regt heeft *Duitschland* aan zijn belangrijk boek gedaan, bij monde van wijlen den eerbiedwaardigen Jenaschen Hoogl. Schwarz, door wien niet slechts diens schoone *Latiniteit* geroemd, maar ook aangewezen wordt, hoe veel men er uit leeren kan. Zie de *Neue Jen. A. L. Z.* 1853, N° 257 *ff.* *. Minder billijk zijn sommige aanmerkingen, gemaakt in Rheinwald's *allg. Rep. Octob* 1844, *S.* 36 *ff.* Voorts zie men uitvoerige verslagen in de *Godgel Bijdr.* 1843. 3. 424 vv. en in de *Letteroeff.* 1843. 1. 149 vv.

wat veel meer verwondering moet wekken, ook de Hoogleeraar van Gilse, wiens vroegtijdige dood mij weemoed baarde, die elders zoo hoog door den Schrijver verheven wordt, is hier, naar zijn oordeel, reeds op den drempel der *Zedeleer* gestruikeld. Want zelfs *de bepaling*, die hij van haar geeft, *heeft zijne toestemming niet.* Maar des niet te min wordt in het onderwijs van dien ontslapen' Hoogleeraar vrij wat geprezen. — Doch minder goed is het lot van den Man, wien bereids zijn voortreffelijk, akademisch proefschrift over den *Zelfmoord*, dat wel verdiende goedkeuring en toejuiching vond, als toekomstigen Zedeleeraar scheen aan te duiden en aan te bevelen (1). Wie met dat uitnemende geschrift bekend is, merkt dat ik Prof. F. J. Domela Nieuwenhuis op het oog heb. Zie daar dan het slotvonnis, over zijne *Schets der Christ. Zedeleer en hare geschiedenis* door de prijsverhand. uitgesproken: „*De leidende gedachte is hier* „*niet vastgehouden en daardoor ook hier niet de ethiek ver*„*heerlijkt als eene wetenschap, die een* beginsel *ontwikkelt* „*en verdedigt*" (2). — Intusschen vereenigen zich de Christelijke *Zedeleer* en *Kerkhistorie* om hem een langer leven en werktijd toe te wenschen, dan aan mijnen, nog altijd diep betreurden Ambtgenoot H. J. Royaards ten deele viel. Tegen dezen verheft het *Pessimisme* nog luider zijne stem. Want zijne *Schets der Christel. Zedeleer*, in 1850, alleen tot een *leiddraad voor de akad. lessen* gedrukt, wordt uitdrukkelijk ten bewijze aangevoerd, *hoe gebrekkig de*

---

(1) *De αὐτοχειρίας facinore ex relig. Christ. praeceptis et indole judicando. Accedit brevis quaestionis hist.; L. B.* 1833. Pp. 204 f. 8 maj.

(2) Om deze belangrijke Schets (*Amst.* 1849 en andermaal, *in een' tweeden, veel verbeterden druk, ald.* 1859) in het regte licht te beschouwen, vergelijke men vooral het voorberigt.

moraal aan de Utrechtsche hoogeschool onderwezen werd. Ik schaam mij bijna het doemvonnis tegen haar weder te geven. Maar zoo luidt het: *„Planloos en beginselloos geeft „deze schets geen het minste teeken van wetenschappelijke „kracht, en verraadt het ten duidelijkste, dat haar op„steller het diep belang en de groote moeijelijkheden der ethiek „niet gepeild heeft."* Daar ik elders ook over dit onderwijs van Royaards gesproken en anderer oordeel medegedeeld heb (1), beteugel ik hier de regtmatige verontwaardiging, welke ieder, die hem waarlijk gekend heeft, met mij deelen zal. — Met veel meer matiging wordt over den Boezemvriend van Royaards, den Leidschen Hoogleeraar N. C. Kist, gesproken, die, helaas! hem ook reeds naar eene betere wereld gevolgd is. Intusschen valt hem, als Onderwijzer der Zedeleer, geenerlei lof te beurt. — Alleen de Hoogleeraar B. Hoekstra Bz., de geleerde Voorganger in dat vak bij de Kweekschool der Doopsgezinden, ziet zich met meer onderscheiding behandeld. Evenwel schijnt diens *Indeterminisme*, zoo wel als dat van Kist, den Schrijver meer of min te hinderen, of althans zijn oordeel te doen weifelen.

Maar welk eene groote rol ook, bijzonder in deze Afdeeling, het *Pessimisme* speelt, waar het *Nederlandsche* Theologanten berispen en vernederen kan; het tegengestelde *Optimisme* neemt daarvan schitterende wraak, waar het, op bl. 227, de gretig gezochte gelegenheid vindt om des te hooger een' *Duitscher* te roemen. Richard Rothe's *Ethik* toch heet daar eene *goudmijn van diepe gedachten en geniale voorstellingen, waarin zijn boek overrijk is.* Verre zij van mij de gedachte om Rothe en diens veel geroemd

(1) *V. Narratio de* H. J. R., *Chartt. theoll.* II. 65 *sq.*

werk zoo klein te schatten, als S. zijne eigene landgenooten doet. Mogten maar die *diepe gedachten* minder moeijelijk uit de *goudmijn* op te delven zijn, en mogen nimmer de *Nederlanders* zich door zijn voorbeeld verlokken laten om over de lichtvolle Zedeleer van het Evangelie zoo duister, als hij, te schrijven (1)!

VIII. Pijnlijk aangedaan door hetgeen ik de prijsverh., over de beoefening of liever over de verwaarloozing der *Zedeleer* door onze landgenooten, had hooren zeggen; begaf ik mij tot de lezing van haar berigt aangaande de *historische Godgeleerdheid*, dat bl. 255 vv. voorkomt. Hier althans mogt men hopen hen minder ongunstig beoordeeld te zullen zien. Want ik meende ter goeder trouw, dat zij dit veld althans, in den loop dezer eeuw, met hoogst loffelijken ijver bearbeid, en inzonderheid zeer vele bijzonderheden, tot de *vaderlandsche* Kerkgeschiedenis en hare verschillende onderdeelen betrekkelijk, in veel helderder licht geplaatst hadden, dan waarin ooit eenig vroe-

(1) Van Rothe's *theol. Ethik* (B. I u. II, *Wittenb.* 1845, B. III, *Abth.* 1 u. 2, *Witt.* 1848) heeft Prof. Domela Nieuwenhuis uitvoerige en hoogst belangrijke verslagen medegedeeld in de *Godgel. Bijdr.* voor 1847. 1, bl. 1—59, en voor 1848. 5, bl. 686 vv. Dat ik die verslagen wat naauwkeuriger, dan S. gedaan heeft, aanwijs, geschiedt om ze des te nadrukkelijker ter lezing aan te bevelen. Daaruit blijkt, dat het werk zoo duister is, dat, wie niet volkomen met de leer en het spraakgebruik van Hegel en Schleiermacher bekend is, in de *goudmijn* jammerlijk verdwalen zal. — Die *Ethik* is zeer geprezen door Alex. Schweizer, in de *Stud. u. Krit.* 1847. 3. 725 en vele vv. Maar zij heeft onlangs een' geduchten Tegenstander gevonden in J. P. Lange, wiens, geheel tegen haar gerigte verhandeling voorkomt in Hollenberg's *Deutsche Zeitschr. f. christl. Wissensch.* u. s. w., *Juni* 1861, *S.* 201 *ff.* Daar worden hare *zedekundige beginselen* zoo wel, als haar *Gods-* en *Scheppingsbegrip*, op een' strengen toets gebragt.

ger tijdperk die had kunnen aanschouwen. Niet alleen Hoogleeraren en Leeraren zag men daartoe, gezamenlijk of afzonderlijk, in de weer; maar ook een aantal *Jongelingen* toonden, door het schrijven van belangrijke *akademische proefschriften*, belangstelling in en liefde voor dit aangelegene studievak. Ten tijde der Vaderen deelde het in het lot onzer *staatkundige* geschiedenis. Want beider grondige en onpartijdige beoefening werd, door de hevigheid der kerkelijke en burgerlijke twisten en verdeeldheden, even zeer belemmerd. Maar, in lateren tijd, droeg de langzame toenadering en verbroedering der Protestantsche Gemeenten, voor onze Kerkhistorie althans, rijke en heilzame vruchten (1).

Men mogt dus hopen, dat hier ten minste de eer onzer Godgeleerden voor de vroeger geledene afbreuk eenige vergoeding erlangen zoude. Maar het begin dezer Afdeeling stelt alweder dat uitzigt jammerlijk te leur. Want daar worden eenige eigenschappen, die den echten Historieschrijver kenmerken moeten, aangegeven; maar onzen landaard worden zij, met eenige gunstige, doch zeer beperkte uitzondering, stellig ontzegd. Terwijl ons nog daarenboven de eigenwaan te laste gelegd wordt, die, daar hij *niets* is, *iets groots* meent te zijn. — Wederlegging is hier onnoodig. De bewering toch, die bijna even kwetsende is voor het hart, als voor het verstand der Nederlanders, vindt zich genoeg

(1) Zeer bevreemdde mij de vrees, bl. 270 aan den dag gelegd, „*dat de nu ontwaakte zucht, om Evangelisch- en Hersteld-Luthersch te vereenigen, voor de studie van de geschiedenis dier kerkgenootschappen niet bevorderlijk zijn zal.*" — Verre boven de geschiedenis staat de vrede en eendragt der Kerk. Maar dit niet alleen. Voor de gezegde studie is geen tijd ongeschikter, dan die van wederzijdschen haat en onderlinge verbittering.

gelogenstraft, zoo door de bekende *zedigheid* van hun volkskarakter, als door de herinnering van onderscheidene voortreffelijke werken en geschriften, waardoor zij, ook in den jongsten tijd, de *Kerkhistorie* niet weinig aan zich verpligt hebben. Sommigen worden op de volgende bladzijden genoemd. Anderen, hier geheel voorbijgegaan, hadden gelijke aanspraak op eervolle vermelding. Hoe jammer, dat de *onpartijdigheid*, die eene eerste plaats onder de vereischten van den Historieschrijver verdiend had, zoo dikwijls, als wij vroeger aanwezen (1), en later maar al te zeer bevestigd vonden, geheel vruchteloos in de prijsverhandeling gezocht wordt! Moge maar niet hare uitgave, tegen den wensch van den eerw. Sepp, eene voorbode zijn van verderen teruggang; die de edelste Wetenschap, welke, ook voor de Christelijke Gemeente, eene getuige der tijden en een licht der waarheid is, op nieuw tot eene dienares der kerkelijke *partijschap* verlagen zoude!

IX. Onder de belangrijke schriften, waarmede Mr H. J. Koenen onze historische Letterkunde verrijkt heeft, wordt eene voorname plaats bekleed door zijne *Geschiedenis der Joden in Nederland.* Een boek, dat van onderscheidene, verschillend denkende tolken der openbare meening grooten en eenstemmigen lof erlangde (2). En dien lof ver-

(1) Bl. 15 vv.

(2) Over dit werk, uitgegeven te *Utrecht*, 1843, zie men *Waarh. in Liefde*, 1845. 4. 749 * *; — *Letteroeff.* 1844. 1. 109 vv. * *; — *Godgel. Bijdr.* 1844. 4. 608 vv. * *. Slechts werd de wensch geuit, dat ook op het minder aanzienlijke gedeelte der Nederl. Israëliten meer acht geslagen en hun innerlijk leven, zoo wel als hun uiterlijk lot, ontwikkeld ware. Mogt de geleerde Schrijver als nog tijd en gelegenheid vinden om aan dien wensch te voldoen!

diende het gewis, daar het, omtrent het lot en bedrijf der Israëliten in ons gastvrije Vaderland, waar zij, bijna overal elders verstooten, liefderijk ontvangen werden, even treffend als waarheidslievend, vele, geheel of gedeeltelijk onbekende bijzonderheden mededeelt. De prijsverhandeling intusschen prijst wel het *Utrechtsche Genootschap*, dat het werk bekroonde, doch maakt daarop de vrij ongepaste aanmerking: „*Het theologiesch standpunt van den auteur „verloochende zich hier wel niet, doch deed minder schade, „omdat het onderwerp met geene kritiek van de bijbelboeken „des O. V. in dadelijk verband stond.*" — Ik zie niet, hoe dat *theologische standpunt* hier eenige de minste schade deed, noch in welk een verband de Kritiek der gezegde Bijbelboeken met de geschiedenis stond der Joden, die, voor vele eeuwen, uit *Palaestina* verbannen, nu in *Nederland* woonden.

X. „*Hoe zeer wenschte ik en velen met mij, dat ik de „bijbelsche geschiedenis beschouwen kon als rustende op een „vasten grondslag! Maar om dat te kunnen beweren, moet „men* Lepsius *en* Bunsen *voor domooren en ongeloovigen „houden.*" — Met weêrzin herhaal ik dit laatste, bl. 257 voorkomende, zoo hoogst onkiesche gezegde. Nederig verzoeken wij slechts niet voor *domooren en bijgeloovigen* gehouden te mogen worden, als wij Lepsius en Bunsen wel als uitstekende Geleerden eerbiedigen, maar echter aan hunne gevoelens, waarin zoo veel gewaagd, onbestemd en elkander tegensprekend is, voor als nog geene *onfeilbaarheid* durven toekennen. Geen enkel gedeelte der historie van den grijzen voortijd draagt zoo vele innerlijke merkteekenen van waarheid, als de *bijbelsche geschiedenis.* En wij zijn der goede Voorzienigheid grooten dank ver-

schuldigd, dat zij, juist in deze eeuw, die geene pogingen spaarde om haar te ondermijnen, door zoo vele gewigtige ontdekkingen op meer dan één veld der oudheid, als geen Bijbelvriend kon verwachten, van verschillende zijden gestaafd en bevestigd is.

XI. „*Is het langer aan te zien, dat de werken van* Jo„sephus *en* Philo, *de* Talmud *zelf, vergeten schijnen*, „*althans de vruchten, die eene grondige behandeling zou af*„*werpen, niet gezien worden?*" — Zie daar, op hoe hoogen toon onze landgenooten, bl. 257 v., bestraft worden. Maar, ter tempering van zijn misnoegen, bedenke toch de Heer Sepp, hoe gewaagd en onbillijk eene gevolgtrekking het zoude zijn: „*Bij eene natie, zoo klein van* „*omvang en zielental, als Nederland is, en die daarbij zoo* „*vele inboorlingen telt, welke zich meestal van de* Protestant„sche *Letterkunde afkeerig toonen, is, in zeker tijdvak, van* „*dezen of dien ouden schrijver geene nieuwe uitgave, noch* „*ook eenige opzettelijke verhandeling over hem, in het licht* „*verschenen. Derhalve schijnt hij er vergeten te zijn.*" Als of niet aldaar veeleer gebrek aan aanmoediging en ondersteuning, dan gebrek aan ijver voor de wetenschap, de heilzaamste plannen en ondernemingen der Geleerden dikwijls deed mislukken. Wij Nederlanders laten veelal ons alles geduldig zeggen en verwijten. Maar hoe hevig zouden zich andere volkeren, de *Denen* en *Zweden* bij voorbeeld, *Protestanten*, gelijk tot nog toe de meerderheid onzer ingezetenen, zich over zulk eene gevolgtrekking, ten hunnen nadeele gemaakt, bezwaren en beklagen!

Doch, al lieten wij ons dit, hoogst onregtvaardige besluit goedschiks welgevallen en opdringen; dan nog zouden wij het antwoord op dit vernederende verwijt niet

geheel schuldig behoeven te blijven. Bepalen wij ons slechts hoofdzakelijk bij Flavius Josephus, wiens verwaarloozing ons in de eerste plaats te laste gelegd wordt. Ik zeg dus niet, hoe veel de *Talmudische* studiën, reeds vóór en bij den aanvang der vorige eeuw, aan den *Amsterdamschen* Hoogleeraar Guil. Surenhusius (Willem Surenhuis) te danken hadden; toen hij die groote uitgave der *Mischna* in het licht gaf, welker, schaars voorkomende exemplaren nog wijd en zijd door de Geleerden gezocht worden (1). Maar het mag toch wel herinnerd worden, dat de *Leidsche* Hoogleeraar Syb. Haverkamp, in den loop dier zelfde eeuw, zijne groote uitgave van al de, toen bekende schriften van den gezegden Joodschen Geschiedschrijver van eenen, met groote moeite bijeen verzamelden *apparatus criticus* vergezeld deed gaan (2). Een *apparatus*, zoo rijk en belangrijk, dat een der beroemdste, Duitsche Godgeleerden, nog na de jongste uitgaven van den Schrijver, hem voor *onmisbaar* verklaarde (3). — Juist om denzelfden tijd, van welken de prijsverh. haar

(1) *Mischna — cum clariss. Rabbinorum, Maimonidis et Bartenorae, commentt. integris* etc. *Latinitate donavit ac notis illustravit* G. Surenh.; *Amst* 1698—1703. VI *Voll. f. max.* Zie over dien geleerden Uitgever († 1729) en zijne schriften vooral van Lennep, in *Ill. Amstelodd. Athen. Memorabb.*, *p.* 146 sqq. Vergel. in die zelfde *Memorabb.*, *p.* 48, de getuigenis van J. P. d'Orville.

(2) Fl. Jos., *quae reperiri potuerunt, omnia, Gr. et Lat., cur.* S. Haverc.; *Amst. L. B. et Ultraj.* 1726. II *Voll. f. max.* Zie over Haverkamp († 1742) Siegenbeek, *Gesch. der Leidsche Hoogesch.*, D. II, bl. 185 v. der *Toev.* en *Bijl.* en de daar vermelde schrijvers.

(3) Zoo oordeelde althans de Hoogl. K. Wieseler, in zijn lezenswaardig verslag der Parijzer uitgave van Dindorf. Zie Reuter's *allg. Repert. Juni* 1850, *S.* 193 *ff.* — Vergel. ook over alles, wat tot de Kritiek van Jos. behoort, de schatbare aanmerkingen van Holwerda, vóór en in het straks te vermelden *Spec. Emendatt. Flav.*

verhaal deed uitgaan, ontving de ongeleerde, maar letterlievende Nederlander, in zijne moedertaal overgezet, *Al de werken van* Fl. Jos., *met aanmerkk. uitgegeven door* J. F. Martinet; *Amst.* 1783—1788, in niet minder dan IX Deelen. Een geschenk van den beroemden *Zutphenschen* Predikant, dat eene nieuwe waarde ontleende uit de vergelijking van Flavius verhalen met die der H. S. (1).

Maar hoe is het mogelijk, dat de Verhandelaar hier geheel niet gedacht heeft aan den geleerden *Gorinchemschen* Predikant D[r] J. H. Holwerda, die door verschillende proeven getoond heeft even goed op het gebied der *classische*, als der *bijbelsche* Letterkunde te huis te zijn? Een stilzwijgen, dat te meer verwondering baart, daar hij elders regtmatige ingenomenheid met diens schriften aan den dag legt (2). Want inzonderheid jegens Josephus heeft Holwerda zich zeer verdienstelijk gemaakt. Immers was het zijne schuld niet, dat de openlijk aangekondigde uitgave van diens werken geen' voortgang had, omdat de Boekhandelaar, die er zich mede belast had, daar hij zoo weinig inteekenaren had, vreesde zijne onkosten niet goed te zullen maken. En, wat de omstandigheden toen nog toelieten, deed H., gelijk alleen een Man van zijne geleerdheid doen kon. Hij gaf een *Specimen Emendationum Flavianarum*, dat, bijkans op elke bladzijde, bewees, hoe zeer hij bevoegd was om, ook na alles wat Dindorf en anderen gedaan hadden, des Schrijvers werken te verbeteren en op te helderen (3). En, daarin niet

(1) Door Martinets werk werden de oudere Nederl. overzettingen, zoo die van W. Sewel, als de latere, waarin Haverkamp de hand gehad had, geheel overschaduwd en verduisterd.

(2) Z. bl. 233 v. en bl. 249.

(3) Dit *Specimen, waarin ook over het plan eener nieuwe uitgave van* Jos.

berustende, bewees hij, eenige jaren later, door de grondige behandeling van het XVIIIde Boek der *Antiquitates* (1), dat geene smartelijke teleurstelling hem den Schrijver, die reeds zoo veel aan zijn vernuft en zijne taalkennis verschuldigd was, had kunnen doen vergeten. Mogt hij niet slechts genegenheid (daaraan zal het hem wel niet ontbreken) maar ook gelegenheid vinden om, door de uitgave van een tweede en derde *Specimen Emendatt. Flavianarum*, Nederlands letterroem te verhoogen!

XII. „*Wat is daar*" (in Nederland) „*gedaan aan* bronnen-„studie" (der Kerkhistorie)? Op die ontkennende vraag, bl. 258 voorkomende, volgt weldra de bewering, „*dat er* „*nog maar sedert weinig jaren van dit vak bijzonder werk* „*gemaakt is, eigenlijk pas sints* 1823." — Ik weet waarlijk niet, op welk tijdvak dit onbepaalde en in de lucht zwevende berigt toepasselijk gemaakt moet worden. Zeker niet op dien tijd der Vaderen, toen Fred. Spanheim, inzonderheid de Zoon (2), te Leiden, en later nog meer veelligt Herm. Venema, te Franeker (3), door geheel het geletterde Europa, als Voorgangers in geleerde *bronnenstudie* van het gezegde vak, geëerd en geraadpleegd

---

gehandeld werd, zag het licht te *Gorinchem*, 1847. Op 168 bladzz. in gr. 8vo, verbeterde en verklaarde het meer plaatsen, dan men, in die beperkte ruimte, had kunnen verwachten.

(1) In het IIde Deel, tweede Stuk van den Jaargang 1853 der Leidsche *Mnemosyne*.

(2) Zie over Fred. Spanheim en zijn' gelijknamigen Zoon, beide in de XVIIde eeuw sieraden der *Leidsche Hoogeschool*, de schrijvers gebruikt en vermeld door Siegenbeck, vooral in D. II harer *Geschiedenis*, *Toev.* en *Bijl.*, bl. 124 v. en bl. 142 v.

(3) Onder de schrijvers, door Glas., III. 496, aangehaald, raadplege men vooral het *Elogium* Venemae van zijn' geleerden Neef J. H. Verschuir.

werden. Het berigt moet dus veeleer op het laatst der vorige en op het begin der tegenwoordige eeuw betrekkelijk zijn. Het is mogelijk. Maar dan vergeet de Verhandelaar hier zoo geheel, als of hij uit den stroom van *Lethe* gedronken had, wat vroeger, op bl. 100, door hem zelven omtrent den Hoogleeraar J. W. te Water gezegd was, die, tot in hoogen ouderdom, de Kerkhistorie uit de eerste en zuiverste *bronnen* zocht op te delven.

Hier intusschen, waar aan de Nederlanders, die vóór 1823 werkten, het verzuim der gezegde *bronnenstudie* verweten wordt, mag deze pen althans den naam niet onvermeld laten van Annaeus Ypey. Want hij wachtte dat jaar niet af om aan die studie, met onvermoeide vlijt, zijn gansche leven toe te wijden. Lang te voren reeds had hij, in zijne *Geschiedenis der Christelijke Kerk in de achttiende eeuw*, de rijke vruchten dier studie medegedeeld (1). En, zonder in iets, dat hij vroeger voltooid had, te berusten, gaf hij t. j. 1819, in vereeniging met den begaafden Dermout, het eerste Deel aan het licht van de *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, die, eenige jaren daarna, door de uitgave van het vierde en laatste Deel, zich voltooid zag.

„*Maar*," hoor ik mij hier iemand te gemoet voeren, „*wat spreekt Gij nog van* Ypey? *Hebt Gij dan niet gelezen, hoe ongunstig de prijsverhandeling over zijne werken oordeelt?*" — Ja, ik weet, *dat*, volgens hare uitspraak (bl. 3), *zij voor de pragmatiek niet zulke diensten bewijzen*,

(1) Zijne *Bekn. letterk. geschiedenis der systematische Godgeleerdheid*, te *Haarlem* en *in den Haag*, 1793—1798, in III Deelen uitgegeven, werd wel door de verlichtste tijdgenooten met verdiende goedkeuring ontvangen, en leide groote onafhankelijkheid van oordeel aan den dag, maar moest in *bronnenstudie* voor zijne latere werken onderdoen.

als men hopen kon. Dit verwijt heeft de Hoogl. daar met anderen gemeen. Maar hem geldt meer bijzonder het vonnis, bl. 99 uitgesproken. „*Hoeveel hij ook van geschie-„denis wist, zijn onderwijs was even omslagtig als zijne schrif-„ten; hij miste het kritiesch element.*" — „*Het heeft hem dan „ook,*" zegt bl. 100, „*niet mogen gelukken, om de wetenschap „der kerkelijke geschiedenis tot een staat van bloei te bren-„gen.*" Een lot, waarin hem aldaar te Water tot deelgenoot gegeven wordt. Ik gevoel het: de verzoeking bedreigt mij om hier, waar het de eere geldt van een' hoog gesehatten Leermeester, tegen des Sehrijvers *Pessimisme*, dat het goede verzwijgt en het andere met overdrijving vermeldt, een even overdreven *Optimisme* over te stellen, dat voor al, wat gebrekkig is, de oogen sluit. Dan ik hoop nu, zoo wel als ik eertijds deed, waar over den Hoogleeraar gesproken moest worden, aan die verzoeking weêrstand te bieden (1). Gaarne erken ik dan, dat geen zijner schriften in allen deele aan de hooge eisehen voldoet, die men tot een' *pragmatischen* Geschiedschrijver rigten kan. Welk eene diepe en geleerde kennis hij ook bezat van onze moedertaal; zijn historische stijl is veel te omslagtig, om op navolging aanspraak te mogen maken (2).

---

(1) Meer opzettelijk sprak ik over A. Y. in de *Gesch. der Geld. Hoogesch.*, II. 529 vv., en op andere plaatsen, die aangehaald en met naauwgezetheid gebruikt zijn door Glasius, in het belangrijke artikel, III. 632—636. Door ons beiden zijn des Hoogl. sehriften vermeld.

(2) Op het voorbeeld van den, in het laatst der vorige eeuw zeer gevierden Kerkredenaar Jacob van Loo (over wien men Hartog, bl. 326 vv., vergelijke) had Ypey zich, in zijne jeugd, een' zekeren opgesmukten, hier en daar half poëtischen stijl eigen gemaakt, die somwijlen in wijd uitgesponnene *allegoriën* behagen sehepte. Naderhand kon hij zich dien stijl niet geheel ontwennen. Dit uit den mond van een' beroemden, naauw met hem bevrienden Hoogleeraar.

Inzonderheid heeft zijn werk over de *achttiende eeuw*, door vele onnoodige uitweidingen en gemoedelijke bedenkingen, grootere uitgebreidheid verkregen, dan men het had mogen toewenschen. Maar, om die gebreken, hem, gelijk wij de prijsverhand. hoorden doen, het *critische element* geheel te ontzeggen; dit strijdt tegen alle wetten der billijke en regtvaardige *Kritiek*. Moet de tolk der Geschiedenis bovenal *onpartijdig* zoeken te zijn; hij toonde zich op die onpartijdigheid zoo zeer gezet, dat hij haar somwijlen zelfs overdreef, en, in het oog zijner bezadigdste en oordeelkundigste Kerkgenooten, hunne vroegere en latere tegenstanders niet zelden ten hunnen koste boven mate hoog verhief. Maar, wat vooral niet vergeten moet worden, het laatst genoemde werk „*is in der daad een* „Gazophylacium (eene schatkamer), *waarin eene verbazende* „*lectuur en een onbegrijpelijke schat van aangeteekende, ge-* „*hoorde en onderzochte zaken is nedergelegd, en waaruit het* „*geen wonder is, dat andere schrijvers over bepaalde onder-* „*werpen dikwijls putten.*" Zie daar het oordeel van eene hoogst bevoegde hand (1), dat ieder, die het werk zelf raadpleegt, volkomen bevestigd zal vinden. — Met geen minder regt mogt een ander Geleerde, omtrent de *Geschied. der Ned. Herv. Kerk*, verklaren: „*Men vindt hier* „*een schat van bijzonderheden, die rijk genoemd mag worden,* „*en den roem en de vlijt der schrijvers — tot nog hooger* „*toppunt voeren moet. — En den hartelijksten dank van tijd-* „*genoot en naneef verwerven en behouden ongetwijfeld de op-* „*stellers — voor zoo veel moeite, aan hunnen arbeid besteed.*" Dubbele aandacht verdient deze getuigenis, daar hij, die

(1) In den *Rec. o. d. Recc.* III. 686—689; waar van de VIII eerste Deelen der *achttiende eeuw* verslag gegeven wordt.

haar afleide, geenszins blind was voor de gebreken, die het geheel aankleven, en over diens *noodelooze uitvoerigheid en min juiste dispositie* zich uitdrukkelijk beklaagde (1). Van die dankbaarheid echter der nakomelingschap, door hem aan Ypey toegezegd, schijnt naauwelijks eenig spoor meer overgebleven te zijn, als men de prijsverh. zoo stoutmoedig hoort beweren, dat het *critisch element* hem vreemd was. Want wie *zonder Kritiek* eenig verhaal te boek stelt, heeft op den eervollen naam van *Geschiedschrijver* niet meer aanspraak, dan de ligtgeloovige en bijgeloovige *Kronijkschrijver* der *Middeleeuwen*. Maar niemand late zich, door onbewezene magtspreuken, werken te onbruik maken, welker raadpleging hem voor de volledige kennis onzer Kerkhistorie, zoo niet onontbeerlijk, althans hoogst nuttig is. En, al ontzegt de Heer Sepp, op bl. 258, aan de Nederlanders *vóór achttien honderd en drie en twintig* hare *bronnenstudie;* ik schroom niet te verzekeren, dat veelligt niemand daarvan langduriger, opzettelijker, waarheidlievender werk gemaakt, en daaraan met meer inspanning bijna zijn gansche leven te koste gelegd heeft, dan, lang vóór en na dat jaar, gedaan is door Annaeus Ypey (2).

---

(1) Zie de *Bijdr.* — *godgel. Wet.* XI. 1. 445—453, waar bijzonder van het IIde Deel gesproken wordt. — Ook de prijsverhand. zelfs geeft aan dit werk, bl. 260 v., eenigen lof. — De wijze, waarop, in de *aanteekeningen* van Deel I—III, des *Hoogleeraars* vroegere schriften vermeld worden, toont genoegzaam, dat de eerste, grootendeels althans, van *zijne* hand zijn. Men mag het er evenwel voor houden, dat zij ook hier en daar aan de pen van den geleerden Dermout belangrijke bijvoegselen te danken hadden. In het IVde Deel had deze veel meer de hand, dan in de vroegere Deelen. Doch ook nu oordeelde men, dat de stijl dezelfde kleur moest blijven behouden. Deze trouwens ademt overal meer de woordenrijke omslagtigheid van Ypey, dan de kernachtige beknoptheid van den, even keurig schrijvenden, als welsprekenden Dermout.

(2) In de *or. inaug.* (*Gron.* 1813), *de studiis Theol. Dogmaticae recte*

XIII. Geen letterkundig plan, uit liefde voor de *Kerkhistorie* geboren, werd met gelukkiger uitslag bekroond, en strekte ons Vaderland tot grooter eer, dan dat van de Hoogll. N. C. Kist en H. J. Royaards; toen zij gezamenlijk de uitgave begonnen en, gedurende eene lange reeks van jaren, onafgebroken bleven voortzetten van het *Archief*, *Nederlandsch Archief* en *Nieuw Archief voor kerkelijke Geschiedenis.* Voordat nog, t. j. 1829, het allereerste Deel was uitgegeven, ontrukte hun de dood den Groninger Hoogl. Theod. Adr. Clarisse, die met hen het ontwerp tot den gemeenschappelijken arbeid gevormd had. Maar, hoe onverwacht en betreurenswaardig ook die teleurstelling was, zij lieten er zich niet door bewegen om de hand, eenmaal moedig aan de ploeg geslagen, er van af te trekken. Zelfs in 1830 en 1831, twee voor een Nederlandsch letterwerk van dezen aard zoo moeijelijke jaren, zagen de beide eerstvolgende Deelen het licht. En eerst de dood van Royaards maakte, in het begin van 1854, een einde aan die heilzame en standvastige zamen-

---

regundis, staat bij o. a. inzonderheid het gebruik der *Wijsbegeerte*, als eene harer bronnen, voor. Vergel. daarover den *Rec. o. d. Recc.* VII. 1. 432. Is dit ook een bewijs, dat hem het *critische element* ontbrak?

Met welk een taai geduld en met welk eene onuitputtelijke vlijt hij zelfs de dorste en minst aanlokkelijke onderwerpen der Kerkhistorie naspoorde, blijkt o. a. uit zijne *Geschiedenis van het Patronaatregt; Breda*, 1829. Over dit werk kan men de *godgel. Bijdr.* vergelijken, V. 1. 46 vv. * †. Het is opmerkelijk, dat deze recensie, schoon niet zeer gunstig voor dit boek gestemd, evenwel verklaart: „*Al de werken van* Ypey *spreiden eene belezenheid* „*ten toon in allerlei oude en nieuwe geschriften, welke niet alleen buitengewoon* „*is, maar in der daad verbazing wekt. Zij bezitten eenen schat van wetens-* „*waardige zaken, welke zonder zijne onverdroten vlijt nog lang bedekt gebleven* „*konden zijn, en nu, hier opengelegd, hem, die verder navorschen wil, den* „*weg opent en gemakkelijk maakt.*"

werking tot het groote doel; dat, zoo voor de algemeene, als voor de vaderlandsche Kerkhistorie, rijkere vruchten droeg, dan iemand, vijf en twintig jaren vroeger, toen het werk een' aanvang nam, had kunnen hopen of vooruitzien. Want onberekenbaar groot is de schat van geheel onbekende of half in de duisternis verscholene zaken en bijzonderheden, die door de beide Hoofdschrijvers en hunne bekwame Medearbeiders aan het licht gebragt of opgehelderd werden. Maar het is onnoodig hier te herhalen wat door mij en anderen, over de groote verdiensten van dit *Archief*, gezegd is. Allen toch, die eerst over Royaards, later over Kist, toen hij zijn' Vriend al te spoedig, naar ons oog, in het graf gevolgd was (1), gesproken hebben, kwamen overeen, dat daardoor voor beider namen eene duurzame eerzuil gesticht was (2).

Niemand kon dus denken, dat de prijsverhandeling ook dit werk de kroon ontrukken zou, welke het van alle zijden waardig geacht was. En echter is wat er, bl. 260 en vervolgens, over gezegd wordt maar al te zeer daartoe ingerigt en aangelegd. Want de lof, aan sommige, in het *Archief* opgenomene stukken gegeven, wordt bijna geheel verduisterd door de, keer op keer herhaalde afkeuring van diens *antiquarische rigting, die voornamelijk bij het verzamelen van bouwstoffen zich bepaalt* (bl. 263 v.); — *die het Archief dienstbaar maakt aan het in druk brengen van geschreven oorkonden en bescheiden* (ald. wat vroeger); *minder misschien ten bate van een nu studerend, dan wel*

(1) Royaards stierf d. 2 Januarij 1854; Kist d. 21 December 1859.

(2) Zie over dit werk de schrijvers, door ons vermeld in *Narrat. de* H. J. R. *p.* 4. 5, en onder hen in de eerste plaats Kist. Vergel. het *ald.*, *p.* 34 *sqq.*, gezegde.

van een toekomstig geslacht. Immers men mag *openlijk de vraag doen, of zulk eene rigting wel geschikt is om lust en liefde voor de beoefening eener wetenschap zoo op te wekken, als zij verdient?* Die berisping der *antiquarische rigting* van het werk loopt eindelijk uit op deze, slechts door eenige gunstige uitzondering getemperde, spotrede: „*De „hemel beware ons, dat alles wat nog in oud schrift aan„wezig is, gedrukt zou worden! Wie leest het, behalve zet„ter en corrector! Wie heeft er nut van?*" — Dit alles leest men op de aangehaalde bladzz. Die laatste vraag intusschen herinnert mij levendig een gesprek, eertijds met Royaards gehouden. Toen ik hem eens mijne verwondering te kennen gaf over den goeden en duurzamen aftrek van een werk, dat zoo uitvoerig en daardoor, bij de eerste uitgave, zoo kostbaar werd; antwoordde hij, dat men, in *Duitschland* inzonderheid, prijs stelde op de, daarin voorkomende *oorspronkelijke stukken en bescheiden*, die dus de blijvende belangstelling niet weinig bevorderden en levendig hielden. Die buitenlandsche lezers nu zullen zeker geene *Zetters* en *Correctors* geweest zijn. Het waren *Duitsche* Geleerden, elders door den Verhandelaar zoo hoog boven de onze verheven, doch in dezen geheel van zijnen smaak verschillende. Maar, wat men hier vooral bedenken moet, die zoo genaamde *antiquarische rigting* opende ons een aantal lang verscholene *bronnen der Kerkhistorie*, en maakte ze voor ieder toegankelijk, die daaruit zijn' dorst naar wetenschap lesschen wilde. Dit voorzeker kan niemand misprijzen, die op ernstige en grondige studie prijs stelt, en zich overtuigd houdt, dat geene kennis van het verledene, die slechts uit afgeleide en dikwijls troebele beekjes geput is, op zuiverheid of zekerheid aanspraak kan maken. Maar van wien mogt

men minder verwachten de milde, onbekrompene opening en opdelving der *bronnen* gelaakt en bespot te zullen zien, dan van hem, die, nog zoo kort te voren, bl. 258, het verzuim der *bronnenstudie* van dit zelfde vak zoo gestreng aan de Nederlanders verweten had? Waarlijk de vergelijking dezer beide plaatsen geeft hun nieuwe stoffe van regtmatig beklag, dat, over welk een' boeg zij het ook wenden, zij nooit hunnen koers zoo kunnen rigten, als het den Heer S. behaagt.

Kist en Royaards zouden dus geregte aanspraak op onze dankbaarheid hebben, al hadden zij slechts door hun *Archief* de studie der bronnen gemakkelijk gemaakt, en daardoor anderen uitgelokt om er zich op toe te leggen. Maar daarin geenszins berustende, hebben zij zelve in menig schatbare proeve getoond, hoe men die studie tot oordeelkundige uitbreiding en verrijking onzer kennis van de lotgevallen der Kerk behoort aan te wenden. Niets kon dus gezegd worden, dat onbillijker ware, dan de bewering, die bl. 262 ontsiert: „*Opmerkelijk en bevreemdend* „*is het, dat de beide redacteuren zelve zoo weinig aan de be-* „*handeling der* nederlandsche *kerkgeschiedenis gedaan heb-* „*ben.*" Veel meer *bevreemdend* is het iemand dit te zien schrijven en herhaaldelijk uitgeven, die eenige kennis genomen heeft van hetgeen beiden, met onvermoeiden ijver en rusteloozc krachtinspanning, ter opheldering van de duisterste gedeelten dier geschiedenis in het werk gesteld en volvoerd hebben. *Waar* zoo overvloedig, als hier, *de getuigenissen der zaken voorhanden zijn*, daar voorzeker *zijn geene woorden noodig.*

XIV. Bl. 264 leest men, *dat bij* Royaards's *dood er niet één zijner talrijke hoorders in aanmerking komen kon*,

om namelijk tot zijn' Opvolger gekozen te worden. En dit moet dan alweder de onvruchtbaarheid van zijn onderwijs bewijzen. Maar men plaatse vrij dit verhaal, dat even beleedigend is voor de nagedachtenis van den ontslapen' Leermeester, als voor *meer dan éénen* zijner vroegere Toehoorders, naast de overige, door deze verhandeling in omloop gebragte fabelen, die door de goede trouw, welke ze zoo ligtgeloovig aannam en verbreidde, niets van haar fabelachtig karakter verliezen. De *onmogelijkheid* te beweren van iets, dat, gelijk velen weten, werkelijk plaats gehad heeft; dit althans is den pragmatisehen Geschiedschrijver onwaardig.

Met het gezegde wordt in éénen adem de melding verbonden van den Hoogleeraar B. ter Haar, die, zoo iemand, waardig was op den katheder van Royaards geplaatst te worden. Gelijk het mij verheugt hem, aan den avond van mijn leven, tot Ambtgenoot en Vriend te mogen hebben; zoo bedroeft mij de *schijnbare* lof, hier aan zijne *Geschiedenis der Kerkhervorming in tafereelen* gegeven. Want die lof doet al te duidelijk groote miskenning van het schoone werk, dat alleen door de *Ultramontanen* misprezen is, doorschemeren. „*Hij had*," zegt de Heer S., „*door die keurige* Geschiedenis *getoond meesterlijk de gegeven stof te kunnen redigeren*." — Dit lezende, dacht ik en denk ik nog: over een *gegeven stof*, waarvan de hoofdpunten aangewezen zijn, een opstel te *redigeren*, dat door den Onderwijzer *keurig* genoemd wordt, dit gaat de krachten van een' vluggen sehoolknaap niet te boven; maar van eene gebeurtenis, zoo zamengesteld en zoo verre zich uitstrekkende, als de *Kerkhervorming* was, een *Tafereel* te ontwerpen en te schilderen, even beknopt als volledig, even schoon als waar; daartoe werd voorzeker

niets minder vereischt, dan het zeldzame talent van TER HAAR (1).

(1) Vergel. wat boven, bl. 3, over dit werk door ons gezegd is.

Het, door den Hoogl. ter Haar, zoo schoon uitgevoerde *Tafereel* roept mij twee andere werken van verschillenden aard in het gebeugen, die hier wel vermeld mogen worden; al ware het alleen ter beantwoording der vraag, door S., bl. 268, voorgesteld, *wat er ten onzent voor het groote feit der hervorming gedaan is?* — Het eerste, door mij bedoelde werk is de *Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden, door* C. G. Montijn, *Pred. te Utrecht; Arnh.* 1858—1860. III Deelen in kl. 8vo. Deze *Geschiedenis* maakt niet slechts een gedeelte, maar ook een sieraad uit der *Evang. Bibliotheek*, uitgeg. van wege de *Evang. Maatsch.* Men leze daarover vooral *Waarh. in Liefde*, 1859. 2. 333 vv. en 1861. 2. 384 **. Het werk wordt daar te regt *eene kostbare aanwinst voor onze kerkhist. Letterkunde* genoemd; terwijl *alles uit de beste bronnen geput is.* Wie dan een getrouw verhaal wil lezen van hetgeen onze Vaderen voor het vrije geweten geleden, en met welk een' gezegenden uitslag zij daarvoor gestreden hebben; die raadplege niet het laatst Dr Montijn. Van hem zal bij, ook omtrent de aanleidingen en voorbereidselen der Nederl. Kerkhervorming, veel belangrijks kunnen vernemen, dat minder bekend was, en echter geen' beschaafden Protestant onbekend moest blijven.

Een klein, naauwelijks opgemerkt en toch hoogst belangrijk punt der groote godsdienst-omwenteling van de XVI eeuw vindt men in het helderste licht geplaatst door het werk van den eerw. H. Q. Janssen, Pred. te St. Anna ter Muiden: *De Kerkhervorming te Brugge. Een hist. tafereel voor Christenen, die voedsel zoeken voor den geest en op Gods wegen letten; Rotterd.* 1856. II Deelen, in gr. 8vo. Niet ligt vindt men een werk van dien aard, dat, in een kort bestek, in levenden en boeijenden stijl, meer onbekende, uit de verholenste bronnen opgedolven, bijzonderheden ter algemeene kennis brengt. Dit is niet alleen mijn gevoelen; maar ook dat van de kundigste Beoordeelaars. Men zie de belangrijke verslagen, in de *Letteroeff.* 1857, N° 14, bl. 713 vv.; — in *Waarh. in Liefde*, 1858. 2. 376 vv.; en in den *Nieuwen Recens.* 1858. 7. 335 vv. Overal, ook in het laatste, zeer lezenswaardige verslag van de hand van wijlen A. P. van Groningen, is het oordeel **.

Het smart mij, dat mijn bestek mij verbiedt over de verdiensten uit te weiden van een ander, hoogst belangrijk werk, waarmede dezelfde, geleerde

XV. Bl. 270 berigt ons, *dat bij de Luthersche broederschap de historiestudie meer* (dan elders) *van verzamelden* (lees, volgens de eerste uitgave, *verzamelenden*) *en chroniekmatigen aard is.* — Zie hier een gezegde, dat veelligt stilzwijgend door deze pen voorbijgegaan zoude zijn, zoo niet de lezing der historische schriften van den Hoogl. Domela Nieuwenhuis mij de onbillijkheid en ongegrondheid van het hier uitgesproken oordeel had doen kennen. Want hij althans (om van andere, mij minder bekende schrijvers niet te spreken) heeft niet weinige gedeelten der geschiedenis onzer *Ev. Luthersche* landgenooten zoo klaar en levendig, zoo juist en onpartijdig, uit de echtste bronnen opgedolven en in het licht gesteld, als men van geene *Kronijk*, maar alleen van den waren *Geschiedschrijver* verwachten kon. Hoe schraal is dan de lof, hem, nevens zijn' wakkeren Medearbeider Schultz Jacobi, door de prijsverhandeling toegekend, als zij hem slechts *de stof ter latere verwerking* doet *leveren!* Veel hoogere eere zal ieder hem waardig achten, die slechts, met behoorlijke aandacht en onpartijdigheid, zijn naauwkeurig en treffend verhaal van de hevige verdeeldheden gelezen heeft, die eerst de Amsterdamsche Gemeente van

en onvermoeide Predikant van *St. Anna ter Muiden*, schoon op een eenzaam grensdorp wonende, onlangs weder onze kennis omtrent een' Martelaar der Hervorming verrijkt heeft. Ik bedoel zijn boek, geheeten: Jacobus Praepositus, *Luthers leerling en vriend, geschetst in zijn lijden en strijden voor de Hervormingszaak; Amst.* 1862. Hoe veel meer, dan men verwachten kon, uit dit boek te leeren is, toont de *N. Recensent*, 1862, N° 5, bl. 226 vv. **.

De, in deze noot vermelde werken konden alleen reeds volstaan om de Nederlanders tegen het verwijt te verdedigen, dat zij de *bronnenstudie* der Kerkhistorie verwaarloozen.

een reten, en straks daarna de beklagenswaardige en langdurige scheuring van het, naar Vader Luther genoemde Kerkgenootschap in Nederland na zich sleepten. Waarlijk, de latere *Verwerker van deze* en andere, door den Hoogleeraar behandelde *stoffen* mag zich hem wel ten voorbeelde stellen.

XVI. Het slot dezer Afdeeling geeft, op bl. 272 en 273, aan de akad. Leeraren der Kerkhistorie, onderscheidene voorschriften omtrent den leertrant, dien zij bij dat onderwijs te volgen hebben. Op dien weg vermeet ik mij niet den Schrijver te vergezellen. Te minder, daar ik slechts korten tijd, na den dood van den Hoogl. Royaards, Voorganger in dat vak geweest ben. Maar het bedroeft mij hem, zijdelings althans, de uitgave te zien afkeuren en het gebruik te zien ontraden, der *Compendia Hist. Eccl.*, zoo van mijn' gezegden Ambtgenoot, als van den Groninger Hoogl. Hofstede de Groot. De waarde van het eene werk poogde ik elders in het licht te stellen (1). En het andere, dat veelligt niet minder nut gesticht heeft, verdient allezins er naast geplaatst te worden (2). Maar zoo vijandig is de Heer S. tegen alle handleidingen van dien aard gestemd, dat hij, tot den Voorganger der Studenten het woord rigtende, hem den stelligen raad geeft: „*Spaar hun Uwe* Compendia" enz.

(1) Vid. *Narratio de* H. J. Royaardsio, p. 31—33; waar men ook het vereerende oordeel van twee beroemde, akademische Leeraren der Kerkhistorie over dit *Compendium* vermeld vindt.

(2) Men raadplege daarvan vooral den tweeden, veel verbeterden druk, geheeten: *Lineamenta Hist. Eccl. Christ.; Gron.* 1852. 251 pp. 8 maj. Duidelijkheid en beknoptheid althans maakt dit boek voor den aanvanger veel meer toegankelijk en dus nuttiger, dan dat van Hase.

Men meende tot nu toe, dat de ware Onderwijskunde verbood den aanvanger aanstonds, door de gelijktijdige mededeeling van alle groote en kleine bijzonderheden, die tot de volledige kennis van eenig studievak behooren, te overstelpen en in verwarring te brengen. Veel meer geraden werd het geacht eerst een duidelijk en beknopt overzigt van het geheel te geven, en daardoor hem, tot de beschouwing van de meer ingewikkelde, zamengestelde en moeijelijke gedeelten der wetenschap, geleidelijk den weg te banen. Hiertoe dan, dacht men, kon een beknopt en goed gesteld *Compendium* uitnemenden dienst doen. Maar een geheel ander studieplan wijst de prijsverh. aan. „*Voege de leerling maar,*" zegt hij, „*de* „*noten van* Gieseler *bij den tekst van* Neander, *en hij is* „*klaar.*" — Gelukkig de Student, wien niet, gelijk veler geval zal zijn, de middelen ontbreken om, *tot toekomstig gebruik*, zich die beide groote en kostbare werken al dadelijk aan te schaffen. Maar zeer is hij te beklagen, zoo dat bezit hem verlokt om aanstonds, zonder noodige voorbereiding, met ongewasschen handen, Neanders XI lijvige Deelen te doorworstelen, en om daarbij dan nog, opdat het hoofd hem te meer duizele, de noten te voegen van een zoo geheel verschillend werk, als dat van Gieseler is. Waarlijk, hij moet wel een stalen geheugen, een ijzeren geduld en daarbij zoo veel liefde voor het vak hebben, als Neander en Gieseler te zamen. Anders staat het maar al te zeer te duchten, dat hij, eer Neander hem tot aan het *Concilie van Bazel* gebragt heeft, gansch ademloos en moedeloos zal uitroepen: „*Deze onaf-* „*zienbare zee van vreemde en onbekende zaken, waaruit de* „*een mij* dit, *in lange Duitsche perioden, de ander* dat, *in* „*het Grieksch of in Middeleeuwsch Latijn te verzwelgen geeft*,

„*doet geheel mijn denkvermogen wegzinken. Hoe kan ik dan* „*daaruit mijn' dorst naar kennis lesschen?*" — En welke raad nu den armen Student gegeven, opdat hij uit de *vijftiende* eeuw, vóór welker midden reeds hem zijn eerste Leidsman verlaat, zonder bezwijken de haven der *negentiende* eeuw bereiken moge? Moet hij daartoe nog weder twee even uitvoerige werken bestuderen (1)?

Maar wij behoeven bij dit studieplan voor de Kerkhistorie niet langer stil te staan. Want de Heer S. zelf vertrouwt zoo weinig op de gepastheid van den gegeven' raad, dat hij het weldra over een' geheel anderen boeg wendt. Nu toch beveelt hij, dat de Studenten, „*als* „Gieseler *of* Neander *voor leesboek te groot is*, Hase, „Hase *vooral in handen nemen.*" En hij opent hun het blijde uitzigt, „*dat zij lust zullen krijgen voor een vak, dat* „*zoo veel leven en geest bezit en mededeelt.*" — Zoo wordt dan den Jongeling, die eerst meenen moest langs den aangewezen' weg geheel *klaar* te zullen geraken, weder een geheel verschillend pad getoond, en ziet hij zich een boek

(1) Het behoeft hier naauwelijks herinnerd te worden, dat het XIde Deel van Neanders *allg. Gesch. der christl. Rel. u. Kirche*, na zijnen dood door Schneider (*Hamb.* 1852) uitgegeven, ons slechts van Bonifacius VIII tot aan de Kerkvergadering van *Bazel* brengt, en dat wij ons daar van dien voortreffelijken Voorganger op het pad der Kerkhistorie verlaten zien. — Hoe hoog Neander en zijn genoemde hoofdwerk door mij gewaardeerd worden, is duidelijk genoeg aan den dag gelegd in *Chartt. theol. L.* 1, *p.* 150 sqq. Maar de wijze Man zoude voorzeker zelf ernstig ontraden hebben met dit uitvoerige werk te *beginnen*. — Voorts is de vertaling alle aanprijzing waardig, die wij te danken hebben aan den eerw. W. C. Manve; IX Deelen, *Rott.* 1848—1858. *Algem. Bladw.*, *ald.* 1860. Al onze tijdschriften hebben aan deze overzetting, begonnen nadat die van Dr H. J. Spijker gestaakt was, den verdienden lof gegeven. Aardig en waar zegt de eerw. J. H. Sonstral, in het *Leeskabinet*, 1861, No 11: „Neander *spreekt beter in het Neder- dan in het Hoogduitsch.*"

tot geleide gegeven, dat, met de beide genoemde, zoo uitvoerige werken vergeleken, zelf wel een *Compendium* genoemd mag worden. Een hoogst voortreffelijk boek voorzeker, in welks lof zoo menig bekwame mond uitgeweid heeft, dat deze er wel van zwijgen mag. Doch een boek tevens, dat een' zeldzamen rijkdom van zaken in weinige, somwijlen duistere en bijna raadselachtige woorden en zinsneden bijeendringt en als het ware zamenschroeft. Zal dus de lezer het overal volkomen verstaan; zoo moet hij veel meer geoefende zinnen hebben, dan men bij de meeste kweekelingen van het vak onderstellen of van hen vorderen kan. Men leze slechts wat Duitsche en Fransche *lofredenaars* van het werk over diens stijl gezegd hebben (1). En men vergunne mij dan aan *Nederlandsche* Jongelingen, die met de Duitsche *Kraftsprache* nog minder bekend zijn, den wel gemeenden raad te geven om, eer zij zich aan Hase gaan wagen, met het beoefenen van Royaards of Hofst. de Groot of van een ander beknopt *Compendium* hunne studie der Kerkhistorie te beginnen.

Overigens ware het wenschelijk geweest, dat de Schrijver deze gansche uitweiding over het onderwijs en de beoefening van het gezegde studievak in de pen gehouden

---

(1) De geleerde Hefele, wien niemand het stemregt in dezen betwisten zal, verheft Hases werk met hoogen lof, doch noemt den stijl hier en daar *raadselachtig*. Zie zijne beoordeeling in Drey, Herbst *u. A. theol. Quartalschrift*, 1837. 4. 643 ff. In gelijken geest spreken daarover andere Duitsche Recensenten, en inzonderheid ook de Fransche, door wie de overzetting van Flobert geprezen wordt. Zie *Le Lien*, 1860, N° 52, en 1861, N° 2. Vergel. E. Cunitz, in Colani, *Revue de Théol.* VI. 2. 119. *Fevr.* 1855.

De genoemde *Geschied. der Kerk* van Hase, *uit het Hoogd. vertaald door* T. C. van der Kulk, komt voor in de *Godgel. Bibliotheek*, uitgegev. bij Kemink en Z.; *Utrecht*, 1859.

had. Maar mogt althans het slot, dat de gezegden van den genoemden Groninger Hoogleeraar over de *Christocratie*, half ernstig, half spottend, berispt, geheel zijn weggelaten of vóór de uitgave van het stuk doorgeschrapt! Want waartoe hen, die nog met hem en ons gelooven, dat Christus het Hoofd der Kerk is, door wien de eeuwige Vader alle dingen regeert, buiten eenige noodzaak te ergeren en te bedroeven (1)?

(1) Hoe veel ik ook moet voorbijgaan, dit ééne nog tot besluit van het Hoofdstuk. Onder de verwijten, wat de *Kerkhistorie* aangaat, door den Verhandelaar tegen *Nederland* gerigt, is ook deze ontkennende vraag, die bl. 258 voorkomt: „*Wat is daar gedaan aan* brounenstudie?" enz. Nu zou er veel meer nog, dan hier en elders door ons vermeld is, aangevoerd kunnen worden, om te toonen, dat deze vraag eer voor den Schrijver, dan voor zijne landgenooten, beschamend is. Maar, al stellen wij voor een oogenblik dat alles ter zijde, zoo volstaat reeds het beroemde hoofdwerk van den Hoogl. J. H. Scholten om te bewijzen, dat ons Vaderland door geene Buitenlanders in de *bronnenstudie* ingewijd behoeft te worden. Ieder denkt hier aan diens veel bevattend boek: *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen*, *uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld;* waarvan de eerste uitg., te *Leiden* 1848, en nu bereids dezer dagen de *vierde* uitg. het licht zag. Overgroot was de opgang, dien dit werk maakte, en de invloed, dien het uitoefende; maar hevig ook de strijd, waartoe het aanleiding gaf. — Niets is van het doel dezer *Herinneringen* verder verwijderd, dan zich eenigzins in dien strijd te mengen. Niemand zal het bevreemden, dat een oud en in zijne gevoelens verouderd Man niet overal met een' hoogst vernuftigen en scherpzinnigen Schrijver instemt, die zelfs een raadsel poogt op te lossen, hetwelk den eerste steeds onoplosbaar scheen en nog altijd blijft schijnen. Doch men behoeft geene partij te kiezen tusschen het *Determinisme* en *Indeterminisme*, noch ook, in andere opzigten, des Hoogleeraars zienswijze te deelen, om, met den schrijver dezer bladen, aan de historische en dogmatische geleerdheid, die overal ten toon gespreid is, ongeveinsde hulde te bieden. En hoe ook over al het overige gedacht wordt; op dit werk van Scholten wijzende, mag men althans de vraag van den Heer S. „*Wat is in Nederland gedaan aan de* bronnenstudie?" gerustelijk met de wedervraag beantwoorden: „*Waar is het* Duitsche *boek van soortgelijken in-„houd, aan hetwelk dieper en standvastiger* brounenstudie *te koste gelegd is?*"

ZESTIENDE HOOFDSTUK.

Korte wenken, de geschiedenis betreffende van het beoefenende of practische gedeelte der Godgeleerdheid.

TWEEDE TOEGIFT.

I. Het smartte mij de inleiding der prijsverh. door onverdiende kleinschatting der *stichtelijke schriften voor den beschaafden stand* ontsierd te zien (1). Want, als zij geven, wat men er met regt van vorderen mag, bieden zij ons eene der schoonste vruchten aan van de *beoefenende Godgeleerdheid*. Maar gelukkig, dat dit onregt eenigzins door de opgetogenheid vergoed wordt, waarmede bl. 273 en 274 de waarde der *laatste* verheffen. En niemand verdenke mij van mindere hoogschatting harer verdienste, omdat ik dit Hoofdstuk, gelijk het naast vorige, slechts eene *toegift* noemde. Want dat woord behelsde, op beide plaatsen, alleen eene beleefde uitnoodiging aan den lezer om, hoe gewigtig ook het onderwerp is, van de volgende bladzijden zeer weinig en niets meer, dan enkele losse aanmerkingen, te verwachten.

---

(1) Vergel. wat wij daarover, bl. 56 v., gezegd hebben.

Gelijk ik, over de waarde der *practische Godgeleerdheid*, geheel met den Heer S. zamenstem; zoo verheug ik mij ook over den lof, door hem aan het schoone werk van den Hoogl. W. Muurling gegeven, dat, onder ons althans, *het eerst die wetenschap in haar' vollen omvang behandeld heeft* (1). Van dat werk kon de Heer S. nog slechts den eersten druk gebruiken, die, t. j. 1851—1857, in drie Stukken verdeeld, het licht zag. In die gedaante reeds, werd het door zeer verschillend denkende Beoordeelaars als een boek van hoog gewigt aangekondigd, dat eene groote leemte in de theologische Letterkunde van ons Vaderland, op eene eervolle wijze, zocht aan te vullen. Intusschen kon het niet anders, of de onderscheidene denkwijze der hedendaagsche Godgeleerden moest een tal van aanmerkingen doen geboren worden, welker waarde of onwaarde wij hier niet op de weegschaal kunnen leggen (2). Maar zeker is het, dat de Schrijver, zoodra hem

(1) De laatste woorden zijn uit de lezenswaardige beoordeeling ontleend, waardoor de Hoogl. J. J. Prins den tweeden druk van het werk, schoon niet overal met den Schrijver instemmende, te regt aangeprezen heeft, in den *Konst- en Letterbode* voor 1860, N° 52 volg.

(2) Onder de belangrijkste beoordeelingen der *eerste uitgave*, die ik heb kunnen raadplegen, behooren die van Dr F. C. van den Ham, in het tijdschr. van Nepveu en Schüller, *de Recensent*, 1852. 4. 169 vv.; — in den *Recens.* 1855. 10. 337 vv.; en in den *Nieuwen Recens.* 1858. 5. 209 vv. Daarmede vergelijke men de *godgel. Bijdr.*, zoo in het eerste Stuk voor 1853, als voor 1854, 6. 909 vv.; — de *Letteroeff.* 1854. 1. 533 vv. en 1857. 1. 604 vv. Ook de eerw. v. R., die, in de *Boekz. der gel. wereld*, voor *Maart* 1854, *Januarij* 1855 en *Mei* 1858, uit zijn oogpunt vele scherpzinnige bedenkingen gelden doet, verklaart, dat men veel nuttigs uit het boek leeren kan, en vereenigt zich met allen, die wij noemden, in de erkentenis van diens waarde en belangrijkheid. Het is, bij zoo groot verschil van denkwijze, als hedendaags plaats heeft, opmerkelijk, dat geen van allen het werk klein geschat heeft.

de vereerende gelegenheid geopend werd om van het, reeds zoo gunstig ontvangene werk eene *tweede verbeterde uitgave* in het licht te zenden, welke nu alles in één Deel vereenigde, van die aanmerkingen, zoo veel zijne eigene zienswijze toeliet, zorgvuldig en getrouw gebruik gemaakt heeft (1). Langs dezen weg is de arbeid, die, bereids in zijn' eersten aanleg, meer dan gewone goedkeuring vond en verdiende, der volkomenheid nog aanmerkelijk nader gebragt. En zoo is dan de hoop versterkt, dat anderen, op de, door den Hoogl. Muurling zoo goed geopende baan gelukkig voortgaande, de verschillende gedeelten dezer belangrijke wetenschap in steeds helderder licht zullen zoeken te stellen. Want de Heer S. zegt wel: „*Na* Muurling's *arbeid kan de pen van anderen rusten.*" Maar die rust zou stilstand, en die stilstand een' schadelijken teruggang te weeg brengen, die niemand meer bedroeven zou, dan den geleerden en gemoedelijken Schrijver dezer *practische Godgeleerdheid.*

II. Waar de prijsverh., op bl. 275 en 276, over het *catechetische* onderwijs spreekt, roemt hij te regt diens verpligting aan den eerw. Isaäk Prins, wiens achtbaar hoofd thans de hoogste kroon der grijsheid versiert. Maar nevens hem verdienden ook de namen van Ahaz. van den Berg, Hendrik Wester (2), J. W. Tilanus (3),

(1) Deze *tweede* en waarlijk veel verrijkte en *verbeterde uitgave* (*Gron.* 1860) bevat 637 en XVIII bladzz.

(2) Omtrent H. W. zie men de *Redevoering van den Schoolopziener* M. J. Adriani en de *Voorlezing van den Schoolopziener* Th. van Swinderen; gezamenlijk uitgegeven onder den titel: *Ter gedachtenis van* H. W.; *Gron.* 1821. — Van een zijner *catechetische* leerboekjes was toen reeds de 25ste, van een ander de 18de druk in het licht gegeven.

(3) Over J. W. T. is boven, bl. 91, kortelijk door ons gesproken.

Albertus Brink (1) en niet het laatst van Lukas Egeling, om geene anderen te noemen, der dankbare aandenking van het nageslacht bevolen te worden. Want deze allen hebben door hunne, veel gebruikte en dikwijls herdrukte leerboekjes, (Brink en Egeling almede door het, tot hunne opheldering uitgegevene) op de verbetering van het gezegde onderwijs uitgebreiden en heilzamen invloed uitgeoefend. Dit mag van de *afgestorvenen* gezegd worden, zonder de verdiensten der nog *levenden* te miskennen. Omtrent hen, die, jegens onze andere Protestantsche Gemeenten in dit opzigt zich veelligt niet minder verdienstelijk maakten, moet ik, bij gebrek aan volledige kennis, naar de berigten verwijzen der Hoogll. Domela Nieuwenhuis, Sam. Muller en Tideman (2).

Geheel onverwacht kwam mij het dubbele verwijt voor, door den Heer Sepp tegen de nieuwere *catechizeerboekjes* gerigt, *dat daarin niets is opgenomen uit de resultaten der latere isagogiek*, en daarbij, dat zij *de volgorde der boeken des O. V. in den bijbel der Joden* niet aan de leerlingen bekend maken. Wat het eerste betreft; zoo lang nog de geleerdste *Mannen* van het vak over die *isagogische resultaten* hoogst oneens zijn en hevig met elkander strijden, behoeft men de teedere *hersenen* der *kinderen* er niet mede te vermoeijen. Och! men strooije toch met die *resultaten*, welke meestal de onzekerheid zelve zijn, in de jeugdige

(1) Over dien geleerden Predikant van Leeuwarden († 1810) en zijne groote verdiensten jegens het *catechetische* onderwijs, kan men de schrijvers raadplegen, die aangehaald zijn in het *biograph. Woordenb.* van v. d. Aa, II. 3, bl. 1324—1326.

(2) Over *de Geschiedenis van de Catechetiek in verband met die der Catechese;* verzuime men niet Muurling, t. a. pl. (2de uitg.), bl. 153 vv., te raadplegen.

harten geene pestzaden van onzalige *twijfelzucht!* — En wat die *Joodsche* volgorde der Bijbelboeken aangaat; voor als nog ten minste, zie ik er geene groote schade in, dat de *Katechizeerkamer*, daaromtrent althans, het onderrigt aan den *Katheder der Kritiek* of *Isagogiek* overlate.

III. Bl. 276 verklaart de Heer S., „*dat hij wil trach„ten den gang, dien de* homiletiek *in ons vaderland genomen „heeft, aan te wijzen.*" — Bij hetgeen hij daarover vervolgens mededeelt, vordert de billijkheid wel onder het oog te houden, dat hij nog geen gebruik heeft kunnen maken van het voortreffelijk werk van den eerw. J. Hartog: *Geschiedenis van de Predikkunde en de Evangelieprediking in de Protestantsche Kerk van Nederland* (1). Een werk, dat onlangs de historische Letterkunde onzer vaderlandsche Godgeleerdheid niet minder aangevuld en verrijkt heeft, dan dat van Dr Bennink Janssonius over de *Geschied. van het Kerkgezang bij de Hervormden;* hetwelk, gelijk wij boven aanwezen, slechts één jaar vroeger in het licht verscheen. Ook Hartogs arbeid, die de vrucht is van onvermoeide studie, verdient allezins den lof, die er, zoo door den Hoogl. Prins, als door een' anderen zeer kundigen Beoordeelaar, bereids openlijk aan gegeven is (2).

---

(1) *Amst.* 1861. — Dit zeer doorwrochte boek, eerst onlangs ons ter hand gekomen, noemden wij boven reeds meer dan eens. Maar hier meenden wij de aandacht onzer *Medebroeders* er bijzonder op te moeten vestigen.

(2) Zie des eersten uitvoerig verslag in de *Godgel. Bijdr.* voor 1862. 2. 139—158; — en dat van den Ongenoemde in de *Boekz. der gel. wereld* voor *Mei* van hetzelfde jaar, bl. 475 vv. Maar vergel. vooral ook de *V. Letteroeff.*, 1862. 8. 344 vv. der *boekbesch.* *.

Over de geschiedenis der *Homeletiek* en *Evangelieprediking* is mede, in een kort bestek, veel belangrijks gezegd door Muurling, bl. 225 vv. der

IV. Ik twijfel grootelijks, of men wel aan de leerredenen van den Hoogl. des Amorie van der Hoeven volkomen regt doe weêrvaren, als men haar alleen wegens de schitterende welsprekendheid roemt, waarmede zij voorgedragen werden. Want niet weinige zijn daaronder, welker hoogst belangrijke en boeijende *inhoud* ook den *lezer* opgetogen houdt, die den Redenaar zelden of nooit hoorde *spreken*. Maar zij hebben nog eene andere uitnemende deugd, die de aanstaande of jeugdige Prediker, zonder slaafsche navolging, zich ten nutte kan maken. Haar *oratorische stijl* toch houdt steeds een' hoogst gelukkigen middelweg tusschen den ingewikkelden, ver uitgesponnen' periodenbouw van vele *Duitschers* en de korte, kwalijk zamenhangende, los daarheen geworpene zinsneden (den zoo genaamden *style coupé*) van menigen *Franschen* schrijver. Nergens ziet gij v. d. H. ijdele jagt maken op *beeldspraak;* maar even min laat hij ergens haar te vergeefs zoeken, waar zij werkelijk aan de opheldering, versiering of bevestiging der rede dienstbaar gemaakt kan worden. Kracht zonder overspanning; warmte zonder verterenden gloed; en daarbij matiging, die gevoel en hartstogt, denkbeeld en woord, zoo door den teugel der wijsheid weet te besturen, dat zij nooit spoorbijster voorthollen. Zie daar nog eenige, vlugtig geschetste trekken van van der Hoevens welsprekendheid, die mij doen gelooven, dat deze niet geheel met zijne welluidende stem en schoone gebaren in het graf verzonken is. Dit houde men onder het oog bij hetgeen, aan het slot van bl. 277, over v. d.

2de uitg. van het aangeh. werk, waar men ook vele schriften van anderen aangewezen vindt.

H. gezegd wordt. *Veel*, *zeer veel* voorzeker is en doet voordragt en uitvoering. Maar men zou den *Prediker* te zeer vernederen, indien men bij hem, gelijk bij den *Tooneelspeler*, *alles* daarvan geheel deed afhangen (1).

V. Billijk oordeel ik de klagt, door bl. 282 aangegeven, „*dat wij ook op homiletiesch gebied veel te veel bij* „*vreemden ter school gaan.*" En geheel deel ik de, daar uitgedrukte meening, „*dat de individualiteit van ieder volk* „*en ieder theoloog vooral op zijne homiletiek zich afdrukken* „*moet.*" In dien geest worden de overzettingen van Colani's leerredenen, waarmede de vertaalpers ons reeds mild begiftigd heeft, ter sprake gebragt. Maar, al waren zij ook veel voortreffelijker, dan die van den genoemden Straatsburger Franschman; ik zou haar liefst aan hen, die de oorspronkelijke taal verstaan, ter lezing overlaten. Ten tijde der Vaderen hadden wij, zoo men althans niet bij de *Fransch-Hervormden* zijn' dorst naar stichting laven wilde, groot gebrek aan preken, die den gezuiverden smaak van kiesche lezers geheel bevredigen konden. Toen heeft veelligt het overbrengen der beste Engelsche en Duitsche leerredenen hier of daar in ons midden eenige goede vruchten gedragen. Maar thans kan geen één volk van Europa, welks taal en Letterkunde binnen zoo enge grenzen beperkt is, als het onze, op het bezit van een' even rijken schat van schoone kanselredenen roem dragen. En waren die nu allen uit den schoot van één Kerkgenootschap geboren, stonden zij allen dezelfde denk-

(1) Zoo ver geschreven hebbende, zie ik, op de eerstvolgende bladz., dit gezegde van den Heer S., waarmede ik geheel instem: „*Al erkent men den* „*betrekkelijk niet lagen prijs der oratorie, men vergete het niet, dat oratorie* „*slechts een deel der eloquentie is. Daar zijn orateurs, die niet eloquent zijn.*"

wijze voor, waren allen, in toon en stijl, aan elkander gelijk; ligt kon men zich genoopt vinden om van het *Buitenland* andere te vragen, die, wegens de bron, waaruit zij vloeiden of wegens haar' vorm en inhoud, beter met onzen smaak en onze behoeften overeenkwamen. Maar nu is de oogst, door ons eigen land aangeboden, zoo ruim en veelsoortig, dat niets de keus van het *beste* meer belemmert en bemoeijelijkt, dan de overvloed van het *goede* en voortreffelijke, dat het Vaderland ons aanbrengt. Waarom dan bij den nabuur gezocht, wat wij even goed of beter te huis kunnen vinden? Waarom van hem vruchten gevraagd, die vaak, bij de haastige overbrenging, haar' besten geur verliezen; terwijl onze eigen bodem ons zielevoedsel aanbiedt, dat veel beter met onzen bijzonderen aanleg en volksaard overeenkomt? — Kortom, ieder, wien verder de lust bekruipt om, door het vertalen der preken van Colani of andere lichten van den dag, eenig voordeel te zoeken; hij bedenke wel, voordat hij de pen in den inkt doopt, of die, veelal schrale winst tegen het nadeel kan opwegen, dat daarbij voor onze eigene Letterkunde en, wat veel meer zegt, voor onze eigene stichting te duchten staat.

VI. Straks verblijdde ik mij met het oordeel der verhandeling, over het vertalen van buitenlandsche preken, geheel te kunnen instemmen. Maar des te meer bedroevend is het haar, over de voortreffelijkste leerredenen van ons eigen Vaderland, met minachting te hooren spreken. Want geene zijn er, op welker bezit het tot nog toe meende meer roem te mogen dragen, dan op die van v. d. Palm en des Am. v. d. Hoeven. Maar nu vernemen wij uit bl. 283 en volgg., dat de dogmatische *on-*

bepaaldheid en *halfheid*, in de vermelding van wier zonden de Verhandelaar onuitputtelijk is, beider kanselwerk bezoedelt en voor ons bijna onbruikbaar maakt. Intusschen behoeven wij over v. d. Hoeven, aan wiens schitterende talenten wij straks hulde boden, hier niet weder te spreken. Want, daar hij, naar het zeggen van Sepp, nog *lager stond, dan* v. d. P., en aan dezelfde *onbepaalde halfheid* zich schuldig maakte, kan men uit de, over den *Leidschen* Hoogleeraar gedane uitspraak ligtelijk het vonnis tegen den *Amsterdamschen* Godgeleerde opmaken. Over den *eerste* dan spreekt bl. 284 v. aldus: „van der Palm's „*dogmatiesch weinig bepaalde rigting, gelijk die in zijnepre* „*ken uitgedrukt is, vertegenwoordigde geheel en al* zijn *leef*„*tijd; zij vindt bij een volgend geslacht, voor hetwelk een* „*ander dogmatiesch leven aangebroken is, geen belangstelling.* „*Zij strekt niet ter voorlichting eener latere generatie.*" — Het was mijn stellig voornemen op die, elders besprokene (1), *onbepaalde halfheid* niet weder terug te komen. Maar mijns ondanks zie ik er mij bijkans toe gedwongen; wil ik het niet met schijnbare onverschilligheid aanzien, dat zij hier op nieuw tot een werktuig gebruikt wordt, om een kostbaar gedeelte onzer stichtelijke huisboekerij daaruit met verachting te doen wegwerpen. Wat misdaden dan toch in dezen v. d. P. en v. d. Hoeven? Blijkens de voorbeelden, door den Schrijver *met afkeuring* uit beider leerredenen aangevoerd, verkondigden zij en ontwikkelden, met al het hun gegeven talent, bij voorkeur die heilswaarheden, welke, naar de eenstemmige belijdenis der Protestantsche Gemeenten, den hoofdinhoud uitmaken van ons geloof, en den grondslag bevatten onzer

(1) Zie het boven, bl. 289 v. en vooral bl. 344 vv., door ons aangevoerde.

hope voor de tockomst. Hadden zij nu daarbij allerlei dogmatische spitsvindigheden op den leerstoel gebragt en, in den trant der oudere Godgeleerden, uitgeplozen; zij zouden even min, als deze, de strenge berisping van den Verhandelaar ontgaan hebben. Ja, met veel meer regt, dan waarmede hij nu de leerstellige gevoelens van te Water, Bonnet, H. Royaards en anderen aanvalt, had hij hun dan mogen toeroepen: „*Die dingen hadt Gij, althans „op den kansel staande, aan de akademische gehoorzalen of „theologische twistschriften, zoo deze licht in die duisternis „zagen, ter beslissing moeten overlaten.*" Dan nog minder, vertrouw ik, zou de Heer S. het voorbeeld van v. d. P. en v. d. H. ter navolging aangeprezen hebben, als zij even *antidogmatisch* en, wat erger ware, even *onchristelijk*, als sommigen hedendaags doen, gepredikt en zoo, ter opbouwing der Kerk en Gemeente, bijna niets dan *breekijzers* gebruikt hadden. Met het volste regt mogen wij dus hunne bedachtzame wijsheid roemen, die hen de ééne klip, zoo wel als de andere, deed vermijden, en hen voor de dwaasheid bewaarde, die, voor het hemelsche levensbrood, der Gemeente de vruchten of van theologische stelselzucht of van onwijsgeerige twijfelarij tot zielevoedsel aanbiedt. — De prijsverh. beweert voorts, „*dat* van der „Palms *dogmatiesch weinig bepaalde rigting — bij een vol„gend geslacht, voor hetwelk een ander dogmatiesch leven „aangebroken is, geen belangstelling vindt.*" Een gezegde, zoo *zwevend* en *onbepaald*, als er ooit een door de theologische *halfheid* is uitgedacht! Het schijnt wel te onderstellen, dat er thans onder ons eene zekere dogmatische beschouwing van het Christendom plaats vindt, welke, hoe strijdig ook met die van v. d. P., toch met zich zelve in overeenstemming is, vroegere stelsels geheel overscha-

duwt en vernietigt, althans door de groote meerderheid der sprekers en schrijvers omhelsd en voorgestaan wordt. Maar de Verhandelaar is te goed met zijn' tijd en land bekend, om zoo iets in ernst van onze dagen te kunnen beweren. Want nooit wisselden, nooit doorkruisten en bestreden de verst uiteenloopende meeningen elkander, met grooter hevigheid, met meer onverwachte en verrassende kronkelingen. Nooit was het moeijelijker, ja onmogelijker, in Nederland eenige denkwijze, eenig stelsel aan te wijzen, dat, naar het algemeene oordeel, alles, wat er mede streed, overwonnen en tot zwijgen gebragt had. Daarom is mij het *dogmatische leven*, dat de prijsverh. voor ons *aangebroken* schijnt te achten, even raadselachtig, als de tijd zelf, waarin het gezegd wordt zich te bewegen. Maar dės te beter weet ik, dat, al wisselen de godgeleerde stelsels, als de bladeren der boomen, die beurtelings ontluiken en afvallen, het menschelijk verstand en hart steeds dezelfde behoefte blijft behouden aan het licht, den troost en de heiligende kracht van dat eenvoudige Evangelie, hetwelk alles, wat er ooit nevens of tegenovergesteld werd, overleefd heeft. En daarbij zullen allen mij toestemmen, dat de, nog niet verouderde taal van v. d. P. nu zelfs, na het midden dezer eeuw, het getrouwe afdruksel blijft van den echt Nederlandschen geest, en voor het Nederlandsche oor verstaanbaarder en welluidender is, dan veler hedendaagsche, met vreemde woorden doorzaaide modespraak. Om dit alles houd ik mij overtuigd, dat dit geslacht (of, wil men liever het onduitsche woord, dat deze *generatie*) v. d. P. en andere, in denzelfden geest, even evangelisch sprekende Predikers nog niet zoo verre boven het hoofd gewassen is, dat hunne leerredenen ons *geene belangstelling*

meer inboezemen, noch ons ter *voorlichting* zouden kunnen strekken. Behoudt dus, Christelijke Landgenooten! het *goede*, wat Gij hebt, totdat iets anders, hetwelk niet slechts *nieuwer* is, maar op de proef blijkt *beter* voor Uw hart te zijn, U daarvoor in plaats gegeven wordt.

VII. De prijsverhand. weegt met tweederlei weegschaal, en houdt in het loven even min eenige maat, als in het laken. Daarbij jaagt zij naar *tegenstellingen*, zoo geweldig, bijna zeide ik zoo halsbrekend, als of zij de Franschen der nieuwe *romantische* School beschaamd wilde maken. Dit overdrevene harer schetsen en vergelijkingen valt nergens sterker en stuitender in het oog, dan waar zij, bl. 286, na het vernederen van twee onzer, alom meest beroemde Predikers, *den uitstekenden Haagschen predikant* J. Wijs J.C.z. hemelhoog verheft. Wel mogt aan diens Redenaars talenten groote lof gewijd, en hem zelven een vereerende rang onder de Predikers van zijnen tijd toegekend worden. Ja, zoo vreemd ben ik van de kleinschatting zijner verdiensten, dat ik bijna mijn zegel zou kunnen hechten aan de hooggestemde lofspraak van een' ouderen tijdgenoot; die, van zijne leerredenen over *Rom.* IX—XI sprekende, zegt: *„Men moet zich verwon„deren over de vereeniging van natuur en kunst in deze op„stellen doorstralende.*" Die gelukkige vereeniging van zeldzame gaven wekt althans bewondering, als men bedenkt, dat de jeugdige Man, tot smart van allen, die zijne waarde kenden, weggerukt werd, voordat hij nog, door langdurige oefening, het toppunt der welsprekendheid had kunnen bereiken (1).

---

(1) Jacob Wijs, J. Corn.zn., in 1791 geboren, stierf reeds den 17

Intusschen is het te beklagen, dat deze verheffing van Wijs met eene, even diepe, als onverdiende verlaging gepaard gaat van alle, onder ons met hem levende en werkende Medebroeders. Dit immers geschiedt gewis, waar uitdrukkelijk verklaard wordt, *dat men hem lange jaren alleen liet staan!* Zijn voorbeeld was dus *eene stem des roependen in de woestijn*, waarnaar niemand luisterde. Allereerst geldt het v. d. Palm. Deze, heet het, *„om „nu slechts een van de meest geroemden te vermelden, ver„meed alles, wat naar dogmatische juistheid geleek."* En dien verkeerden weg bleef hij betreden, schoon hij zich door Wijs het *voorbeeld* van iemand getoond zag, *„die de kracht „en de roeping gevoelde, om in zijne leerredenen naar dog„matische juistheid te streven."* — In 1825, als Wijs de genoemde leerredenen over *Rom.* IX—XI, die hem den meesten roem verwierven, uitgaf, was v. d. P. reeds tusschen de zestig en zeventig jaren oud, en zag hij zich algemeen vereerd, als een' der eerste, zoo niet als den allereersten kerkelijken Redenaar van ons Vaderland. Hoe kon dan de Heer S. den, zoo rijk belauwerden Grijsaard toen nog bij den jeugdigen Haagschen Leeraar ter schole zenden, om van hem de predikkunst af te zien en te leeren? Waarlijk, dit *homiletische* onderrigt, hoe voortreffelijk het ook wezen mogt, zou voor den bedaagden Man wat al te laat gekomen zijn om nog vrucht te kunnen dragen (1).

Maart 1828, naauwelijks zeven en dertig jaren oud. — Zie Glas. III. 631. — Met de boven vermelde uitspraak, die voorkomt in den *Rec. o. d. Recc* XVII. 1. 573 vv., vergelijke men, over zijne andere leerredenen, hetzelfde tijdschrift, XX. 1. 97 vv. Voorts wordt over zijne verschillende preken gehandeld in de *Bijdr. — godgel. Wet.* IX. 1. 445 vv. XII. 2. 550 vv. en XIV. 1. 141 vv. Overal * of * *.

(1) Het hier gezegde brengt mij de schoone voorrede te binnen, waarmede

Maar de *lofrede* op Wijs is zoo ingekleed, dat zij tevens eene *smaadrede* bevat op al de andere Predikers van zijn' tijd en land. Gaarne geloof ik, dat hij, die elders van sommige hunner met hoogachting spreekt, dit niet bedoeld heeft, en dat men het hart van den Schrijver tegen zijne onberadene pen in bescherming moet nemen. Maar de lezer oordeele, of het niet maar al te zeer in zijne woorden opgesloten ligge. „Wijs," lezen wij, „*zij vermeld en in eere gehouden als de baanbreker, die niet slechts* „*exegetische naauwkeurigheid najaagde, maar die het* dogma „*begon te prediken.*" En op die baan *liet men hem*, gelijk wij hoorden, *lange jaren alleen staan.* Intusschen was de baan der verbeterde en meer *schriftmatige* predikwijze bereids door niet weinigen geopend, die lang vóór 1825 ontslapen waren. En zij werd nu door zoo velen met en nevens hem betreden, dat wie van haar afweek een *achterblijver* heeten mogt. Dan hoe vreemd en onverwacht luidt die lof der *exegetische naauwkeurigheid* uit den mond van hem, die elders toont op haar zoo geringen prijs te stellen, dat hij van Winer, den grooten bestrijder der *laxe, onnaauwkeurige* en *onjuiste* uitlegging, naauwelijks met een enkel woord melding maakt, en Bosveld daarentegen,

v. d. P., na den dood van Borger, het *tweede Deel* van diens leerredenen, te *'s Gravenhage* 1821 verschenen, opende en bij den lezer inleidde. Daarin toch bekoorde mij steeds, als een blijk van 's grooten Mans zedigheid, dit gezegde, op bl. XI: „Borger's *preêkmanier verschilt voorzeker veel van de* „*mijne, hoezeer zij verwantschap met elkander hebben, en buiten twijfel de eene* „*van de andere voordeel heeft getrokken.*" Zoo stelde hij het dus *buiten twijfel*, dat ook *zijne preekmanier* uit die van een' zoo veel jonger' Ambtgenoot *voordeel getrokken had.* Maar het was waarlijk niet van hem te vergen, dat hij, in nog meer gevorderden leeftijd, zijne leerredenen geheel op de leest van Wijs, die dan toch geen Borger was, zocht te schoeijen.

welke van die zijde uiterst zwak en wankelende was, als den Held der *Exegese* verheft!

Maar vooral was „Wijs *de baanbreker, die het* dogma „*begon te prediken.*" Woorden, waaraan ik naauwelijks een' redelijken zin kan hechten. Zij kunnen toch niet beteekenen, dat de, zoo vroeg ontslapen Leeraar, die uitdrukkelijk *liberaal in de dogmatiek* genoemd wordt, dien streng dogmatischen prediktrant volgde, welke aan vele vroegere Leeraars even zeer behaagde, als zij, blijkens verscheidene pll. der verhandeling, het misnoegen wekte van den Heer S. En echter, kan deze de zin niet zijn, wat wil het dan zeggen, dat W. *het dogma predikte* en wel *begon te prediken?* Duidt het aan, dat hij de leeringen, die bijzonder aan het *Christendom* eigen zijn, niet, gelijk vele *Rationalisten*, naar den achtergrond verschoof, en ze veeleer helder deed uitkomen, behoorlijk in het licht stelde, en tot stichting der Gemeente aanwendde? Ja, dit deed hij gewis, met die kracht en welsprekendheid, welke ons noopt om zijne leerredenen ernstig ter lezing aan te prijzen. Maar hij deed het geenszins als een *baanbreker* of voorganger op een, tot nog toe onbetreden pad. Hij toonde zich slechts den hoogst loffelijken medgezel van al die Leeraars, welke, bij de verschillende Afdeelingen der Nederl. Protestantsche Kerk, de sinds lang verbeterde predikwijze volgden, en haar door hun voorbeeld ingang en gunst verwierven.

Lang, voordat Wijs de Hofstad aan zijne lippen boeide, had reeds Haarlems Gemeente het verlies betreurd van haar' algemeen beminden Leeraar Jan van der Roest († in het begin van 1814). Wie noemt hem niet, met een' zeer bevoegd' Beoordeelaar zijner *Nagelatene leerre-*

denen (1), „*een voorbeeld van verstand, geleerdheid, ware kanselwelsprekendheid en ongeveinsde godsvrucht?*" Ieder gewis, wie zijne *Bijbelsche tafereelen van leerzame sterfgevallen, in leerredenen*, behoorlijk heeft leeren kennen. Elk voorzeker, wien die andere *over de genoegens van den godsdienst* niet onbekend bleven. Ik althans beaam niet slechts de voortreffelijke karakterschets, door den eerw. Hartog er van gegeven, die onder andere deugden *eenvoudigheid, duidelijkheid* en *beknoptheid als hare sieraden* roemt (2). Maar ik durf den Verhandelaar vrijmoedig uitnoodigen, dat hij de, door de preken zelve volkomen gestaafde verklaring van v. d. Roest, die in het eerst genoemde verslag overgenomen is, omtrent de wijze, *waarop hij het dogma predikte*, aandachtig gadesla, en ons dan aanwijze, wat aan die *dogmatische prediking* van 1782 ontbrak, dat door hem, die in 1825 zijne kerkredenen in het licht gaf, aangevuld en verbeterd moest worden.

Wiens naam hier ook gemist kan worden, allerminst voorzeker die van Ewaldus Kist. In den lof der menigvuldige, door hem aan het licht gegevene leerredenen behoeft hier niet uitgeweid te worden. Daartoe blijven

---

(1) In de *Bijdr.* — *godgel. Wet.* III. 1. 231 vv. **.

(2) Men verzuime niet hem, op bl. 332 vv., over v. d. Roest te raadplegen. — Ter opheldering van het boven gezegde diene, dat des laatsten *Bijbelsche tafereelen* reeds in 1782 en andermaal in 1806 het licht zagen. Zijne *leerredenen over de genoegens van den godsd.* verschenen in 1805. Van de *eerste* vindt men een belangrijk en zeer aanprijzend berigt in de *Bibl. van theol. Letterk.* II. 1. 263 vv.; — van de *andere* in hetzelfde tijdschr., V. 2. 574 vv. Zoo hier, als daar **. Geheel in denzelfden geest gestemd is het belangrijke art. bij Glasius, III. 199 vv. — Ook v. Oosterzee laat het, bl. 56, niet onopgemerkt, dat de prijsverh. van v. d. Roest nergens eenige melding maakt.

zij, in de huiskamers van ontelbaar vele Christenen, nog steeds al te zeer gezocht, geliefd en, met uitnemende vrucht voor verstand en hart, gelezen en overdacht. Van zijne *Beoefeningsleer*, die even nuttig is voor den aankomenden Leeraar, als voor den geoefenden Christen, zeg ik alleen, met mijn' ontslapen' Ambtgenoot Royaards (1), „*dat zij den naam en de verdiensten van* Kist *even zeker* „*ook tot het late nageslacht zal overbrengen, als hij door de*„*zelve reeds voor zijne tijdgenooten tot uitgebreid nut en ze*„*gen geweest is.*" — Maar wilt Gij weten, hoe bereids het einde der vorige eeuw *het dogma*, ja het verhevenste van alle *dogmata* door den mond van K. hoorde prediken; lees dan zijne, in 1798 en 1799 uitgegevene *leerredenen over Gods deugden.* V. d. Palm en Clarisse, beiden even bevoegd om over Kanselwelsprekendheid te oordeelen, prezen en verhieven eenstemmig deze meesterstukken. En, daar zulke Mannen spraken, kunnen deze eenvoudige *Herinneringen* wel zwijgen.

Doch zie hier, in de geschiedenis onzer Predikkunst, een even opmerkelijk, als voor haar vereerend verschijnsel. In hetzelfde jaar 1825, waarin Wijs zijne doorloopende leerredenen over drie moeijelijke Hoofdstukken van den Brief aan de *Romeinen* uitgaf, begon een Leeraar van eene andere Afdeeling der Nederl. Protestanten het godsdienstlievende publiek eene volgreeks van niet minder

(1) Zie zijn *Haagsch Gen. geschiedkundig geschetst*, bl. 182, met instemming vermeld door Glasius; wiens berigt over E. K., diens schriften en lofredenaars zich allezins door juistheid en volledigheid onderscheidt. Hoe de Dordsche Leeraar op den predikstoel *dogmatische* stoffen behandelde en ten naauwste met zedelijk onderrigt verbond, ziet men door Hartog, bl. 349 v., in gepaste voorbeelden aangewezen.

lezenswaardige, uitlegkundige preken over een nog uitgebreider, even gewigtig gedeelte van het N. T. aan te bieden. Hij koos daartoe dat vierde Evangelie, welks verklaring op vele plaatsen met *exegetische* zwarigheden te worstelen heeft. En hij deed daaraan een goed werk. *Uitnemend* toch mogen buiten kijf de *Leerredenen* genoemd worden *ter verklaring van het Evang. van Johannes, door* N. Messchaert, *Pred. der Doopsgez. Gem. te Rotterdam.* III Deelen, 1825—1831. Wij hoorden hem wel, op bl. 131 der prijsverh., nevens anderen, van *het zweven in onbepaalde algemeenheden* betichten (1). Doch die, zoo onbepaald opgeworpene grieve weêrhoudt mij geen oogenblik om met Donker Curtius, wien wij drie doorwrochte verslagen van Messchaerts werk over *Joannes* te danken hebben (2), *beknoptheid* en *duidelijkheid* als twee *volkomenheden* te roemen, die het *luisterrijk versieren.* Daarbij bemerkt men er overal, wat ook dien Recensent niet ontging, het onafhankelijk streven naar echte bijbelsche regtzinnigheid. De stijl is wel veel minder bloeijend en *rhetorisch*, dan die van den Haagschen Leeraar. En op beider tekst-verklaring kan men, bij de hoogte, waarop

---

(1) Vergel. het boven, bl. 344 v., door ons over hem gezegde. — Wel mogten wij daar zijn' vroegtijdigen dood betreuren. Hij overleed toch plotseling te Utrecht, d. 13 Julij 1833, als het slagtoffer der toen vreeselijk heerschende ziekte, nog geene 59 jaren oud. — Meer dan eens noemt de prijsverh. Messchaert in éénen adem met P. van der Willigen. Uit die zamenstelling make men evenwel niet op, dat beider *dogmatische* gevoelens geheel overeenkwamen.

(2) In de *Bijdr.* — *godgel. Wet*, XIV. 1. 467 vv., voorts in de latere *godgel. Bijdr.* III. 1. 273 vv. en VI. 1. 286 vv. — Een ander Geleerde, in den *Rec. o. d. Recc.*, XVIII. 1. 509 vv., van het eerste Deel verslag gevende, meent met mij, *„dat dit boek eene ruime aanbeveling verdient aan „alle vrienden en hoogschatters van den Bijbel en het Evangelie.”*

hedendaags de Exegese staat en de Dogmatiek meent te staan, hier en daar gegronde bedenkingen maken. Maar, in het *najagen van exegetische en dogmatische naauwkeurigheid*, behoefde Messchaert voor hem, dien de prijsverh. als den eenigen *Baanbreker* begroet, in geenen deele onder te doen.

Bij het denken aan de Gemeente der Doopsgezinden, kwam de levendige wensch bij mij op om, naast de preken van Messchaert, almede de *Leerredenen* te vermelden van Matthijs Siegenbeek, waarvan, t. j. 1814 en 1835, twee Bundels achtervolgens het licht zagen. Ik achtte ze toch den beroemden naam volkomen waardig van den Hoogleeraar, wiens groote verdiensten, zoo jegens onze Taal- en Letterkunde, als Geschiedenis, bij velen al te spoedig in vergetenis geraakt zijn. Maar alles, wat ter eere en tot aanprijzing van deze keurige kanselvruchten gezegd kon worden, is beter en vollediger, dan ik het vermag, door twee Voorgangers en Meesters der *Homiletiek* aangevoerd en bewezen. Men raadplege dan slechts den ongenoemden, doch wel bekenden Beoordeelaar in den *Rec. o. d. Recenss.* (1) en den Hoogleeraar Sam. Muller, wiens levensberigt van Siegenbeek, in de *Handd. — Nederl. Letterk.* (2), diens verdiensten, ook als Prediker, volkomen in het licht stelt.

---

(1) *Voor* 1815, VIII. 1. 247 vv.; alwaar ook vereerende bedenkingen over den nieuweren prediktrant der *Doopsgezinden* voorkomen.

(2) *Voor* 1855, bl. 83—135 der *levensberigten.* Men zie mede de warme lofspraak op M. S. in de, daarvóór geplaatste redev. van den Hoogl. J. de Wal, bl. 9 vv. — Ook Muntinghe stelde hoogen prijs op Siegenbeeks leerredd. Dit toonen verscheidene aanteekeningen bij de laatste Deelen van zijne *Gesch. der Menschh. naar den Bijbel.*

Onder de Fransche Kerkredenaars, die, in het laatst der achttiende en in het begin der tegenwoordige eeuw, bij de *Waalsche Gemeenten van ons Vaderland* bloeiden, zijn inzonderheid twee, aan wie mijn verstand en hart rijke leering en stichting verschuldigd was. Uit dankbaarheid noem ik dus hier S. F. J. Rau, wiens welsprekendheid reeds mijne jeugd in verrukking bragt, en J. G. Ch. de la Saussaye, wiens *précision, désespérante pour l'imitateur*, door Delprat te regt geroemd wordt; wiens leerrijke kanseltaal aan mijne rijpere jaren zielstreelend voedsel schonk. Hoe hoog ik Rau waardeer, werd reeds boven, bij eene andere gelegenheid, aan den dag gelegd (1). Hier voeg ik alleen bij het daar gezegde, dat bovenal zijne preken *over 's Heilands lijden*, in het IIIde Deel zijner, door Teissèdre l'Ange uitgegevene leerredenen voorkomende, eerst de toehoorders en naderhand de lezers aan 's Redenaars lippen deden hangen. Dan ook in die beide eerste Deelen ziet men, op uitgezocht schoonen trant, verschillende historische en dogmatische onderwer-

---

(1) Bl. 277. — Zijne *Sermons sur divers textes de l'Écriture s.*, III *Tomes*, zagen, na des Hoogl. dood, het licht, te *Leiden*, 1809—11. Het IIIde Deel, waarvan wij in den tekst spraken, werd ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld, onder den titel: *Sermons sur divers textes de l'hist. de la passion de J. C.* — Belangrijke beoordeelingen vindt men, van D. I en II in de *Bibl. van theol. Lett.* IX. 1. 118—140, van het geheele werk in den *Rec. o. d. Recc.* V. 1. 467 vv. VI. 1. 56 vv. en VIII. 1. 1 vv. Aller oordeel was * *. Zeer juist is ook het vereerende oordeel, zoo wel van Hartog, dien wij vroeger reeds noemden, als van Glasius, III. 145. Aan weinige *nagelatene leerredenen* viel zulk een voortreffelijke Uitgever ten deele, als aan die van Rau. Teissèdre l'Ange toch, die zelf, als uitstekend Kanselredenaar, volkomen den lof verdiende, hem door Hartog, bl. 409, gegeven, verpligtte, ook door de zorg, aan Rau's kostbare nalatenschap besteed, allen, die op gewijde welsprekendheid prijs stellen.

pen behandeld. — Minder algemeen bekend en bemind zijn de kanselvruchten van de la Saussaye (1). Zij verdienen evenwel allezins eene eervolle plaats naast die van Rau. Want, moeten zij er voor onderdoen in levendigheid en sierlijkheid van voordragt; zij winnen het veelligt nog in stevigheid en bondigheid van betoog. Beiden spraken zoo keurig *Fransch*, als zeer weinige, niet in Frankrijk geborene Redenaars vermogten. Maar, wat veel meer zegt, beiden paren met die *Fransche* bevalligheid eene *dogmatische naauwkeurigheid*, welke de Heer S. aan meest alle *Nederlanders* van dit tijdvak veel te algemeen ontzegt; ofschoon zij aan de beste hunner zeker meer, dan aan hunne *Zuidelijke* geloofsgenooten, eigen was en is.

Luisterrijk was het tooneel, waarop de Mannen, die wij noemden, hunne uitstekende gaven ten toon mogten spreiden. Eene veel minder aanzienlijke spreek- en standplaats viel aan Abraham van Bemmelen te beurt; die, schoon hij in geleerdheid met hen wedijveren kon, achttien jaren lang Predikant te *Ankeveen* bleef. Toen hoorde men wel den Hoogl. Clarisse, in een verslag, dat een' zijner Preekbundels ten zeerste aanprees, den openlijken wensch uiten, *„dat binnen kort aanzienlijker Gemeenten, „dan het landelijk Ankeveen, door zoo bekwaam eenen Leeraar*

(1) Deze welsprekende Haagsche Predikant en Hofprediker gaf zelf in grijzen ouderdom, een' eersten Bundel zijner *Sermons* aan het licht, *Amst.* 1810. Een tweede, na zijnen dood, te *Amst.* en *in den Haag*, t. j. 1817, verschenen, wordt ingeleid door een schoon *Éloge* op den Afgestorvene door de bekwame hand van zijn' Ambtgenoot Delprat; waaruit boven een gezegde door ons ontleend werd. Twee belangrijke verslagen, die Clarisse geheel kenmerken, vindt men er van in den *Rec. o. d. Recc.* VIII. 1. 7—12 en XI. 1. 446—454 **. Met hem stemt de *Bibl. v. theol. Letterk.*, IX. 1. 570 vv., in de hoofdzaak overeen. En even vereerend is ook het oordeel van Hartog t. a. pl.

„*gesticht mogten worden*" (1). Maar die wensch werd slechts in eene zeer beperkte mate vervuld. Want, uit het genoemde dorp naar *Loosduinen* vertrokken, verwisselde hij weldra die tweede standplaats met *Oosterhout*. En, als Leeraar dier kleine Protestantsche Gemeente, bragt hij de overige dagen van zijn dikwijls zwak en ziekelijk, doch altijd werkzaam leven door; totdat de dood hem, d. 28 Junij 1842, in 63 jarigen ouderdom, boven alle aardsche zorgen en werkzaamheden verhief. Hoe levendiger wij ons nu de uiterlijke omstandigheden, waarin de zedige Man steeds verkeerde, voor den geest brengen, die ter ontwikkeling en aanmoediging zijner Redenaars talenten zoo geheel ongeschikt schenen; des te grooter aanspraak op onze bewondering verkrijgt de voortreffelijkheid zijner uitgegevene leerredenen. De Hoogl. Siegenbeek, die zelf, gelijk wij straks zagen, een uitmuntend Prediker was, rangschikte die *onder de schoonste voortbrengselen van geestelijke welsprekendheid in ons Vaderland.* En zijne getuigenis vond, zoo veel ik kon nagaan, weêrklank en instemming bij alle tijdschriften, die er verslag van gaven. Het is waar, een der Beoordeelaars, de schaduwzijde meer dan anderen en meer, dan vereischt werd, op den voorgrond stellende, verlangde in deze opstellen grootere *afwisseling en levendigheid van toon.* Maar hij ook verklaarde, „*dat het er niet ontbrak aan stevigheid van betoog, aan kracht* „*ter overtuiging, aan gemoedelijke en ernstige toepassing van* „*het voorgedragene*" (2). En, erkent die zelfde Recensent, *dat de stijl zuiver en gekuischt is*, ik aarzel niet er bij te

(1) Zie den *Rec. o. d. Recc.* XV. 1. 4 vv. Ook op onderscheidene andere pll. van hetzelfde tijdschrift, leide hij een even gunstig oordeel aan den dag omtrent de overige Bundels van den genoemden Prediker.

(2) Zie de *godgel. Bijdr.* IV. 2. 762 vv.

voegen, dat hij zoodanig was, als men van een' Redenaar verwachten mogt, wiens smaak door vlijtige en aanhoudende beoefening der oude en nieuwe Letterkunde beschaafd en veredeld was. — Kortom ik houd mij volkomen overtuigd, dat de gezette bepeinzing der leerredenen van v. Bemmelen, waarin zoo veel te prijzen, zoo weinig te laken valt, de overtuiging der lezers op nieuw versterken zal, dat het oordeel der prijsverhandeling over onze Predikers te ongunstig, ja onregtvaardig genoemd moet worden (1).

Veelligt werpt mij iemand, het bovenstaande gelezen hebbende, tegen: „*Wat spreekt Gij van de prijsverhandeling? Pleegdet Gij zelf geen onregt, door de verzwijging*

(1) De Verhandelaar geeft ons, zoo verre ik zie, den naam van v. Bemmelen nergens, of als geleerden theologischen schrijver, of als uitstekenden Prediker, te lezen. Maar des te meer regt is hem door Hartog, bl. 369 vv., gedaan; wiens oordeelkundige aanmerkingen waardig zijn met onze aanprijzing vergeleken te worden. Zoo door hem, als door Glasius, in het, met zorg en liefde bewerkte art., I. 101—105, zijn de verschillende Bundels zijner uitgegevene leerredenen aangewezen; door den laatste mede zijne andere schriften. Die opgave behoeft hier dus niet herhaald te worden. Maar van Glas. vernam ik, dat van Bemmelen ook aan de *Bibl. van theol. Letterk.* en de *godgeleerde Bijdragen* boekbeoordeelingen enz. geleverd heeft; — terwijl hij aan Meermans *Jaarbb. der Wetensch. en Kunsten* gelijken dienst bewees. Met deze narigten gelieve men dus aan te vullen wat boven, bl. 92 en bl. 94 v., door ons gezegd is.

Aan het slot van dit *homiletische* berigt veroorloove men mij nog diens lezers op een' belangrijken brief opmerkzaam te maken *over den bijzonderen smaak om leerredenen te lezen*, die voorkomt in de *Brieven en briefwisseling van* Jo. Lublink, den Jonge (*Amst.* 1803), bl. 34 vv. Het deed goed aan mijn hart door dien keurigen Schrijver, aan wien onze Nederl. Letterkunde veel verpligt is, het lezen der beste *leerredenen* zeer aangeprezen te zien.

„van meer dan éénen naam, dien wij verwachten moesten door „U vermeld te zullen zien?" — Die bedenking woog bij mij zoo zwaar, nadenkende Lezers! dat ik bijna te rade werd hier *niemand* te noemen, en slechts te zeggen: „Wijs, *„hoe voortreffelijk ook, was de eenige niet, wiens prediking „exegetische met dogmatische juistheid en naauwkeurigheid ver„eenigde."* Maar met zulk eene, geheel onbewezene magtspreuk was men toch ook weinig gebaat. En ik wilde mij liever aan een mogelijk verwijt van verzuim of miskenning blootstellen, dan de gunstige gelegenheid verzuimen, om het oog onzer tijdgenooten hier althans op eenige Predikers te vestigen, wier kerkredenen voor hen nog even zegenrijk kunnen zijn, als zij voor hunne vaders en moeders waren. — Overigens zoude het mij zeer smarten, dat men uit het stilzwijgen dezer plaats iemands kleinschatting afleidde. Zoo verre is het daar van daan, dat ik *hen* zelfs hier niet weder noemde, wier nagedachtenis, ook, wegens de stichting, aan hunne leerredenen verschuldigd, mij boven alles dierbaar is. Elders hebben deze bladen Heringa en Clarisse, Muntinghe en Broes nevens anderen geroemd; die ik, beter, dan deze tong het hier vermogt, in den hemel voor al het voedsel, wensch te bedanken, dat God door hun mondelijk of schriftelijk onderrigt aan mijn verstand en hart wilde schenken. Ken ik voorts niet alle, in den jongsten tijd *afgestorvene* Predikers zoo van nabij, als noodig was om hunne verdiensten behoorlijk te kunnen waarderen; de kieschheid verbiedt althans hier de namen van nog *levenden* te noemen, die op mijne tong en lippen zweven, doch wier vermelding nog veel ligter als eene beleediging voor anderen beschouwd zou worden.

Hier sluit zich de mededeeling dezer *Herinneringen.* Op dit woord wensch ik hier nogmaals, gelijk vroeger meermalen, de aandacht der lezers te vestigen. Het diene ter verschooning van den schrijver bij hen, die dit boek te kort en oppervlakkig, te onvolledig en diens deelen niet naauw genoeg zamenhangend oordeelen. Want hij beloofde niets meer, dan *herinnering* van hetgeen hij, op het wisselende tooneel onzer jongste, theologische Letterkunde, gezien en gehoord, gelezen en opgemerkt had. Maar dat zelfde woord pleite ook ten voordeele van den schrijver in het oog van hen, die meenen, dat deze bladen te uitvoerig en te langwijlig zijn, en zich te veel in allerlei, somwijlen min belangrijke bijzonderheden verdiepen. Want zoo vele en zoo velerlei personen en zaken vond hij, bij het terugzien op een aantal, door hem aanschouwde jaren, te *herdenken*, dat het hem zelfbedwang genoeg kostte om niet van der lezeren geduld nog veel meer te vergen. Op geene hoogere verdienste maakt dit geschrift aanspraak, dan dat het, met trouw en waarheidsliefde, eenige bijdragen leverde tot betere waardering onzer Godgeleerdheid en hare Beoefenaars; dat het alzoo den toekomstigen Geschiedschrijver eenige, niet geheel verwerpelijke *bouwstoffen* voor zijn verhaal zocht aan te bieden. Iets beters, waarop minder aan te merken ware, kon veelligt gegeven zijn, zoo ik met de uitgave dezer bladen had durven wachten, totdat zij vollediger bewerkt en naauwkeuriger beschaafd waren. Maar iemand, van wiens vier en zeventigste levensjaar reeds de helft verloopen is, mag, zoo hij nog vóór zijn heengaan eenigen arbeid tot stand wenscht te brengen, geen oogenblik langer, dan volstrekt noodig is, dit uitstellen. — Innigen

dank ben ik den Vader der lichten verschuldigd, die mijner zwakheid tijd en krachten verleende om nog dit werk, hoe gebrekkig dan ook, te voltooijen. En, met nederigen ootmoed, smeek ik Hem om genadige vergiffenis voor alles, wat daarin aan Zijne heilige oogen mishaagt!

UTRECHT, *den* 10 *Augustus* 1862.

NASCHRIFT.

Eene der vorige bladzz. van dit geschrift ontboezemde den vurigen wensch, „*dat mijn waarde Ambtgenoot* Dr H. „E. Vinke *nog lang zoo gesterkt wierde, dat er voor* He„ringa *geen tweede Opvolger gezocht behoefde te worden.*" Dit wenschte ik *voor mij zelven*, wien de gedachte zeer smartelijk gevallen zou zijn, nadat ik reeds vier Medeleden derzelfde theologische Faculteit had zien henengaan, ook nog dezen hoog gewaardeerden *Ambtsbroeder* te moeten betreuren. Want in *broederlijke* eendragt stond hij mij steeds ter zijde. En als, na het overlijden van onzen H. J. Royaards, vóór de komst van zijn' voortreffelijken Opvolger, op ons beiden alleen de zwaarwigtige taak rustte, die de eerste getrouwelijk met ons gedeeld had; toen inzonderheid werd mijn hart, door hetgeen ik Vinke voor de Akademie en voor mij zag doen, nog naauwer aan hem verbonden. Die vriendschap bleef ten einde toe onafgebroken voortduren. — Maar veel meer nog wenschte ik de verlenging van Vinkes leven *voor Kerk en Wetenschap.* Want voor beiden achtte ik zijne akademische en

kerkelijke werkzaamheid hoogst heilzaam, ja, bijna onmisbaar. Waarom ik zoo dacht, werd elders kortelijk aangewezen. (Vergelijk bl. 86 v. met bl. 360 vv.). Door aandoening overstelpt, kan ik er thans niet meer van zeggen. — IJdel toch waren, helaas! onze wenschen en die van allen, welke wisten, hoe veel *Kerk en Wetenschap* beiden aan Vinke verschuldigd waren. Terwijl hij aan zijn *N. T. met ophelderende en toepassel. aanmerkk.*, dat reeds voor Leeraren en Gemeenteleden zoo rijken zegen gedragen had, door de bewerking der *Openbaring* de laatste hand leide, maakte eene plotselinge beroerte aan zijne aardsche werkzaamheid voor altijd een einde. Zijne jongste gedachten staarden op de hemelsche heerlijkheid, in het *Vde*, voor hem opengeslagene *Hoofdstuk* van dat Bijbelboek zoo treffend afgeteekend. In die heerlijkheid hoopte hij ook, met vol geloofsvertrouwen op Gods genade in Christus, weldra opgenomen te zullen worden. Weinige, in bewusteloozen toestand doorgebragte dagen waren de treurige voorboden zijner naderende ontbinding. — Op gisteren, d. 27 Augustus, ontsliep hij, in den ouderdom van 68 jaren en ruim twee maanden. *Zalig zijn de dooden, die in den Heer sterven, van nu aan, — opdat zij rusten mogen van hunnen arbeid.* Dit woord der *Openbaring* vertrooste zijne diep bedroefde kinderen, aanverwanten en vrienden! En Hij, die allen en alles bestuurt, geve hem een' Opvolger, door wien ons zijn overgroot verlies, zoo veel mogelijk, vergoed worde!

UTRECHT, *den* 28 *Augustus* 1862.

REGISTER VAN PERSONEN EN ZAKEN,

OMTRENT WELKE DEZE **HERINNERINGEN** MEERDERE OF MINDERE BIJZONDERHEDEN MEDEDEELEN.

AANWIJZING. *De getalmerken, achter de namen der personen en zaken geplaatst, wijzen de* BLADZIJDEN *van het boek aan.*

A.

Aa (A. J. van der) VIII.
Aanspraken bij het Haagsche Gen., 162 vv.
Aanteekeningen (Geleerde) of *Adversaria*, 281. 285. 326.
Aardrijkskunde (Gewijde) 38.
Abresch (F. L.) 54.
Abresch (P.) 52. 54 v. 167 v. 241.
Accommodatie naar dwaalbegrippen, 148 vv. 168 v.
Adriani (Ar.) 319.
Adriani (M. J.) 119 v.
Aesthetische waarde der H. S., 213 v. 229 v. 278.
Akademiën (Bijzonderheden omtrent de Nederl.) 99. 127. 233 vv.
Akribie der Exegese, 303. 305. 312 vv.
Alphen (H. van) 108. 111 vv. 181 vv. 331.
Amersfoordt (J.) 290 v.
Amsterdam(Athenaeum van)234.266 v.
Anaxagoras, 4.
Ange (J. Teissèdre L') 94 v. 277. 425.
Anticonfessioneel standpunt, 243 v.
Apologetiek, 140 v. 179 vv. 211 vv. 367 vv.
Approbatie (Kerkelijke) van boeken, 103 vv.
Aristoteles, 356.
Arvieux (D') 208.
Athenaea (Bijzonderheden omtrent de Nederl.) 127. 234 vv. 263 v.
Atlas van den Bijbel, 38.
Auberlen (C. A.) 222.

B.

Bahrdt (C. F.) 255 v.
Bakker (J. A.) 335 v.
Ballingschap (*Babylonische*) 294.
Barends (J. F.) 125 v.
Baur (F. C.) 372 vv.
Bazel (Kerkvergadering van) 402 v.
Beckhaus (M. J. H.) 192.
Beets (N.) 209.
Beets Pz. (P.) 79 vv. 145.
Beima (E. M.) 243.
Belga (Eusebius) 133.
Bell (Ch.) 209.

Bemmelen (A. van) 426 vv.
Beoefeningsleer, 422.
Berg (Ab. van den) 106 v. 117. 408.
Bergen (H. C.) 210.
Berkhout (N.) 230.
Besluit (Keizerl.) van d. 20 Sept. 1811, 72 v. 83.
Bibliotheek (*Godgeleerde*) 73 vv.
Bibliotheek (*Nederlandsche*) 71.
Bibliotheek van theologische Letterkunde, 78 vv. 304. 428.
Bijbel en *Openbaring* (Verdediging van) 39 vv. Door *in-* en *uitw.* bewijzen, 173 vv. 211 vv. Andere bijzonderh., daartoe betrekkelijk, 251 v.
Bijbelvertalingen, 286 v. 304 v.
Bijdragen (*Godgeleerde*) 84 vv.
Bijdragen tot bevord. van waarh. en godsvr., 90 v.
Bijdragen tot de beoef. en geschiedenis der godgel. Wetensch., 83 vv. 428.
Bijdragen (*Verzameling van*) *ter bevord. van bijb. Uitlegk.*, 80.
Bilfinger (G. B.) 68.
Blair (H.) 215 v.
Blau (Th. Brunsveld de) 48.
Boers (C.) 239.
Bogue (D.) 212 v.
Bonnet (G.) 101 v. 200. 253 vv.
Borger (E. A.) 141. 170 vv. 185. 198. 419.
Bosch (Jeron. de) 323.
Bosscha (H.) 49. 215.
Bosveld(P.) 103. 316 vv. 347. 419.
Brakel (W.) 61.
Brink (A.) 408.
Brink (J. ten) 76.
Broes (Broër.) 97. 240.
Broes (Wilh.) 129. 215. 347. 369 vv. 429.
Bronnenstudie der Kerkhistorie, 393 vv. 405.
Brougham (Lord) 209.
Brouwer (Jan) 174. 194 v.
Brugmans (S. J.) 264.
Bruining (Gerbr.) 179.
Bruining (H. A.) 72. 108 v.
Brunswijk (De Hertog van) 49.
Buitenlandsche, godgel. schriften door Nederl. verbeterd en verrijkt, 207 vv.
Bunsen (C. C. J.) 385.
Buxtorf (J.) 250.
Byzantijnsch Keizerrijk, 96.

C.

Calkoen (J. F. van Beeck) 179 vv. 331.
Canne (C. D.) 92.
Canzius (J. H. Onderdewijngaart) zie Onderdewijngaart Canzius (J. H.).
Capellus (L.) 250.
Cartesiaansch bewijs voor het bestaan der Godheid, 131 v.
Catechetisch onderrigt, 408 vv.
Cate (S. Blaupot ten) 3. 35 vv.
Cats (H.) 92.
Centralisatie (Fransche) 236.
Chateaubriand (De) 16. 213.
Chaufepié (G. S. de) 95.
Chevallier (P.) 52 vv. 241.
Christendom (Het) Diens oorsprong, 184 v. Toekomstige uitbreiding, 189 v. *Ethische* waarde, 229 v. Diens Geloofs- en Zedeleer naauw verbonden, 161. *Aesthetische* beschouwing, 213. Andere bijzonderheden, 337 v. Vergel. de artt. JEZUS CHRISTUS, *Apologetiek*, *Bijbel en Openb.* (Verdediging van).
Christiaan, zie Hulshoff (All.)
Christo sacrum (Het Genootsch.) 156 v.
Cicero, 4. 68. 356.
Clarisse (J.) 57. 74 v. 76 vv. 81. 85. 104 v. 115. 129. 159 v. 192. 198. 208 v. 217 vv. 289. 341. 429.
Clarisse (Th. A.) 292 v. 394.
Cobet (C. G.) 338.
Colani (T.) 112 v.
Compendia der wetenschappen, 401 vv.
Compromis (*Théol. de*) 354 v.
Confessioneel standpunt, 37. 243 v.
Conjecturen, zie *Gissingen* (*Critische*)
Conradi (P. J.) 92.
Costa (Is. Da) 86. 213. 374 vv.
Courant (*Kerkelijke*) 8 v.
Cramer von Baumgarten (G. J. F.) 212 v. 247. 253.
Cras (H. C.) 93. 130 v.

D.

Da Costa (Is.) zie Costa (Is. Da)
Daub (C.) 219 v.

Deiman (J. D.) 52.
Deinse (A. van) 92.
Delitzsch (Fr.) 295. 297 v.
Delprat (D.) 425 v.
Dermout (J. I.) 3. 62 v. 350 v. 390. 393.
Determinisme, 405.
Deus-Homo, 230 vv.
Deventer (Athenaeum van) 234.
Dictaten (Akademische) 53 vv. 252. 280.
Dissertatiën (Vrijheid der akad.) 296. 359.
Doddridge (Phil.) 61.
Doederlein (J. C.) 244. 361.
Doedes (J. I.) 10. 312 vv. 342.
Dogma (Prediking van het) 419 vv.
Dogmatisch leven, 415 v.
Doijer Tz. (A.) 189.
Donat (M. S. G.) 74.
Donker Curtius (H. H.) 82. 84 vv. 192. 347.
Doodsweg der Godgeleerdheid en der Wetenschap, 357 vv. 363 vv.
Doopsgezinden. Hunne geschiedenis, 3. 35 vv. Andere bijzonderheden, 80. 193 vv. 199. 237 v. 303. 332. 359.
Dresselhuis (J. ab Utrecht) 80.
Dupuis, 178 v.

E.

Eberhard (J. A.) 141 v.
Eck (C. Fransen van) 268 v. 379.
Eenheid en *Verscheidenh.* der godgel. Genootschappen, 137 vv.
Egeling (L.) 57. 348. 408 v.
Eichhorn (J. G.) 203 v.
Eyk (J. P. Sprenger van) 287.
Enfield (W.) 215.
Engelberts (E. M.) 110 v.
Engelbronner (D') 93.
Engels (R.) 268 v.
Epen (C. van) 92. 247.
Erasmus (D.) 67.
Ernesti (J. A.) 2 v. 49 vv. 150 v. 198. 325.
Ernst en Vrede (Het tijdschr.) 357 vv.
Ethisch-irenische denkwijze, 357 v.
Evangeliën (Bijzonderbedeu omtrent de) 369 vv.
Ewald (H.) 11 v.
Ewald (J. L.) 208.

F.

Feith (H. O.) 117.
Feith (R.) 112 vv. 142. 189 v. 331.
Fénélon, 208.
Fichte (J. G.) 171. 336. 389.
Fockens (H. F. T.) 192. 299 vv.
Formulieren van eenigheid, 121. 167. 251. 347 vv.
Formulier (Kerkelijk) van verbindtenis, 128 v.
Forum privilegiatum der Akadd. 233 v.
Franeke (G. S.) 212.
Franeker (Akad. en theol. Fac. van) 233 vv. 257 vv.
Fremery (P. J. de) 118.
Friedrich Wilhelm III (Koning) 100.
Fries (J. F.) 336.
Fritzsche (C. F. A.) 2. 56. 255 v. 300. 303.
Fruin (R.) 15 v.

G.

Gasz (W.) 220.
Geer (B. J. L. de) 297.
Geer (B. R. de) 296.
Geysbeek (P. G. Witsen) 106 v.
Geloofs- en *Zedeleer* in het N. T. naauw verbonden, 161 v.
Geloofsleven buiten J. C., 377 v.
Geloofsversterking aangeprezen, 367 v.
Gelooven en weten, 363 vv.
Gematigdheid van denk- en handelwijze, 355 v.
Genootschappen (Godgeleerde) 130 vv. *Statistiek* hunner verhandd. 193 vv.
Genootschap (*Prov. Utrechtsch*) 137. 335 v.
Genszler (W. A. F.) 32.
Geschiedenis (*Pragmatische*) 15. 43 vv.
Gesenius (W.) 292.
Gezangen (*Evangelische*) 105 vv.
Gieseler (J. C. L.) 402 v.
Gillissen (Aeg.) 240.
Gilse (J. van) 380.
Gissingen (*Critische*) of *Conjecturen*, 249 v. 284 v.
Glasius (B.) 62. 64 vv. 87 v. 255.
Godgeleerde Letterkunde (Betrekking tusschen de *uit-* en *inlandsche*) 197 vv.
Godgeleerden (*Nederlandsche* en *buiten-*

landsche) vergeleken, 21 v. 58 vv. 70. 132. 195. 381 v.
Godgeleerdheid (*Leerstellige*) in Nederland, 344 vv.
Godgeleerdheid (*Moderne*) 1 vv. 10. 177 v. 231 v. 289 v. 305.
Godgeleerdheid (*Natuurlijke*) 135. 242. 341 vv.
Godgeleerdheid (*Practische*) 406 vv.
Godgeleerdheid (Vroegere en tegenwoordige toestand der) 1 vv.
Greve (E. J.) 281 v.
Groenewoud (J. C. Swijghuisen) 278. 293.
Groenewoud (J. J.) 272.
Groningen (Akad. en theol. Fac. van) 167 v. 216. 233 vv. 241.
Groot (C. P. Hofstede de) 378.
Groot (P. Hofstede de) 401 vv.

H.

Haafner (J.) 172 v.
Haagsch Gen. ter verded. van den Christ. godsd.. 48 v. 131.137 vv. 178. 190 vv.
Haar (B. ter) 3. 125. 398 v.
Habbema (Joh.) 71.
Halfheid (Theologische) 9. 89. 230 vv. 289 v.
Hall (H. C. van) 243.
Hamaker (H. A.) 290 vv.
Hamelsveld (IJ. van) 46. 72 v. 203 v.
Harderwijk (Akad. en theol. Fac. van) 233 vv. 241.
Harderwijk (K. J. R. van) VIII.
Harms (Claus) 41.
Hartog (J.) 410.
Hase (C. A.) 221. 401. 403 v.
Hauff (H.) 209.
Haverkamp (S.) 387.
Hegel (G. W. F.) 217. 336. 340. 373.
Heyningen (H. van) 92.
Heyst (D. van) 192.
Helmcke (Johanna El.) 125.
Hemert (P. van) 75. 149 v. 167 vv. 184. 194. 200 v.
Hemsterhuis (Tib.) 51. 306.
Hengel (W. A. van) 55. 82 185. 192. 313. 325 v.
Hengstenberg (E. W.) 295. 297 v.
Hennert (J. F.) 331.
Heraclitus, 68.
Heringa El.z. (J.) 54 v. 57. 62. 86 v. 92. 99. 129. 148 vv. 169. 192. 198. 210. 254. 257. 260. 307 vv. 323 v. 361. 429.
Heringa (Johannes) 145.
Herinneringen (Standpunt en plan van den schrijver dezer) 1 vv. 19 vv. 345 v. 366 v. 430 v.
Hermeneutiek der App., 368 v.
Hervey (Jac.) 61.
Hervormden (Kerkgenootschap der) 75 v. 97. 103. 114. 189 v. 243 v.
Herwerden (C. H. van) 250.
Hesselink (G.) 195. 332.
Hesz (J. J.) 361.
Heusde (Ph. W. van) 333 vv.
Hoekstra Bz. (B.) 381.
Hoeven (A. des Amorie van der) 198. 288. 344 v. 347. 411 v.
Hoeven (J. van der) 243.
Hofstede (P.) 71.
Holwerda (J. H.) 387 vv.
Homo-Deus, 230 vv.
Hoogleeraar (*Synodale*) 127 v.
Hooijer (C.) 38.
Houbigant (C. F.) 250. 275.
Hoving (H. W.) 245 vv.
Huet (C. Busken) 24 v. 376 vv.
Huet (D. T.) 192. 372.
Hulshoff (All.) 165 v. 174. 177. 192. 333.
Hulshoff (W. van Oosterwijk) 192.

I.

Indeterminisme, 381. 405.
Invloed van Nederland op de buitenl. Godgeleerdh., 132. 195.
Irenische Godgell., 357 v.
Irhoven van Dam (J. van) 75.

J.

Jaarboeken der Wetensch. en K. in — Holland, 94 v. 428.
Jaarboeken voor wetensch. Theol., 304 vv.
Jablonski (P. E.) 98.
Jacobi (J. C. Schultz) 3. 400.
Janssen (H. Q.) 399 v.
Janssen (P.) 118.
Janssonius (R. Bennink) 105 v. 117. 410.

Jelgersma (W. B.) 168.
Jesaïa, 32.
Jezus Christus. Zijne opstandiog, 4. Geschiedenis van zijn leven. 27 v. Zijne laatste toekomst, 85. — Over zijoe leer eo het gezag der Rede, 88 v. — Zijne voorgewende schikking naar dwaalbegrippen, 148 vv. — Drievoudig ambt eo konink!. waardigheid, 150 v. — Zijne Godsdienstleer vergeleken met die der Wijsgeeren. 157 v. — Zijne Zedeleer en haar invloed, 158 vv. Hare verbindtenis met de Geloofsleer, 161 v. — Uitgebreidheid van zijn plan, 211 v. — Zijoe wooderen vergeleken met die der oude Profeten, 154. — Zijne voorstelling als Hoogepriester, in den Br. aao de Hebr., 195.
Joannes (De Apostel) 4. 368.
Job (Het boek van) 248 v. 272 v.
Joden (Geschiedenis der) in Nederl. 384.
Jorissen (Matth.) 111 v. 117. 348 v.
Jorissen (S. G.) 112.
Josephus (Fl.) 386 vv.
Juynboll (T. W. J.) 293.
Juliaan (Keizer) 33.

K.

Kaiser (F.) 243.
Kampen (N. G. vau) 113 v. 187 vv. 213 v.
Kant (Imm.) 171. 183 v. 245 v. 329 vv.
Kantelaar (J.) 72. 271.
Kantianisme in Nederl., 116. 155. 183 v. 200 vv. 245 vv. 299.
Kasteele (P. L. van de) 107. 117.
Keil (K. A. G.) 324. 327.
Keizer (S. D. de) 78. 92. 161 v. 192.
Kemink (H. H.) 297.
Kemp (D. van der) 101.
Kemp (J. T. van der) 101.
Kemper (J. M.) 76.
Kerkgezang (Geschiedenis vao het) 105 v.
Kerkhervorming (Geschiedenis der) 3. 398 vv.
Kerkhistorie, 32. 83. 382 vv. — Studieplao tot bare beoefening, 402 vv.
Kinderdoop, 317.
Kinderen (F. L. der) 92.
Kinker (Joh.) 200 v.
Kist (Ew.) 57. 103 v. 163 v. 421 v.
Kist (N. C.) 3. 78. 381. 394 vv.
Klemao (D.) 145.
Klinkenberg (J. van Nuys) 265 vv.
Koenen (H. J.) 384 v.
Kooijnenburg (J.) 186.
Koopmans (W. Cnoop) 198.
Kooten (G. van) 64. 65. 85. 319.
Koppe (J B.) 319.
Kotzebue (A. von) 100.
Krause (C. F.) 222.
Kreeneo (Ev.) 92. 274 v.
Kritiek van het O. en het N. T. 206. 248 vv. 272 vv. 323.
Krom (J. H.) 80. 212.
Krug (W. Tr.) 221.
Kruistogten, 261.
Kuenen (A.) 306.
Kuipers (G.) 208.
Kurtz (J. H.) 295. 297 v.
Kweekscholen (Godgel.) der Nederl. Protestanteo, 237 v. 303.

L.

Laao (P. J.) 299 v.
Landgenooten (Verheffing en vernedering der) 197 vv. 216 vv.
Lang (H.) 5.
Lang (W. T.) 155.
Laoge (J. P.) 27.
Lareveillère Lepaux, 156.
Latijn (Gebruik van het) 132. 170 v. 266. 341.
Lectoren, 234 v.
Leiden (Akad. en theol. Fac. van) 25 v. 167 v 233 vv. 238 v. 243. 263. 290 vv.
Leyden van Westbarendrecht (Fr. van) 126.
Lennep (D. J. van) 266.
Lepsius (R.) 385.
Letteroefeningen (Het tijdschr. de) 71. 104 v.
Letterroof, 259.
Lichtenberger (F.) 354 v.
Liefstiuk (F.) 152 v. 192.
Ligchamen (Invloed van *kerkel.*) op de Godgeleerdh., 100 vv.
Lyoden (R. Baron vao) 99.

Lodewijk Napoleon (Koning) 94. 99.
Loen (J. A. van) 200.
Loo (J. van) 391.
Loots (Corn.) 106.
Lotze (J. A.) 81. 86. 106. 169. 187. 257 vv.
Luhlink, de Jonge (J.) 93. 428.
Lücke (Fr.) 41.
Lulofs (B. H.) 215.
Lutherschen (*Ev.*) Hunne geschiedenis, 3. 383. 400 v. Andere bijzonderheden, 193 v. 199. 237 v. 303. 331.
Lutherschen (*Herstelde Ev.*) 383.
Luzac (Joh.) 97.
Lycurgus, 181.

M.

Macauley (Thom. Babington) 32.
Magazijn (*Christelijk* en *Nieuw Christelijk*) 80. 304.
Magazijn voor Kritiek en Exeg. des N. T., 80.
Manchester (De Hertog van) 294.
Marheineke (Ph.) 223.
Marken (B. van) 319.
Martinet (J. F.) 386 v.
Masorethische tekst, 248 vv. 284 v. 323. 353.
Matthaeus (Het Evang. van) 227.
Matthes (C. J.) 243.
Maurits (Prins) 97.
Mauve (W. C.) 403.
Mehius (J. Engelsma) 192.
Meerman (Joh.) 94.
Meersch (A. A. van der) 75.
Meyboom (L. S. P.) 27.
Meyer (J. A. G.) 192.
Meijer (Laur.) 73 v.
Meijer (L. C.) 92.
Messchaert(N.)344 v. 347. 422vv.
Michaëlis (J. D.) 203 v. 286.
Middelweg (De theologische) 348 vv.
Miquel (F. A. W.) 243.
Mischna, 387 v.
Möller (A. W. P.) 115. 160 v.
Monster-Akademie (Eéne) 237.
Montijn (C. G.) 399.
Morus (S. F. N.) 244. 361.
Mozes, 181 vv.
Muller (J. W Statius) zie Statius Muller (J. W.)
Muller (Sam.) 3. 188. 214. 409.
Muntendam (S.) 154 v.
Munting (W. N.) 92.
Muntinghe (H.) 54. 73. 106. 198. 210 v. 240 vv. 284. 331. 347. 361. 429.
Muurling (W.) 407 v.
Mysticisme (Verh. over het) 170 v.
Mythische Bijbelverklaring, 185 vv. 373 v.

N.

Napoleon (Keizer) 83. 99.
Natuurvergoding, 178 vv.
Neander (A.) 33. 402 v.
Nederlanders (Eigenschappen en karaktertrekken der) 13. 28. 59 v. 130. 199 vv. 206. 214 v. 383 v. 386.
Neologie. Wat Nederl. daarvoor hield? 201 vv.
Niemeijer (A. H.) 49.
Niermeijer (Ant.) 80. 314 v.
Nieuhoff (B.) 97. 330 v.
Nieuwenhuis (F. J. Domela) 3. 289. 380. 400 v. 409.
Nieuwenhuis (J.) 93. 340.
Nyenhuis (J. T. Bodel) 110.
Nieuwold (B.) 250.
Nijhoff (J. L.) 92.
Nijmegen (Akad. van) 234.
Non-credo (Het formulier) 157.
Nooten (D. Hoola van) 126.

O.

Ockerse (W. A.) 76. 340.
Omwenteling van 1787, 46 v. 97 vv. 101—van 1795, 109. 168. 176. 266. 353.
Onbepaaldheid (*Theol.*) zie *Halfheid* (*Theol.*)
Onderdewijngaart Canzius (J. H.) 156.
Onderwijs (*Hooger*) in Ned. 233 vv.
Onderwijskunde, 402.
Onpartijdigheid (Historische) 15 vv. 384.
Onstoffelijkheid der ziel, 165 vv.
Oordt (G. van) 254. 256.
Oostersche Letterkunde (Nieuwe School der) 291 v.
Oostersche taalstudie, 270 vv.

Oosterzee (J. J. van) 23 vv. 55. 254. 295.
Openbaring van Joannes, 315. 432.
Opschriften (Oude) 292.
Optimisme (Historisch) 30 vv. 381. 391.
Orthodoxisme, 227 v.
Ostervald (J. F.) 210.
Overdorp (J. L.) 299.
Ovidius, 49.
Ouden (Denkbeelden der) over het hovenzionelijke, 135 v. Hunne Godsdienstleer vergeleken met de *Christelijke*, 157 v.
Oude Testament (Het) aangehaald in het *N. T.* 299 v.

P.

Paley (W.) 209
Palm (J. H. van der) 3. 14. 46. 208. 249. 282 vv. 413 vv.
Pantheisme, 218 vv. 228. 231.
Panentheisme, 222.
Paré (Joh.) 92.
Pareau (J. H.) 185 vv. 271 vv.
Pareau (L. G.) 186. 306. 379.
Partijdigheid (Historische) 15 vv. 384.
Partijschap (Geest der godgeleerde en staatkundige) 353.
Paullus (De Apostel) 4. 151. 369.
Pécaut (F.) 5. 351.
Pentateuchus, geen Epos, 205.
Pessimisme (Historisch) 30 vv. 236. 379 vv. 391.
Pestel (F. W.) 236.
Petrarcha, 90.
Petrus (De Apostel) 4. 369.
Philippi (F. A.) 220.
Plagiaat, z. *Letterroof*.
Plato, 4. 151.
Pope (De Dichter) 32.
Positiviteit (Godgel.) 363.
Praepositus (J.) 400.
Pragmatische geschiedenis, 15. 43 vv.
Predikanten (Geleerde) in Nederland, 202. 304.
Predikkunde, 410 vv.
Pressensé (Ed. de) 11 v.
Prijsvragen der godgel. Genootschappen, 130 vv. 141 vv. 199.
Prins (Is.) 408.
Prins (J. J.) 410.
Profeten (De kleine) 296 v.
Profeten des O. V., 298.
Provincialisme (Nederl.) 236 v.
Psalm II en LXXII, 244 v. — *Psalm* XVI, 369.
Psalmberijming van 1773, 106.

Q.

Quatenus en *Quia*, 128 v.

R.

Rationalisme, 41. 121. 155 vv. 206. 217. 228.
Rationeel? (Wat is) 121.
Rau (S.) 275.
Rau (S. F. J.) 276 vv. 425 v.
Recensent (De) of *Bijdr.* enz. 74 vv.
Recensent (De), *ook der Recc.*, 76 vv.
Recensiën van boeken, 67 vv.
Rectoren (Akademische) 97.
Reddingius (G. Benthem) 192. 325.
Reddingius (W. G.) 57. 90. 192.
Reinhard (F. V.) 211 v.
Reinhold (Ernst) 221 v.
Reinwardt (C. G. K.) 76.
Regenbogen (J. H.) 257 vv.
Remonstrantsch-Gereformeerden. Hunne geschiedenis, 3. Andere bijzonderheden, 102. 124. 193 v. 199. 237 v. 303. 331 v.
Renan (E.) 5.
Rhoer (C. W. de) 97.
Rijswijk (G. J. van) 81 v. 92.
Riotelo (K. van) 92.
Roest (J. van der) 420 v.
Rogge (Corn.) 174 vv.
Roy (J. J. le) 299 v. 332 v.
Royaards (H.) 201. 253 vv. 333.
Royaards (H. J.) 3. 45. 129. 143. 153. 162. 192. 198. 336. 380 vv. 394 vv. 401 vv.
Roozeboom (J. G.) 331.
Roscam (P.) 97.
Rothe (R.) 381 v.
Rovers (J. A. C.) 337.
Rückert (L. J.) 15 v.
Ruhnkenius (D.) 306.
Rutgers (A.) Hoogleeraar, 293 v.
Rutgers (Abr.) Predikant, 110. 117.

S.

Saussaye (D. Chant. de la) 358.
Saussaye (J. G. Ch. de la) 425 v.

Schaff (Phil.) 12.
Schaller (Jul.) 222.
Scharp (J.) 109 v. 117.
Scheidius (Ev) 271 v.
Scheidius (J.) 210 v.
Schelling (F. W. J. von) 171. 217. 222. 336. 339.
Scheltema (J.) 93.
Scheuchzer (J. J.) 74.
Schleiermacher (Friedr.) 21. 58 v. 60 v. 198. 216 vv.
Schmid (Heinr.) 222.
Scholten (J. H.) 13. 25 v 405.
Schouwburg van in- en uitl. Letterk., 93 v.
Schrant (J. M.) 208.
Schröder (J. F. L.) 333 vv.
Schroeder (N. W.) 52 v. 252. 279 v.
Schultens (Alb.) 51. 285.
Schultensiaansche School, 270 vv 290.
Schultens (H. A.) 249 v. 271. 277.
Schwab, 135.
Schwarz (Carl) 10 vv. 18. 35. 199.
Schwegler (F. C. A.) 26. 27.
Seiler (C. F.) 210. 324.
Semler (J. S.) 52.
Senden (G. H. van) 37 vv.
Sepp (Chr.) 7 vv. en elders.
Sibinga (D. F.) 92.
Siegenbeek (M.) 62. 424.
Synode der Hervormden, 127 v. 257.
Socrates, 4. 151. 252.
Solon, 181.
Spanheim (Fr.) 389 v.
Spijker (H. J.) 8. 403.
Spinoza (B. de) 329 vv.
Spectator (*Christelijke*) 103 v.
Staatsgezag (*Invloed van het*) *op de Godgeleerdh.*, 96 vv.
Statius Muller (J. W.) 113 v. 189.
Steinmetz (L. A. Schroeder) 137.
Sterne (L.) 57.
Stichtelijke schriften, 56 vv. 406 v.
Stijl (*Fransche* en *Duitsche*) 404. 411.
Stolp (Jan) 134 v.
Stolpiaansch Legaat, 131 v. 134 vv. 196.
Storr (G. C.) 244. 361.
Strausz (D. F.) 12 v. 21. 58. 60. 372 vv.
Strauss (Friedr.) te Berlijn, 209.
Stronck (C. W.) 192. 210 v.
Supranaturalisme, 206.
Surenhuis (W.) 387.
Snringar (L.) 192.

T.

Taalkunde (Algemeene regelen der) overal geldig, 311 vv. 326.
Talmud, 387 v.
Teellinck (E. W. en M.) 61.
Teylers godgel. Genootschap, 6 v. 113 vv. 134. 137 vv. 164 vv.
Theïsme, 223 v.
Tekstlezing (Moeijelijker en gemakkelijker) 320.
Teller (W. A.) 255 v.
Teutem (F. van) 78.
Theologie. Zie *Godgeleerdheid.*
Theophilanthropinen, 156 v.
Thierry (Aug.) 64.
Tholuck (A.) 300.
Tideman (J.) 3. 409.
Tijdschriften, 67 vv. Gemaskerd theol. tijdschr., 83.
Tilanus (J. W.) 91. 408.
Tinga (E.) 156. 260.
Tubinger School, 21. 372 vv.
Tnuk (G. van der) 92.
Tydeman (H. W.) 76. 133.
Typologie, 275 v.

U.

Uilkens (J. A.) 242 v.
Uitgangs-punten der jongste Nederl. Kerkhist., 46 vv. 101. 282 v. 328 v. 346 v. 393.
Uitlegkunde en Uitlegging van het N. T., 49 vv. 302 vv.
Uitlegkunde en Uitlegging van het Oude Test., 270 vv.
Ulrici (Herm.) 222.
Utrecht (Akad. en theol. Fac. van) 167 v. 233 vv. 248. 253 vv. 293. 295 vv. 307 vv. 359 vv.

V.

Valckenaer (L. C.) 285.
Valk (L.) 155. 157 v. 192.
Vater (J. S.) 203 v.
Velde (W. van de) 125.
Vellejus Paterculus, 306.

Venema (H.) 286. 389 v.
Verschuir (J. H.) 262.
Villemain, 16 v.
Vinke (H. E.) 86 v. 192. 351. 358 vv. 431 v.
Visscher (J.) 166.
Vissering (G.) 305.
Vitringa (C. L.) 275.
Vloten (W. A van) 255.
Volkeren (Deugd en geluk der *oude*) 187 v.
Volney (C. F.) 178 v.
Vondel, 97.
Voorst (J. van) 55. 62. 139. 146 v. 163. 192. 198. 322 v. 361.
Vos (W. de) 174. 177.
Vragen hoe in te rigten? 144.
Vreede (G. W.) 16.

W.

Waalsch-Hervormde Kerkgem., 277. 425 v.
Waarheid in Liefde (Het tijdschrift) 12. 304. 376. 378.
Wal (J. de) 97.
Walraven (D. A.) 280 v.
Water (J. W. te) 62. 98 v. 147 v. 167 v. 198. 390.
Waterloo (Veldslag van) 16. 17. 45.
Weijers (H. E.) 293.
Welsprekendheid (Kerkelijke) 208.
Wernink (J. R.) 314.
Westerbaen (C. W.) 176.
Wester (H.) 408.
Wetgevers (Vergelijking der oude) 181 vv.
Wette (W. M. L. de) 100. 203 vv.
Wijnpersse (D. van de) 192. 200 v. 333. (Ook op bl. 192 leze men dezen naam *aldus*.)
Wijsbegeerte (De) in Nederland, 171. 328 vv.
Wijs J.C.zoon (J.) 417 vv.
Wildschut (D. H) 256 v.
Willes (B. van) 80. 86 v. 90. 92. 310 vv.
Willigen (P. van der) 86 v. 89 v. 92. 319. 347. 423.
Willmet (Jo.) 271 v.
Winer (G. B.) 2. 56. 255 v. 303. 313. 419.
Witsen Geysbeek (P. G.). Zie Geysbeek (P. G. Witsen).
Wolfiaansch Dogmatisme, 147 v.
Wolterbeek (J. L.) 211 v.
Wonderwerken (Bijbelsche) 4. 114 v. 154. 163 v. 173 vv.
Wyttenbach (D.) 31 v. 75. 98. 130 v. 330. 338.

X.

Xenophon Ephesius, 306.

Y.

Ypey (A.) 3. 62. 331. 390 vv.

Z.

Zedeleer (*Christ.*) en haar invloed, 158 vv. Hare bewerking, 379 vv.
Zeden (*Oostersche*) en gebruiken, 208 vv. 273. 286.
Zelfmoord, 368. 380.
Zendeling-Genootschappen, 143. 172 v.
Zeventien honderd zeven en tachtig (Het jaar) 46 vv. 97 vv. 101.
Zuiderzee (*Tijdschr. van K. en Wetensch. van het Dep. der*) 72 v.
Zuid-Holland (*Synode* van) 125 v.

